

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

OM
THE RAMAYANA
OF
VALMIKI

AYODHYA KANDA

(NORTH-WESTERN RECENSION)
CRITICALLY EDITED FOR THE FIRST TIME
FROM ORIGINAL MSS.

BY

PT. RAM LABHAYA M. A.
PROFESSOR OF SANSKRIT KHALSA COLLEGE,
AMRITSAR.

JANUARY 1928.

*First Edition }
1000 Copies. }*

{ Price 7-8-0.

ओम्

दयानन्द महाविद्यालय संस्कृत-ग्रन्थमाला

अनेक विद्वानों की सहायता से

भगवद्दत्त

संस्कृताध्यापक वा अध्यक्ष अनुसन्धान-विभाग

दयानन्द महाविद्यालय, लाहौर द्वारा

सम्पादित ।

ग्रन्थाङ्क ७ ।

ॐ ओम् ॐ

वाल्मीकीय-रामायणम्

अयोध्या-काण्डम्

(पश्चिमोत्तरशाखीयम्)

सम्पादक

पं० रामलभाया एम. ए.

प्रो० खालसा कालेज, अमृतसर ।

प्रारब्ध संवत् १९६०-५३०२८ ।

विक्रम सं० १९८४ ।

सन् १९२८ ई० ।

दयानन्दानन्द १०३ ।

प्रथम संस्करण १००० प्रति

मूल्य ७॥ रु०

Printed by Pt. MAHAVIR PRASAD

MANAGER VIDYA PRAKASH PRESS, CHANGAR ROAD, LAHORE.

AND PUBLISHED BY

THE RESEARCH DEPARTMENT, D A. V. COLLEGE, LAHORE.

ग्रन्थमाला के सम्पादक का निवेदन ।

पांच से कुछ अधिक वर्ष हुए जब पं० राम लभाया एम० ए० ने मेरे साथ कुछ दिनों के लिये निवास किया था । उन दिनों परस्पर विचार के अनन्तर हमने निश्चित किया कि पं० राम लभाया दयानन्द कालेज के लिये वाल्मीकीय रामायण की पश्चिमोत्तर शाखा का संपादन करेंगे । उस समय तक इस रामायण का एक भी हस्तलेख हमारे नहीं था ।

मेरी सम्मति से दिसम्बर १९२१ में पं० राम लभाया कैथल गये । परलोकगत लाला रामकृष्ण धर्काल उन दिनों कैथल में थे । उन के संप्रहृ से पं० जी रामायण के दो प्राचीन ग्रन्थ लाये । यही रामायण के संशोधन का आरम्भ था । तत्पश्चात् चार वर्षों में पश्चिमोत्तर रामायण के भिन्न २ काण्डों के कोई २०० ग्रन्थ एकत्र कर लिये गये । इन में से पर्याप्त ग्रन्थ प्राचीन संस्कृत लिखित पुस्तकों के एकत्र करने वाले महाशय भजन लाल के परिश्रम से हमारे पास आये हैं । समय २ पर मैंने इन सब का तुलनात्मक दृष्टि से अध्ययन किया है । उस से मैं इस परिणाम पर पहुँचा हूँ, कि इस शाखा के यथोचित सम्पादन के लिये कई विद्वानों की मूर्ति परिश्रम की आवश्यकता है । पं० राम-लभाया ने अपना काम उस समय तक प्रातः सामग्री द्वारा पढ़ी सावधानी से किया था । वे अयोध्याकाण्ड के अतिरिक्त बाल, आरण्य और किष्किन्ध्या काण्ड के कुछ अंश भी सम्पादन कर गये थे । घन के अत्यन्ताभाव में भी मैंने अयोध्याकाण्ड तथा कपञ्चिद्व उपधा दिया है । अयोध्याकाण्ड के अन्त में १० अत्यन्तोपयोगी सूचियाँ छपी गई हैं । इनको मेने अपने निरीक्षण में रिसर्च विभाग के शास्त्री पं० प्रेमनिधि जी से तयार करवाया है । पं० रामलभाया के खालसा कालेज अमृतसर में नियुक्त होने के पीछे पाँचवें भाग का मुद्रण पं० प्रेमनिधि जी ने ही करवाया है । उन्होंने ही पं० रामलभाया की प्रेस काफी शोची है ।

नई सामग्री की उपस्थिति में मैंने यही उचित समझा है कि अधिक धन एकत्र करके और पूरी सामग्री को काम में लाकर ही आदि काण्ड का प्रकाशन आरम्भ करना चाहिये । यद्यपि रामायण के काम की प्रशंसा प्रो० सिल्वर लेवी, डा० कीय, प्रो० हॉपकिन्स आदि बड़े २ विद्वानों ने की है, परन्तु धन किसी कोने से भी नहीं आया । पञ्जाब गवर्नमेंट तो इस विषय में अत्यन्त ही उदासीन रही है । यद्यपि अपने रिसर्च विभाग में सर जान मेनार्ड के आने पर सहायता की कुछ आशा हुई थी, पर वह सफल नहीं हुई । ऐसी अवस्था में एक दुक परमात्मा की ही सहायता की आशा है । जब तक वह सहायता किसी निमित्त द्वारा न पहुँचेगी, अगले काण्डों का छापना बन्द ही रहेगा ।

१५ नवम्बर १९१७ }
लाहौर ।

भगवद्भक्त

वाल्मीकीय रामायणम्

ABBREVIATIONS.

N=Nil=(नास्ति)

O=Omission (Psychological).=(त्यक्तम्)

from 2nd. fasciculus onwards. (द्वितीयभागादारभ्य) ।

पू=पूर्वार्ध=(1st. half of a verse).

उ=उत्तरार्ध=(2nd. half of a verse).

व=वङ्गशास्त्रीयं वाल्मीकीय-रामायणम् ।

(Gorresio's Edition).

दा=दाक्षिणात्यशास्त्रीयं वाल्मीकीय-रामायणम् ।

(Gujrati Press Edition Bombay, 1913)

DESCRIPTION of व MS.

This Ms has been recently purchased for the Research Library D. A. V. College Lahore.

It is written on country paper; in Devanāgarī script; is generally correct; agrees with कै; about 100 years old; obtained from Bahāvalpur state

1. MANUSCRIPT MATERIAL.

All the MSS., collated for the present edition, are written, on country paper, in Devanāgarī script.

1. कै—about 100 years old, almost correct, writes स for त very often.
2. ल—about 100 years old, almost correct, agrees with कै.
3. म—about 100 years old, incorrect at many places, agrees with कै.
4. पं—dated Vikrama samvat 1808, incorrect at many places, sometime agrees with कै.
5. झ—dated Vikrama samvat 1875, writes च for य, very often; obtained from Alvara State.
6. कु—dated Vik. samvat 1885, writes च for य, and स for श, very often; transcribed in kurukṣetra.
7. गु—dated Vik. sam. 1512, writes झ for ग often, and names बालकाण्ड as बालचरित and includes it in the Ayodhyā kāṇḍa; loan from Bh. Or. R. I. Poona, No. 123/1884-87.
8. चं—dated Vikrama samvat 1924, copied, by my maternal grand-father, from an old MS.
9. दी—dated Vikrama samvat 1869, obtained from Dirghapur (Bharatpur State).
10. रा—about 200 years old, obtained from near about Rāma Mandira (Nasik).
11. दू¹—about 150 years old, loan from Bh. Or. Research Institute, Poona. No. 181, Vish. col.
12. दू²—about 200 years old, loan from Bh. Or. Research Institute, Poona. No. 34/1883-84.

2. COLLATION.

MS. No. 1. is the basic one, collated from the beginning to the end of the Kāṇḍa.

MSS No, 2 and 3. collated from the 16th sarga
on wards

MS No 4 left out where found too divergent

MSS No 5 and 6 collated from the 5th sarga
on wards, since the 1st four sargas are
not to be found therein

MSS No 7-12 collated for the 1st four sargas
with a view to determine their affinity
to the main Recension, and to enable
scholars to judge their relative value for
the future work on Ramayana These
MSS are too divergent on wards

3 SOURCES OF MSS

MS No 1 and 6 were a loan from L Rama Kṛṣṇa
Pleader Kuthal, but later on purchased
for the Library after his death

MS No 2 loan from Mahant Hari Dass,
through Pt Bhagat Rama B A Librarian
Medical College Lahore

MSS No 3-5,9,10 belong to the D A V College
Research Library

4 CLASSIFICATION OF MSS

- 1 कै, ल, म—represent the main group
- 2 अ, कु—represent the sub group and, at times,
exhibit a tendency to coincide with the Bengal
version
- 3 ए—stands midway between कै, ल, म group on one
side and अ, कु group on the other.
- 4 गु—represents a strange Sub-Recension and preserves
divergent readings
- 5 दी पू, चं, रा, पू—represent another Sub-Recension

5 DIACRITICAL SIGNS & ABBREVIATIONS

- * indicates doubtful authenticity, when prefixed to

hemistiches, but when appended to readings, it indicates obscurity or anomaly.

? indicates uncertainty.

( ) indicates emendation, except in the case of uncommon portions of the readings, that; for the sake of brevity, have been enclosed within such brackets along with their respective MSS., in the critical notes.

[ ] when placed round readings, indicates restoration; but when placed round hemistiches, verses, and passages, it indicates insertion.

A signifies addition on-wards.

O + नास्ति + (त्यक्मस्ति or only त्यक्म्) = omission.

6. METHOD OF DEGREE FIGURES.

The degree figures invariably refer to those to which they have been appended, but when they repeat, they refer to the intervening unmarked portion as well, whenever there is any.

7. CRITICAL PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CONSTITUTION OF THE TEXT.

The Eclectic Method has been avoided as far as possible. Emendations and Restorations have been proposed in rare cases only.

8. PROSPECTUS.

A detailed introduction will be given after the publication of the last fasciculus of this Kāṇḍa.

It is intended to add various important Indices and Appendices at the end of every Kāṇḍa.

9. EPILOGUE.

Despite my strenuous efforts, the printing errors have persisted. These have been corrected and referred to in the errata.

Research Library,
D. A. V. College, Lahore. }

Rāma Lathāyā

१. हस्तलेख सामग्री ।

समस्त हस्तलेख, जो प्रस्तुत संस्करण के लिये मिलाये गये, देशी कागज पर देवनागरी में लिखे हुए हैं ।

१. कै—लगभग १०० वर्ष पुराना, प्रायः शुद्ध, 'त' को बहुधा 'त्त' लिखता है, कैथल से प्राप्त ।

२. ल—लगभग १०० वर्ष पुराना, प्रायः शुद्ध, 'कै' से मिलता है । लाहौर से प्राप्त ।

३. म—लगभग १०० वर्ष पुराना, बहुधा अशुद्ध, 'कै' से मिलता है । मच्छीहट्टा लाहौर से प्राप्त ।

४. पं—वि० सं० १८०८ का, बहुधा अशुद्ध, कई स्थलों में कै से मिलता है । पञ्चवटी से प्राप्त ।

५. अ—वि० सं० १८७५ का, 'व' को बहुधा 'व' लिखता है । अलवर से प्राप्त ।

६. कु—वि० सं० १८८५ का, 'व' को 'व' और 'श' को बहुधा 'स' लिखता है । कुरुक्षेत्र से प्राप्त ।

७. गु—वि० सं० १५१२ का, प्रायः 'ग' को 'ग्र' लिखता है । बालकाण्ड को बालचरित लिख के अयोध्याकाण्डान्तर्गत देता है । भण्डारकर प्राच्य अनुसन्धान समिति पूना से मांग । हस्तले० गुजराती है । संख्या १२३/१८८४-८७ ।

८. चं—वि० सं० १९२४ का, मेरे नाना की एक पुरातन हस्तलेख से लिखी प्रति । अपने मातुल पं० गोविन्दराम वकील 'चनियोट' से प्राप्त ।

९. दी—वि० सं० १८६९ का, दीर्घपुर (भरतपुर) से प्राप्त ।

१०. रा—लगभग २०० वर्ष पुराना, राममन्दिर, पंचवटी, नासिक के समीप से प्राप्त ।

११. पूं—लगभग १५० वर्ष पुराना, भण्डारकर० प्रा० सं० पूना से मांग । संख्या १८१, विद्यामयाग संग्रह ।

१२. पू—लगभग २०० वर्ष पुराना, म० ग्रा० स० पूना से मांगा । संख्या ३४/१८८३-८४ ।

२. हस्तलेखों के प्राप्तिस्थान ।

हस्तले० संख्या १, ६ ला० रामरुष्ण ग्रीटर कैथल से मांगे गये थे ।

उन की मृत्यु के पश्चात् दयानन्द महा० के अनुसन्धान पुस्तकालय के लिये मोल लिये गये ।

हस्तले० सं० २ श्री पण्डित मकराम री० ए० पुस्तकाध्यक्ष, मैडीकल कालेज लाहौर द्वारा महन्त हरिदास से मांगा गया । हम महन्त जी, वा पण्डित जी के बड़े कृतज्ञ हैं ।

हस्तले० सं० ३-५, ९, १० दयानन्द कालेज अनुसन्धान पुस्तकालय के हैं ।

शेष के सम्बन्ध में पहले बता दिया गया है ।

३. हस्तलेखों का विभागकरण ।

१. फ, ल, म—मूल शाखा का आदर्शविभाग दिखाते हैं ।

२. अ, कु—गौणविभाग है । इसका झुकाव अनेक स्थानों पर बह्वशाखा की ओर है ।

३. पं—कै, ल, म तथा अ, कु के मध्य में दहरता है । कभी एक ओर और कभी दूसरी ओर झुकता है ।

४. गु—विलक्षण गौणविभाग दिखाता है । इसके पाठ बड़े मित्र है ।

५. दी, पूं, खं, रा, पूं—एक और गौणविभाग दिखाते हैं । सम्भव है इनकी एक नयी मूलशाखा ही हो ।

४. हस्तलेखों के पाठों का मिलान ।

हस्तले० संख्या १ हमारा आदर्श है । काण्डारम्भ से अन्त तक मिलाया गया है ।

हस्तले० सं० २, ३ पीछे मिलने के कारण सोलहवें सर्ग से मिलाये गये ।

हस्तले० सं० ४ अत्यन्त विभिन्न स्थानों में नहीं मिलाया गया ।

हस्तले० सं० ५, ६ पांचवें सर्ग से सर्ग १६ । १६ ॥ तक मिलाये गये ।

इन में पहले चार सर्ग नहीं हैं ।

हस्तले० सं० ७-१२ पहले चार सर्गों में उनका मूलशाखा से सम्बन्ध जानने के लिये मिलाये गये । इस का और भी प्रयोजन था, अर्थात् रामायण पर काम करने वाले भावी विद्वानों को उन के तुलनात्मक मूल्य के जानने में सुविधा हो । ये हस्तले० आगे बहुत विभिन्न हैं ।

५. चिन्ह और संक्षेप ।

* श्लोकाद्यों के पहले सन्देह का द्योतक है । पदों के साथ पाठ का संशय बताता है ।

? अनिश्चय प्रकटाता है ।

( ) सम्भावित संशोधन बताता है । पर जब टिप्पण में पाठभेदों के मध्य में हस्तलेखों के सङ्केत के साथ आया है, तो उस २ हस्तलेख का पहले पाठ से असामान्य भाग बताता है ।

[ ] जब पदों के साथ है, तो शुद्धि को पूरित करता है । पर जब श्लोकाद्यों, एक या अनेक श्लोकों के साथ है, तो प्रक्षेप बताता है ।

A आगे को श्लोकों का प्रक्षेप बताता है ।

O +नास्ति+(त्यक्तमस्ति 'अथवा' त्यक्तम्)=पाठ का छूट जाना ।

६. चटे वाले अंकों का प्रयोग ।

चटे वाले अङ्क सर्वदा उन्हीं पदों को बताते हैं, जिन के साथ कि ये लगाये गये हैं । पर जब एक ही अङ्क दोबारा आता है, तो उन बिना अङ्कित मध्यस्थ पदों को भी साथ ही बताता है, जहां कहीं कि ये आजायें ।

७. ग्रन्थ-सम्पादन का प्रकार ।

जहां तक सम्भव था, विभिन्न गणों के हस्तलेखों के पाठों को धुन २ कर एकत्र मूलपाठ में देने से संकोच किया गया है । आदर्श हस्तलेखों का पाठ ही मूल में है । सम्भावित, संशोधन वा पूर्तियां कहीं २ ही प्रस्तावित की गयी हैं ।

८. ग्रन्थ में और क्या होगा ?

इस फाण्ड के अन्तिम भाग के साथ एक सुविरचित भूमिका होगी । कई अत्यन्त आवश्यक परिशिष्ट और सूचियां देने का भी विचार किया गया है ।

९. क्षमा याचना ।

अत्यन्त यत्न करने पर भी कुछ अशुद्धियां रह गई हैं । यह अशुद्धियां शुद्धिपत्र में ठीक की गयी हैं ।

अनुसन्धान पुरतकालय } रामलभाया
दयानन्द महाविद्यालय, लाहौर । }

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ पङ्क्ति अशुद्धम्	शुद्धम्
१४—३ पूजयामास्तुस्तदा	पूजयामासतुस्तदा
२१—२ श्रुत्वा	श्रुत्वा
२२—१ रञ्जिताः ^३	रञ्जिताः ^{३८}
२५—८ गच्छतं	गच्छतां ^४
३१—२ तेषामाञ्जलि०	तेषामञ्जलि०
३८—१८ श्यो भाविन्यभिपेक्षने	श्योभाविन्यभिपेक्षने
३९—१८ " "	" "
४२—११ विवेक्षां त०	विवेशान्त०
४४a-२ संकुल	संकुलं
४५a-३ सिताग्रं	सिताग्र

४६n-५	क	कै
४७n-१	नंदनः	०नंदन
४७n-१	०वर्द्धनः	०वर्द्धनः
४८—४	सा ^२ —ददर्शार्थ ^२	सा ^२ ददर्शार्थ ^२
४९—१७	साऽसम्यपारे	साऽसम्यपारे
५१n-३	तनेदं	तेनेदं
५६—६	कथ	कथं
५६—३	येन	येन
६२—१२	दिष्टया	दिष्टया
६४—३	शुक्लवासिनी	शुक्लवासिनी ^{१७}
७०—१५	]	] ^{४३}
७१n-५	अभिशाप्य	अभिशाप्य
७२—२०	रामगुणैरियम्	रामगुणैरियम्
७२n-२	नहाविषा	महाविषा
७५—१	गर्हयिष्यन्ति	गर्हिष्यन्ति
८१n-१	शोडशे	षोडशे
८४—६	ध्वेतपुष्पाणि	ध्वेतपुष्पाणि
८४—१५	प्रतीहारो	प्रतीहारो
८५—२०	दृश्यते	दृश्यते
८६—१६	रामसाहूय	रामसाहूय
८८—१५	०योपमा	०योपमाः
९०—६	०धारिभिः	०धारिभिः ^३
९०—१५	महार्णेन	महाऽर्हेण
९५—१	०म	०म
९६—७	रामो-महारथः	रामो महारथः
९६n-१	हेमलोज	हेमलोज

* ओ३म् *

वाल्मीकीय-रामायणम् ।

* अयोध्या-काण्डम् *

[प्रथमः सर्गः]

कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ।
भरतं केकयीपुत्रं समाहूयेदमग्रवीतं ॥ १ ॥
अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ।
त्वां नेतुमागतो वीर युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २ ॥
तस्मान्मातामहं द्रष्टुमितोऽनेन सह त्वया ।
गन्तव्यं पुत्र पश्य त्वं पुरं मातामहस्य तत् ॥ ३ ॥
श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः केकयीसुतः ।
गमनेऽर्थं मतिं चक्रे शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ४ ॥
श्रुत्वा दूतं तु संप्राप्तं कैकेयेभ्यो नृपात्मजम् ।
भरतं चाप्यनुज्ञातं राज्ञां राजीवलोचनम् ॥ ५ ॥

१ गु, दी, पं—कैकेयी० । पू, चं, रा—कैकयी० । २ चं, गु, पू,
पू, दी, रा—इदं वचनमग्र० । पं—अग्रयोद्रघुनन्दनः ३ चं, गु, पू,
रा—कैकय० । पू, दी, पं—कैकेय० । ४ रा—दानानुजगतो ।
५ रा—०लस्तदा । ६ चं, गु, पू, पू, दी, रा—नास्ति । ७ रा—दाशरथ्यं
यस्यं भरतः । ८ पू—कैकयात्मजः । ९ दी—गमनाय । १० चं, गु,
पू, रा—तु दूतं ११ कै—कैकयस्य । पू, कैकेयेभ्यो । १२ चं, गु, पू, पू,
दी, रा—चाभ्यनुज्ञातं । १३ पू, पू, रा—यज्ञा ।

प्रहृष्टा तत्र कैकेयी मुदा परमया युता ।

चिन्तयामास गमनं भरतस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

गमने^{१४} च^{१५} मतिं चक्रे तदा तस्य शुभाननौ ।

गृहे^{१६} मातामहकुले सन्न्यस्तं मन्यते^{१७} हि सा ॥ ७ ॥

न हि कश्चिद्विशेषो^{१८} मे^{१९} तस्मिन्वापीह^{२०} वा^{२१} गृहे ।

स त्वभ्यनुज्ञाय नृपः सुतं सुरसुतोपमम् ॥ ८ ॥

समानयच्च कैकेयीं^{२२} तदा राजगृहं प्रति ।^{२३}

आपृच्छ^{२४} पितरं^{२५} सोऽर्थं रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ ९ ॥

मातृश्वैर्व^{२६} महाबाहुः शत्रुघ्नसहितो ययौ^{२७} ।

अमात्यैर्वहुभिर्गुप्तो^{२८} रथैश्च शुभवाजिभिः^{२९} ॥ १० ॥

पादातिनै च मुख्येन वृतः शतसहस्रैः ।

स पित्रा समुपाघ्राय^{३०} परिष्वक्तश्च बाहुना ॥ ११ ॥

१४ पं—गमनेय । १५ च, कै—शुभात्मनः । १६ गु—०ऽसन्न्यस्तं ।

दी—०सन्न्यस्तं । पूं—०सत्यसमन्मते । पं—०मातामहे सम्यक् सन्न्यस्ते ।

रा—गृहं मातामहकुलं समानं मन्यते । १७ पूं—०शेषस्तु । १८ कै—

तस्मिन्वापेह । पं—तस्मिन्वास्तीह । १९ रा—वै । २० दी—नास्ति ।

२१ चं—सन्मानयंश्च । गु—समागतश्च । रा—समानयंश्च । पूं—

समानयंश्च । पूं—जगाम सह । २२ गु—कैकेय्या । पूं—कैकेय्या ।

पूं—कैकेयी । २३ पं—स राजा प्रेषयामास तदा शतगृहं प्रति ।

२४ दी—आपृष्ट्वा । २५ कै—नृपतिं । पं—कुशलं । २६ गु, पूं, दी, पं—

धीमान् । २७ पूं—मातृश्वैव । २८ पूं, वसि (?) । २९ पूं—आमत्यैः ।

पं—अमन् मातुलगृहं शीघ्रगैश्च वाजिभिः । ३० गु—पदातिना ।

३१ दी—सहस्रसैः । ३२ दी—समुपघ्रातः । गु, पूं, समुपाघ्रातः ।

चं, पूं, रा—समनुज्ञातः ।

मरतः सिंहचिक्रान्तः शत्रुमथ महामतिः ।^{३३}

तं तदा प्रस्थितं वीरं मरतं वदतां वरैः ॥ १२ ॥

राजा दशरथो धाक्यमुवाच जनसंसदि ।^{३४}

प्रस्थितस्त्वं नरवर मातामहगृहं शुभम् ॥ १३ ॥

संदेशं शृणु मे वत्स तं^{३५} च कुर्याः समाहितः^{३६} ।

शत्रुमसाहितो गच्छ मातामहकुलं विमो^{३७} ॥ १४ ॥

स ते सहायो भविता सं^{३८} त्वां नित्यमनुव्रतः ।

तथापि च प्रियतरः प्राणेभ्योऽपि परंतप ॥ १५ ॥

आत्मवत्स त्वया भ्राता द्रष्टव्यो रक्ष्य एव च ।^{३९}

गुणपाशशतैर्वद्धस्त्वया हृदि परंतप ॥ १६ ॥

न जहाति च^{४०} शत्रूणां कदाचिदपि^{४१} तेऽनर्थे ।^{४२}

संदेश्यामि च^{४३} भूयस्तं संदेशं शृणु मे हितमे^{४४} ॥ १७ ॥

३३ शु, पू—श्लोकान्तं दण्डद्वयचिह्नेन प्रदर्शितम् । ३४ पू; वी—प्रणितं ।

पं—प्रयतं । ३५ शु, चं, पू, वी, रा—वरं । ३६ रा—उवाच राजा राजर्षि
समेहं मरतं प्रति । ३७ चं, पू, वी—कुलं । रा—कुलं प्रति ।

पं—गृहे शुभे । ३८ शु, पू—तच्च । पं—तं कुर्याः सुसमाहितः ।

शु; वी; रा—कुर्यात् । ३९ पं—शिशो । ४० शु—वत्सं । ४१

केवल कै पं. पाठः । ४२ पं—त्वया पुत्र । ४३ पं—सुश्रूण्योहमिष

त्वया । ४४ पू—संद्रक्ष्यामि । ४५ शु—च तं भूयः संदेशं तव यं हितं ।

पं—च ते भूयः संदेशं बलवद्धितं । पू, वी—तु (वी—च) ते भूयः

संदेशं तव यद्धितं । पू—च त्वां भूयः संदेशं तव, सि—नं । चं—त्वां

भूयः संदेशस्तव सिध्यतां । रा—च तत्रापि संदेशं तव सिध्यतां ।

तवै चैवं महाभागं शुश्रूषस्य च मानदं ।

नित्यशर्त्तुं त्वया कार्या शुश्रूषा मातुलस्य वै ॥ १८ ॥

आर्यकस्य च ते^{५०} नित्यं काले कालेऽभिवादनम् ।

व्रतचर्या च ते^{५१} पुत्र कर्तव्या नियतात्मना ॥ १९ ॥

ब्राह्मणैः सह धर्मात्मन् वासं सद्भिरुदाहृतैः ।

काले काले यथोक्तं^{५२} च ब्राह्मणानभिवादय ॥ २० ॥

ब्राह्मणा हि त्रियो मूलं पुरुषस्य शुभार्थिनः ।

सहायार्थे च कर्तव्याः प्रणम्य नियतात्मना ॥ २१ ॥

सर्वविद्यान्तगा धन्या ब्राह्मणा मङ्गलार्वाहाः ।

देवाः पुत्रभवार्थं वै प्रजानां सुरसत्तमैः ॥ २२ ॥

प्रेषिता मानुषं लोकं भूमिदेवा इति श्रुतिः^{५३} ।

४६ गु—तवैव च । ४७ गु, पू, दी, पं—महाप्राज्ञ । चं, पू, रा—महा-
बाहो । ४८ चं—सौख्यदः । पू—मानदा । ४९ पू—नित्यं तस्य ।
पू—नित्यं शस्य । ५० रा—तु । ५१ कै—आरभ्यकस्य । पं—अर्यकस्य ।
रा—आर्यकर्म । ५२ कै—कर्तव्यं । ५३ गु, चं, पू, दी, रा—कार्यं ।
५४ गु, पू—०वादिनं । ५५ गु, पू—व्रतचर्याश्चते । दी—व्रतचर्यास्तुते ।
पं—ब्राह्मचर्यावते । रा—व्रतचर्या त्वया । ५६ चं, पू, दी, रा—वै
यतात्मना । गु—वै जितात्मना । ५७ गु—चक्षेयाः समुदाहृतः ।
पं—चक्षेयाः समुदाहरन् । पू—वेदे याः समुदाहृताः । दी—वेदे याः
समुदाहृताः । ५८ कै—ब्राह्मणांश्च यथोक्तमभिवादयः । गु, पू—
यथोक्ते—०वादये । दी, रा—०वादये । रा—यथोक्तं तु० । ५९ पू, दी,
पं—कर्तव्या । ६० चं—मंगला ब्राह्मणाः सदा । गु, दी, पं, रा—
मंगल्या ब्राह्मणाः सदा । पू—मंगल्या ब्राह्मणाः सदा । ६१ चं—
मानुषे । ६२ कै, चं—लोके । ६३ कै—श्रुताः । पू—स्मृतिः ।

तेभ्यः सर्वेऽपि शत्रूणां वेदांश्च वदतां वरं ॥ २३ ॥

अस्त्रं शस्त्रं महोष्मं च विविचन् पुत्र धारय ।

अश्वच्छे रथे चैव व्याघ्रानं हुन निन्द्यते ॥ २४ ॥

गन्धर्वविधानुं तथैव पारगो मय पुत्रक ।

अन्येष्वपि च शिल्पेषु यत्नः कार्यः मुने त्वया ॥ २५ ॥

वृषभमप्यामितं पुत्रं दुर्यो नार्हमि सर्वथा ।

दृगलप्रेषणं पुत्रं दूतः कार्यं मदैव मे ॥ २६ ॥

शुन्वा कुशलिनं त्वाञ्छं संदृश्यामि मवान्ववः ।

एवमुक्त्वा तु नृपतिमेतं वाप्यगद्वदम् ॥ २७ ॥

व्यावहार महानेजा गम्यतां मा विचारय ।

सोऽभिवाद्य त्रितक्रोधो गजानं शिग्मा तदा ॥ २९ ॥

मातरं च महामार्गः अनुत्तमदितन्वदी ।

सुं येषां नगरं धीमान् वलेन परिवारितः ॥ २९ ॥

६४ गु, पूं—दत्तानि । दी—ईदृशे । पं—येषां च । ६५ गु, पूं—वत् ।
 ६६ पं—जम्बू शस्त्रं महार्थ । ६७ य—विविधं । ६८ गु, पूं—पालय ।
 दी—पालय । ६९ य—जायमानं । ७० चं, पूं, य—निन्द्यते ।
 ७१ कं—गायत्रं । ७२ चं, पं, य—तदा । ७३ चं, गु, पूं, दी, च—
 पत्न्यं ७४ । पं—अन्यामितुं । ७५ गु—श्यातुं पुत्र । ७६ गु—अन्येषां ७७
 कं, दी, य—सर्वथा । ७८ पूं—कुशलं । ७९ चं—वापि दृष्टं कुशलं
 मदैव मे । गु, पूं—दूतः कुर्याद्वै मदैव मे । दी, य—जानि दूतः
 कार्यं मदैव हि (य—मे) । ८० दी—शुनं । ८१ चं, दी—हि त्वा । गु,
 पूं, य—हि त्वा । ८२ चं, पूं, दी, य—संदिष्यामि । ८३ गु, चं, पूं, दी,
 य—स । ८४ य—वाप्यगम् । ८५ गु, पूं, दी—महानायां । ८६ कं—
 वन्तया । ८७ गु—प्रयया । ८८ पूं, दी—नगरं ।

तथाऽनुगम्यमानर्थं जैनैः पुरानिवासिभिः ।

रामेण च महामांगो लक्ष्मणेन च वीर्यवान् ॥ ३० ॥

पुरस्कृतो ययौ धीमान् प्रीतिस्त्रिगंधौ हि तस्य तौ^{११} ।

अभिवाद्य रामं भरतः परिष्वज्य च लक्ष्मणम् ॥ ३१ ॥

न्यवर्त्तयत् धर्मात्मा तदा सर्वान् सुहृज्जनान् ।

सुहृद्भिः कैश्चिदेवेह सह विद्वद्भिरात्मवान् ॥^{१२} ३२ ॥

अनुगम्यमानो विधिवत्प्रयातः कृतमङ्गलः ।

निवर्त्य तं^{१३} जैनं सर्वं प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ३३ ॥

पुरं^{१४} यातो महातेजा यमध्यास्ते स धर्मवित् ।

कथायोगेन सुहृदो मनोज्ञेन महाभुजैः ॥ ३४ ॥

दिवसैः कैश्चिदेवाथ सै^{१५} श्रान्तबलबार्हणः ।

सरितः^{१६} पर्वताश्चैव व्यतिक्रम्य महाभुजैः ॥ ३५ ॥

उपस्थितो वै नगरं तदा राजगृहं विभुः ।

सं^{१७} दूतं प्रेषयामास राज्ञो बृद्धस्य धीमतः ॥ ३६ ॥

८८. पूं=मानैश्च । पं=तदानु० । ८९ चं, गु, पूं, दी, पं, रा-सर्वैः । ९० रा-

महायाहो । ९१ पूं=स्निग्धस्य । पं=स्निग्धा । ९२ पं=ते । ९३ गु=निवर्त्त-

यत् । ९४ गु, चं, पूं, दी, रा-सर्वं सुहृज्जनं । ९५ रा=नास्ति । ९६ कै-

प्रयातकृत० । रा=अंगतः । ९७ चं, रा=सजनं । पूं=सज्जनं । गु, दी=स्वजनं ।

९८ गु, चं, रा=पुरं मातामहजितं यदध्या० । रा=जितं यमध्या० ।

पूं=पुरं मातामहजितां यामध्या० । दी=मातामहयुतं यदध्या० ।

पं=तेजामध्ये तेषां । ९९ रा=सुहृदामनुजने । १०० चं, रा=सहानुगः ।

दी=सदानुगः । १०१ गु=स मिश्रबल० । पूं=अश्रान्तबल० । दी=सम्रांत-

पल० । १०२ चं=स नदी- । पूं, दी, पं=सनदीः । १०३ चं, गु, पूं, दी,

रा=सदानुजः । १०४ गु=महा- । १०५ पं, रा=यज्ञागृहं । १०६ गु=संगतं ।

आर्यकस्य महातेजा भरतः प्रियदर्शनः ।

श्रुत्वा दूतस्य वचनं सै' राजा सैहं मन्त्रिभिः ॥ ३७ ॥

प्रवेशयामास तदा भरतं नगरोत्तमम् ।

पुष्पैर्गन्धैश्च धूपैश्च सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ ३८ ॥

राजमार्गस्तदाकीर्णो जलेन च समुक्षितः ।

समुद्धितपैताकं च तूर्योत्कृष्टनिनादितमै' ॥ ३९ ॥

वेश्याभिर्वारमुख्याभिर्वाद्यानुगतशोभितमै' ।

पुरतो नृत्यमानाभिर्भरतस्य महात्मनः ॥ ४० ॥

नरमुख्यैश्च बहुभिः स्रुतमागधवंदिभिः ॥ ४१ ॥

स्तूयमानो यथान्यायं भरतः प्रविवेश ह ॥ ४२ ॥

प्रविश्य च गृहं रम्यमभिर्वाद्यै' च मातुलम् ।

वृद्धं मातामहं चैव तथैव नृपयोपितः ॥ ४३ ॥

स वै मातामहगृहे सर्वकर्मैः सुपूजितः ॥ ४४ ॥

उवाच स सुखी धीमान् कञ्चित् कालं नृपात्मजः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतगमनं

नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

- १०७ गु—सह राजा सह । पू—स च राजार्यं । १०८ पं—
उपस्थितपताकाश्च । १०९ पू—भैर्योत्कृष्टनिनादितम् । ११० गु—
"समुद्धित०" इत्यारम्य श्लोकार्द्धस्य पाठोऽष्टविंशच्छ्लोकानन्तरं
दृश्यते, अग्रे च "राजमार्ग०" इत्यस्यार्द्धस्य । १११ गु—०मिलो-
स्यानुगतशोभितः । ११२ पं—०मुख्यैः स । ११३ गु—स्तुतो मागध० ।
११४ के, चं, रा—गृहे रम्ये अ० । ११५ कै—वृद्धयोपितः । ११६ चं, पू,
रा—सुसल्लुतः । पं—स पूजितः । गु—पुरस्कृतः । दी—सुसंस्कृतः ।
११७ गु—किञ्चित् ॥

[द्वितीयः सर्गः]

कदाचिद्भरतः श्रीमान् वृद्धं मातामहं नृपम् ।

अभिवाद्य महात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

आचार्याननुगच्छेयं भवतोऽनुमते' प्रभो ।

लेख्यसंस्थानशब्दज्ञात्रीतिशास्त्रार्थपारगान् ॥ २ ॥

[विविधासु च विद्यासु सुनिष्ठान् ब्राह्मणानपि ।]

हस्त्यश्वरथयानेषु तथैव परिनिष्ठितान् ॥ ३ ॥

गन्धर्वविद्याकुशलाभानाशिल्पविदस्तथा ।

नरान्विनीतान् वृद्धान् वै वेत्तुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान्वेदविदुषो वृद्धान् परमपूजितान् ।

व्यादिष्टान् पुरुषांस्तत्रैव सर्वविद्याविशारदान् ॥ ५ ॥

१ चं—भवतां प्रीतये । रा—भवतानुमते । २ पूं, पं—०शास्त्र-
स्यपा० । दी—०शास्त्रानुपा० । रा—०शब्देच ज्योतिः शास्त्रस्यपा० ।

३ पूं—विविधायुध- । ४ चं—निष्णातान् । दी—शिल्पजातिषु चाप-
रान् । पं—शिल्पजातिषु चापरान् । ५ कै—नास्ति । पं—केनचिद-

न्येन उत्तरपाश्च लिखितम् । 'राजविद्यान्वितान्वृद्धास्ते (न्वे) तुमी-
छामि तत्त्वतः ।' इत्यप्यग्रे लिखितं वर्तते । ६ चं, गु, पूं, रा—विनी-

तान् हस्तिशिक्षासु हयपृष्ठे तथैव च । दी—नास्ति । ७ चं, गु, पूं,
रा—गांधर्वाषु (गु—गांधर्वांसु) च विद्यासु शिल्पजातिषु चापरान्

(रा—पातगान्) । कै—गांधर्वे० । दी—नास्ति । ८ गु—राजविद्या-
न्वितान् वृद्धान् । पूं—राजविद्यान्वितान् वृद्धान् । दो—०वृद्धांश्च० ।

९ पूं—वेत्तुमि० । १० गु—प्राज्ञान् । ११ चं, गु, पूं, दी, रा—भवते-
छामि शिक्षार्थं मम नित्यतः (दी—नित्यतः) ।

- #उपसेवितुमिच्छामि श्रेयोऽर्था दृढमात्मनः ।
 #भवतोऽनुमते राजन्प्रदेष्टुं तान्ममार्हमि ॥ ६ ॥"
 श्रुत्वायं नृपतिर्वान्धं कैकेयो भरतस्य मः ।"
 ज्यादिदेश प्रहृष्टात्मा तस्याचार्यान्विपश्चितः ॥^{१३} ७ ॥
 #तानुपास्य प्रयत्नेन भरतः कैकेयीमुतः ।"
 #वेदवेदांगशास्त्राणां पठने तत्परोऽभवत् ॥^{१४} ८ ॥"
 मर्यादिव्याकुं कुशलानं परं हर्षमवाप ॥
 प्रदाय शिष्यमात्मानं तेभ्यः स रघुनन्दनः ॥^{१५} ९ ॥
 आचार्येभ्यस्ततो विद्यां धर्मेणाधिजगाम ह ।"
 #जग्राह वेदवेदांगशास्त्राणि गुणश्रद्धये ॥^{१६} १० ॥
 सोऽनुपूर्व्येण तान्सर्वान् परिजग्राह सुव्रतः ।
 सह भ्रात्रो महातेजाः शत्रुमेव यशस्विना ॥ ११ ॥"
 एवमाचार्यहस्तेषु वर्तमानो नरोत्तमः ।

१२ चं, गु, पू, दी, रा—नास्ति । १३ चं, गु, पू, दी, रा—

श्रुत्या तु भरतस्यैतच्छ्रवः परमाह्वयवान् ।

आज्ञापयत्तदा राजा यदुक्तं भरतेन वै ॥

१४ पं—च यत्नेन । १५ पं—ग्रहणे । १६ चं, गु, पू, दी, रा—नास्ति । १७

चं, गु, पू, दी, रा—श्रुत्या तु भरतो राजा व्यादिष्टान् पुण्यास्तदा । शय-

विषममे । १८ पं—तान् मर्यादिव्याकुश० । कै—कुशलः । १९ गु,

पू, दी रा—स्तदा विद्यां । चं—स्मृता विद्या । २० दी—मिजगाम् ।

२१ चं, गु, पू, दी, रा—नास्ति । २२ कै—आनुपूर्व्येण ताः सर्वाः । २३ पं—

घात्रा । २४ पू—धर्तन्म नमस्तम । दी—रावर्तन्म रघुस्तमः । पं—

वर्तते रघुनन्दन ।

रममाणो नरव्याघ्रः परं हर्षमवाप ह ॥ १२ ॥^{२१}

शुश्रूषते यथान्याय्यमौचार्यं नियतेन्द्रियः ।

अर्थमानप्रदानाभ्यां यथाकालमतन्द्रितः ॥ १३ ॥

ज्ञानार्भ्यासे प्रवृत्तस्य विज्ञानेऽभिरतस्यै चै ।

एवं कालो व्यतिक्रामत् सुमहान् भरतस्य चै ॥ १४ ॥

यदा ज्ञानेषु निष्ठो वै प्राप्तवान् रघुनन्दनः ।

ततोऽस्य बुद्धिः सञ्जाता धर्मं श्रोतुं सनातनम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणेभ्योऽथ वृद्धेभ्यो भिक्षुकेभ्यश्च धार्मिकः ।

ये चान्ये चै महाभागा धर्मेषु कुशलो द्विजाः ॥ १६ ॥

तान् सर्वान् स महातेजाः सेवते धर्मकारणात् ।^{२२}

अन्तरात्मनि धर्मेभ्यः सततं पर्यवर्त्तते ॥ १७ ॥

कथायां धर्मयुक्तायौ रमते रघुनन्दनः ।

२१ गु-पुस्तके श्लोकत्रयं नास्ति । “परं हर्षमवाप ह” इति श्लोकार्धे दृष्टि-
प्रमादादग्रेऽवलोक्य मध्यस्थश्लोकत्रयं सम्भवतः पस्तिक्तम् । २६ चं,
दी, रा-शुश्रूषति । २७ गु-यथायोग्यं आचार्यान् । दी-०माचार्यान् ।
२८ रा-ब्रानाभ्यास० । २९ कै-विज्ञानादिरतस्य च । पं-विज्ञाना-
भिरतस्य च । गु-विज्ञानं विरतस्य च । ३० कै-व्यतिक्रांतः । पूं-
विचक्रमत् । रा-व्यतिक्रामन् । ३१ पूं-तु । रा-ह । ३२ गु-ज्ञाने
सुनिष्ठां । पूं-०निष्ठा । ३३ गु-यतिभ्यश्च । पूं-०थ विप्रेभ्यो । ३४
गु-०भ्योऽथ दी, रा-०भ्योथ । ३५ चं, गु, पूं, रा-ऽपि । ३६ दी-
कुलजा । पूं-कुशल० । ३७ गु-ये च धर्मपरायणाः । ३८ गु-तपोभि-
निरता नित्यं भवते धर्मकारणात् । ३९ इत्याधिकम् । ३९ चं, गु, पूं, दी,
रा-धर्मेभ्यः । ४० पूं-स नतं पर्यवस्यते ॥ १५ ॥ ४१ गु-धर्मवृत्तायां ।

तपोऽहिंसां रतौ नित्यं ये च धर्मपरायणौ ॥ १८ ॥

तान् सर्वान् स महातेजा उपास्ते निर्भृतः शुचिः ।

शास्त्राणि च महाश्रोत्रो नित्यं शो गुणवन्त्प्रपि ॥ १९ ॥

वेदविद्यासु चान्यासु कुशलः सर्वशास्त्रवित् ।

कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते धर्ममेवनाद् ॥ २० ॥

तस्य बुद्धिः समभवत् पितुः सम्प्रेक्षणं प्रति ।

संदिदेश तदौ दूतं ब्राह्मणं शुभलक्षणम् ॥ २१ ॥

अयोध्यां गच्छ भद्रं ते दूतं शीघ्रं नृपोत्तमम् ।

पितरं कुशलं ब्रूहि मातृश्च भ्रातरौ तथा ॥ २२ ॥

पृष्ट्वा च कुशलं तेभ्यो वाच्यो दशरथः प्रभुः ।

मातामहगृहे तात वर्त्तते त्वदनुग्रहात् ॥ २३ ॥

यथाऽऽज्ञप्तं कृतं तातं महत्तवं शुभं प्रियम् ।

सं तु तेनाभ्यनुज्ञातो भरतेन यशस्विनौ ॥ २४ ॥

दूतः परमसंहृष्टः प्रयांतो येन सा पुरी ।

अयोध्यां नगरीं रम्यां प्रविवेशी महातपीः ॥ २५ ॥

४२ कै—तपांस्त्रि सेयने । पं—ऽहिमाभायतो । ४३ कै—धर्म० । ४४ कै—
निभृतो भूताम् । पं—निभृतो भुवि । गु—च भूतो शुचिः । दी—निर्धृत्ताः० । रा—
निर्धृतः० । ४५ गु—चैव सहसा । दी—महामागो । ४६ गु—तेजस्वी । ४७ गु—
शास्यतानि ते । पूं—गुणयत्यपि । दी, रा—गुणवानपि । ४८ गु, दी, रा—संप्रेयणं ।
४९, पूं—तथाहं तं । ५० पूं—शमितप्रतं । ५१ कै—नरोत्तमम् । ५२ पूं—
भ्रातरं । ५३ गु, पूं—चर्त्तता । चं—चर्त्तहं । ५४ पूं—सर्व । ५५ पूं—
मया तव । ५६ चं, कै—कृतं । रा—कृतं शुभं । ५७ पं—आशु । ५८
पूं—महात्मना । ५९ कै—प्रययौ । ६० पूं—यत्र । ६१ गु—मनुना नि-

यां स राजीवताम्राक्षो राजा दशरथोऽवसर्त्त^३ ।

प्राप्तवानर्थं तां दूतो भरतस्यानुशासनात् ॥ २६ ॥

न्यवेदयत् तद्राज्ञे मातृभ्योऽथ द्विजस्तथा ।

कृतकृत्यो हि^६ राजेन्द्र भरतः सत्यविक्रमः ॥ २७ ॥

धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगः ।

अर्थशास्त्रे च कुशलो व्यायामे च तथैव हि^९ ।

हस्तिशिक्षासु निष्णांतौ रथशिक्षासु निष्ठितः ॥ २८ ॥

आलेख्ये च लक्ष्ये च लंघने पुवने तथा ।

ज्योतिर्गतिषु निष्णातस्तव वाक्येन नोदितः ॥ २९ ॥^{११}

एवंविधानि कर्माणि कृत्वा च सुब्रह्मण्यपि ।

कृतार्थो भरतो राजंस्त्वत्सकाशमुपैष्यति ॥ ३० ॥

र्मितां पुरा । ६२ गु—या संजीवना प्राप्नो । पू—यां च० । ६३ गु—ऽन्व-

गात् । पू, दी, पं—न्वशात् । ६४ गु—प्राप्तवानवतां हृष्टो । पं—तान्विमो ।

६५ गु—नियेदयत् । ६६ गु, पू, दी—तद्राज्ञो । चं—न्यवेदयत्तत्तद्राज्ञे ।

६७ गु, दी, रा, पं—०तदा । पू—०ततः । ६८ चं, गु, दी—थ । पूं—ह ।

६९ चं, रा—०शास्त्रेषु । ७० चं, रा—०शास्त्रेषु । ७१ रा—०यामेषु ।

७२ चं, गु, दी—च । ७३ चं—कुशलो । रा—निपुणो । कै—निष्णांत ।

७४ चं, रा—०शिक्षा विदारदः । पू—०शिक्षा विपश्चितः । दी—तव

वाक्येन नोदितः । ७५ पं—लक्षे । गु, पूं, रा—लेख्ये । चं—लेखे ।

७६ चं, पूं, पं—चोदितः । ७७ दी—नास्ति । स्पष्टोऽयं लेखरुप्रमादः ।

७८ चं, गु, पूं, दी, रा—कृतानि । पं—कृत च । ७९ चं, गु, पूं, दी, रा—

०मुपैष्यति । पं—०मपेक्षते ।

श्रुत्वा राजा प्रहृष्टात्मा दूतस्य वचनं तदा ।

कौशल्याद्याश्च तौ देव्यस्तथोमौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३१ ॥

प्रतिसंश्रुत्य नृपतिस्तं^३ दूतं भरतस्य तु ।

अभवन्मुदितः श्रीमांस्तर्दो दशरथो नृपः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतदूतागमनं
नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

८० गु—प्रहृष्टाभूत् । ८१ गु—श्रुतं । ८२ चं, दी—देव्यस्ता तथो० । गु,
पुं—देव्यश्च तथो० । पं—देव्यो वै तथो० । ८३ चं, रा—वचो (रा—वाचो)
दूतस्य वै तदा । गु, दी—०भरतस्य वै । पुं—०भरतस्य च । ८४ गु—
०तथा । ८५ गु—०अपीत् ।

[तृतीयः सर्गः]

गतेऽथ भरते रामो लक्ष्मणश्च महामतिः ।

पितरं देवसङ्काशं पूजयामास्तुस्तदा ॥ १ ॥

पितुराज्ञां रघुश्रेष्ठौ^१ कृत्वा परमहर्षितौ ।

पौरकार्याणि सहितौ चक्रतुः कृत्स्नशस्तदा ॥ २ ॥

मातृणां सर्वकार्याणि कृत्वा च रघुसत्तमौ^२ ।

गुरोर्ध्वं गुरुकार्याणि काले काले त्ववेक्षताम् ॥ ३ ॥

[राजा दशरथः प्रीतो^३ वैदिकां ब्राह्मणास्तथै^४] ।

रामस्य शीलवृत्ताभ्यां सर्वे^५ च विपये जनाः ॥ ४ ॥

तुष्टुयुः^६ सहिताः सर्वे देवकल्पस्य धीमतः ।

अथ राजा दशरथः सस्मार प्रेषितौ सुतौ ॥ ५ ॥

उभौ भरतशत्रुघ्नौ किञ्चिच्छोको^७ बभूव ह^८ ।

सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभोः ॥ ६ ॥

एकस्मादभिनिर्वृत्ताः^९ शरीरादिव बाहवः ।

तेषामिष्टतमो लोके रामो रतिकरः पितुः ॥ ७ ॥

१ चं, रा—महाबलः । गु—महीपतिः । २ दी—नरश्रेष्ठौ । ३ पू—
रघुनन्दनौ । ४ कै—गुरुणां । ५ चं—न्य(न्व)वैक्षतां । कै—त्ववैक्षतां ।
गु—त्ववैक्षत । पू—त्ववैक्ष्यतां । दी, रा—न्ववैक्षतां । ६ गु—तस्य ।
७ गु—ब्राह्मणा नैगमास्तथा । पू—ब्राह्मणा नैगमास्तदा । दी, रा—ब्राह्मणा
नैगमास्तथा । ८ चं—नास्ति । ९ गु, पू—तथैव । १० गु—तुष्टुयुः ।
रा—रघुदुः । ११ चं, गु, पू, दी, रा—महातेजाः । १२ दी—च्छोके ।
१३ चं, दी, रा—सः । १४ पं—पुत्राश्चत्वारः पुरुषर्षभ । १५ पू—०पिनि-
वृत्ताः । कै—०द्विवृत्ता विष्णो । पं—०द्विवृता विष्णो । १६ गु, दी—प्रभुः ।

स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तमः ।

स हि नित्यं प्रशान्तात्मो मन्दं युक्तं च भाषते ॥ ८ ॥

नित्यं श्रेष्ठगुणैर्युक्तः प्रज्ञावान् पार्थिवात्मजः ।

बहिष्कर इव प्राणो बभूव गुणतः पितुः ॥ ९ ॥

शीलवृद्धान् वयोवृद्धान् ज्ञानवृद्धान् सज्जनान् ।

कथयामास तांश्चित्यमस्त्रयोग्यान् कथान्तरं ॥ १० ॥

कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवाग्जुः ।

वृद्धैरपि विनीतैश्च समर्थो धर्मनैपुणे ॥ ११ ॥

धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् धर्मकोपिदः ।

स्मितपूर्वाभिभाषी च कृत्येषु व्यवसायवान् ॥ १२ ॥

१७ गु, पू, पं—गुणवत्तर. । दी—गुणसत्तम । १८ रा—नास्ति । १९

दी—प्रसन्नात्मा । २० दी—धर्मयुक्तः । पू—मंदं युक्तं । पं—मृदुयुक्तं ।

२१ गु—श्रेष्ठगुणैर्युक्तः । दी—श्रेष्ठगुणैर्युक्तैः । २२ गु—तस्य भूषणं । २३

२३ चं, पू, दी—शीलविद्यावयोवृद्धान् । २४ गु—ज्ञातिवृ० । २५ दी—

शेवयामास । २६ गु—अस्त्रविद्यासु चातरे । पू—अस्त्रयोग्यास्तु चातरे ।

दी—अस्त्रज्ञानं तु चातरे । रा—योग्यान् मुनेर्गुणान् । २७ गु—व्यानुजु ।

पं—व्याप्राजु । ग—वाग्जनाः । २८ गु, पू, दी, रा—धर्मकामार्थं । कै—

धर्मकार्यार्थं । पं—धर्मकर्मार्थं । २९ गु—स्मृतिवान् । ३० चं, गु, पू,

दी, रा—लौकिके समुदाचारे सप्रिकल्पे विशारदः । इत्यधिकम् ।

३१ चं—सत्यवान् । ३२ गु—नास्ति । ३३ चं, गु, पू, दी, रा—

अदीर्घसूत्रो दक्षश्च क्रियासु प्रतिपत्तिमान् । सुगोपसर्गो सुहृदामर्थप्राही प्रियंवदः ॥

निवृत्तः समुदाचारो गुह्यमन्त्रः सहायवान् । इत्यधिकमपि ।

१ पू—कल्पवि० । दी, रा—कल्पेवि० । २ च—प्रतिपत्तिमान् । ३ पू—सुगो-

पसर्गः । दी—सुगोपसर्गः । ४ पू—सहृदः मर्थप्राही । दी—सुमहदर्थप्राही । ५ गु-

नास्ति । ६ पू—निवृत्ते । ७ पू—समुदाचारो । दी—समुदाचारो । ८ गु—गुह्यमन्त्रः ॥

सानुक्रोशः कृतज्ञश्च त्यागी संयमकालवित् १

दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो गुणग्राह्यनस्यकैः ॥ १३ ॥

निस्तन्द्रीरप्रमत्तैश्च निर्दोषः २ परदोषवित् ।

परिग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायमवेक्षिता ॥ १४ ॥

कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन कस्यचित् ।

न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवचयौ ॥ १५ ॥

अर्थकर्माण्युपायैर्ज्ञो धर्मेणावेक्षते ३ सदा ।

श्रेष्ठं चार्थप्रदानेन प्राप्तो व्यायामिकेषु च ॥ १६ ॥ ४

अर्थधर्मावसक्तश्च सुखतत्त्वे च नालसः ५

वैहारिकीणां कार्याणां विज्ञातार्थो यथार्थवित् ॥ १७ ॥

आरोढो च विनेता च योक्तो वारणवाजिनाम् ।

३४ पू-समयकाल० । ३५ चं, दी, पं-गुणग्राही न दूषकः । गु-० ह्यनुस्यकः ।

३६ गु-निस्तन्द्री चाप्रमत्तश्च । ३७ गु, पू, दी-स्वदोष० । ३८ चं, पू-

परिग्रहावग्रहयो० । पू-० च वेदिता ॥ १६ ॥ दी-० मवेक्षते । गु-पदि-

ग्रह स्वसैन्यं हि शत्रुसैन्यमवग्रहः ॥ १४ ॥ ३९ गु-शतमथल्पवित्तया ।

४० गु, पं-आर्यकर्मण्युपा० । पू, रा-अर्थकर्मण्युपा० । दी-आयुः

कर्मण्युपा० । ४१ गु-० वक्ष्यते । पू, पं-० वेष्यते । दी-० वेक्षिता । ४२

कै-श्रेष्ठः । पं-श्रेष्ठः । ४३ कै-प्राप्तौ । ४४ दी-व्यायामिकेषु । ४५

गु-नास्ति । ४६ गु-अर्थधर्मावसंक्लेश्य सुखतंद्रो न चालयं । १६ ।

चं, रा-अर्थधर्मावसंक्लेश्य (रा-० श्यः) सुखतत्त्वेन नालसः (रा-

नालसः) । पू-अर्थधर्मावसंक्लेश्य सुखतंद्रो न चालसः । पं-० तत्त्वो

न चामवत् । दी-अर्थधर्मावसंक्लेश्य सुखतंद्रो न चालसः । ४७ गु-

वैहागिणां च । ४८ चं, रा-विज्ञानार्थो यथार्थवित् । ४९ चं, रा-आरोह ।

५० चं, गु, पू, दी, रा-युक्तौ । ५१ पू-यै गजवाजिनां । रा-वानरवा० ।

धनुर्वेदविदां शास्त्रैर्लोकानामतिसम्मतः ॥ १८ ॥

अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ।

अप्रधृष्यश्च संग्रामे सर्वैरपि^{५२} सुरासुरैः ॥ १९ ॥

अनसूयुर्जितक्रोधो^{५३} न द्वेष्टा^{५४} न च भत्सरी ।

न चाधमन्ता मृत्यानां न च मृत्यवशानुगः ॥ २० ॥

सत्यवादी महोत्साहो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।

मितवागपि कार्येषु यक्ता वाचस्पतेः समः ॥ २१ ॥

लोकप्रियत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः^{५५} ।

बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये च स्याच्छचीपतेः^{५६} ॥ २२ ॥

लोके^{५७} संख्यायमानानां^{५८} प्राज्ञः^{५९} सर्वधनुष्मताम्^{६०} ।

वीर्यवान्न च वीर्येण महता तेन विस्मितः ॥ २३ ॥

स तैः सर्वैः प्रजाकान्तैः^{६१} प्रीतिसञ्जननैः पितुः ।

गुणैर्विरुच्ये रामो दीप्तैः^{६२} सूर्य इवांशुभिः ॥ २४ ॥

तमेवं वृत्तसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।

लोकपालोपमं नाथमकामयत^{६३} मेदिनी ॥ २५ ॥

५२ चं, गु शास्त्रे लोकेतिरथ सम्मतः । पूं—शास्त्रे लोकाभिरथ संगतः ।
 चं, दी, रा—शास्त्रे (रा—श्रेष्ठे) लोकेऽतिरथ सम्मतः । ५३ गु—नेषा-
 नय० । पूं—सेवानभिनि० । ५४ चं, गु, पूं, दी, रा—कुद्वैरपि । ५५ पूं—
 अनुसूयुः । गु—अनुसूयो । ५६ चं, गु, पूं, दी, रा, पं—दुष्टे । ५७ गु—
 क्षमो० । पूं, पं—क्षमागुणे । ५८ कै—क्षेत्र शचीपतेः । गु—व्यतिः ।
 ५९ कै, पं—०संख्यायमाणां च । पूं, दी—लोकसंख्या० । रा—०संख्यो-
 ममात्मानं । ६० गु—प्राप्रयः । चं, रा—प्राप्तः । पूं—प्रायः । ६१ गु—
 ०धनुभृतां । ६२ पं—प्रजाकामैः । ६३ गु, पूं, दी, रा, पं—दीप्तः ।
 ६४ गु—रामं अकामयत ।

अनुरक्ताः^{६५} प्रजास्तं^{६५} हि सानुक्रोशं^{६६} प्रजाहितम्^{६६} ।

तं प्रेक्ष्य^{६७} सुमहोत्साहं^{६८} शक्तं च परिपालने ॥ २६ ॥

बुद्धैः^{६९} श्रुतगुणोपेतैराप्तैर्धर्मार्थतत्परैः ।

सोऽतिबाल्यात्प्रभृत्येव^{७०} नृपतिः समयोजयत् ॥ २७ ॥

स्वभावेन विशुद्धेन^{७१} सर्वशास्त्रागमेन च ।

अभवत्सर्वभूतानामधिको गुणवत्तया^{७२} ॥ २८ ॥

तमेवं बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमं सुतम्^{७३} ।

प्रेक्ष्य^{७४} राजा दशरथश्चिन्तयामास तं प्रति ॥^{७५} २९ ॥

तस्य बुद्धिरियं जाता बुद्धस्य^{७६} चिरजीविनः ।^{७७}

यौवराज्येऽभिषिञ्चामि सुतं राममिति^{७८} स्थिरं ॥ ३० ॥

सां तस्य परमा प्रीतिर्हृदये पर्यवर्त्तत^{७९} ।

कदा रामं सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमिति^{८०} प्रभोः ॥ ३१ ॥

६५ गु—अनुरक्तं प्रजानां । ६६ पू—०क्रोशप्रजाहिते । ६७ कै—स

प्रेक्ष्य । गु—संप्रेष्य । ६८ गु—सुमहोत्साहं । ६९ चं, रा—बुद्धि । पं—बुद्धिः ।

७० चं, पू, दी, रा—श्रुति० । ७१ चं, पू, दी, रा—स हि वा० । गु—

तं हि वा० । पं—स तं वा० । ७२ गु—विशुद्धे(द्धे?)न० । पं—अति-

शुद्धेन । ७३ चं, रा—सोऽभवत् । ७४ पं—०वृत्तया । रा—०वत्तया ।

७५ चं—०रनुपमैः सुतं । पं—०रनुपमैः सुत । गु—०रनुपमैर्युतं । पू—

०रनचरैः सुतं । दी—रनचरैः सुतं । रा—०रनुपजोविनः । ७६ गु—

प्रेष्य । ७७ रा—नास्ति । ७८ कै—बुद्धस्याचि० । ७९ चं—०मति स्थिरं ।

रा—०मिति स्थिता । गु—०स्थिरं । ८० गु—या । ८१ गु—परिवर्त्तते ।

८२ चं, रा—राममहं । ८३ गु—द्रक्ष्ये ह्यभिषिक्तमिति प्रभुः । पू—

द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमिति प्रभुः । दी, पं—रा—०प्रभुः ।

वृद्धिकामो हि^{८४} राष्ट्रस्य सर्वभूतानुकम्पकः^{८५} ।

मत्तः प्रियतरा^{८६} लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३२ ॥

यमशक्रसमो^{८७} वीर्ये बृहस्पतिसमो मता ।

महीधरसमो धृत्यां गाम्भीर्ये सागरोपमः ॥ ३३ ॥

महीमहमिमां^{८८} कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् ।

अनेन वयसा दृष्ट्वा जीवन्स्वर्गमवाप्नुयाम्^{८९} ॥ ३४ ॥

[कुलक्रमागतं राज्यं क्रम एवं नियुज्य हि^{९०} ।]

तं^{९१} समीक्ष्य महाराजैः समुपेतं सुतं^{९२} गुणैः^{९३} ।

संह निश्चित्य सचिवैर्यौवराज्यममन्त्रयत् ॥ ३५ ॥

दिव्यं चैशान्तरिक्षं च भौमं चोत्पातजं^{९४} भयम् ।

आचचक्षे सं मेधावी शरीरे^{९५} चात्मनो^{९६} जराम् ॥ ३६ ॥

८४ पूं—ह । ८५ पं—राज्यस्य । ८६ चं—०कंपनः । ८७ कै, दी—प्रिय-
तमो । रा—प्रियकरे । ८८ कै—०क्रोपमो । ८९ गु—धीर्ये । पूं, पूं,
दी—धृत्या । पं—वृत्त्या । रा—भृत्या । ९० गु—महीमिमामहं । ९१
गु—०मधिष्ठित तमात्मजं । पूं—०मभिषिक्तं तमा० । दी, पं—०मभि-
तिष्ठं० । रा—०मभिषिक्तं तथा० । ९२ पूं—०मवाप्तवान् । ९३ चं, पूं,
रा—नास्ति । ९४ चं, पूं, रा—कुल । ९५ पं—मेव हि युद्धमदि । ९६
कै—नास्ति । ९७ गु—समीक्ष्य स तदा राजा । रा—०महाराजा ।
९८ गु—गुणैः सुतं । दी—समुपेतं गुणैः । ९९ चं, गु, पूं, पूं, दी, रा—
स हि । १०० चं, पूं, रा—संमन्त्रय । १ पूं—०यद्य राज्यम् । २ गु—
चोत्पातकं । पूं—चोत्पातिकं । ३ गु, दी—अथ । पूं, पूं, रा—ह ।
४ चं, गु, पूं, रा, पं—शरीरेणात्मनो । ५ गु, पूं, पूं, दी, रा—

एवं चिंतयतस्तस्य रामं प्रति महात्मनः ।

तस्य भावं भावशा विज्ञाय ज्ञानमोविदाः । ३७

गुरवो संप्रिणम्रैव परां प्रीतिमपार्णमत् । इत्यधिवसन्ने ।

१ पूं, दी—०मवाप्नुयन् । पूं, रा—प्रीतिं गता दि ते ।

ततस्ते मन्त्रयामासुर्यौवराज्यमभीप्सवः ।

*तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ॥^६ ३७ ॥

*ब्राह्मणा मन्त्रिमुख्याश्च सर्वे वचनमब्रुवन् ।^६

पूर्णचन्द्राननस्यास्य सदृशस्यात्मनो गुणैः ॥ ३८ ॥

लोकप्रियत्वं^७ रामस्य बुध्यते^८ वै^९ महात्मनः ।^{१०}

*आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसा च प्रियेण च ॥^{११} ३९ ॥

*काले^{१२} कांक्षति संयोगं तेन त्वरति भूमिपः ।^{१३}

अर्हत्येष^{१४} हि^{१५} धर्मात्मा^{१६} यौवराज्यं महाबलः ॥ ४० ॥

समर्थः^{१७} सर्वकार्येषु^{१८} शक्रतुल्यपराक्रमः ।^{१९}

एवं सम्मन्त्र्य सहिता ऊचुर्दशरथं नृपम् ॥ ४१ ॥

राजं^{२०} धर्मेण धर्मज्ञं^{२१} पृथिवीं तेऽनुपालितां ।

गतश्च सुमहान् कालो वृद्धश्चासि^{२२} नरेधरं ॥ ४२ ॥

६ चं, गु, पू, पू, दी, रा—नास्ति । ७ पू—पूर्णचन्द्रनिभस्यास्य । ८ पू—सदस्य नन्दिनो । ९ गु—लोकप्रियस्य । पू, पू, दी—लोकेप्रि० । १० गु, पू—बुध्यते यं । पू—बुध्याय तं । दी—बुद्ध्या ते च । ११ पं—लोकप्रियत्वे रतिमान् भूमिपालं सुखावहं । १२ पं—नास्ति । १३ कै—लोके । दी—कालः । १४ कै, पं—अर्हत्येष । १५ गु—सुधर्मात्मा । १६ चं—सर्व-कार्येषु कुशलः । १७ पू—०क्रमे । १८ चं—पालने विष्णुतुल्यो हि साक्षाद्विष्णुरिवेश्वरः । इत्याधिकं “०पराक्रमः” इत्यनन्तरम् । १९ कै—राजं० । चं, पू—राजधर्मेण० । चं—०धर्मेण भूप । पं—०धर्मज्ञ धर्मेण । २० कै—तनुपालिता । गु—चानुपा० । २१ चं, पू—वृद्धस्याय । पू—वृद्धस्यप(ध ?) दी, रा, पं—वृद्धोस्यय । गु, पू, पं—नरेधरः ।

स रामं युवराजानममिपिञ्चस्व राघवे ।
 तेषां तु वचनं श्रत्वा मनोज्ञं हृदयस्थितम् ॥ ४३ ॥
 अनिच्छन्निव जिज्ञासुस्तान् जनान् प्रत्युवाच सः ।
 कथं तु मयि घर्मेण पृथिवीमनुशामति ॥ ४४ ॥
 भवन्तः कर्तुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजम् ।
 ते तमूर्चमहात्मानं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ४५ ॥
 बहवः कृतकल्याणौ गुणा पुत्रस्य सन्ति ते ।^{३२}
 पुत्रस्ते देवसदृशः स्वाध्यायाचारसंयुतः ॥^{३३} ४६ ॥
 प्रियकृत् प्रियवादी च प्रजानां पितृमातृवत् ।^{३४}
 बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ॥ ४७ ॥
 *दुर्दृष्टानां नियन्ता च विनीतप्रतिपूजकः ।^{३५}
 न ज्ञातिषु न मित्रेषु^{३६} न च जानपदेष्वपि ॥ ४८ ॥
 जनोऽस्त्यगुणवादी यो रामस्य भुवि भूपते^{३७} ।^{३८}
 सवृद्धबालाः पौरास्ते तथा जानपदा जनाः ॥^{३९} ४९ ॥
 गुणानुरक्ता राजेन्द्र राममिच्छन्ति भूपतिम्^{४०} ।

-
- २२ चं, गु, पू, दी, रा—राघवे । २३ गु—तद् । २४ गु—हृदयेस्थितं ।
 २५ चं—अनिच्छन्निव । गु—च्छन्निव । पू—अविच्छन्निव । २६ रा—तं जनं ।
 २७ चं, पू, रा—ह । २८ पू, दी, रा, पं—कथं तु । गु—अजस्रं (०छं?)
 २९ पू, पू, रा—कृतमि० । गु—कृतमिच्छन्तु । ३० ०र्थयो वृद्धा । ३१ चं,
 पू, रा—कृतकल्याणगुणाः । ३२ दी—नास्ति । ३३ गु—नियन्ता दुर्वि-
 नीतानां च विनीतः प्रति० । चं, पू, पू, दी, रा—नास्ति । ३४ पं—वृद्धेषु ।
 ३५ दी—भूमिप । ३६ गु—नास्ति । ३७ चं, गु, पू, पू, दी, रा—भूमिपं ।

गुणकीर्त्या नरपते प्रजा रामेण रञ्जिताः^३ ॥ ५० ॥

एतच्छ्रुत्वा स नृपति^३ द्विजानां मन्त्रिणामपि ।

हर्षं परममागच्छतेषां भावज्ञतां प्रति ॥^{४१} ॥

सह सञ्चिन्त्य सचिवैर्यौवराज्यमचिन्तयैत् ।

सर्वान्नगरवास्तव्यान् पृथग्जानपदानपि^४ ॥ ५२ ॥

आनाययामास तदा पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।

ततः प्रजाः समागम्य ब्रह्मक्षत्रमुखोस्तथा ॥ ५३ ॥

अनुज्ञातां प्रविविशुं नृपतेर्भवनं^५ महत् ।

आसीनं चापि राजानमैक्ष्वाकुं^६ राष्ट्रवर्द्धनम् ॥ ५४ ॥

प्राच्योदीच्यप्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च भूमिपाः ।

३८ पूं—रक्षिताः । ३९ चं—एतच्छ्रुत्वा वचो राजा । रा—एतत्
श्रुत्वा वचो राजा । गु—इति श्रुत्वा तदा राजा । पूं—एतच्छ्रुत्वा तु राजा
यै । दी—तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां । ४० पूं—जिज्ञासां । पूं—प्रजानां । अत्र
'प्रजा' इति बहुलिखितं हस्तेनेतरेण विभिन्नमस्याश्च । ४१ चं, पूं—हर्ष-
तत्त्वमुपागच्छन् (पूं—त्) तेषां भावानुगं प्रति । रा—हर्षतत्त्वमुपागच्छ तेषां
भावानुगं प्रति । गु—परं हर्षमुपागच्छत् । पूं, दी—हर्षं परममुपागच्छत् ।
पं—हर्षं भावयतां प्रति । ४२ कै, चं, गु, पूं—संविद्य । ४३ चं, पूं, पूं, दी,
रा—०ममंत्रयत् । ४४ गु, पूं, दी, पं—नानानगरं । ४५ चं, पूं, रा—श्रप्योन्जान-
पदानपि । ४६ चं, पूं—आवाहयामास । पूं, पं—आनाययामास । दी—आनया-
मास स । ४७ चं, पूं, रा पृथिव्याः । ४८ गु—प्रजास्तदागत्य । दी—प्रजाः
समायाता । ४९ पूं, पूं, दी, रा, पं—०स्तदा । ५० पं—अनुज्ञायाथ विविशु ।
५१ गु—०भुवनं । ५२ कै—०मैक्ष्वाकं । चं, पं—०मिक्ष्वाकुं । पूं
मिक्ष्वाकुं । ५३ पं—राज्य । ५४ गु, पूं—०दीच्या । पूं—प्राच्यदिच्याः ।
चं, दी, रा, पं—प्राच्योदीच्याः ।

म्लेच्छाश्चान्ये^{५५} सुवर्हवः पार्वतीयाश्च सङ्गताः ॥ ५५ ॥

[उपासाश्चक्रिरे ग्रीता महेन्द्रमिव देवताः ।

तेषां मध्ये महाराजो देवानामिव^{५६} वासवः ॥ ५६ ॥

विद्योतमानं प्रभया ददर्श सुतमात्मनः ।

गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विश्रुतपौरुषम् ॥ ५७ ॥

दीर्घबाहुं महासत्त्वमत्यन्ताप्रियदर्शनम् ।

शैलप्रतिमदर्त्तानां ग्रहीतारं^{५८} विषाणिनाम् ॥ ५८ ॥

लोके विख्यातवीर्याणां श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् ।

सुवर्षणेव^{५९} पर्जन्यं ह्लादयन्तं प्रजागुणैः ॥^{६०} ५९ ॥

प्रद्योतयन्तं^{६१} लोकांश्च^{६२} सहस्रांशुमिवांशुभिः ।]^{६३}

तद्राजयैश्च मनुजैर्यथावत्प्रतिपूरितम्^{६४} ।

दृष्ट्वा भीमनिर्हादं चार्योघोरिव^{६५} सागरः ॥ ६० ॥

तं^{६६} जनौघं^{६७} बहुविधं राजभिः समलङ्कृतम् ।

ददर्श द्युतिमान्^{६८} राजा प्रजापतिरिवापरः ॥ ६१ ॥

५५ रा-म्लेच्छा त्वन्ये । ५६ चं, गु, पू, पू, दी, रा-च यहवः । ५७ रा-०मपि ।

५८ कै-०मानः । पं-०मान । ५९ रा-दृष्टुः । ६० चं, पू, रा-शैलक्षपितद० ।

पं-शैलभूयतिरत्नानां । ६१ रा-प्रतोहारं । ६२ पं-सुवर्षणेन । ६३ पं-

ह्लादयन्तामिव प्रजाः । ६४ चं, पू, रा-ह्लादनं सर्वमित्राणां शत्रूणां शोक-

वन्दनं । ६५ चं, पू, रा, पं-गुणैः प्रद्योतयन्तस्तं (चं-०यन्तं तु) (रा,

पं-०यन्तं तं) । ६६ पू, दी-नास्ति । ६७ पू-०प्रोत्ति० । पं-०प्रति-

पूजितं । ६८ गु-चार्योघोरिव । पू, दी-चार्योघोरिव । रा-चार्योघोरिव ।

६९ चं, पू, दी, रा, पं-सागरं । पू-सागरी । ७० पू-ते जनौघे ।

७१ कै-प्रीतिमान् । ७२ पं-प्रजाप्रीतिदिवामरण् ।

अथ राज्ञां विकीर्णेषु आसनेषु समन्ततः ।

राजानमेवाभिमुखं निपेदुर्नियताः प्रजाः ॥ ६२ ॥

तेषां मध्ये महातेजा देवानामिव वासवः ।

शशुभे सर्वसिद्धार्थः^{७३} सर्वाभरणभूषितः ॥ ६३ ॥

ते तु तं सुमहात्मानं पूर्णचन्द्रसमद्युतिम् ।

उपासाञ्चक्रिरे वीराः कुबेरमिव^{७४} नैर्ऋताः ॥ ६४ ॥

सं लब्धमानैर्विनयात्समागतैः पुरालयैर्जानपदैश्च^{७५} मानवैः ।

उपोषविष्टैश्च^{७६} नृपैर्नृपो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥^{७७} ६५ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे प्रकृतिसमागमो-

नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

७३ गु—राज्ञां विकीर्णेषु । पूं—राज्ञा विकीर्णेषु । दी—राजविकीर्णेषु ।

चं—०विकीर्णेषु । ७४ चं—ह्यासनेषु । पं—स्वासनेषु । ७५ पं—०मुखं ।

७६ चं, गु, पूं, पूं, दी, रा—जनाः । ७७ पूं—सिद्धार्थं । ७८ दी—सर्वा

भूतिविभूषितः । ७९ कै—०समग्रभम् । पं—पूर्वाचन्द्र समग्रभं । दी—

राजभिः समलंकृतं । ८० रा—कुबेरमिव नैऋताः । ८१ पूं—अलक्षमा

नैर्वि० । ८२ गु—पुरालयैर्० । ८३ रा—समागतैः । ८४, पूं—नास्ति ।

८५ चं, रा—सुलोप० । १८६ पं—०वान् यद्यमरैः ॥

[चतुर्थः सर्गः]

ततः परिपदः सर्वा आमन्त्र्य वमुधाधिपः ।

हितमुद्धर्षणं चैवमुवाचाप्रतिमं वचः ॥ १ ॥

दुन्दुमिस्वनकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना ।

स्वरेण भवनं राजा जीमूर्त इव नादयन् ॥ २ ॥

इदमिक्ष्वाकुभिः पूर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम् ।

श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्थमखिलं जगत् ॥ ३ ॥

मयाप्याचरितं पूर्वं पन्थानमनुगच्छत ।

प्रजा विनीताश्चोन्मेधे यथावदुपशिक्षिताः ॥ ४ ॥

इदं शरीरं कृत्स्नस्य सुखस्य विषये चिरम् ।

पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां धारितं मया ॥ ५ ॥

१. गु—सर्वाध्यामन्त्र्य । २. चं—हृदयोद्ध० । पं—स्फोटितमु० । ३. चं, गु, पूं, पूं, दी, रा—चेदमु० । ४. गु, पूं—दुन्दुभिः० । चं, रा—०स्वर० । पूं—०मितिस्वश्चकल्पेन । ५. चं, पूं—०नुनादितं (चं—०ते) । दी—०नुवादिना । पं—गांधर्वेणानु० । ६. चं, गु, पूं, पूं, दी, रा—स्वनेन । ७. गु, दी—भुवनं । चं, पूं, रा—भगवान् । ८. पं—जीमूर्तेनेव नादितां । ९. चं, पूं—सर्वर्षेण० । रा—सर्वे न० । पं—पूर्वे न० । १०. पूं—०पालिनी । चं, पं—प्रतिपा० । ११. चं, पूं, रा—जनं । १२. कै—सन्निराचरितं । पं—मृया ह्याचरितं । चं, पूं, रा—अयोध्याचरितं । १३. दी—पूर्वं । १४. चं—यथैनमनु० । पूं—०गच्छत । १५. कै—०श्चोन्मेधे । चं—विनीतिलेखे० । गु, पूं, पूं, दी, रा—विनीतिलेखेन । १६. पूं, दी—यथाशक्त्यामिरक्षिताः । पूं—यथाशक्त्यामिरक्षितं । चं, गु, रा—यथा शक्त्यामिरक्षिताः । १७. पूं—विषयं ।

प्रायो^{१८} वर्षसहस्राणि बहून्यायुश्च पालितम् ।
 जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्राममभिरोचये ॥ ६ ॥
 राजपुङ्गवगुप्तां^{१९} हि दुर्धरामजितेन्द्रियैः^{२०} ।
 परिश्रान्तश्च^{२१} लोकेऽस्मिन् गुर्वी^{२२} धर्मधुरं^{२३} वहन्^{२४} ॥ ७ ॥
 सोऽहं विश्राममिच्छामि कृत्वा सर्वप्रजाहितम् ।
 भवद्भिरपि तत्सर्वमनुमन्तव्यमर्धं मे^{२५} ॥ ८ ॥
 अनुयातो^{२६} हि मे सर्वगुणैर्ज्येष्ठो^{२७} ममात्मजः ।
 पुरन्दरममो वीर्ये रामः परपुरञ्जयः ॥ ९ ॥
 तं चन्द्रमसि पुण्येण युक्ते धर्मभृतां वरम् ।
 यौवराज्येऽभिपेक्तासि^{२८} प्रातः क्षत्रियपुङ्गवम् ॥ १० ॥
 अनुरूपो हि राज्यस्य लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः ।
 त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ ११ ॥

१८ चं, गु, पू, दी, रा-प्राप्य । १९ चं, गु, पू, दी, रा-पुंगवगुप्तां ।
 २० चं, गु, पू, दी, रा-दुर्वहाम० । दी-०महतात्मभिः । २१ चं-
 परिक्रान्तां । पू-परिक्रान्तश्च । रा-परिक्रान्ताः । पू-परिश्रान्तस्य ।
 २२ पू, पू, पं-गुर्वी । २३ चं, पू-०धुरंमहत् । पू० धुरावहं ।
 २४ चं-धारयामि जना लोके दृढो भूत्वा महोक्षवत् ।
 इदानीं तां समुत्तोर्य मंत्रिणेण विप्रक्षत्रियाः । इत्याधिकं 'वहन्' इति पश्चात् ।
 २५ चं, गु, रा-मर्धं । २६ चं, पू-०मनुवर्तध्वमद्य वै । रा-०मनु-
 वर्तव्यम० । दी-०मद्य ते । २७ पू, पं-अनुजातो । चं, गु, पू, दी, रा-
 अनुज्ञातो । २८ दी-०ज्येष्ठो० । पं-सर्वगुणज्येष्ठो महामनाः । २९ गु-
 पुरपुर० । ३० पू, दी-भिपिक्ता० । ३१ पं-प्रातः पुंगवाः । ३२ पं-
 राष्ट्रस्य । पू-राज्या वै । चं, गु, पू, दी, रा-राजा वै । ३३ चं, पू, रा-
 लक्ष(रा-क्ष्म)णान्वितः ।

संयोज्य रामं राज्येन त्रयसाष्टं महीमिमाम् ।

संश्रित्यै रामस्य भुजौ^{३६} विहर्ताऽस्मि गतज्वरः ॥ १२ ॥

इति ब्रुवाणं मुदिता अभ्यनन्दन् नृपं प्रजोः ।

वृष्टिमन्तं महोनादं पर्जन्यामिव^{३७} बर्हिणः ॥ १३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवकल्पस्यै धीमतः ।

प्रियं चैवानुरूपं च वक्तुं^{३८} समुपचक्रमुः ॥ १४ ॥

दिव्यैर्गुणैर्दक्षसमो रामः शक्रसमो बले ।

इक्ष्वाकुभ्यो हि सर्वेभ्यो व्यतिरिक्तो^{३९} विशापते ॥ १५ ॥

रामस्य पुरुषो लोके सत्यधर्मयशोव्रतैः^{४०} ।

समो न विद्यते कश्चिद्विशिष्टः कुत एव तु ॥ १६ ॥

धर्मात्मा सत्यवादी च शीलवानम्रयकः ।^{४१}

दान्तः सत्प्रहितः प्राज्ञः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥

मृदुश्च स्थिरबुद्धिश्च नित्यं दीनानुकम्पकः ।

- ३४ कै, चं, पूं, रा—महीपतिम् । ३५ गु, दी—संश्रित्य । ३६ पूं—भुजे ।
 ३७ गु—सर्वेऽनन्दन् नृपं । पूं—मये नन्दन् रा । पूं—सर्वे चैतं नृपं । दी—सर्वे
 नन्दन् नृपं । रा—सर्वे चैतं नृपं । ३८ गु पूं, पूं, दी, रा—नराः । ३९ चं, गु, पूं, दी,
 रा—वृष्टिमन्तमिवाभेदं गर्जतमिव । पूं—वृष्टिमन्तमिवावृदं गर्जतमिव । पं—
 ऽगर्जन्तमिव । ४० पूं—यर्हणः । ४१ चं—शर्वकल्पस्य । पूं—सर्व्य-
 कल्पस्य । रा—सर्वकल्पस्य । ४२ पूं—प्रवतरमुपचक्रमुः । दी—ऽचक्रमे ।
 ४३ पूं—व्यतिरेको । रा—व्यतिरिक्तो । ४४ चं, रा—सत्यधर्मयशोगुणैः ।
 पूं—सत्यधर्मपरो गुणः । ४५ पूं—समानो । ४६ रा—धर्मवापनसूयी च
 सत्यवान् बलवांस्तथा । ४७ गु, पूं, दी, पं—सांत्वयिता शक्तः । ४८ चं,
 गु, पूं, पूं, दी, रा—स्थिरबुद्धिश्च । ४९ चं—ऽकंपनः ।

प्रियवादी जितक्रोधो दीर्घदर्शी महामंतिः ॥ १८ ॥

बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ।

तेन तस्यातुलाकीर्तिं यशस्तेजश्च वर्द्धते ॥ १९ ॥

समर्थश्च धनुर्वेदे ह्येषृष्टे गजे रथे ।

लब्धास्त्रैः शब्दवेधो च दूरपाती दृढायुधः ॥ २० ॥

देवासुरमनुष्याणां संयुगेष्वपराजितः ।

दिव्यमानवसंस्थेषु सर्वास्त्रेषु विशारदः ॥ २१ ॥

यं चोपयाति सङ्ग्रामे ग्रामान्ते नगरेपि वा ।

गत्वा सांमित्रिणा सार्द्धं तं जित्वा विनिवर्त्तते ॥ २२ ॥

सदाऽग्रे नगराद्गच्छन् कुजरेण रथेन वा ।

राजमार्गेऽपि नो दृष्ट्वा कुशलं परिपृच्छति ॥ २३ ॥

पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेक्ष्यशिष्यगणेषु च ।

निखिलेनानुपूर्व्येण पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ २४ ॥

५० गु, महाद्युतिः । ५१ पूं—वृत्तानां । ५२ पू—वदयातु० । ५३ गु पूं,

पूं, दी, रा, पं—समाप्तश्च । ५४ दी अश्व० । ५५ गु, पूं, दी—लब्धस्त्रैः ।

पूं—लब्धस्त्रैः । पं—लब्धस्त्रैः । ५६ गु, पूं, पूं, दी, रा, पं—मानुष० ।

चं—मानुषसृष्टेषु । ५७ पू, पं—च । ५८ चं, पूं—विजित्योपनिवर्त्तते

रा—तं जित्वापनिवर्त्तते । गु, दी—तं जित्वापनिवर्त्तते । पूं—जित्वापरि

निवर्त्तते । ५९ गु, पूं, दी, पं—निर्मयं गच्छन् । रा—तनये गच्छन् । ६०

चं, पूं, दी—च । ६१ चं, पूं, रा—राजमार्गेण । ६२ गु, पूं, दी, रा, पं—

नुपूर्व्येण । पूं—नुपूर्व्ये न ।

शुश्रूषन्ति^३ वचः शिष्याः कचित्कर्मसु^४ देशिताः ।

इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामो ऽभिर्मापते ॥ २५ ॥

व्यसनेषु च सर्वेषां^५ भृशं भवति दुःखितः ।

दृष्ट्वा नो ऽभ्युदयं किञ्चित्पितेव परितुष्यति ॥ २६ ॥

वत्सैः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्याऽर्सा तव राघवैः ।

दिष्ट्या रामो गुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ॥^६ २७ ॥

बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ।

आशास्ते हि जनः सर्वे^७ राष्ट्रेषु नगरेषु च ॥^८ २८ ॥

आभ्यन्तरार्थं^९ बाह्यार्थे पौरजानपदा जनाः ।

द्वियो षट्पास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ॥ २९ ॥

सर्वे^{१०} देवान्नमस्यन्ति^{११} रामस्यार्थे महात्मनः ।

तेषामाशंसितं^{१२} च त्वत्प्रसादाच्च युज्यताम् ॥ ३० ॥

६३ गु, पू-शुश्रूषन्ते । ६४ गु-च वः । ६५ गु पू, रा, पं-कश्चित्कर्मसु । कश्चित्क० ।

६६ गु-देशिता । पू, दी-देशिताः । रा-दंमिताः । चं, पू, पं-देशिताः ।

६७ पू-तान् । ६८ गु, दी-० व्याघ्र । ६९ दी-० ऽपिमा० । ७० पं-

सर्वेषु । ७१ चं, गु, पू, पू, दी, रा-भ्रुव्या चाम्युदयं । ७२ पू, दी-

यत्स । ७३ पू, पू, रा, पं-राघव । ७४ पू-नास्ति । ७५ दी-पौर जान-

पदा जनाः । ७६ चं, गु, पू, रा, पं-आशास्ते जनाः सर्वे । ७७ दी-

नास्ति । ७८ गु-आभ्यन्तराश्च । पू-आभ्यन्तराश्च । रा-आभ्यन्तराश्च । पं,

अभ्यन्तराश्च । ७९ पू, पू, रा, पं-बाह्याश्च । ८० रा-प्रायः । ८१ गु, दी-समा-

हिताः । ८२ सर्वे देवा नमः । पू-सर्वान् देवान्नमः । रा-सर्वान् देवा-

नमः । ८३ गु, पू, दी-० मायाचितं । चं-तेषामपचितं । पू, रा-

तेषामपचितं । पं-० मसासितं ।

वीरमिन्दोवरश्यामं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।

पश्येम यौवराज्यस्थं रामं राजीवलोचनम् ॥ ३१ ॥

तं देवदेवोपममात्मवन्तं सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ।

अतीव तं^{८४} क्षिप्रमुदरिसत्त्वं पुरेऽभिषेक्तुं वरदार्हसि त्वम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे प्रकृतिवाक्यं

नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पञ्चम सर्गः]

तेषामञ्जलिमालास्ताः प्रतिगृह्य समन्ततः ।

हृष्टो दशरथो राजा प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ १ ॥

धन्यो ऽस्म्यनुगृहीतो ऽस्मि मगद्भिः प्रिययादिभिः ।

यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं युवराजमिहेच्छथ ॥ २ ॥

इति राजा ऽनुमार्प्यतानिदं^१ वचनमब्रवीत् ।

यसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥

चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।

यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥^४ ४ ॥

आभिषेचनिकं द्रव्यं यत्किञ्चिद् ज्ञापयन्तु माम् ।

यन्मया चोपहर्त्तव्यं^५ रामराज्याऽभिषत्तये ॥ ५ ॥

तौ तथेति प्रतिज्ञाय नृपतेर्वचनात्तदा ।

लेखयाञ्चक्रतुर्द्रव्यं भूयस्यैवोपशृण्वतः ॥ ६ ॥

कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य नराधिपम् ।

सुप्रीतमनसौ प्रीतं हर्षयन्तौ पुनर्नृपम् ॥ ७ ॥

ततः सुमन्त्रमाहूय राजा दशरथो ऽब्रवीत् ।

रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥

१ पं—तेषां प्राञ्जलिमानस्ताः । २ अ, कु—०तानेवं मूयो ऽर्घ्याद्वच ।

३ अ, कु—रामाय यौवराज्यं मे दातुमत्रैव रोचते । ४ के—सर्वे । ५ अ,

कु—भयंते । ६ के—भाषयंतु । ७ पं—०पकर्त्तव्यं । ८ अ, कु—०वेचन

तदा । ९ अ, कु—भूयश्चेनं ननंदतु । १० पं—०मित्येवम ब्रूतामभिगम्य ।

११ कै—तु तौ नृपम् । पं—पुरं नवं ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ।

रामं तत्रानिनायार्थं रथेन रथिनां वरं ॥ ९ ॥

अथ तत्र समानीतास्तदा दशरथं नृपम् ।

प्राच्योदीच्यप्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ॥ १० ॥

म्लेच्छाश्च यवनाश्चैव शर्काः शैलान्तवासिनः ।

उपासाञ्चक्रिरे सर्वे तं देवा इव वासवम् ॥ ११ ॥

तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ।

प्रासादस्यो रथगतं ददर्शयान्तमात्मजम् ॥ १२ ॥

गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विश्रुतपौरुषम् ।

दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १३ ॥

चन्द्रकान्ताननं राममतीवप्रियदर्शनम् ।

रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ १४ ॥

धर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ।

नातृप्यच्च तमायान्तं वीक्ष्मणो नराधिपः ॥ १५ ॥

अवतार्य सुमन्त्रश्च राघवं स्यन्दनोत्तमात् ।

पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगार्त्वि ॥ १६ ॥

१२ अ, कु—तवानयां चक्रे । १३ अ, कु—वरं । १४ अ, कु—समा-
सीतं तदा । १५ पं—०दीच्याश्चप्र० । “श्च” इति लोपव्यञ्जकचिह्नेन
अङ्कितः । १६ पं—शर्काः । १७ अ, कु, पं—ते । १८ पं—वासवं ।

१९ पं—चन्द्रकान्ताननं । २० पं—दृष्टिचिता० । २१ अ, कु—नातृप्यत ।

२२ पं—०यांतमीक्ष० । २३ पं—प्राञ्जलिः । २४ कै—०न्वयात् ।

स तं कैलासशृङ्गामं प्रासादं नरपुङ्गवः ।
 आरूरोह नृपं द्रष्टुं संहं स्रुतेन राघवः ॥ १७ ॥
 स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिकेम् ।
 नाम संश्रावयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः ॥ १८ ॥
 तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ।
 गृहीत्वाऽञ्जलिमाकृष्य सखजे प्रियमात्मजम् ॥ १९ ॥
 तस्मै चाभ्युच्छ्रितं श्रीमान् मणिकाञ्चनभूषितम् ।
 दिदेश राजा रुचिरं रामायानुपमासनम् ॥ २० ॥
 तदासनवरं प्राप्य दीपयामौस राघवः ।
 स्वयेव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ॥ २१ ॥
 तेन विश्राजता तत्र सा सभाऽपि^{३३} व्यराजत ।
 विमलग्रहनक्षत्रौ शारदी घोरिवेन्दुना ॥ २२ ॥
 तं स पश्यन्नरपतिस्तुतोप प्रियमात्मजम् ।
 अलङ्कृतमिवात्मानमादर्शतलमास्थितम् ॥ २३ ॥
 स तं सस्मितमाभाप्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ।
 उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपैः ॥ २४ ॥

१९ अ—कैलाश० । २६ कै—सहितस्तेन । २७ अ, कु—पितुरन्तिके ।
 २८ अ, कु—गृहीता० । २९ कै—स्वयमात्मजम् । ३० अ, कु—चाप्यु-
 चितं श्रीमान् । कै—चाभ्युत्थित० । ३१ अ, कु, पं—भूषणम् । ३२ अ,
 कु—व्यदीपयत । पं—सोदीपयत । ३३ अ, कु—सभाति । ३४ कै—
 विशालग्रह० । ३५ कै—घोरिवेन्दुना । ३६ पं—भूमिपः ।

ज्येष्ठायामसि मे पैतृन्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ।
 उत्पन्नः सद्गुणैः पूज्यो मम रामात्मजः प्रियः ॥ २५ ॥
 त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरजिताः ।
 तस्मात्त्वं पुण्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ २६ ॥
 कैमं च त्वं^१ प्रकृत्यैव विनीतो गुणैर्वानसि ।
 गुणवर्त्तयात् पितृस्नेहात् पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ २७ ॥
 भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ।
 कामक्रोधसमुत्थानि त्यज त्वं^२ व्यसनानि च ॥ २८ ॥
 परोक्षयाऽपि^३ संबुद्धयौ राम प्रत्यक्षया तथा ।
 परमां प्रकृतिं दृष्ट्वा परिपाल्याः प्रजास्त्वेया ॥ २९ ॥
 निर्ममो^४ निरहङ्कारो भूत्वा राम गुणान्वितः ।
 ततः पालय पुत्रेमाः प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ३० ॥
 योधानमात्यान् हस्त्यश्वांश्च कौपं चावेक्ष्य यत्नवान् ।
 तथा मित्राणि मध्यस्थानमित्रांश्चानुरञ्जय ॥ ३१ ॥
 तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ।
 तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वाऽमृतमिवामराः ॥ ३२ ॥

३७ कै—यत्त्वं । ३८ अ, कु—उत्पन्नस्त्वं गुणज्येष्ठो । ३९ कै, पं—कार्यं ।
 ४० कै, पं—ते । ४१ कै—गुणवानपि । ४२ कु—गुणाकरो । अ—गुण-
 वत्त्वे । ४३ पं—त्यजस्व । अ, कु—त्यजेध्व । ४४ अ, कु—निदां बुद्ध्या ।
 ४५ कै—प्रतिपाल्याः । ४६ अ, कु—त्वया प्रजाः । ४७ कु—ततस्त्वं ।
 अ—तत्परो । ४८ अ, कु—हस्त्यश्वं । ४९ कै—मध्यस्थानमित्राण्यप्यु-
 पंजय । पं—मध्यस्था मित्रं चैवानुरञ्जयन् ।

तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं^{५०} समाचर ।

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा नराः प्रियनिवेदिनः ।

त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौशल्याय न्यवेदयन् ॥ ३३ ॥

सा हिरण्यं च गाथैव^{५१} रत्नानि विविधानि च ।

व्यादिदेश प्रियारत्येभ्यः कौशल्या प्रमदोत्तमा ॥ ३४ ॥

अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ।

ययौ स्वं द्युतिमान्वेज्म जनैर्यैः पथि पूजितः ॥ ३५ ॥

ते चापि पारा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा ततोलाभमनन्तमापुः ।

नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा देवान् समानर्चुरतीवहृष्टाः ॥ ३६

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे रामाभिषेकव्यवसायो

नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

५० अ, कु—निशम्यैवं । ५१ अ, कु, पं—गां चैव । ५२ कै—तदा तेभ्यः ।

पं—प्रयातेभ्यः । ५३ कु—०मिवेष्टमापुः । अ—०मिवेष्टिमाप्य । ५४ कै—

गृहांश्च ॥

[पष्ठः सर्गः]

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः ।

मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १ ॥

श्च एव पुण्यो भवितुं सुतो मे श्वो ऽभिपिच्यताम् ।

रामो राजीयताम्राक्षो यौवराज्य इति प्रभुः ॥ २ ॥ A

अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ।

सूतमाज्ञापयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥

प्रतिगृह्य ० स ० तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ।

रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥

तेन चावेदितं तस्य रामस्यागमनं पुनः ।

द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां शीघ्रमागन्तुमर्हसि ॥ ०५ ॥

श्रुत्वा प्रमाणमत्र त्वं गमनायेति राघवं ।

इति सूतवचः श्रुत्वा रामो ऽपि त्वरया ऽन्वितः ॥ ६ ॥

प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरर्षभम् ।

स श्रुत्वौ समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ॥ ७ ॥

तूर्णं प्रवेशयामास विचक्षुः प्रियमुत्तमम् ।

प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः ॥ ८ ॥

ददर्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः ॥ ९ ॥

१ पं—भवति । A पं—राममवेदयत्सर्वं प्रणगाद्धपितेन न ।

० पं—नास्ति । (त्यक्तं भाति ।) २ पं—पुनरुपाययौ । ३ कै—रामस्य

गमनं । ० पं—नास्ति । (त्यक्तम् ।) ४ कै—राघवः । ५ पं—चाशु ।

६ पं—स । ७ कु—प्रणमानं । अ—प्रणामान ।

प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत् ।
 राम वृद्धो ऽसि दीर्घायुर्भुक्त्वा भोगान् यथेप्सितम् ॥ १० ॥
 अन्नं वद्विः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः ।
 प्राप्तमिष्टमपत्यं मे मयाऽप्यनुपमं भुवि ॥ ११ ॥
 दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ।
 अनुभूतानि च तथा वीर राज्यसुराणि च ॥ १२ ॥
 देवर्षिपितृविप्राणामनृणो ऽसि तथाऽऽत्मनः ।
 न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तत्रान्यत्राभिपेचनात् ॥ १३ ॥
 अतस्त्वां यदहं व्रयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ।
 अर्थं प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ॥ १४ ॥
 अतस्त्वां यौवराज्ये ऽहमभिपेक्ष्यामि पुत्रकं ।
 राज्यन्ते च तयां राम स्वमान् पश्यामि दारुणान् ॥ १५ ॥
 सनिर्घाता महोल्काश्च पतन्ति सरानिःस्वनाः ।
 उपसृष्टं च मे राम नैक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः ॥ १६ ॥
 आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ।
 प्रायशो हि^१ निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ॥ १७ ॥

८ कै—तस्मै । ९ अ, कु—भुक्ता भोगा यथेप्सिताः । पं—मुक्ता भोगा-
 न्यथेप्सितान् । १० अ, कु—मंत्रवद्विः । ११ अ, कु—जातमि० ।
 १२ अ, कु—त्वमप्य० । १३ अ, कु—चेष्टानि । १४ अ, कु—०पितृभूता-
 नाम० । १५ अ, कु—अद्य । १६ पं—पुत्रकं । १७ पं—तदा । १८ अ—
 पतिताश्च महाश्वनाः । कु—पतिताश्च..... । पं—पतन्ति हि महाश्वनाः ।
 १९ अ—नक्षत्रे । २० कु—नास्ति । उदितं भाति । २१ पं—स्य ।

तानि मे मङ्गलान्यद्य सीतायाश्चापि कारय ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिरकालाभिकांक्षितम् ॥ ३६ ॥

हर्षवाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ।

वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपंथिनः ॥ ३७ ॥

ज्ञातीन् मे त्वं^{३६} श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्चनन्दय ।

कल्याणे त्वं च नक्षत्रे मयि जातो ऽसि पुत्रक ॥ ३८ ॥

येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ।

अमोघा चात्र मे^{३७} भक्तिः पुरुषे पुष्करेक्षणे ॥ ३९ ॥

सेयमिक्ष्वाकुराजर्षिश्चीस्त्वामद्याश्रयिष्येति ।

इत्येवमुक्तो मात्रेदं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४० ॥

प्राञ्जलिं ब्रह्मासीनमभिवीक्ष्य स्मितान्वितः ।

लक्ष्मणेमां मया सार्द्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम् ॥ ४१ ॥

द्वितीयो मे ऽन्तरात्मा त्वं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ।

सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च ॥ ४२ ॥

जीवितं चापि^{३८} राज्यं च त्वदर्थमभिकांमेये ।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ।

अभ्यर्तुञ्ज्ञाय सीतां च जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे रामराज्योपनिमंत्रणं

नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

३८ अ, कु, पं—चैदेहाश्चापि(कु—मि) । ३९ अ, कु—ज्ञातीनां । ४० अ, कु—नन्दन । ४१ अ, कु—कल्याणवति । पं—०त्वं तु । ४२ अ, कु—यत । ४३ पं—या । ४४ अ, कु—०राजपैः० । ४५ अ, कु—मातराम्० । ४६ अ, कु—चैव । ४७ पं—०भिकांक्षये । ४८ अ, कु—०ज्ञाप्य ।

[सप्तमः सर्गः]

म चिन्तयानो' नृपतिः शोभाविन्यभिषेचने ।
 पुरोहितं ममाह्वय यमिष्टमिदमब्रवीत् ॥१॥
 गच्छोपवामं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ।
 श्रीयशोराज्यलाभाय बध्वा मह यतव्रतम् ॥२॥
 तथेति च म राजानमुक्त्वा वेदविदां क्रः ।
 स्वयं यमिष्ठो भगवान् ययां गमनिवेशनम् ॥३॥
 उपवामयितुं रामं मंत्रविन्मंत्रपारगः ।
 ब्राह्मं रथवरं युक्तमाम्नाय म' धृतव्रतः' ॥४॥
 म रामभवनं प्राप्य पांडुराभ्रचयोपमम् ।
 तिस्रः कक्षा' रथेनैव विवेश मुनिपुंगवः' ॥ ५ ॥
 तमागतमृषिं रामस्त्वरमाणः यमंभ्रमः ।
 मानयिष्यन्स मानाहं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
 अम्येत्य त्वरमाणश्च रथाभ्याशं मनीषिणः ।
 ततोऽवताम्यामाम परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७ ॥ A ।
 म चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा प्रमंभाप्य' प्रशम्य' च ।'

१ कै—चिन्तमानो । २ कै—मधृतव्रतः 'च' इत्यु रगिलिखितं सका-
 र्थानि केनचित्, अन्यथा लेखिन्या । अ, कु—सुधृत० । ३ कै—कक्ष्या ।

४ अ, कु, पं—०सजमः ।

A । कै—तं रथादवगोहेन विद्वानभ्यागतं गुरुम्

आलोकाङ्गाग्यामास प्रयुङ्गन्तु स राघवः

प्रहो यवनमाकांक्षस्तस्मै रामः कृताञ्जलिः

कामादभिमुखस्तस्यौ संभाष्यामिप्रदास्य च

५ पं—स संभाष्य । ६ पं—प्रशम्य । ७ कै—स तु प्रविष्य भवनं रामस्य
 मुनिपुंगवः ।

प्रियार्हं हर्षयन् राममित्पुत्राच्च पुरोहितः ॥ ८ ॥
 प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
 उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥
 प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ।
 पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतम् ।
 मंत्रवत्कारयामास^८ वैदेह्या सहितं मुनिः ॥ ११ ॥
 ततो यथावद्रामेण स राज्ञो^९ गुरुरर्चितः ।^{A2}
 अभ्यनुज्ञाय^{१०} काकुत्स्थं ययौ राजनिवेशनम् ॥ १२ ॥
 सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहायैश्च^{११} प्रियंवदः ।
 समाजितो विवेशां तस्ताननुज्ञाय^{१२} सर्वशः ॥ १३ ॥
 हृष्टनारीनरयुतं राजवेश्म तदा बभौ ।
 यथा भक्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥
 स राजमवनं गच्छन् मुनिः कैलाससन्निभम् ।^{१३}
 सर्वतो ददृशे मार्गं बभ्रुवो जनमङ्गलम् ॥ १५ ॥
 वन्दिष्वन्दैरयोध्यायां^{१४} राजमार्गाः समन्ततः ।

८ अ, कु—मंत्रावेत् । ९ कु—गजा- । अ—राज- ।

A2 ८—स्वस्ति पुण्याहोत्रेषु देवतावन्धेषु च ॥

प्रसादं गद्यत्रो राज्ञः शिरसा प्रतिगृह्य च ।

स्पर्शयामास गुप्ते महन्त्राणि गवां दश ॥

१० अ, कु—०वाप्य । ११ अ, कु—सहासीनैः । १२ अ, कु—०वाप्य ।

१३ अ, कु—न राममवनाधिर्यान्मुनिः कैलाससन्निभम् । १४ अ, कु—

मन्द्यः । १५—मन्त्रि- ।

यभृदुरतिसंवाधा^{१५} जनैर्जनकृतहलैः ॥ १६ ॥

तदा^{१६} हि^{१७} मृद्यमानस्य^{१८} हर्षोद्धतोर्मिभिर्जनैः ।^{१९}

यभूव राजमार्गस्य सागरस्यैव निम्बनः ॥ १७ ॥

सिक्तममृष्टरथ्या हि सा राजपथमालिनी^{२०} ।

आमीदयोध्या नगरी समुच्छ्रितगृहध्वजा^{२१} ॥ १८ ॥

तदा ह्ययोध्यानिलयः स्त्रीवालसहितो^{२२} जनः^{२३} ।^{२४}

रामाभिप्रेरुमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयं^{२५} रवेः ॥ १९ ॥

प्रजालंकारभृतं च^{२६} जनम्पानन्दवर्द्धनम् ।

उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥

एवं तं^{२७} जनमंवाधं राजमार्गं पुरोहितः ।

व्यूहमिव जनायं तं^{२८} तदा राजकुलं यया ॥ २१ ॥

सिताभ्रशिखरप्रभं प्रामादमाधिरुह्य^{२९} सः ।

समियाय नरेन्द्रेण शुक्रेणैव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा गजासनं नृपः ।

पप्रच्छ स च तस्मै तत्कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥

तेनैव च तदा तुल्याः महामीनाः सभामदः ।

आमनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥

१५ पं—०संयद्धा । १६ पं—तथा । १७ कु—मिसृज्यमानस्य । ०अ—
रथक्तम् । १८ के—०शालिनी । १९ अ, कु—चतुध्वजा । २० अ, कु—
मस्त्रीवालजनो । पं—सस्त्रीवालपुत्रा । २१ कु—नतः । २२ पं—न सुप्याप
तदा रात्रौ प्रहर्षोत्सुकमानसः । २३ पं—०माकांक्षन्नुदयं च तथा । २४ अ,
कु—हि । २५ अ, कु—तु । पं—स । २६ पं—तु । २७ अ, कु—
०माभिरुह्य ।

गुरुणा मो ऽम्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् ।

विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥

तदत्युदग्रप्रमदाजनाकुलं^{२७} महेन्द्रवेशमप्रतिमं निवेशनम् ।

सुशोभनं^{२८} चारु^{२९} विवेश पार्थिवः शशीव तारागणमण्डितं^{३०} नभः । २६ ।

इत्यार्षे रामायणे ऽव्योध्याकाण्डे रामोत्सवो^{३०}

नाम सप्तमः सर्गः^{३०} ॥ ७ ॥

२७ अ, कु-तदत्युदग्रं प्रमदा० । पं-तदामुदग्रं प्रमदा० । २८ अ, कु-

संशोभयंद्वार । पं-सुशोभयंद्वार । २९ अ, कु, पं-गणसंकुल ।

३० अ, कु-रामाभिषेकोपवासविधानसर्गः । पं-रामाभिषेको प्रवास-

[अष्टमः सर्गः]

गते पुरोहिते रामः स्नातः प्रयतमानसः ।
 सह पत्न्या विवेशाथ लक्ष्म्या नारायणो यथा ॥ १ ॥
 प्रगृह्य शिरसा पात्रं^१ हविषो विधिवत्तदा ।
 महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलिते ऽन्ले ॥ २ ॥
 शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनो^२ हितम्^३ ।
 ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णो^४ कुशमंस्तरे ॥ ३ ॥
 वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमधुनः^५ ।
 श्रीमत्यायतने विष्णोः शिष्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥
 एकयामात्रशिष्टायां रात्र्यां^६ च प्रतिबुद्ध्य सः^७ ।
 अलंकारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेदमनः ॥ ५ ॥
 ततः शृण्वन् शुभा वाचः भूतमागधवन्दिनाम् ।
 पूर्वा मन्ध्यासुषार्मीनो जज्ञाप यतमानसः ॥ ६ ॥
 तुष्टाव^८ प्रणतर्धनं^९ प्रणम्य मधुसूदनम् ।
 विमलक्षौममंवीतो वाचयामास च द्विजान् ॥ ७ ॥
 तेषां पुण्याढ्योपो ऽथ गंभीरमधुगस्तदा ।
 अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषविमिश्रितः ॥ ८ ॥
 कुतोपव्रामं च^{१०} तदा^{११} वैदेह्या^{१२} मह^{१३} राघवम्^{१४} ।
 अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुमुदे जनः ॥^{१५} ९ ॥
 ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम्^{१६} ।
 प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभां परां पुनः ॥^{१७} १० ॥

१ अ, कु—पार्था । २ पं—प्राश्याद्यम्यत्सनाहितः । ३ पं—०स्तीर्ण ।

४ कै—०मानसः । ५ कै—रात्रौ च प्रतिबुद्ध्य ह । ६ कै—ततः स । ७ अ प्रयत० ।

कु—सतत० । ८ पं—“च तदा” इत्यारभ्य “निताम्रं” इत्यन्तं त्यक्तम् ।

सिताभ्र^०-शिखराग्रेषु^९ देवतायतनेषु च ।

चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु^{१०} च ॥ ११ ॥

नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ।

कटुंविनां समृद्धानां श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥

सभासु च^{१०} सुरम्यासु सभ्यानामालयेषु च^{१०} ।

ध्वजाः समुद्भिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तदा^{११} ॥ १३ ॥

नटनर्तकसंघानां गायकानां^{१२} च गायताम् ।

मनःकर्गसुखा वाचः श्रयन्ते स्म समन्ततः ॥ १४ ॥

रामाभिष्टवसंयुक्ताः कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ।

रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥

बालाश्चापि क्रीडमाना गृहद्वारेषु सर्वशः^{१३} ।

रामाभिषेकसंयुक्ताश्चक्रिरे^{१४} ते मिथः कथाः ॥ १६ ॥

कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः^{१५} ।

राजमार्गः कृतः श्रीमान् परैरै रामाभिषेचने ॥ १७ ॥

प्रकाशगमनार्थं च निशागमनशंकया ।

दीपदृक्षांस्तथा चक्रुरनुरग्यासु सर्वशः^{१६} ॥ १८ ॥

अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ।

आकांक्षन्तो^{१७} हि^{१८} रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥

समेत्य संघशः^{१९} सर्वे चत्वरेषु^{१९} सभासु च ।

कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्नराधिपम्^{२०} ॥ २० ॥

८ अ, कु-०राग्रेषु । ९ अ, कु-चिखराग्रेषु । १० अ, कु-चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च । पं-च समस्तासु वृक्षेष्वपवनेषु च । ११ अ, कु-०स्तथा ।

१२ अ, कु, पं-गायनानां । १३ अ-सर्वतः । १४ अ, कुं, पं-रामाभिष्टव ।

१५ अ-०न्वादिवा० । १६ अ, कु-सर्वतः । १७ अ, कु-आकांक्षमाण ।

अहो महानयं गजा इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।

ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं गमं राज्ये अभिषिचति ॥ २१ ॥

मेवं हनुगृहीताः स्मो यत्रो रामो महीपतिः ।

चिराय भविता गोप्ता दृष्टतत्परारवः ॥ २२ ॥

अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवन्मलः ।

यथा भ्रातृष्वपि स्निग्धस्तथास्माम्बपि राघवः ॥ २३ ॥

चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशगथो जनधः ।

यत्प्रमादादभिषिक्तं द्रक्ष्यामो राघवं वयम् ॥ २४ ॥

मिथः कथयतामेवं पौराणां शुश्रूवे तदा ।

दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्तः प्राप्तो जानपदो जनः ॥ २५ ॥

स तु दिग्भ्यः पुरं प्राप्तो द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ।

मयं च पूजयामास पुरं जानपदो जनः ॥ २६ ॥

जनैर्घैस्तैर्विमर्षाद्भिः शुश्रूवे तत्र निःस्वनः ।

पर्यवदीर्णवेगम्य मागरम्येव गर्जतः ॥ २७ ॥

ततस्तदिन्द्रक्षयमग्निमं पुरं दिदृक्षुमिर्जानपदैरुपागतैः ।

समन्ततः मन्वनमाकुलं वभावनेकयादोभिरिचार्षणं पयः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे पुरालंकरणं

नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

२१ अ, कु—० वृद्धः । २२ अ—आत्मा । २३ अ, कु—

मिषेक्षति । २४ पं—स्म । २५ पं—च भ्रातृषु । २६ पं—० स्मासु च ।

२७ अ, कु—नृपः । २८ पं—शुश्रूवे । २९ अ, कु, पं—पुरं । ३० अ, कु,

पं—द्रष्टुं रामाभिषेचनं । ३१ अ, कु, पं—रामस्य । ३२ अ, कु, पं—पुरं ।

३३ अ, कु, पं—निस्वनः । ३४ अ, कु—निस्वनः ३५ अ—० चार्षणं—

कु—० चार्षणे । ३६ अ, कु, पं—पुरलोभाविधानं ।

[नवमः सर्गः]

ज्ञातिदास्यथ कैकेय्याः सहोढा परिचारिका ।
 ग्रासादाग्रमथारूढा^१ तस्मिन् काले यदृच्छया ॥ १ ॥
 सा^२-ददर्शाथ^३ तत्रस्था श्रीमद्राजपथां^४ पुरीम् ।
 ममुच्छ्रितध्वजवतीं हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २ ॥
 तां च दृष्ट्वा पुरीं रम्यामलंकृतजनाकुलाम् ।
 सुदूरस्थां समासाद्य धात्रीं कांचिदपृच्छत्^५ ॥ ३ ॥
 कस्मात् पौरजनस्यायमतिहर्षो^६ ऽथ^७ शंस मे ।
 चिकीर्षितं किं नृपतेः कार्यं पौरजनाप्रियम् ॥ ४ ॥
 उत्तमेन च हर्षेण हर्षिता^८ ऽथ विशेषतः ।
 राममाता धनोत्सर्गं कुरुते केन हेतुना ॥ ५ ॥
 इति पृष्ट्वा तथा धात्री कुब्जया भृशहर्षिता ।
 आचचक्षे यथावृत्तं यौवराज्याभिषेचनम्^(१) ॥ ६ ॥
 श्वः^(२) पुष्पयोगेन^(३) किल^(४) यौवराज्ये स्वमात्मजम् ।
 अभिषेचयित्वा राजा^५ रामं^६ गुणगणाकरम् ॥ ७ ॥
 तेनाथ^७ हर्षितः सर्वो जनो^८ ऽयमभिषेचने^९ ।
 पुरीं चालंकृता पौरं राममाता च हर्षिता ॥ ८ ॥
 इति श्रुत्वा^{१०} ऽप्रियं पापा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ।
 तस्मात्प्रायादक्षिस्वरादवतीर्य त्वरान्विता ॥ ९ ॥

१ अ, कु, पं-०ग्रमुपारूढा । २ अ, कु-ददर्शं माथ । ३ पं-०जकथां ।

४ अ, कु-०दमापन । ५ कै-हि । ०पं-नास्ति । त्यक्तं भाति ।

६ अ, कु-रामं राजा । ७ अ, कु-सर्वगुणाकरम् । ८ अ, कु-तेनायं ।

९ अ, कु-रामाभि० ।

संरक्तनयना कोपान् मन्थरा पापनिश्चया ।
 शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे मयं घोरमुपागतम्^{१०} ।
 ममामिच्छुतमात्मानं^{११} दुर्मगे नावबुध्यमे ॥ ११ ॥
 वृथा^{१२} सांभाग्यमानेन दुर्मगे त्वं विदधमे^{१३} ।
 गिरिनद्या इव स्रोतस्तव सांभाग्यमस्थिरम् ॥ १२ ॥
 तयैवमुक्ता कैकेयी मंत्रुत्य^{१४} परुषं वचः । ।
 कुञ्जायाः^{१५} पापदर्शिन्याः^{१६} प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १३ ॥
 मन्थरे किं^{१७} नु क्रुद्धाजमि^{१८} कश्चित्क्षेमं निवेदय ।
 विषण्णवदनां^{१९} हि त्वां लक्षयामि मुदुःखिताम् ॥ १४ ॥
 मन्थरा तद्वचः श्रुत्वा कैकेय्याः^{२०} पुनरब्रवीत् ।
 संरमामर्पताग्राही वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १५ ॥
 भूयो विषादपिप्यन्ती कैकेयी पापनिश्चया ।
 रामादिमेदपिप्यन्ती किल तस्यादितपिणी ॥ १६ ॥
 अक्षेमं सुमहदेवि त्वेदं समुपास्थितम् ।
 रामं दशरथो राजा यावराज्ये ऽभिपेक्ष्यति ॥ १७ ॥
 साऽमम्यपारे^{१८} भृशं मग्ना दुःखशोकमहार्णवे ।
 दह्यमानाऽनलेनेव^{१९} त्वद्वितार्थमुपागता ॥० १८ ॥

१० अ, कु, पं—ते घोरमुपागतम् । ११ कै—०मिच्छुतमा० । अ, कु—
 समुपच्छु० । १२ अ, कु—तथा । १३ कै—विमुह्यसि । १४ अ, कु—संरम-
 १५ अ, कु—कुञ्जाया पापदर्शिन्या । १६ अ, कु—किमसि क्रुद्धा । पं—
 किमु० । १७ कै—विवर्ण० । पं—विषण्णवद० । १८ अ, कु—कैकेयी । कै,
 पं—कैकेय्या । १९ कु—माचापारे । २० अ, कु—प्रवृत्ताऽऽस्म्यनलेनेव ।

तव दुःखेन कैकेयी मम दुःखं^{२१} महद्^{२२} भवेत् ।
 त्वद्वृद्ध्या मम वृद्धिश्च भवेदिति न संशयः ॥^{२३} १९ ॥^०
 [महीपतिकुले जाता माहिषी पृथिवीपतेः ।
 उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २० ॥
 धर्मवादी गठो भर्ता श्रक्ष्णवक्ता च दारुणः ।
 शुद्धभावे न जानीषे तेनैवमभिहिंसिता ॥ २१ ॥
 उपस्थितं प्रयुक्ते ऽसौ त्वयि सर्वमनर्थकम् ।
 अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौमल्यां योजयिष्यति ॥ २२ ॥
 अवरुध्य हि शायेन* भरतं तव बंधुपु ।
 कल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकंटके ॥ २३ ॥
 शत्रुः पतिप्रवादेन पुत्रेव हितकाम्यया ।
 आशीविष इवाकेन भर्ता परिभूतस्त्वया ॥ २४ ॥
 यथा हि कुर्यात्सर्पो वा शत्रुर्वाप्यनवेक्षितः ।
 राज्ञा दशरथेनाद्य तथा ते सहमा कृतम् ॥ २५ ॥
 पापेनानृतसत्त्वेन बाला राज्यसुखे स्थिता ।
 रामं स्थापयिता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २६ ॥]^{२४}
 मंप्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुर्यात्मानो हितम् ।^{२५}
 त्रायस्व^{२६} सुतमात्मानं^{२७} मां^{२८} चैवामित्रकर्षणे ॥ २७ ॥

२१ अ, कु—दुःखनरं । २२ अ, कु—तव वृद्धौ हि मे (कु-मम) वृद्धि-
 हि रिति मे निश्चिता मतिः । ०पं—नास्ति २३ अ, कु, पं—नास्ति ।

२४ अ, कु, पं—तत्प्राप्तकालं कैकेयि कर्तुमर्हसि मेवचः । २५ अ, कु, पं—
 रक्ष पुत्रं तथात्मानं । २६ अ, कु—०कर्षणे । पं—जान्त्वयामित्रकोर्षणो ।

तथा कुरु यथा रामं नाभिपिचति ते पतिः ।

सकामां कुरु कौशल्यां मा सपत्नीमनिन्दिते ॥ २८ ॥

मन्थराया वचः श्रुत्वा कैकेयी यस्याः मुदा ।

एकमाभरणं तस्याः कुञ्जायाः प्रददा शुभम् ॥ २९ ॥

दत्त्वा चाभरणं श्रीमत् प्रीतिदायं प्रहर्षिता ।

कैकेयी मन्थरामेतत् पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ३० ॥

यदिदं मन्थरे मह्यमाख्यातं मन्त्रियै हितम् ।

एतत्ते प्रियमाख्यातुं किं वा भूयः करोमि ते ॥ ३१ ॥

[दत्त्वा चाभरणं तस्याः स्थापनीयकमुत्तमम् ।

कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३२ ॥]

रामे वा भरते चाहं विशेषं नोपलक्षये ।

तस्माद्वन्यास्मि यद्राजा रामं राज्ये ऽभिपेक्ष्यति ॥ ३३ ॥

न मे प्रियं किञ्चिदतः परं भवेद् यद्य राजा सुतमेकमात्मजम् ।

गुणाकरं राममुदारविक्रमं स यावराज्ये प्रतिपादयिष्यति ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे मन्थराप्रतिषेधनं

नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

२७ अ, कु, पं—हर्षिता नतः । २८ अ, कु, पं—मुफ्त्या कुञ्जायै ।

२९ पं—मन्थरां चाक्यमिदं तत्राब्रवीत्पुनः । ३० अ, कु, पं—मन्थरे यस्याः मन्थरे प्रियमाख्यातमीप्सितं । तत्रेदं (पं—तनेदं) प्रीतिदायं ते (कु—प्रिय-
माख्यातुं) श्रुत्वा (पं—प्रीति) भूयो ददामि ते (पं—व) । ३१ अ, कु,
पं—नास्ति । ३२ अ, कु, पं—वापि विशेषो नास्ति कश्चन । ३३ अ, कु—
तस्मान्प्रियं मे यद्रामं राजा । पं—तस्मान्प्रियतरं रामं राजा । ३४ पं—
ऽप्रियं । ३५ कै—सुतमिष्टमात्मवान् । ३६ अ, कु—यौवराज्यं । ३७ अ,
कु—मन्थरापरिदेधनं सर्गः । पं—परिषेधनो नाम सर्गः ।

[दशमः सर्गः]

इत्युक्ता तत्र कैकेय्या तत्परिक्षिप्य^१ भूषणम् ।
 मासृपं मन्थरा वाक्यमिदं भूयो ऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 भयस्थाने किमबले हर्षिता त्वमपण्डिते ।
 शोकसागरसंमग्नमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २ ॥
 आशीविषस्त्वां दशतु मूढे पण्डितमानिनि ।
 दुर्भगे चाकृतप्रज्ञे^२ विपरीतार्थदर्शिनि ॥ ३ ॥
 कौशल्यां सुभगां मन्ये यस्याः पुत्रो ऽभिषिच्यते ।
 यौवराज्ये पैतृके ऽस्मिन् पुण्येण^३ कृतलक्षणः ॥ ४ ॥
 प्राप्तां सुमहद्वैश्वर्यमृद्धामृद्धिविवर्जिता^४ ।
 उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीव त्वमपण्डिते ॥ ५ ॥
 ऋद्वियुक्ता श्रियाज्जुष्टा^५ रामपत्नी भविष्यति ।
 अहृष्टाश्च भविष्यन्ति स्नुषास्ते करुणालये ॥ ६ ॥
 तां तथा भृशमप्रीतां ब्रुवतीं वीक्ष्य^६ मन्थराम् ।
 प्रीता रामगुणानेव कैकेयी प्रशशंस ह^७ ॥ ७ ॥
 धर्मात्मा गुरुवती च कृतज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।
 रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो युवराजत्वमर्हति ॥ ८ ॥

१ अ, कु—तत्परित्यज्य । २ कै—हेकृतप्रज्ञे । पं—अकृतप्रज्ञे । ३ कै,
 पं—पुण्येन । ४ पं—विवर्जिते । ५ अ, कु—श्रियाविष्टा । ६ अ, कु—
 अर्धमिती त्वमवृद्धा (अ—नृद्धा) स्वजनेन विवर्जिता । पं—०अश्री-
 त्वमपवृद्ध च स्वजनेन च वर्जिता । ७ अ, कु, पं—प्रेक्ष्य । ८ अ, कु पं—चै ।

भ्रातृन् सर्वान् स दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति ।
 मातृणां चैव सर्वा मां प्रियाण्युपहरिष्यति ॥०६ ॥
 विशेषतः पूजयति^{१०} कौशल्यामप्यतीत्य^{११} माम् ।
 रामो, राजीवताम्रधः सर्वत्र^{१२} समदर्शनः^{१३} ॥ १० ॥
 अकल्याणं नास्ति रामे प्रद्वेषश्च महात्मानि ।
 मन्तायं मा कृथास्तस्मान्छुत्वा रामाभिपेचनम् ॥ ११ ॥
 भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्पशतात्परम् ।
 पितृपुत्रसमं स राज्यं क्रममाप्तमवाप्स्यति^{१४} ॥ १२ ॥
 सा त्वमभ्युदये प्राप्ते ममानन्दे च मन्थरे ।
 भविष्यति च कल्याणे^{१५} कथं^{१६} नु^{१७} परितप्यसे ॥ १३ ॥
 इत्येवंचनं श्रुत्वा मन्थरा मृशदुःखिता ।
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य कैकेयीं पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥
 अनर्थदर्शिन्यग्रे^{१८} नात्मानमवबुध्यसे ।
 अगधे दुःखापातले मज्जन्ती^{१९} त्वमनन्तके ॥ १५ ॥
 भविता राघवो राजा रामस्य च सुतस्ततः ।
 तस्यान्यस्तस्य^{१८} चाप्यन्यो^{१९} वंश्यो^{१९} राजा^{१९} भविष्यति ॥ १६ ॥

१० कै—शुश्रूषां स करिष्यति । ०अ—नास्ति । त्वत्वं भाति । १०

कै—पूजयिता । ११ कै—कौशल्यामथवापि । १२ अ, कु, सर्वस्य
 प्रियदर्शनः । १३ अ, कु, क्रमात्प्राप्त० । १४ पं—कल्याणि । १५ कै—
 कस्मात्त्वं । पं—कथं त्वं । १६ कै, पं—शंसिनी मूढे । १७ अ, कु—
 मज्जते । १८ पं—तस्याप्यन्यतमो वंश्यो । १९ कै—वंशे० । पं—महाराजो ।

राज्यवंशात्^{२०} कैकेयी भरतः परिहास्यते^{२१} ।

न हि रात्रां सुतः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि^{२२} ॥ १७ ॥

बहूनामपि पुत्राणमेको राज्ये ऽभिषिच्यते ।

स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ १८ ॥

तस्माज्ज्येष्ठेषु पुत्रेषु राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ।

आसज्जन्त्यनवधाङ्गि गुणवत्स्वितरेषु वा^{२३} ॥ १९ ॥

ते^{२४} च ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव^{२५} न संशयः^{२६} ।

आसज्जन्त्यखिलं राज्यं न भ्रातृषु कथंचन ॥ २० ॥

अतो^{२७} ऽत्यन्तमपूजार्हस्तत्र^{२८} पुत्रो भविष्यति ।

अनाथवत्सुखाद्धीनो राजवंशाच्च शाश्वतात्^{२९} ॥ २१ ॥

माऽहं^{३०} त्वदर्थं मंप्राप्ता त्वं च मोहान्न^{३१} बुध्यसे^{३२} ।

सपत्निवृद्धौ^{३३} या मे त्वं^{३४} प्रदेयं^{३५} दातुमिच्छसि ॥ २२ ॥

ध्रुवं च भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टम् ।

देशान्तरं चामयिता^{३६} देहान्तरमथापि वा ॥ २३ ॥

बाल एव हि^{३७} मातुल्यं^{३८} भरतो नायितस्त्वया^{३९} ।

मन्निकर्षाच्चानुरागो देवि सर्वस्य जायते ॥ २४ ॥

२० अ, पं—गत्र० । २१ अ, पं—० हास्यति । २२ अ, कु—भामिनी ।

पं—भामिनि । २३ पं, कु—च । २४ अ, कु—गङ्गामेपेकं कुर्वन्ति ते च

ज्येष्ठे । पं—०ज्येष्ठेषु च । २५ पं—मंशयम् । २६ पं, कै—अहो । २७

कै—नित्यमपूजा० । २८ कै, पं—हास्यति । २९ अ, कु त्वदर्थं । ३० अ,

कु—मां नावबुध्यसे । ३१ अ, कु—सपत्न० । पं—सपत्न्यवृद्धौ । ३२ कै—

त्वमदेयं । पं—यं अदेयं । ३३ अ—चामयिता । ३४ कै—महत्तुल्यैर्

पं—मातुल्यं । ३५ पं—प्रापिन० ।

शत्रुघ्नो^{३८} भर्ते गतो^{३९} लक्ष्मणश्चापि राघवे^{४०} ।

अश्विनोरिव मौञ्चात्रमन्योल्लोकविश्रुतम् ॥ २५ ॥

तस्मान्न लक्ष्मणे किञ्चित्पापं रामः करिष्यति ।

रामस्तु भर्ते पापं कुर्यादिति न मंशयः ॥ २६ ॥

मातामहगृहादेवे^{४१} तस्मादयातु^{४२} ते सुतः ।

वनमाश्रायेतुं शीघ्रमेतद्वयम्य^{४३} क्षमं भवेत् ॥ २७ ॥

एतत्ते^{४४} ज्ञातिपक्षस्य श्रेयः स्यादिति मे मतिः ।

यदि वा भर्तो राज्यं पित्रर्थं^{४५} समवाप्स्यति^{४६} ॥ २८ ॥

म ते^{४७} सुप्रोचिता वालो रामस्य सहजो रिपुः ।

ममृद्दार्ढ्यस्य हीनार्थः कथं जीवेत्तवात्मजः ॥ २९ ॥

अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ।

उच्छिद्यमानं^{४८} रामेण भर्तं त्रातुमर्हामि ॥ ३० ॥

दर्पादि नित्यनिकृता^{४९} त्वया मौभाग्यमत्तया ।

राममाता सपत्नी ते कथं धरं न यातयेत् ॥ ३१ ॥

कृते हि रामे ऽद्य^{५०} महीपतां क्षितौ गमिष्यसि त्वं ससुता परामघम् ।

अतो ऽनुमंचितय^{५१} राज्यमात्मजे परस्य चेवाद्य विवासकारणम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे मन्थरावाक्यं

नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

३८ अ, कु—भक्तो हि रामः मौमिर्त्रि । ३९ अ, कु—राघवे । ४० अ,

कु—०हादेव । ३९ अ, कु—०द्रगच्छतु । ४० अ, कु—०मेतद्वयम् । ४१

अ, कु—पथं ते । ४२ अ, कु—गैत्र्यं धर्मं (कु धर्म्यं) मवाप्स्यति । ४३

अ, कु—मे । ४४ कै—उच्छिद्यमानं । ४५ अ, कु—नित्यं निकृता । ४६

अ, कु—च । ४७ कै—हि मे० ।

[एकादशः सर्गः]

एवमुक्ता तु कैकेयी विनिश्चस्याब्रवीद्वचः ।

सत्यं वदसि मे^१ कृब्जे जाने ते भक्तिमुत्तमाम्^२ ॥ १ ॥

न तु^३ पश्याम्युपायं^४ त^० येन^० शक्येत^० मे^० सुतः^०

इदं प्रापयितुं राज्यं पितृपतामहं बलात् ॥ ०२ ॥

अनुरक्तो नृपश्चापि^५ रामं गुणगणान्वितम् ।^०

स^० कथं^० राममुत्सृज्य^६ प्राणेष्वपि प्रियं सुतम् ॥ ३ ॥

भरतं नाम मे पुत्रमभिपिञ्चेदकारणम् ।

प्रव्राजयेच्चापि नृपः कथं राममकारणे^७ ॥ ४ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा कैकेया मन्थरा ततः ।

उवाचेदं विनिश्चित्य स्वधुद्वया^८ पापनिश्चया^९ ॥ ५ ॥

इमं राममहं^{१०} क्षिप्रं वनं प्रस्थापयामि ते ।

भरतस्याभिपेकं च कारयामि यदीच्छसि ॥ ६ ॥

श्रुत्वा तन्मन्थरापाक्यं कैकेयी हृष्टमानसा ।

किञ्चिदुत्थाय शयनात् स्नास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥

कथय त्वं महाप्राज्ञे केनोपायेन मन्थरे ।

भरतः प्राप्तुयाद्राज्यं रामश्चैव वनं प्रजेत् ॥ ८ ॥

एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापनिश्चया ।

पाक्यं दुःखाय रामस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

१ कै-मा । २ अ, कु-इमा वाचमनुत्तमा । ३ अ च । ४ प-०म्युपा ।

०पं-त्यक्त । ५ अ, कु-आयं । ६ प-त्सृज्य । ७ कु-०येद्वा त ।

अ प-०येद्वापि । ८ कु-०मकारणं । अ-रामस्य कारणम् । ९ अ,

कु-धुद्वया पापविनिश्चया । १० के-राममहो ।

यत्त्विदानीमात्महितं^{११} शृणु मे त्वमिदं^{१२} वचः ।
यथा ते भरतः पुत्रो राज्यं प्राप्स्यत्यसंशयम्^{१३} ॥ १० ॥
पुरा देवासुरे युद्धे युद्धसज्जः^{१४} पतिस्तव ।
याचितो देवराजेन युद्धं कर्तुमितो गतः ॥ ११ ॥
दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकां^{१५} प्रति ।
वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १२ ॥
स शंबर इति ख्यातो बहुमायो महासुरः ।
ददौ शक्राय संग्रामं दैवसंपैर्धिनिर्जितः^{१६} ॥ १३ ॥
तस्मिन्महति संग्रामे राजा शस्त्रपरिक्षितः ।
विजित्याभ्यागतो^{१७} देवि त्वयोपचरितः स्वयम् ॥ १४ ॥
व्रणसंरोपणं^{१८} चास्य तत्र देवि त्वया कृतम् ।
परितुष्टेन ते दत्तौ वरौ द्वौ ननु^{१९} भामिनि^{२०} ॥ १५ ॥
स त्वयोक्तः प्रतिश्रुत्य^{२१} यदेच्छेयं^{२२} तदा वरौ ।
गृहीयामिति तत्रैवं^{२३} तथेत्युक्तं महात्मना ॥ १६ ॥
अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ।
पति^{२४}, वरौ तौ याचस्व^{२५} भरतस्याभिपेचनम् ॥ १७ ॥

११ अ, कु-हृतेदा० । १२ अ, कु-तविद्वं । १३ अ, कु-प्राप्स्यत्य० ।
१४ अ, कु-सह्यः । १५ कै-दांडकां । १६ अ, कु-धैरनि० । १७
कै-स चिरादागतो । पं-स विंताभागतो १८ अ, कु, पं-संरोहण ।
१९ अ, कु-तत्र । २० अ, कु, पं-भामिनि २१ अ, कु, पं-पतिस्तत्र ।
२२ कै, पं-यदीच्छेयं । २३ अ, कु-तथैव । २४ अ, कु-तौ वरौ याच
मर्तारं । पं-पतिं याचस्व च वरौ ।

प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि हि चतुर्दश ।

क्रोधागारं प्रविश्याद्य^{२५} भूत्वा^{२६} क्रुद्धा^{२७} नृपात्मजे ॥ १८ ॥

शेष्वानन्तर्हितायां^{२८} त्वं^{२९} भूमौ मलिनवासिनी ।

राजानं मा निरीक्षिष्या^{३०} मा भाषिष्याः^{३१} कथंचन ॥ १९ ॥

सुप्ता भूमावनाथेव दुःखितेव^{३२} च भामिनि^{३३} ।

तत्र त्वां शयितां^{३४} राजा स्वयं दुःखसमन्वितः ॥ २० ॥

प्रसादयिष्यति क्षिप्रं प्रष्टा^{३५} चार्थविनिर्णयम्^{३६} ।

दयिता त्वं भृशं भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ॥ २१ ॥

त्वदर्थं हि महाराजः श्रियं दीप्तमपि त्यजेत् ।

मणिमुक्तासुवर्णानि^{३७} रत्नानि विविधानि च ॥ २२ ॥

यदि दद्याच्च ते राजा^{३८} मा स्म तेषु मनः कृथाः ।

यदा तु तौ वरौ दित्सुः स्वयमुत्थापयिष्यति^{३९} ॥ २३ ॥

सत्येन परिगृह्येनं याचेथास्त्वं^{४०} तदा वरौ ।

रामप्रव्राजनायैकं नववर्षाणि पंच च ॥ २४ ॥

द्वितीयं यौवराज्याय भरतस्य वरं शुभे ।

तौ^{४१} यौ^{४२} देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ ॥ २५ ॥

२५ कै—प्रविश्याद्य । २६ अ, कु—क्रुद्धा भूत्वा । २७ कै—शया-

नांतर्हिता चालं । पं—शयनांमन्तरितायास्त्वं । २८ अ, कु, पं—निरीक्षस्य ।

२९ पं—भाषस्य । ३० अ, कु, पं—दुःखिता नाम (पं—राग) भामिनी

(अ—०नि) । ३१ कु—शायितां । ३२ अ, कु—प्रक्षयत्यपि च निर्णयं ।

पं—दृष्ट्वा धाप्यचानिगतां । ३३ कै—यदि मु० । पं—यदा मु० । ३४ अ,

कु, पं—भर्ता । ३५ अ, कु—०पयेत्यतिः । ३६ अ, कु—०यास्तु । ३७ अ,

कु—यौ तौ ।

तौ स्मारयित्वा याचेथाः पश्चादेतद् वरदयम् ।
 रामप्रवाजनं देवि" राज्यप्राप्तिं सुतस्य च ॥ २६ ॥
 याचेथा भुवि" कल्याणि मा त्वां कालो ऽत्यगादयम्" ।
 ध्रुवं प्रवाजितश्चैव रामो भद्रे भविष्यति ॥ २७ ॥
 मोक्ष्यते चापि पुत्रस्ते ध्रुवं राज्यमकंटकम् ।
 येन कालेन काकुत्स्थो वनात्प्रत्यागमिष्यति ॥^० २८ ॥
 मरतो ऽनेन कालेन चद्रमूलो भविष्यति ।
 संगृहीतमनुष्यश्च कोपनांश्च श्रिया युतः ॥ २९ ॥
 ऋजुस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः" ।
 न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न च क्रुद्धापेक्षितम् ॥ ३० ॥
 तव प्रियार्थे राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ।
 न व्यतिक्रमितुं" शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ॥ ३१ ॥
 प्राप्तकालं तु" ते" मन्ये राजानं" जितसाध्यसा ।
 रामाभिपेक्षसंकल्पात् तं" विगृह्य निवर्तय" ॥ ३२ ॥
 *पथ्यरूपमध्यं तदधर्म्यं मन्यरावचः ।
 *जिह्वस्वभावा कैकेयी प्रतिजग्राह मोहिता" ॥ ३३ ॥
 *स्वभाव एष नारीणां मूर्खो ऽपि स्वजनो जनः ।
 *यद्ब्रवीति तदेवाशु संगृह्णन्त्यविमृश्य" हि ॥ ३४ ॥

38 अ, कु—पश्चादेवं । 39 अ, कु—चैव । 40 अ, कु—भावि-
 ल्याणं ध्रुवं प्राप्स्यति ते सुतः । ० कै, पं—नास्ति । त्यक्तं भाति । 41
 1, कु—०फल० । 42 अ, कु—ह्यति० । 43 अ, कु—ततो । 44 अ,
 5—राजन्ये । 45 अ, कु—राजानं विनिवर्तय । पं—विगृह्य विनिवर्तय ।
 ० पं—भेदिता । 47 गृह्णात्यप्यवि० । कै—०विमृष्य । *अ, कु—नास्ति ।

- *सा तेन कुब्जा वाक्येन मृगीवोत्फुल्ललोचना ।
 *व्याधेन गीतसंलोभादनर्थे सन्निवेशिता ॥ ३५ ॥
 *अर्थाश्चानर्थरूपेण^{४८} अनर्थाश्चार्थरूपिणः^{४९} ।
 *आविशन्ति विनाशाय नरं तच्चास्य रोचते ॥ ३६ ॥
 अनर्थमर्थरूपेण सा ददर्श तयोदिता ।
 नहि तद्व्युधे पापं शापदोषेण मोहिता ॥ ३७ ॥
 केकयेषु^{५०} हि सा^{५१} बाल्ये^{५२} ब्राह्मणं मूर्खरूपिणम्^{५३} ।
 अम्रियितवती बाला तेन शप्ता महात्मना ॥ ३८ ॥
 यस्मादस्रयसे विप्रं त्वं रूपमददर्पिता ।
 तस्मादस्रयां त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सिताम् ॥ ३९ ॥
 इति शापसमाच्छन्ना मन्थरावशमागता ।
 अतीवहृष्टा कैकेयी मन्थरां परिपस्वजे ॥ ४० ॥
 परिप्लव्य ततो गाढं कैकेयी हर्षविह्वला^{५४} ।
 उवाच वचनं धीरा कुब्जां तां पापदर्शिनीम् ॥ ४१ ॥
 *सम्यगुक्तं त्वया कुब्जे मया च प्रतिपूजितं^{५५} ।
 *साहमेतद्विजानामि पूर्वं ते वाक्यमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
 *उपायश्चितितः सम्यक् त्वया युद्धया^{५६} तु^{५७} पण्डिते ।
 *सुष्ठु संस्मारिता ते ऽहं यन्मे दशरथो ददौ ॥ ४३ ॥
 *वरौ दवासुरे युद्धे प्राणत्यागं गतो नृपः ।

४८ पं—अर्थास्त्वनर्थः । ४९ पं—त्वनर्थः । *अ, कु—नास्ति ।

५० अ, कु, पं—कैकेयेषु । ५१ पं—बाल्ये च । ५२ अ, कु—रुष्टः । ५३

अ—०विह्वला । *अ, कु—नास्ति । ५४ पं—प्रतिपालितं । ५५ पं—युद्ध्या सु-

*मम हंकगतो राजा तदाऽऽर्जुनोऽपि दितः ॥ ४४ ॥

*मया च राक्षसमयान् पतिस्नेहेन रक्षितः ।

*न सलवास्ति बलं किञ्चिन्मम राक्षसवारणे ॥ ४५ ॥

*मम विद्यावलं त्वम्नि येनाहं दुष्प्रघर्षणा ।

*विद्यायाश्चांगमं कुञ्जे शृणु वक्ष्याम्यहं स्वयम् ॥ ४६ ॥

*परं रहस्यमपि यन्मुहदां तदशेषतः ।

*आग्न्ययमिति" घर्मुत्राः कथयन्ति मनीषिणः ॥ ४७ ॥

*न हि मे त्वद्विद्या लोके काचिदास्ति हितेपिणी ।

*मया प्रहमितो बाल्ये मूर्खवेगो द्विजोत्तमः ॥ ४८ ॥

*जीर्णवस्त्रपरिछन्नः श्मश्रुलस्तृणभूषणः ।

*मस्मभूपितमर्वांगो वृद्धो हर्षवशं गतः ॥ ४९ ॥

*अविज्ञातकथामापथेष्टामिरनवस्थितः ।

*प्रसन्नश्चाह विप्रस्म सस्मितां मधुरां गिरम् ॥ ५० ॥

*प्रीतोऽस्मि" नृपतेः कन्ये ग्रहि किं करवाणि ते ।

*स मया प्रह्वया भूत्वा बद्धा चांजलिकुञ्जलम् ॥ ५१ ॥

*उक्तो वाक्यमिदं कुञ्जे लज्जया ग्रथिताक्षरम् ।

*न किञ्चिदहमिच्छामि कृतमेतावता मम ॥ ५२ ॥

*यन्मे क्रोधं परित्यज्य प्रसन्नस्त्वं द्विजोत्तम ।

*एवमुक्तेन तु मया तेन हर्षितचेतसा ॥ ५३ ॥

*ममातिसृष्टा" विद्येयं बहुमानान्मया धृता" ।

*अ, कु—नास्ति । 56 पं—०रिणी । 57 पं—०यमपि । 58 पं—हं ।

59 कै—०तिसृष्टा । 60 कै—धृता ।

- *तदिदं सुष्ठु ते कुब्जे प्रणीतं बुद्धिनिश्चयात् ॥ ५४ ॥
 *विमृप(श)न्त्या स्वयं बुद्ध्या ममापि रुचितं दृढम् ।
 *रामो यद्यपि धर्मात्मा गुणवान् आतृवत्सलः ॥ ५५ ॥
 *यौवराज्यं महत्प्राप्य व्यत्याम्यति^१ न संशयः ।
 *राज्यश्रीर्हि मनुष्याणां वंधुस्नेहापहारिणी ॥ ५६ ॥
 *यया^२ कार्यमकार्यं वा संसृष्टो नावबुध्यते ।
 *रक्षणार्थं च पुत्रस्य भरतस्य महात्मनः ॥ ५७ ॥
 *अवश्यमेतत्कर्तव्यं वचनं मन्यरे^३ तव ।
 *सा त्वेवमुक्ता कैकेय्या प्रहृष्टा मन्यराभवत् ॥ ५८ ॥
 *प्रत्युवाचाथ कैकेयीमिदं प्रीतिसमन्विता ।
 *दिष्ट्याऽवगच्छसि हितं दिष्ट्या मे सफलःश्रमः ॥ ५९ ॥
 *दिष्ट्या पुत्रहितं कर्म कर्तुमद्य व्यवस्यसि ।
 *इदं वचोयुक्तमुदाहृतं मया तवानुरागेण सुखायतिक्षमम् ।
 *अलं विसृष्टेन सुतप्रतीक्षया^४ कुरुष्व मूर्द्धना प्रणतः^५ प्रसादये ॥६०॥

❀इत्यापि रामायणे ऽयोध्याकाण्डे कैकेयीवाक्यं

❀नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

* अ, कु—नास्ति । ६१ पं—संमेत्स्य । ६२ कै—यया । ६३ पं—
 मयरे वचनं । ६४ पं—०तीक्ष्णं । ६५ पं—प्रणयात् ।

[द्वादशः सर्गः]

*मन्यरायं ततः प्रीता केकेयी प्रमदोत्तमा ।

*कुण्डले भवणान्मुक्त्वा प्रददौ प्रीतिलक्षणम् ॥ १ ॥

*दत्त्वा तु कुण्डले देवी तापनीये अनुत्तमे ।

*अज्यक्तं सुस्मितं कृत्वा मन्यरां प्रशशंस ह ॥ २ ॥

प्रज्ञां ते नावजानामि^१ श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिमापिणि^२ ।

अस्यां पृथिव्यां कुञ्जासु^३ शुद्धया नास्ति समा^४ त्वया^५ ॥३॥

त्वमेव हि^६ ममार्येषु^७ नित्ययुक्ता हितैपिणी ।

नाद्यासिपमहं^८ पूर्वं कुञ्जे^९ राश्रधिकीर्णितम्^{१०} ॥ ४ ॥

सन्ति दुःसंस्थिताः कुञ्जे यत्राः परमपापिकाः ।^{१०}

त्वं पद्ममिव^{११} वातेन^{१२} नामिता प्रियदर्शना ॥१॥ ५ ॥

उरस्ते समविस्पष्टं^{१३} यावत्स्कन्धौ समुन्नतौ^{१४} ।

अथस्ताद्योदरं शान्तं मुनाममवलक्षितम्^{१५} ॥ ६ ॥

१ पं—त्वनु० । * अ, कु—नास्ति । ३ अ, कु, पं—नाभिजानामि ।
 ४ अ, कु, पं—श्रेष्ठाभिधायिनि (पं—नी) । ५ अ, कु—कुञ्जेन्या । पं—
 कुञ्जेतु । ६ पं—त्वया समा । ७ अ, कु—चैव मत्तो मे । ८ अ, कु—नाहं
 जानामि कुटिलं कुञ्जे । पं—जानासि त्वमहं सर्व्व । ९ कु—रामचकी-
 र्णितं । अ—त्वक्तं । १० पं—० परमपापिनः । कु—सन्ति दुःस्थिताः
 कुञ्जा विरूपा विवृताननाः । ० अ—नास्ति । न्यक्तमस्ति । ११ कु—न्यं
 तु पद्मांतपनिमा कुञ्जे तिष्ठि० । अ—न्यं कुञ्जे तिष्ठि० । १ पं—० प्राप्तेन
 सन्नतः प्रिय० । १२ पं—तु विलिख्यं यत्नः । अ, कु—नाभिः । न-
 भुममाकंठान्मुखनुव्रतं । १३ अ, कु—विलिख्यं यत्नः ।

जघनं तव^{१४} विस्पष्टं रशनागुणशोभितम्^{१५} ।
जंघे भृशसमन्यस्ते^{१६} पादौ च वितताङ्गुली^{१७} ॥ ७ ॥
त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां^{१८} मन्यरे शुल्कवासिनी ।
अग्रतो मम गच्छन्ती सारसीव^{१९} विराजसे ॥ ८ ॥
यदिदं^{२०} ककुदाकारं^{२१} कुब्जं ते चारुशोभने^{२२} ।
मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ ९ ॥
अत्र ते प्रतिमोक्ष्यामि कुब्जे मालां हिरण्मयीम् ।
अभिषिक्ते च^{२३} भरते राघवे^{२४} च^{२५} वनं गते ॥ १० ॥
एतेन^{२६} ते^{२७} सुवर्णेन मणियुक्तेन^{२८} सुंदरि ।
समृद्धार्था प्रतीताऽहं भूषयिष्यामि ते तनुम्^{२९} ॥ ११ ॥
मुखे च तिलकं कान्तं^{३०} कांचनं कनकप्रभे ।
कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ १२ ॥
यावदग्रनखं^{३१} लिप्ता चन्दनेन सुगन्धिना ।
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव^{३२} चरिष्यसि^{३३} ॥ १३ ॥
चन्द्रं विस्पर्द्धमानेन मुखेन त्वं^{३४} शुभानने ।

14 पं-०रसमोगुण० । अ, कु-ते सु-(कु-स) निम्नासं रसनादामशो० ।

15 कै-दशसम० । पं-०प्रततांगुली । अ, कु-दीर्घे तनु चैव पादौ
धाप्यायतौ दृशौ । 16 कै, पं-शक्तिभ्यां । 17 अ, कु-नीलवा० ।

18 अ, कु-टिट्टिमीव । 19 अ, कु-यथेदं । 20 कु-कुदाकारं । 21 अ,
कु-चायदशिनी । (कु-ना) । 22 अ, कु, पं-तु । 23 अ, कु, पं-रामे चैव ।

24 अ-सुजातेन । कु-सुजात्येन । पं-जात्येन ते । 26 अ, कु-गडुम् ।

27 अ, कु-चित्रं । 28 कै-० मुखे । 29 अ, कु, पं-देवीव विव० ।

30 अ, कु-च ।

गमिष्यस्यनवद्यांगि नन्दयन्ती^{३१} सुहृज्जनम् ॥ १४ ॥
 तद्यापि कुब्जे दास्योऽन्याः सर्वाभरणभूषिताः^{३२} ।
 पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव मम भामिनि^{३३} ॥ १५ ॥
 एवं^{३४} प्रशस्ता^{३५} कैकेया^{३६} कुब्जा^{३७} भूयोऽब्रवीदिदम् ।
 शयानां शयने शुभ्रे^{३८} त्वरयन्तीर तां भृशम्^{३९} ॥ १६ ॥
 गतोदके सेतुबन्धः^{४०} कल्याणि न निधीयते^{४१} ।
 उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानं परिमोहय ॥ १७ ॥
 तथेत्यथ प्रतिज्ञाय मन्थरानचनं तदा^{४२} ।
 भरतस्याभिषेकाय कैकेयी कृतनिश्चया ॥ १८ ॥
 महार्हमणिरत्नाढ्यं मुक्ताहारं वरांगना ।
 अजमुच्य तयाऽन्यानि सर्वाण्याभरणानि च ॥ १९ ॥
 भृशं विभेदिता देवी तया मन्थरया तदा ।
 क्रोधागारं प्रविश्यैका^{४३} सौभाग्यचलगर्विता^{४४} ॥ २० ॥
 तप्तहेमोपमतनुः कुब्जावाक्यवशं^{४५} गता^{४६} ।
 संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 अत्र^{४७} वा मां मृतां कुब्जे मर्तुरावेदयिष्यसि ।
 वनं वा राघवे याते भरतः प्राप्स्यति श्रियम् ॥ २२ ॥
 न धनानि न वस्त्राणि नालंकारान्न मोजनम् ।

३१ अ, कु, पं—गर्वयन्ती । ३२ अ, पं—भामिनि । ० कु—“भरण०” इत्यादिभ्य “कुब्जा भू” इत्यन्तं त्यक्तमास्ति । ३३ अ, कु, पं—देवीं कैकेयीं त्वरयन्त्युत । ३४ अ, कु, पं—न कल्याणि प्रशस्यते । ३५ अ, कु—ततः । ३६ कै—प्रविश्यैव । ३७ अ, कु, पं—वर्दिता । ३८ अ, कु, पं—वशाजुगा । ३९ अ, कु—इह ।

आसेवयिष्ये^{४०} ऽहं तावद्यावद्रामो वनं गतः^{४१} ॥ २३ ॥

इतीदमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी^{४२} ।

असंवृतामास्तरणेन^{४३} मेदिनीमथाधिशिष्ये पतितेव किन्नरी ॥२४॥

उदीर्णसंरंभमना^{४४} वृत्तानना^{४५} तदा विमुक्तोत्तमदामभूषणा ।

नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा तमोवृता द्यौरिवनष्टभास्करा ॥ २५ ॥

इत्यार्ये रामायणे ऽयोध्याकाण्डे^{४६} मन्थरावाक्यं

नाम द्वादशः सर्गः^{४७} ॥ १२ ॥

---

४० अ, कु-आ (कु-अ) सेविष्ये ह्यहं । ४१ अ, कु-यजेत् । ४२ पं, कु-भामिनी । ४३ अ, कु-असंवृतां संस्तरणेन । ४४ अ, कु-संरंभतमेवृता० । ४५ अ, कु-राम प्रवाजनोपायचितासर्गः । कै-द्वादशः सर्गः ।

[त्रयोदशः सर्गः]

आज्ञाप्य^१ तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।
 कैकेय्याः प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं ततः^२ ॥ १ ॥
 तां तत्र पतितां भूर्मा शयानामतथोचिताम् ।
 प्रवत्स इव दुःखेन शुश्राव जगतीपतिः ॥ २ ॥
 स वृद्धस्तरुणो मायां प्राणैर्म्योऽपि गरीयसीम् ।
 अपापः पापसंकल्पाद्युपचक्राम दुःखितः ॥ ३ ॥
 सर्वलोकाप्रियं मृडामनर्थमपि^३ चात्मनः^४ ।
 कर्तुं^५ प्रयतमानां तां^६ ददर्श पतितां भुवि ॥ ४ ॥
 [लतामिव विनिष्कृतां पतितां देवतामिव ।
 प्रवत्सामिव दुःखेन विज्ञाय जगतीपतिः ॥ ५ ॥]^७
 करेणुं^८ विपदिग्धेन^९ विद्वां^{१०} व्याधेन दुःखिताम् ।
 महागज इवासाद्य स्नेहाद् पस्पर्श^{११} तां नृपः^{१२} ॥ ६ ॥
 स तां विमृज्य^{१३} पाणिभ्यामतिस्रस्तचेतनः^{१४} ।
 उवाच राजा कैकेयीं श्वसन्तीपुरगीमिव^{१५} ॥ ७ ॥
 न ते ऽहमभिजानामि क्रोधमात्मानि संयतम् ।

१ कै—आज्ञाप्य । २ अ, कु, पं—नृपः । ३ अ, कु—०मनर्थे लोक-
 गर्हितम् । पं—०मनर्थे लोकविश्रुतं । ४ अ, कु, पं—अकांक्षमाणं
 संप्राप्तो । ५ अ, कु, पं—नास्ति । ६ अ, कु, पं—करेणुमिव दिग्धेन ।
 ७ पं—विद्वांमन्यत- । ८ अ, कु—परिमार्ज्य तां । ९ पं—विमृज्य । १०
 अ, कु—०स्तलोचनः । पं—०मस्तृणवत्त्वचेतनः । ११ पं—०ती कुर्य-
 मिव ।

देवि केनाभिश्शस्ताऽसि^{१२} केन वाऽसि विमानिता ॥ ८ ॥

यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि दुःखिता ।

सति^{१३} देवि महाराज्ञि^{१३} मयि कल्याणचेतसि ॥ ९ ॥

भूतोपहतचितेव मम चित्तप्रमाथिनी ।

सन्ति मे कुशला वैद्याः सुविभक्ताश्च^{१४} वृत्तिभिः ॥ १० ॥

अगदां त्वां^{१५} करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व^{१६} भामिनि^{१७} ।

यस्य^{१८} वाते प्रियं कार्यं येन^{१९} वा विप्रियं^{२०} कृतम् ॥ ११ ॥

कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदाप्रियम् ।

केन देव्यभिश्शस्ताऽसि^{२१} केन वाऽसि^{२२} विमानिता ॥ १२ ॥

अवध्यो वध्यतां को ऽद्य^{२३} वध्यो^{२४} वा को^{२५} विमुच्यताम् ।

दरिद्रः को भवत्वाढ्यो धनवान् को ऽस्त्वकिंचनः ॥ १३ ॥

यदस्ति मे धनं किंचित्तस्य देवि त्वमीश्वरी ।

यावदावर्तते^{२६} चक्रं तावती^{२७} मे^{२८} वसुन्धरा ॥ १४ ॥

प्राच्याश्च सिन्धुसौवीराः^{२९} सुरसावर्त्तयस्तथा ।

वङ्गाङ्गमगधा देशाः समृद्धाः काशिकोसलाः^{३०} ॥ १५ ॥

12 अ, पं—०शस्तासि । 13 अ, कु—भूमौ पांशप्यनाधेव । 14 अ, कु—

क्षवि० । 15 अ, कु—ते । 16 अ, कु—व्यक्तमाचक्ष्व । 17 कु—भामिनि ।

पं—भामिनी । अ—भामिनी । 18 अ, कु—कस्य । 19 अ, कु, पं—केन ।

20 अ, कु—ते प्रियं । 21 अ, कु, पं—देव्यभिश्शस्तासि । 22 अ, कु,

पं—याद्य । 23 अ, कु—या । 24 कै—वद्धो । पं—वद्धो । अ, कु—वध्यो ।

25 कै—ऽद्य । 26 अ, कु—व्यवर्त्तय० । 27 अ, कु—तावदेवा । 28

पं—०सौवीराः । 29 पं—सुराष्ट्रव्यवर्त्तयस्तथा । 30 पं—काशिकोशलमेकल ।

तत्र जातं बहु द्रव्यं घनघान्यमनन्तकम्^{३१} ।
 ततो पृणीष्व कैकेयि यावच्चं मम शंकसे ॥ १६ ॥
 वयं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ।^{३२}
 न ते किञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुनहमुत्सहे ॥^{३३} १७ ॥
 आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ।^{३४}
 बलमात्मनि जानामि न यां शंकितुमर्हसि^{३५} ॥^{३६} १८ ॥
 करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते श्रुपे ।
 किमायासेन ते भीरु शीघ्रमुत्तिष्ठ शोभने ॥ १९ ॥
 तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते मयमागतम् ।
 तत्ते ऽहमपनेष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ २० ॥
 पृथिव्यां सर्वराजोऽस्मि^{३७} सम्राडस्मि^{३८} महीक्षिताम् ।
 पृथिव्यां वररत्नानां प्रभुरस्मि शुचिस्मिते ॥ २१ ॥^{३९}
 ददामि^{४०} यत्ते रुचितं^{४१} कोपं मैवं^{४२} कृथाः प्रिये ।^{४३}
 [तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ॥ २२ ॥

३१ पं—घनं० । ३२ पं—नास्ति । ३३ पं—“आत्मनो” इत्यारम्भ
 “श्रुपे” इत्यन्तं, “त्वमांभवी” इत्यनन्तरं पठ्यते । ३४ कै—किं मंतुमर्हसि ।
 ३५ अ, कु—राजराजो । ३६ अ, कु—सम्राट् सर्व । ३७ पं—नास्ति ।
 ३८ अ, कु—ददानि । ३९ अ, कु—मिमत् । ४० अ, कु—मात्यं ।
 पं—माव ।

A1. अ, कु—न ते किञ्चिदभिप्रेतं न कर्तुमहमुत्सहे ।

आत्मनो जीवितेनापि करिष्ये ते प्रियं प्रिये [१]

अ, कु, पं—एवमुक्ता समुत्थाय ध्रुवशुभ्रशमाप्रियं ।

परिपीडयितुं भूयो भर्तां साम्यभाषत [२] ॥

उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ।] ^१
 नास्मि विप्रकृता^{४२} देव केनचिन्नावमानितं ^३ ॥ २३ ॥
 अभिप्रायोऽस्ति मे कश्चित्तं मे त्वं कर्तुमर्हसि^{४४} ।
 प्रतिजानीहि तावत् त्वं यदि मे^{४५} कर्तुमिच्छसि^{४६} ॥ २४ ॥
 प्रतिज्ञाते ततोऽहं त्वां वरयिष्यामि कांक्षितम् ।
 एवमुक्तस्तया राजा प्रियया स्त्रीवशं गतः ॥^० २५ ॥
 प्रविवेश विनाशाय सृगः पाशमिवाबुधः ।^०
 प्रियां प्रियहिते युक्तां भार्या नित्यमनुव्रताम् ॥ २६ ॥
 स तां विज्ञाय सन्तप्तां कैकेयीं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
 अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम् ॥ २७ ॥
 राममेकं वर्जयित्वा लोकेष्वन्यो^{४७} न विद्यते ।
 [तेन ज्येष्ठेन रामेण मुख्येन च महात्मना ॥ २८ ॥
 शपेयं जीवतार्हेण ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ।
 यं ब्रूहूर्त्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं शुभे ॥ २९ ॥
 तेन रामेण कैकेयि शपे ब्रूहि किमिच्छसि ।]
 दद्यामहं^{४८} प्रिये सर्वं स्वीयं^{४९} हृदयमप्यहम् ॥ ३० ॥
 अतः समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ।

४१ अ, कु, पं—नास्ति । ४२ पं—निर्भसिता । ४३ अ, कु, पं—०चिन्नावमानिता । ४४ अ, कु, पं—अभोप्सितं च (पं-तु) मे किंचित् प्रियं कर्तुमिहार्हसि । ४५ पं—त्वं । ४६ अ, कु—तद्कर्तुमिच्छसि । ०पं—नास्ति । ४७ पं—लोके ह्यन्यो । ४८ अ, कु, पं—नास्ति । ४९ अ, कु—दधि ते पृथित्येन प्रिये । पं—दद्याहं प्रत्येदं प्रिये ।

बलमात्मनि पश्यन्ती न विशंकितुमर्हसि^{५०} ॥ ३१ ॥

करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनात्मनः श्रमे ।

तुष्टा तेनैव^{५१} चाक्रेण दृष्ट्वाऽतिप्रियमात्मनः^{५२} ॥ ३२ ॥

व्याजहार महाघोरं कैकेयी भृशमप्रियम् ।

यथा च^{५३} धर्मं^{५४} श्रमसे^{५५} वरं मह्यं ददासि च ॥ ३३ ॥

तच्छृण्वन्तु समागम्य देवाः शक्रपुरोगमाः ।

चन्द्रादित्यां ग्रहाश्चैव नमो रात्र्यहनी दिशः ॥ ३४ ॥

जगच्च पृथिवी चैव सह गन्धर्वराक्षसैः ।

निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ॥ ३५ ॥

यानि चान्यानि सत्त्वानि जानीषुर्भाषितं तव^{५६} ।

सत्यसन्धो महाभागो^{५७} धर्मज्ञः सुसमाहितः ॥ ३६ ॥

वरं मह्यं ददात्येतं^{५८} तन्मे शृणुत देवताः ।

इति देवी महेष्वासं परिगृह्णाभिगम्य^{५९} च ॥ ३७ ॥

ततो वाचमुवाचेदं^{६०} वरदं काममोहितम् ।

पुरा देवासुरे युद्धे वरौ दत्तौ त्वया^{६१} नृप^{६२} ॥ ३८ ॥

परितुष्टेन मे देव^{६३} तौ वरौ त्वं प्रयच्छ मे ।

यस्त्वयाऽयं समारम्भो रामं प्रति समाहितः ॥ ३९ ॥

50 कै, पं—विशंकितुं । 51 अ, कु, पं—तेनाथ । 52 कै—दृष्ट्वा-
विप्रियं । 53 अ, कु—धर्मेण । पं—तु धर्मं । 54 पं—श्रमसे । कै—
'श्रमसे' इति विभिन्नमस्यां पाद्वै लिखितम् । 55 अ, कु—चचः । 56
अ, कु—महापजो । 57 अ, कु—त्येप । पं—त्येतत् । 58 अ, कु—
मिशाप्य । 59 अ, कु—चच उवाचेदं । 60 पं—त्वयानघ । 61 अ,
कु—चेदानीं ।

अनेनाप्नोतु भरतो यौवराज्याभिषेचनम् ।
 वनं गच्छतु रामश्च चौराजिनजटाघरः ॥ ४० ॥
 नव पंच च वर्षाणि वरावेतौ वृणोम्यहम् ।
 यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि वनं रामं विसर्जय ॥ ४१ ॥
 भरतं चापि मे पुत्रं यौवराज्ये ऽभिषेचय^{६२} ।
 एभिर्वचोभिः कैकेय्या हृदि विद्धो नराधिपः ॥ ४२ ॥
 भयेन हृष्टरोमाऽभूद्वाघा वीक्ष्य^{६३} यथा मृगः ।
 सीदन् दुःखेन महता स तेनाभिहतो नृपः ॥ ४३ ॥
 असंबृतायां विमना भूमावुपविवेश सः ।
 अहो धिमिति चाप्युक्त्वा शोकार्तः पतितः क्षितौ ॥ ४४ ॥
 मोहमभ्यागमत्सद्यो वाक्शल्याभिहतो हृदि ।
 चिरेण च पुनः संज्ञां प्रतिलभ्यार्तमानसः ॥ ४५ ॥
 कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धो दुःखशोकसमन्वितः ।
 नृशंसे भ्रष्टचारित्रे^{६४} कुलस्यास्य विनाशिनि ॥ ४६ ॥
 किं कृतं तव रामेण मया वा पापदर्शने^{६५} ।
 यदतीत्यापि कौशल्यां रामस्त्वामनुवर्तते ॥ ४७ ॥
 तस्यैव त्वमनर्थाय किमर्थं वै समुद्यता ।
 त्वं मया ऽत्मविनाशाय भवनं संप्रवेशिता^{६६} ॥ ४८ ॥
 राजपुत्रीति विज्ञाय व्याली तीक्ष्णाविषा^{६७} यथा^{६८} ।
 जीवलोको यदा सर्वो रक्तो रामगुणैरियम् ॥ ४९ ॥

६२ पं—भिषिचय । ६३ अ, कु, पं—दृष्ट्वा । ६४ अ, कु—दुष्टं । ६५
 म—दर्शने । ६६ अ, कु, स्वं प्र० । ६७ अ, कु, पं—नहाविषा ।

अपराधं कमुद्दिश्य त्यस्यामीष्टमहं सुतम् ।

कौशल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ ५० ॥

जीवितं चात्मनो^{६८} रामं नैवाशुं^{६९} पितृवत्सलम् ।

नन्दामि हि प्रियं पुत्रं दृष्ट्वा राममहं सदा ॥ ५१ ॥

अपश्यतः क्षणं तं मे न भवेदिह चेतना ।

तिष्ठेद्भोको विना भूमिं सस्यं च^{७०} सलिलं विना ॥ ५२ ॥

न तु^{७१} रामं विना लोके^{७२} तिष्ठेत्^{७३} प्राणो मम क्षणम्^{७३} ।

तदलं^{७४} त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥ ५३ ॥

अपि ते चरणौ मूर्धना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ।

स^{७५} तेन^{७५} वाक्येन महाऽप्रियेण घोरेण राजा हृदये गृहीतः ।

अहृष्टरूपो विमना वभूव व्याघ्राभिपन्नो बलवानिवोक्षा ॥ ५४ ॥

लोकस्य नाथोऽपि विपन्ननाथो भृशं गृहीतो हृदये तथैव ।

पपात भूमौ चरणौ परिस्पृशन् प्रसीद देवीति वचोऽभ्युदीरयन् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे वराभियाचनं

नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

६८ अ, कु—चात्मनो । ६९ अ, कु—न त्वेवं । पं—न चैव । ७० अ, कु—या । ७१ कै—च । ७२ अ, कु—देहे । ७३ अ, कु—तिष्ठेयुरस्यो मम । पं—प्राणसचै मम । ७४ कै—तदयं । ७५ कै, पं—सत्येन ।

[चतुर्दशः सर्गः]

अतदर्हं महाराजं पतितं पादयोरपि ।

ययातिमिव पुष्पान्ते^१ देवलोकात्परिव्युतम् ॥ १ ॥

कैकेयी पुनरेवेदं घोरं वचनमब्रवीत् ।

अनन्तदुःखसंघीतमतीवमयदर्शनम्^२ ॥ २ ॥

कीर्त्यसे त्वं सदा^३ सद्भिः सत्यवादी दृढव्रतः ।

मम चेमौ^४ वरौ दत्त्वा किं विचारयसि प्रभो ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ।

प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो निःश्वसन्नातिविह्वलः^५ ॥ ४ ॥

मृते भयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे^६ ।

हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा मव कैकयि^७ ॥ ५ ॥

यदा मां गुरवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।

परिप्रक्ष्यन्ति^{१०} काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहं तदा ॥ ६ ॥

कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो मया ।

यदि सत्यं वदिष्यामि हास्यं तेषां भविष्यति ॥ ७ ॥ A₁

१ पं—दुर्धर्ष । २ अ, कु—०संविप्रमभीता मय० । पं—०संवि-
प्रमभिते भय० । ३ पं—यदा । ४ अ, कु—चोमौ । ५ कै, पं—०भ्रिति-
विह्वलः । ६ अ, कु, पं—०कुंजरे । ७ अ, कु, पं—७=९ । ८ अ, कु,
पं—कैकयि । ९ अ, कु, पं—९=७ । १० अ, कु—०प्रच्छन्ति ।

A₁ अ, कु, पं—यालिशो घत कामात्मा राज्यं दशरथोऽन्यथात् ।

व्राजितो यस्य जेतुं प्रियं ज्येष्ठमकारणे ॥

अस्तमभ्यगमत्स्वर्यो^{२३} रजनी चाम्यवर्त्तत ।

त्रियामा तु भृशार्चस्य सा रात्रिरभवत्तदा ॥ १५ ॥

तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ।

दीर्घमुष्णं^{२४} च^{२५} निःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ॥ १६ ॥

करुणं विललापाच्चो गगनासक्तलोचनः ।

कैकेयि हा नृशंसाऽसि यन्मामिच्छसि बाधितुम् ॥ १७ ॥

राज्यलोमाच्चया त्यक्तः प्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् ।

हा पुत्र राम धर्मात्मन्^{२६} सद्भक्तं^{२७} गुरुवत्सलम्^{२८} ॥ १८ ॥

कथं त्वामल्पपुण्योऽहं परित्यक्ष्याम्यसंशयम् ।

हा^{२९} रात्रे^{३०} सर्वभूतानां जीवितार्द्धापहारिणि ॥ १९ ॥

नेच्छामि^{३१} हि^{३२} प्रमातां त्वां^{३३} तवायं रचितोऽञ्जलिः^{३४} ।

अथवा गम्यतां शीघ्रं नेमामिच्छामि निर्घृणाम् ॥ २० ॥

अकृतज्ञां चिरं द्रष्टुं कैकेयीं भर्तृघातिनीम् ।

विलप्यैवं ततो राजा कैकेयीमुद्यताञ्जलिः ॥ २१ ॥

प्रसादयामास पुनर्वाक्यं चेदमथाब्रवीत्^{३५} ।

साधुवृद्धस्य^{३६} दीनस्य मादृशस्याल्पचेतसः^{३७} ॥ २२ ॥

२३ अ, कु—०मभ्यागम० । २४ अ, कु, पं—स दीर्घमुष्णं । २५ अ, कु—भद्रात्मन् । २६ अ, कु—सद्भक्त । पं—सद्भक्त । २७ अ, कु—गुरुवत्सल । पं—गुरु[र]वत्सलः । २८ अ, कु—हे रात्रि । २९ अ, कु, पं—नेच्छाम्यद्य । ३० अ, कु, पं—त्वामभियांचे वृताञ्जलिः । ३१ पं—चैयम० । ३२ अ, कु—माध्वि० । पं—प्रवृद्धस्य च । ३३ अ, कु—त्वदृशस्याल्पचेतसः ।

प्रसादः क्रियतां देवि राज्ञो भर्तृविशेषतः ।^{३४}

कृता ते यदि जिज्ञासा मदीया^{३५} चारुहासिनि ॥०२३॥

सत्यमेव स्वभावो मे त्वदधीनोऽस्मि सर्वदा^{३६} ।०

यद्यदिच्छसि संप्राप्तुं रामप्रवाजनादृते ॥ २४ ॥

सर्वस्वमपि च^{३७} प्राणांस्ते ददानि^{३८} प्रसीद मे ।

शून्येन^{३९} खलु कैकेयि मयैतद् वाक्यमीरितम् ॥ २५ ॥

कुरु साध्वि प्रसादं मे भीतस्य शरणैपिणः^{४०} ।

विशुद्धभावस्य^{४१} सुदुष्टभावा^{४२} दुःखातुरस्याश्रुकलस्य^{४३} राज्ञः ।

कृताश्रुपातस्य तथाऽभिधावतोभर्तु^{४४} नृशंसा^{४५} न चकार संज्ञाम्^{४६} । २६

ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियां सुदुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ।

समीक्ष्य पुत्रस्य विवासकारणं क्षितौ विपण्णो^{४७} विललाप पार्थिवः^{४८} ॥ २७

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे दशरथविलापो

नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

- ३४ अ, कु, पं—दशरथागतस्य सुमनो कुरु प्राणं प्रसीद मे । ३५ कु—मदीयं । ३६ कु, पं—सर्वदा । ० अ—नास्ति । ३७ अ, कु—या । पं—शुद्धितम् । ३८ अ, कु, पं—ददामि । कै—“नि” इति लिखित्वा पश्चात् तत्रैव “मि” इति कृतम् । ३९ अ, कु—सत्येन । ४० अ, कु, पं—दशरथा-र्थिनः । ४१ अ, कु—० हि दुष्टभावा । पं—विशुद्धबुद्धेरपि शुद्धभावा । ४२ अ, कु—भृशार्त्तरूपस्य च तस्य । कै—दुःखात्तर्क*स्य वि*क-लस्य । “क*” इति पश्चादुपरि विरुद्धम् । “*वि” इत्यपि विरुद्धम् । ४३ अ, कु, पं—० मियावतो । ४४ कै—भर्तुर्भृशं सा । ४५ अ, कु—सागां । ४६ पं—निपण्णो । ४७ अ, कु—दुःखितः ।

[पञ्चदशः सर्गः]

पुत्रशोकातुरं^१ दीनं विसंज्ञं पतितं भुवि ।

विचेष्टमानं भर्तारं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

पापं कृत्वेव^२ भो भर्तृमम दत्त्वा^३ वरद्वयम् ।

शेषे किं भूतले स्वस्थः^४ सत्ये^५ त्वं स्थातुमर्हसि^६ ॥ २ ॥

आहुः सत्यं परं धर्मं धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

सत्यवादीति^७ च ज्ञात्वा मया त्वमिह^८ याचितः ॥ ३ ॥

कपोतायाभयं दत्त्वा शिविः^९ किल महीपतिः ।

उत्कृत्य^{१०} च स्वमांसानि दत्त्वा स्वर्गमितो गतः ॥ ४ ॥^{A1}

अलर्कश्चापि राजर्षिर्ब्राह्मणेनाभियाचितः ।

प्रदायोत्कृत्य नेत्रे द्वे^{११} नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ५ ॥

सत्यप्रतिज्ञस्तस्मात्त्वं^{१२} प्राक् प्रतिज्ञाय मे वरौ ।^{A2}

१ कै—पुत्रशोकात्तुरं । २ पं—०भो भर्तृदत्त्वाय । अ, कु—कृत्वेदम-
परं मम० । कै—०भो भर्तृमम० । ३ अ, कु—सन्नः । ४ पं—०स्थातुं-
त्वमर्हसि । अ, कु—स्थातुं सत्ये त्वमर्हसि । ५ अ, कु—०वागिति ।
॥ अ, कु—त्यमभि- । ७ अ, कु—दौव्यः । ८ पं—उत्कृत्य ।

A 1 अ, कु, पं—सरितां च पतिः सत्यां^१ मर्यादां स्थापितां^२ पुरा ।

समयं पालयन्^३ धेलां^४ न लंघयति^५ वेगवान् ॥ ५ ॥

७ अ, कु—स्ये । १० पं—स चाप्रतिज्ञ० । A2 अ, कु—न ददासि च^१
कस्मात्त्वं लुब्धः कापुरुषो यथा ।

१ पं—सत्यं । २ पं—स्थापितः । ३ पं—पालयद् । ४ कु—धेलां^१ । ५ नो लंघयति ।

१ भ—न ।

परित्यज^{११} सुतं रामं वनवासाय पार्थिव^{१२} ॥ ६ ॥

न करिष्यसि चेदद्य वचनं मम काक्षितम् ।

अग्रतस्ते महाराज^{१३} परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ७ ॥

छलपाशेन कैकेय्या बद्ध एवं^{१४} नराधिपः ।

न शशाक तदा छेतुं बलिः प्रागिव विष्णुना ॥ ८ ॥

विवर्णवदनश्चापि विभ्रान्तनयनो^{१५} ऽभवत् ।

महाधुर्यः ध्रमासक्तो^{१६} युक्तश्चक्रान्तरे यथा ॥ ९ ॥

विभ्रान्तचित्तनयनो नष्टसंज्ञो ऽतिदुःखितः^{१७} ।

कृच्छ्रादिव^{१८} स धैर्येण संस्तम्यात्मानमात्मना^{१९} ॥ १० ॥

शोकसंरमताप्राक्षः कैकेयीमिदमब्रवीत्^{२०} ।

धिगस्तु पापशीले त्वां नृशंसे पतिघातिनि^{२१} ॥ ११ ॥

त्यजामि त्वामहं^{२२} पापे^{२३} निर्धृणां निरपन्नपाम् ।^{२४}

न मे त्वया कृत्यमंस्ति क्षुद्रया^{२५} पापलुब्धया^{२६} ॥ १२ ॥^{A3}

त्यत्कृते चापि भरतं त्यजाम्यनपकारिणम् ।

एवं विलपतस्तस्य राज्ञो दशरथस्य च ॥ १३ ॥

११ अ, कु, पं-परित्यज । १२ अ, कु, पं-राघवं । १३ अ, कु, पं-ततो

राजन् । १४ पं-एव । १५ अ-विभ्रान्तः । १६ अ, कु-ध्रमायुक्तो । पं-

ध्रमासक्तो । १७ कु-अष्टमभिर्वीक्ष्य निः दुःखितः । अ-अष्टसंज्ञोतिदुःखितः ।

१८ अ, कु, पं-कृच्छ्रादेव । १९ अ, कु-०भ्यात्मानमब्रवीत् । २० अ,

कु, पं-०मभिर्वीक्ष्य तां । २१ पं-त्वां महापापां । कु-०पापो । ०अ-

नास्ति । २२ पं-क्षुद्रया । २३ अ, कु, पं-राज्यलुब्धया (कु-लुब्धया)

A3 अ, कु, पं-मन्त्र (पं-नु) वच्च मया पाणिगृहीतो यस्त्यजाम्यहम् ।

२४ अ, कु-तु ।

जगाम सा निशा कृत्स्ना दुःखार्तस्य महात्मनः ।
 अथोपसि प्रभातायां शर्वर्या द्वारमागतः ॥ १४ ॥
 सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा बोधयामास पार्थिवम् ।
 सुप्रभाता निशा राजंस्तवेयं भद्रमस्तु ते ॥ १५ ॥
 बुध्यस्व नरशार्दूल श्रियं भद्राणि चाप्नुहि ।
 पूर्णचन्द्रोदये पूर्णो वर्द्धते सागरो यथा ॥ १६ ॥
 सर्वद्विविभवैः पूर्णस्तथा^{२५} वर्द्धस्व भूपते ।
 यथा रविर्यथा सोमो यथेन्द्रो वरुणो यथा ॥ १७ ॥
 नन्दन्त्यृद्धया श्रिया चैव तथा नन्दस्व^{२६} भूपते ।
 ततः स राजा स्रुतस्य प्रतिबोधनमङ्गलम् ॥ १८ ॥
 श्रुत्वाऽतिशोकसंतप्तमाभाष्येदमब्रवीत्^{२७} ।
 स्रुतं किं दुःखितं त्वं मामस्तुत्यं^{२८} स्तोतुमिच्छसि ॥ १९ ॥
 वचोभिरोभिरात्तं^{२९} मां^{३०} भूयस्त्वं^{३१} परिकृन्तसि^{३२} ।
 सुमन्त्रस्तु^{३३} तदा^{३४} श्रुत्वा भर्तुर्दीनस्य भाषितम् ॥ २० ॥
 सहसा व्रीडितः^{३५} किञ्चित्साद्देशादपागमत् ।
 अवान्तरे पापशीला कैकेयी पुनरब्रवीत् ॥ २१ ॥
 वाक्प्रतोदेन^{३६} भर्तारं^{३७} सीदन्तं तुदतीव सा ।

२५ अ, कु, पं—पूर्णस्तथा । २६ अ, कु, पं—त्वं नन्द । २७ अ, कु—
 धुत्वा हि दुःखसं० । पं—श्रुत्वातिदुःखसं० । २८ कै—०मस्तोत्यं ।
 २९ पं—०रेव राजानं । ३० अ, कु, पं—०स्वमनुकृतसि । ३१ अ, कु,
 पं—०स्वद्वयः । ३२ पं—वीडितः । ३३ अ, कु, पं—भर्तारं वाक्प्रतोदेन ।

*किमेवं भाषसे दीनं वाक्यं त्वं^{३४} प्राकृतो^{३५} यथा ॥ २२ ॥

*राममाहूय विग्धं वनायाशु^{३६} विसर्जय ।

*यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि कुरु मे वचनं प्रियम् ॥ २३ ॥

*नायं कालो विषादस्य न मोहस्योपपद्यते ।

*प्रव्राज्य रामं भरतं यौवराज्येऽभिषिच्य^{३७} च^{३८} ॥ २४ ॥

*निःसपत्नां^{३९} च मां कृत्वा मयाद्य विगतज्वरः ।

*स पुनर्वारुप्रतोदेन पीडितो नरपुंगवः ॥^{४०} २५ ॥

*राजा शोकार्तिसन्तप्तः^{४१} सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ।

*सत्यपाशनिन्दो^{४२}ऽसि सूत संप्रान्तमानसः^{४३} ॥ २६ ॥

*रामं द्रष्टुमिहेच्छामि तं च शीघ्रमिहानय ।

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कैकेयी तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

स्वयमेवाब्रवीत्सूतमिदं सा^{४४} त्वरयन्त्युत^{४५} ।

नरेन्द्रवचनात्सूत गच्छ रामं^{४६} त्वमानय^{४७} ॥ २८ ॥

यथा च शीघ्रमेवेति तथैव त्वरयस्व^{४८} च^{४९} ।

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रः प्रीतमानसः ॥ २९ ॥

*एते श्लोकाः शोडशे सर्गे (३७—४२) किञ्चित्पाठभेदेन पुनरुक्ताः ।

३४ अ, कु, पं—सुप्राकृतो (पं—तं) । ३५ अ, कु, पं—वनायाद्य । ३६

अ—मिषेच्यत । पं—भिषिच्यत । ३७ पं—वपत्नां । ३८ अ, कु—स

नुज्ञो वाक्प्रतोदेन प्रतोदेत्येव पुनरुक्तः । ३९ अ, कु—वपत्नांसं० । पं—

वपत्नांसं० । ४० अ, कु—वपत्नांसं० । ४१ अ, कु, पं—वपत्नांसं० । ४२

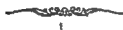
अ, कु—संप्रान्तमानसः । ४३ अ, कु, पं—तं राममानय । ४४ कु—त्व-

यस्त्वयम् । अ—त्वयस्त्वयम् । पं—त्वयस्त्व तं ।

ततः स रामानयने समुत्सुको द्रुतः सुमंत्रोऽवततार मन्दिरात् ।
 रथं समायोजय योजयेति वै ब्रुवंस्तुरंगाधिकृतं वरेण्यम् ॥ ३० ॥
 ततः सुमन्त्रः प्रययौ रथेन^{४५} महीपतेर्द्वारमतीत्य सत्वरः ।
 विनिर्गतश्चापि ददर्श विष्टितानपावृतान्^{४६} मन्त्रिपुरोहितांस्तदा ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽप्योध्याकाण्डे सुमन्त्रवाक्यं^{४७}

नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

४५ अ, कु, पं—त्यस्तौ विनिर्गयौ महीपतीन् (पं—पतेः) द्वापगतौ
 विलोकयन् । ४६ अ, कु—विष्टितानुपागतान् । ४७ कै, ल—नास्ति ।
 अ, कु—कैकेय्युपालम्भो (अ-भं) । पं—रामानयनं ।

[षोडशः सर्गः]

ततस्ते मन्त्रिणः स्रुतं सुमन्त्रं सपुरोहिताः ।

ऊचुरम्यागतानस्मान् राज्ञ आवेदयस्व ह ॥ १ ॥

पश्यामो न च राजानमुदितश्च दिवाकरः ।

आभिषेचनिकं सर्वं द्रव्यमेवोपकल्पितम् ॥ २ ॥

औदुम्बरं मद्रपीठं शातकौभ-विभूषितम् ।

गङ्गायमुनयोश्चैव सङ्गमादाहृतं पयः ॥ ३ ॥

याश्चान्याः सरितः पुण्यास्ताम्यश्च जलमाहृतम् ।

समुद्रेभ्यश्च सर्वेभ्यः सलिलं समुपाहृतम् ॥ ४ ॥

सर्वबीजानि गन्धश्च रत्नानि विविधानि च ।

वाहनं नरसंयुक्तं दर्भाः सुमनसः प्रियाः ॥ ५ ॥

अहतानि च वासांसि भृंगारं च हिरण्मयम् ।

क्षीरिवृक्षप्रवालाश्च पद्मोत्पलविभूषिताः ॥ ६ ॥

पूर्णकुंभाः स्वलंकृत्य काञ्चना उपकल्पिताः ।

मञ्जूकारोचना चैव लाजा दधि घृतं मधु ॥ ७ ॥

तथैव पुण्यतीर्थेभ्यो मृदापो मंगलानि च ।

चन्द्रांशुविमलं चांशु माणिदण्डे स्वलङ्कृते ॥ ८ ॥

चामरव्यजने श्रीमद्रामार्थमुपकल्पिते ।

पूर्णेन्दुमण्डलामं च श्रीमन्माल्यविभूषितम् ॥ ९ ॥

० म—त्यक्तम् । १ म—गंधाश्च । २ म—क्षीरम् । ३ म, ल—वि-
मिश्रिताः । ४ म, ल—काञ्चना तपकल्पिताः । लेखकस्य लिपिनिमित्तकः
प्रमादः प्रतीयते । * कै—काञ्चना । म—कारोचना । ० म—त्यक्तम् ।

रामस्य यौवराज्यार्थमातपत्रं प्रकल्पितम् ।^०

मत्तो गजवरश्चैव रथश्चैव प्रतीक्षते ॥ १० ॥

श्वेतस्तुरङ्गमश्चैव रामार्थमुपकल्पितः ।^०

अष्टौ कन्याश्च मंगल्याः सर्वामरणभूषिताः ॥ ११ ॥

रूपयौवनसंपन्ना गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ।

श्वेतपुष्पाणि वेषुश्च^१ निस्त्रिंशो धनुरेव च ॥ १२ ॥

हेमदास्त्राऽभ्यलङ्कृत्य ककुच्चान् पाण्डुरो वृषः ।

सिंहासनं व्याघ्रचर्म संसिद्धश्च हुताशनः ॥ १३ ॥

वादित्राणि च सर्वाणि सूतमागधवन्दिनः ।

आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च भृगपक्षिणः ॥ १४ ॥

पौरजानपदश्रेण्यो नैगमानां गणैः सह ।

एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः^२ प्रियंवचः ॥ १५ ॥

इक्ष्वाकुराजाम्युदये यच्चान्यदपि किञ्चन ।

तत्सर्वं कृतमस्माभिः सूत राज्ञे निवेदय ॥ १६ ॥

इति तरेवमाज्ञप्तः प्रतीहारो महीपतेः ।

अब्रवीत् तानिदं वाक्यं सुमन्त्रो मन्त्रिसत्तमः ॥ १७ ॥

अहं पृच्छामि वचनात् सुखमायुष्मतां नृपम् ।

राजसन्दर्शनार्थित्वमयमावेदयामि वः ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वाऽन्तःपुरद्वारमासाद्य स नरेश्वरम् ।

सुमन्त्रो नृपातं सुप्तं मत्वा भूयो व्यबोधयत् ॥ १९ ॥

वाग्भिः परमजुष्टाभिरभितुष्टाव पार्थिवम् ।

सोमः सूर्यश्च काकुत्स्थश्चिवो वैश्रवणोऽपि च ॥ २० ॥

अनिलश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ।

गतां भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ॥ २१ ॥

ऽतिबुध्यस्व नृपते सर्वकल्याणासिद्धये ।

इन्द्रमस्यां हि वेलायामभितुष्टाव मातलिः ॥ २२ ॥

सोऽजयदानवान् सर्वास्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ।

वेदाः सांगास्सर्विगणा यथा कमलसंभवम् ॥ २३ ॥

ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् । ०

आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरामिमाम् ॥ २४ ॥

बोधयन्त्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ।

उत्तिष्ठ त्वं महाभाग कृतकौतुकमंगलः ॥ २५ ॥

विरोचमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ।

इदं तिष्ठति रामस्य सर्वमंत्राभिपेक्षने ॥ २६ ॥

पौरजानपदश्रेणी नैगमश्चागतो जनः ।

असौ वसिष्ठो भगवान् ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ॥ २७ ॥

क्षिप्रमाज्ञप्यतां शीघ्रं राववस्याभिपेक्षनम् ।

यथा ह्यगोपाः पशवो यथा सैन्यमनायकम् ॥ २८ ॥

एवं प्रजाः प्रजापाल भवन्ति ह्यनधिष्ठिताः ।

चन्द्रहीना यथा रात्रिः सूर्यहीनमहो यथा ॥ २९ ॥

तथा भवति तद्राष्ट्रं यत्र राजा न शङ्कते ।

गता निशेयं काचिचे सुखेन नृपसत्तम ॥ ३० ॥

प्रतिबुध्यस्व राजर्षे^{१०} राजकार्याणि कारय ।

पुरोधसो मन्त्रिणश्च पौरजानपदास्तथा ॥ ३१ ॥

दर्शनं तेऽभिकांक्षन्ति प्रतिबोद्धुं त्वमर्हसि ।

तं तथा पुनरेत्यात्र बोधयन्तं नराधिपम् ॥ ३२ ॥

अनु(न्व?)भूयत^{११} शोकेन भूय एव नराधिपः ।

स तु शोकाभिसन्तप्तः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

शोकरक्तेक्षणो धीमान् बोध्य वाचाऽवधारितम् ।

सूत किं हतरूपं^{१२} मामस्तुत्यं स्तोतुमिच्छसि ॥ ३४ ॥

वाक्येस्तावत्तु मर्माणि मम भूयो निकृन्तसि ।

सुमन्त्रः कुत्सनां कृत्वा दृष्ट्वा दोनं च पार्थिवम् ॥ ३५ ॥

प्रगृहीतांजलिस्तत्र ततः किञ्चिदपाक्रमत् ।

ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं वचः ॥ ३६ ॥

उवाच परमं तीक्ष्णं वाक्यज्ञा वाक्यमूर्जितम् ।

किमेतद्वदसे वाक्यं राजंस्त्वं प्राकृतो यथा ॥ ३७ ॥

*रामसाहूय विस्रब्धं वनमग्रे विसर्जय ।

*यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि कुरुष्व वचनं मम ॥ ३८ ॥

*नायं कालो हि शोकस्य न मोहस्योपपद्यते ।

*प्रव्राज्य रामं भरतं यौवराज्येऽभिषिच्य च ॥ ३९ ॥

९ म—यथा नायकहीना चै मुक्तानामावली यथा । १० म—राजेंद्र ।

११ म—अघ(?)भूयत । ल—अर्घ्य(?)भूयत । १२ कै—हनुरूपं । पश्चात्

हरितालेन प्रोक्ष्य “किमनुरूपं” इत्येवं विरुद्धम् ।

यनिस्तपतां च मां कृत्वा मवाध विगतज्वरः ।

स नुनो वाक्यसङ्गेन प्रतोदेनेव सद्भवः ॥ ४० ॥

*ततः स राजा सूतं तं पुनरेवाम्यभाषत ।

सुमन्त्र नैव मुक्तो ऽस्मि रामं त्वं क्षिप्रमानय ॥ ४१ ॥

*सत्यपाशनिबद्धो ऽस्मि सूत संभ्रान्तमानसः ।

*रामं द्रष्टुमिहेच्छामि तं च शीघ्रमिहानय ॥ ४२ ॥

सुमन्त्रस्तु वचः श्रुत्वा सभार्यस्य नृपस्य ह ।

निर्जगाम सुसंभ्रान्तस्तस्माद्राजनिवेशनात् ॥ ४३ ॥

निष्क्रम्य चैव त्वरितं राममानयितुं तदा ।

रथेन जयिताश्वेन राममानयितुं गृहात् ॥ ४४ ॥

जनौषं राजमार्गस्थं प्रतिव्यूहमुपागतम् ।

मृष्वन् वाचः कथयतां रामाभ्युदयसंयुताः ॥ ४५ ॥

रामोऽद्य युवराजत्वं प्राप्स्यते नृपशासनात् ।

अहो महोत्सवो" ऽस्माकमघायं भविता पुरे ॥ ४६ ॥

अद्याहोऽनुगृहीताः स्म यत्साधुजनयत्सलः ।

युवराजः किलाघायमस्माकं भविता पुरे ॥ ४७ ॥

पालयिष्यति नो रामः पिता पुत्रानिवाँरमान् ।

इति तस्य जनौषस्य वचः" मृष्वन्" सुमन्त्रः ॥ ४८ ॥

यया सुमन्त्रस्तारितो राममानयितुं गृहान् ।

ननो ददर्श रणिरं" कैलासमुदग्रप्रथम ॥ ४९ ॥

१३ क—महोत्साहो । १४ म—मृष्वन् वाचः । १५ क—“यधिरं” इति
पूर्वे लिखितं, यथात् “रुचिरं” इति चिह्नितम् ।

[रामवेश्म सुमंत्रस्तु त्रिविष्टपसमप्रभम्]^{१६}

- महाकवाटपिहितं^{१७} वितर्दिशतशोभितम् ॥

कांचनप्रतिमैकाग्रं^{१८} माणिविद्रुमतोरणम् ॥ ५० ॥

शारदाभ्रघनप्रख्यं दोस्तपावकसप्रभम्^{१९} ।

दामभिर्वरमाल्यैश्च सुमहाद्भिरलंकृतम् ॥ ५१ ॥

मुक्तामणिभिराकीर्णं जनैरंजलिसंहृतैः^{२०} ।

गन्धान् मनोज्ञान् विसृजयथा मलयपर्वतः ॥ ५२ ॥

सारसैश्च मयूरैश्च विनदाद्भिर्विराजितम् ।

मनश्चक्षुश्च भूतानामाददानमिव श्रिया^{२१} ॥ ५३ ॥

चन्द्रमास्करसंकाशं कुबेरसदनोपमम् ।

महेन्द्रसद्यप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम् ॥ ५४ ॥

मेरुवेश्मोपमं सुतो रामवेश्म ददर्श ह ।

ततः समासाद्यमहाघनं महत् ग्रहणरोमा स बभूव सारथिः ।

मृगैर्मयूरैश्च समाकुलं सदा गृहं च रामस्य शचीपतेरिव ॥ ५५ ॥

स तत्र कैलासनिभाः स्वलंकृताः प्रविश्य कस्यास्त्रिदशालयोपमा । -

उपस्थितैर्मागधघृतगन्दिमिस्तथैव वैतालिकसौख्यशायकैः ॥ ५६ ॥

16 म, ल—नास्ति । 17 कै—“०कवाट०” इति पूर्वं लिखितं पश्चात्

“०कपाट०” इति शेषितम् । 18 कै—०प्रतिमैकाग्रं । 19 कै—“०दीप्त

...समप्रभम्” इति त्रुटितं लिखितं, पश्चात् “दीप्तवंतंसमप्रभम्” इत्थं

पूरितम् । 20 कै—०यंजलि० । 21 कै—प्रिया ।

अभिष्टुवद्भिर्गुणतो नृपात्मजं समावृतं राजपथं ददर्श सः ।
 समस्तकक्ष्यं पुरुषैरलंकृतं विनीतवेशैर्वहुभिः सुरंजितम् ॥ ५८ ॥
 विवेश रामस्य महात्मनो गृहं महीयमानो नृपमन्त्रिसत्तमैः ।
 सितं च शैलोत्तमशृंगसन्निभं महाविमानप्रतिमं जनौघवत् ।
 स भोज्यमानः प्रविवेश तद्गृहं संपूज्यमानो नृपमन्त्रिसत्तमैः ॥ ५९ ॥
 इत्यार्षे रामायणे ज्योध्याकाण्डे सुमन्त्रप्रेषणं
 नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

[सप्तदशः सर्गः]

जनौघवत्यः^१ सोऽर्जुनीत्य पट्कक्ष्यास्तस्य^२ वेश्मनः ।

प्रविभक्तां^३ ततः कक्ष्यां^४ सप्तमीमाससाद ह^५ ॥ १ ॥

युवभिः पुरुषैर्गुप्तां प्रासकार्मुकधारिभिः^६ ।

अश्रमादिभिरेकाग्रैर्भक्तिमद्भिरलंकृतैः ॥ २ ॥

तथा कञ्चुकिभिः^७ शुद्धैः^८ कपायाम्बरधारिभिः ।

रक्षितामनलंकारैः स्न्यध्यक्ष्वेत्त्रपाणिभिः ॥ ३ ॥

ते दृष्ट्वागतं स्रुतं रामप्रियचिकोर्षवः^९ ।

सभार्याय^{१०} च^{११} रामाय समुपेत्याचचक्षिरे^{१२} ॥ ४ ॥

श्रुत्वैवाभ्यागतं तं^{१३} तु दूतमभ्यर्हितं^{१४} पितुः ।

रामः प्रवेशयामास सत्कृत्य^{१५} गृहमात्मनः^{१६} ॥ ५ ॥

स तं धनदसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतम् ।

ददर्श स्रुतः पर्यङ्के^{१७} सौवर्णे^{१८} राङ्गवाश्रिते^{१९} ॥ ६ ॥

वराहरुधिरामेण सुश्लक्ष्णेन महाभुजम् ।

अनुलिप्तं महार्णेन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ ७ ॥

१ अ, कु—०फीर्णाः । पं—०फीर्णः । २ अ, कु—कक्षास्तस्य । ३

अ, कु—अविभक्तां । ४ अ, कु, पं—कक्षां । ५ कु—शः । अ, पं—सः ।

६ अ, कु, पं—०पाणिभिः । ७ अ, कु, पं—०वृद्धैः । ८ पं—०वासिभिः ।

अ, कु—कापायांस्त्रिवासीभिः । ९ पं—०चिकोर्षया । १० अ, कु, पं—

सह भार्याय । ११ अ, कु, पं—प्रणिपत्य न्यवेद्यम् । १२ अ, कु, पं—

च । १३ अ, कु, पं—सूतमभ्यर्हितं । १४ अ, कु, पं—सत्कृत्यालयमात्मनः ।

१५ अ, कु, पं—सौवर्णे । १६ अ, कु, पं—पर्यङ्के । १७ कै—०वाश्रिते ।

अ—०वाचिते । पं—०वास्तृते । कु—०वाचिते ।

बालव्यजनधारिण्या सीतया पार्श्वसंस्थया ।
 सपद्मया सेव्यमानं श्रियेव मधुसूदनम् ॥ ८ ॥
 तरुणादित्यसदृशमुज्ज्वलन्तमिव^{१८} श्रिया ।
 पवन्दे राममभ्येत्य सुमन्त्रो विनयान्वितः ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा^{१९} चैनं सुखं प्रह्वो विहारशयनासने ।
 उवाचानन्तरमिदं सुमन्त्रो राजशासनात्^{२०} ॥ १० ॥
 कौशल्या सुप्रजा देवी देव^{२१} त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 कैकेयीसहितो राजा^{२२} गम्यतां यदि रोचते ॥ ११ ॥
 एवमुक्तः सुमन्त्रेण रामो राजीवलोचनः ।
 शिरसा प्रतिगृह्णाज्ञां पितुः सीतामथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 सीते देवश्च देवी च समागम्य परस्परम् ।
 मम चिन्तयतो^{२३} नूनं यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १३ ॥
 ध्रुवं मे^{२४} यतते माता^{२५} कैकेयी मत्प्रियेप्सया^{२६} ।
 अद्यैव मां^{२७} यौवराज्ये^{२८} प्रतिपादयितुं स्वयम् ॥ १४ ॥
 नूनं रहसि राजानं त्वरयत्येव^{२९} मत्कृते^{३०} ।
 अथवा सहिता राज्ञा मां प्रियं वक्तुमिच्छति ॥ १५ ॥

१८ अ, कु, पं—प्रज्वलन्तमिव । १९ अ, कु—पृष्ट्वा । २० अ, कु—
 शासनं । २१ अ, कु—देवस् । पं—देवदेवस् । म—देवस्त्वं । २२ अ,
 कु—राम । २३ अ, कु—मन्त्रयतो । २४ पं—यतति माता मे । २५ अ,
 कु—प्येष्टया । २६ अ, कु—मे यौवराज्यं । २७ पं—प्रहापत्येव । अ,
 कु—मत्कृते त्वरयत्यसौ ।

यादृशी परिपत्सीते दूतद्वयं यथाविधः^{२८} ।
 ध्रुवं^{२९} संप्रति मां राजा^{२९} यौवराज्यं^{३०} अभिपेक्ष्यति^{३०} ॥ १६ ॥
 तस्माच्छीघ्रम् गत्वा पश्यामि जगतीपतिम् ।
 एकं रहसि कैकेय्या सुखाम्निनं गतञ्जरम् ॥ १७ ॥
 इह त्वं परिवारेण सुखमास्त्व रमस्व च ।
 इति सम्मानिता सीता भर्त्रा त्वसितलोचना ॥ १८ ॥
 द्वारान्तमनुव्राज^{३१} मंगलान्यपि दध्युर्ष^{३२} ।
 राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजपुत्र्याभिपेक्षवत् ॥ १९ ॥
 कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ।
 दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् ॥ २० ॥
 कुरंगशृंगपाणं च पश्यन्ती त्वां भवाम्यहम् ।
 पूर्वा दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ॥ २१ ॥
 वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ।
 अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकृत्यकमंगलः ॥ २२ ॥
 निश्चकाम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ।
 पर्वतादिव निष्क्रम्य^{३३} सिंहो गिरिगुहाशयः ॥ २३ ॥
 मध्यमायां समेयाय कक्ष्यायामर्थिभिर्द्विजैः ।
 स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य^{३४} च ॥ २४ ॥
 मेघनादसमारावं मणिहेमविभूषितम् ।

२८ अ, कु-तथा० । २९ अ, कु-ध्रुमयेव राजा मां । पं-ध्रुवे राज्ये ध्रुवं
 राजा । ३० कै—०पेक्ष्यते । पं—मं(मां) संप्रत्यभिपेक्ष्यति । ३१ म—द्वारं
 तमनुत (य) प्राज । ल—द्वारान्तरमनुव्राज । ३२ कै—दध्युषी । म—
 दध्युषी । ३३ म—निष्क्रान्ता । ३४ म—०नन्द्य ।

तथा पात्रकसंकाशमारुरोह-रथोत्तमम् ॥ २५ ॥
 पेयाघ्नं पुरुषव्याघ्रो राजितं राजनन्दनः ।
 मुष्णन्तमिव चक्षुषि प्रमया सूर्यवर्चसम् ॥ २६ ॥
 करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः ।
 सहस्रहयसंयुक्तं रथमिन्द्र इवाशुगम् ॥ २७ ॥
 प्रमयौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितं श्रिया ।
 स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवान् वै निनादयन् ॥ २८ ॥
 केतनाभिर्ययौ श्रीमान्^{३५} महाऽभ्रादिव चन्द्रमाः ।
 छत्रचामरपाणिस्तु राघवो लक्ष्मणोऽनुजः ॥ २९ ॥
 जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ।
 ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समपद्यत ॥ ३० ॥
 तस्य निष्क्रामतस्तत्र जनौघस्य समन्ततः ।
 ततो ह्यवरा मुख्या नागाश्च धनसन्निभाः^{३६} ॥ ३१ ॥
 अनुजग्मुस्ततो रामं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागुरुवासिताः ॥ ३२ ॥
 खड्गचर्मधराः शूरा जग्मू रामस्य पृष्ठतः ।
 अथ वादित्रशब्दांश्च स्तुतिशब्दांश्च वंदिनाम् ॥ ३३ ॥
 सिंहनादांश्च शूराणां तदा श्रुत्वाव वै पथि ।
 हर्म्यवातायनस्थाभि र्भूषिताभिः समन्ततः ॥ ३४ ॥
 आकीर्यमाणः पुष्पैश्च ययौ स्त्रीभिररिन्दमः ।
 रामं सर्वानवधाङ्गं रामाश्च प्रीतिसंयुताः ॥ ३५ ॥

वचोभिरप्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थं तं ववंदिरे ।

नूनं नन्दति ते माता कौशल्या भ्रातृनन्दन ॥ ३६ ॥

पश्यन्ती सिद्धमत्र त्वां पित्र्यं^{३७} राज्यमुपस्थितम् ।

सर्वसीमंतिनीभ्यश्च सांतां सीमंतिनीं वराम् ॥ ३७ ॥

अभ्यनन्दत वै नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ।

तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ।

रोहिण्या शशिनो वेह रामसंयोगकामया ॥ ३८ ॥

ततो हलहलाशब्दस्तुमुलस्समजायत ।

उपस्थाने नरेन्द्रस्य विमन्दः सुमहान्पाथि ॥ ३९ ॥

स राघवस्तत्र कथाभिरामः^{३८} शुभ्राव लोकस्य समागतस्य ।

आत्माधिकरैर्विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ ४० ॥

एष स्वयं गच्छति राघवोज्ज्वलः प्रसादात्पृथिवीमलप्स्यत् ।

जाता वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४१ ॥

लाभो जनस्याथ यदेव सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ।

न ह्यप्रियं कश्चन जातु किञ्चित्पश्येत दुःखं मनुजाधिपेजस्मिन् ॥ ४२ ॥

सुघोषवाद्भिश्च हृयैस्ससारथिः पुरःस्थितैरार्थिकपुत्रमागवैः ।

महीयमानः प्रवरैश्च वाजनैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४३ ॥

करेणुमातंगरथाश्चसंकुलं महाजनौघप्रतिपन्नचत्वरम् ।

प्रभूतरत्नं बहुवस्त्रसंचयं ददर्श रामो रुचिरं महापथम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽधोध्याकाण्डे रामानयनं

नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

[अष्टादशः सर्गः]

प्रायादेव च काकुत्स्थः संप्रहृष्टमुहज्जनः ।
 शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाचो ऽभ्युदीरिताः ॥ १ ॥
 एष राज्ञः प्रसादेन राघवो रघुनन्दनः ।
 हृदयन् पौरहृदयान्यतुलां प्राप्स्यति श्रियम् ॥ २ ॥
 जनस्यास्य महानेप लामो यद्राघवो बली ।
 राज्यं प्राप्स्यति दुर्धर्षः सकोशबलवाहनम् ॥ ३ ॥
 सुगृहैरभ्रसंकाशैः^१ पाण्डुरैरुपशोभितम् ।
 राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागुरुभूषितम् ॥ ४ ॥
 उत्तमानां च गंधानां क्षौमपट्टांवरस्य च ।^०
 चन्दनानां च मुख्यानामगुह्यानां च धूपितम् ॥ ५ ॥
 आवद्धामिश्च मुख्यामिर्मणिभिः स्फटिकैरपि ।
 शोभमानमसंघर्षं नरेन्द्रपथमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 संवृतं विविधैः पर्णैः^२ र्भक्ष्यैरुद्यावर्चस्तथा^३ ।
 ददर्श तं राजमार्गं दिव्यं राजसुतस्तथा ॥ ७ ॥
 आशीर्वादान् बहून् शृण्वन् सुहृद्भिः समुदीरितान् ।
 यथाहं तांश्च संपूज्य सर्वानेव नरान् ययौ ॥ ८ ॥
 पितामहैराचरितं तथैव प्रापितामहैः ।
 अद्य^४ संप्राप्य तं मार्गमभिपिक्तोऽनुपालय ॥ ९ ॥
 यथा स्म लालिताः पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः ।

१ म, ल—स्वगृ० । ०म—त्यक्तम् । २ म, ल—पुष्पै । ३ म—०
 घचैरपि । ४ कै—अभ्य- ।

ततः सुखतरं सर्वे चत्स्यामस्त्वयि राजनि ॥ १० ॥

अलमद्याभियुक्तेन परमार्थैरलं च नः ।

साधु पश्याम निर्यातं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ११ ॥

अतो हि नः प्रियतरं नान्यत् किञ्चिद् भविष्यति ।

रामाभिपेकादन्यत्र जीवितादपि च प्रियम् ॥ १२ ॥

एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनकथाः शुभाः ।

आत्मसंपूजिनीः शृण्वन् ययौ रामो-महारथः ॥ १३ ॥

न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ।

नरः शशाक चाक्रन्दुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥ १४ ॥

न पश्यति च यो रामं न वा दृश्येत तेन यः ।

स निन्दितमिवात्मानमवमेने जैनस्तदा ॥ १५ ॥

सर्वेष्वेव च धर्मात्मा वर्णेष्वसीद्दयापरः ।

आत्मनो विषयस्थेषु तेन ते तमनुव्रताः ॥ १६ ॥

स राजकुलमासाद्य धृतं मेघोपमैः शुभैः ।

प्रासादशृंगैर्विविधैः कैलासाशिखरप्रभैः ॥ १७ ॥

आचारमद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः ।

वर्धमानगृहैश्चैव हेमलाजपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥

तत्पृथिव्यां गृहं श्रेष्ठं महेन्द्रसदनोपमम् ।

राजपुत्रः पितुः शुभ्रं प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ १९ ॥

5 के—हेमलाज० इति पूर्वं लिखितं पश्चाद् विभिन्नमस्यां "हिमलाज"
(= "हेमजाल") इत्यादितम् ।

स कक्ष्यां धन्विभिर्गुप्तां प्रविवेश तुरंगमैः ।

पदातिरस्यरे कक्ष्ये द्वे जगाम नृपात्मजः ॥ २० ॥

स सर्वाः समातिक्रम्य कक्ष्या दक्षरथात्मजः ।

सन्निवार्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमम्यगात् ॥ २१ ॥

ततः प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा जनः स सर्वो मृमुदे नृपात्मजे ।

प्रतीक्षमाणः पुनरस्य निर्गमं यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे रामोपयानं

नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

[एकोनविंशः सर्गः]

स ददर्शसिने रामो नियण्णं पितरं तु तम् ।
 कैकेयीसहितं दीनं मुखेन^१ परिशुष्यता ॥ १ ॥
 स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत्^२ ।
 ततो घवन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः^३ ॥ २ ॥
 सौमित्रिरपरिश्रान्तः पितुः पादावनन्तरम् ।
 घवन्दे परमप्रीतः कैकेय्याश्च तदा पुनः ॥ ३ ॥
 अभ्यागतं प्राञ्जलिं तं रामं दृष्ट्वा नराधिपः ।
 न शशाकाग्रियं वक्तुं समीपस्थमरिन्दमम् ॥ ४ ॥
 रामेत्युक्त्वा च वचनं धाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
 न शक्तो नृपतिर्दीनः प्रेक्षितुं नाभिमापितुम् ॥ ५ ॥
 तदपूर्वं नरपते दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
 रामो ऽपि भयमापन्दे यथा सृष्ट्वेव^४ पन्नगम् ॥ ६ ॥
 इन्द्रियैरग्रहृष्टं शोकसन्तापकर्षितम् ।
 निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ७ ॥
 ऊर्मिमालापरिक्षिप्तं धुम्यमाणमिवार्णवम् ।
 उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ८ ॥
 अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमवधारयन् ।
 बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ९ ॥
 चिन्तयामास च तदा रामः पितृहिते^५ रतः ।

१ म, ल—मुखेन । २ कै, म—व्यान् । ३ ल—सममाहितः । * (सृष्ट्वेव)

४ ल—प्रियहिते ।

किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रेक्ष्यामिनन्दति ॥ १० ॥

तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ।

तवस्तु पितुरप्रीत्या व्यथितः पितृवत्सलः ॥ ११ ॥

चिन्तयामास धर्मात्मा रामस्तद्वद्बुधा पितुः ।

स दीन इव शोकार्तो विवर्णवदनद्युतिः ॥ १२ ॥

कैकेयीमभिवाद्यैवं रामो वचनमब्रवीत् ।

देवि किं त्वु मयाऽज्ञानादपराद्धं महीपतेः ॥ १३ ॥

विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते ।

शरीरो मानसो वाऽपि कश्चिदेवि न बाधते ॥ १४ ॥

सन्तापो वाऽनुतापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ।

कश्चिन्नु किञ्चिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ॥ १५ ॥

शत्रुघ्ने वांस्पकुशलं देवि मातृषु वा पुनः ।

कश्चिन्मया नापकृतमज्ञानादेव मे पिता ॥ १६ ॥

कुपितस्तत्त्वमाचक्ष्व त्वं चैर्वनं प्रसादय ।

अतोपयित्वा राजानमकृत्वा च पितुर्वचः ॥ १७ ॥

मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ।

यतोमूलं नरः पश्येत् प्रादुर्भावमिहात्मनः ॥ १८ ॥

कथं तस्मिन् न वर्तेत प्रत्यक्षमिव दैवते ।

कश्चिन्न परुषं किञ्चिदभिमानात् पिता मम ॥ १९ ॥

उक्तो भवत्या कोपेन येनास्य लुलितं मनः ।

एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ॥ २० ॥

किन्निमित्तमपूर्वो ऽयं विकारो मनुजाधिपे ।
 एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ॥ २१ ॥
 अकृतार्थमना देवी भावं रामस्य वोक्ष्य तम् ।
 वीतचिन्ता प्रहृष्टा च रामं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 राजा न कुपितो राम व्यसनं न च किञ्चन ।
 किञ्चिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्न च भापते ॥ २३ ॥
 प्रियत्वादप्रियं वक्तुं नास्य वाणी प्रवर्तते ।
 यच्चावश्यं त्वया कार्यं यच्चानेन प्रतिश्रुतम् ॥ २४ ॥
 एष मह्यं वरं दत्त्वा त्वदर्थमभिमृश्य च ।
 पश्चात्सन्तप्यते राजा यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ २५ ॥
 अतिसृज्य^१ ददानीति वरं मह्यं विशांपतिः ।
 स निरर्थं गतजले सेतुबंधनमिच्छति ॥ २६ ॥
 त्यक्तृते न त्यजेद्राजा यथा सत्यं तथा कुरु ।
 यदयं वक्ष्यति नृपः श्रुमं वा यदि वाऽशुभम् ॥ २७ ॥
 तत्कारिष्यासि चेत्सर्वमाख्यास्यामि ततस्त्वहम् ।
 यदा त्वाभिहितं राज्ञा राम सम्पादयिष्यासि ॥ २८ ॥
 ततो ऽहमभिधास्यामि न ह्येष त्वां प्रवक्ष्यति ।
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ॥ २९ ॥
 उवाच व्यधितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ।
 अहो धिह्नर्हसीदं मां वक्तुं देवीदृशं वचः ॥ ३० ॥

अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावकम् ।
 भक्षयेयं विषं चापि मज्जेयमपि वा जले ॥ ३१ ॥
 नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ।
 तद् ब्रूहि वचनं देवि यद्राज्ञः^९ प्रसमीहितम्^{१०} ॥ ३२ ॥
 प्रतिज्ञातं करिष्ये च रामोऽसत्यं न भाषते ।
 तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ॥ ३३ ॥
 उवाच रामं कैकेयी मन्यरावाक्यमोहिता ।
 पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ॥ ३४ ॥
 रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ।
 द्वौ वरौ याचितो राजा मरतस्याभिपेचनम् ॥ ३५ ॥
 दण्डकरण्यगमनं भवतोऽद्यैव राघव ।
 यदि सत्यप्रज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३६ ॥
 आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ।
 सन्निदेशः पितुस्तेऽयं प्रतिज्ञातं ह्यनेन^{११} मे ॥ ३७ ॥
 त्वया त्वरण्ये वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।
 मरतश्चाभिपेच्येत यदेतदभिपेचनम् ॥ ३८ ॥
 त्वदर्थं विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ।
 सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३९ ॥
 अभिपेकमिमं^{१२} त्यक्त्वा जटाक्षीरधरो भव ।
 मरतः कोशलपुरे^{१३} प्रशास्तु वसुधामिमाम् ॥ ४० ॥

९ म-राज्ञा । १० कै-प्रसमीक्षिताम् । म-प्रसमीक्षितं । ११ कै-ह्यनेन ।

१२ ल-०मिदं । १३ कै, ल, म-कोशल० ।

सुदीर्घं हा हतोऽस्मीति वाक्यमुक्त्वा सुदुःखितः ।
 मूर्च्छासुपागमद्भूयः शोकवाप्यपरिप्लुतः ॥ ६० ॥
 मूर्च्छितश्चापतत्तास्मिन् पर्यङ्के हेमभूषिते ।
 अथ रामोऽपि दुर्धर्षः कैकेय्याऽभिग्रणोदितः ॥ ६१ ॥
 कश्यपेवाहतो बाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ।
 तदप्रियमविभ्रान्तो वचनं मरणोपमम् ॥ ६२ ॥
 श्रुत्वाऽप्यव्यधितो रामः कैकेयी मिदमब्रवीत् ।
 नाहमर्थपरो देवि लोकानावस्तुमुत्सहे ॥ ६३ ॥
 विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ।
 यदत्र भवतां किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ॥ ६४ ॥
 प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ।
 न ह्यतो धर्मचरणादन्यदस्त्यधिकं भुवि ॥ ६५ ॥
 यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनाक्रिया ।
 अनुक्तोऽप्यत्र गुरुणा भवत्या वचनादहम् ॥ ६६ ॥
 वने वत्स्यामि विजने नव वर्षाणि पञ्च च ।
 नूनं त्वमपि कल्याणि संभावयसि किञ्चन ॥ ६७ ॥
 यत्त्वया भरतस्वार्थे राजा विज्ञापितः स्वयम् ।
 इष्टान् भोगान् प्रियान् दारानपि वा जीवितं प्रियम् ॥ ६८ ॥
 तथैव वचनादद्यां भरताय महात्मने ।
 राजानं दुःखितं कृत्वा पुत्रार्थं राज्यलुब्धया ॥ ६९ ॥
 अग्नं किं नाम संप्राप्तं त्वया फलममीप्सितम् ।
 अहं मातरमापृच्छय वैदेहीं प्रविहाय च ॥ ७० ॥

अथैव वनवासाय गच्छामि सुखिनी भव ।
 भरतः पालयन् राज्यं शुश्रूषेत यथा नृपम् ॥ ७१ ॥
 तथा भवत्या कर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ।
 इति रामवचः श्रुत्वा शोकवाष्पपरिप्लुतः ॥ ७२ ॥
 ईषत्संसंज्ञो नृपतिर्भूयो मोहमुपागमत् ।
 श्रुत्वा चैवाप्रियाख्यानं राममातुस्तदप्रियम् ॥ ७३ ॥
 अन्तःपुरचरा नार्यः प्रद्वेषमयशङ्किताः ।
 अतो नाम्यागमंस्तत्र कौशल्यायै निवेदितुम् ॥ ७४ ॥
 निषोढ्य चरणौ रामो विसंज्ञस्य महीपतेः ।
 कैकेय्याश्चापि धर्मात्मा निर्जगाम महाद्युतिः ॥ ७५ ॥
 तं वाष्पपरिरुद्धाक्षो लक्ष्मणो पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्राकुलनन्दनः ॥ ७६ ॥
 गमने च मतिं चक्रे वनवासाय चैव हि ।
 आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ॥ ७७ ॥
 शनैर्जगाम साक्षेपो” दृष्टिं तत्राविधारयन् ।
 स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ॥ ७८ ॥
 निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मार्त्तं ददर्श सुहृज्जनम् ।
 दृष्ट्वा च सस्मितमुखः प्रतिपूज्य यथार्हतः ॥ ७९ ॥
 जगाम त्वरितं द्रष्टुं मातरं स्वं निवेशनम् ।
 दुःखमन्तर्गतं तस्य न कश्चिद्बुधे जनः ॥ ८० ॥

लक्ष्मणं वर्जयित्वैकं धृतिसंयतचेतसम् ।

न ह्यस्य राजलक्ष्मीं तां राज्यनाशोऽपकर्षति ॥ ८१ ॥

लोककान्तस्य कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षयः ।

न चापि धनसंपूर्णो त्यजतोऽस्य वसुन्धराम् ॥ ८२ ॥

यतेरिव विमुक्तस्य लक्ष्यते चित्तविक्रिया ।

धारयन् मनसा दुःखमिन्द्रियाणि नियम्य च ॥ ८३ ॥

जगाम चात्मवान् वेश्म मातुरप्रियशंसकः ।

तथैव रामः स्वजनं समागमे प्रहर्षयन् हृष्टमना रघूद्वहः ।

जगाम तामर्थविपत्तिमात्मनो विचिन्तयन्मातुरथो निवेशनम् ॥ ८४ ॥

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे वनवासप्रतिज्ञानाम्

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

[विंशः सर्गः]

रामो ऽथ दुःखसन्तप्तः द्रवसन्निव भुजङ्गमः ।
 जगाम सहितो भ्रात्रा कौशल्याया निवेशनम् ॥ १ ॥
 सो ऽपश्यत् पुरुषांस्तत्र वृद्धान् वन्धुवरांस्तथा ।
 स्वस्यान् विनयसम्पन्नान् विष्टितान् पितुराज्ञया ॥ २ ॥
 तैः कृताञ्जलिमिस्तत्र विवेशाप्रतिवारितः ।
 प्रथमां राघवः कक्ष्यां मातरं द्रष्टुमातुरः ॥ ३ ॥
 प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषो वृद्धान् राजपुरस्कृतान् ॥ ४ ॥
 विवेश मातुर्मवनं रामस्त्वारितमानसः ।
 कौशल्याऽपि तदा देवी परं नियममास्थिता ॥ ५ ॥
 अकरोत् प्रयता पूजां देवानां नियतव्रता ।
 आशंसन्ती च पुत्रस्य यावराज्यामिषेचनम् ॥ ६ ॥
 सा शुक्लाम्बरसंवीता तत्पराऽनन्यमानसा ।
 प्रविश्य चैव त्वरितो रामो मातुर्निवेशनम् ॥ ७ ॥
 ददर्श मातरं तत्र देवागारे यतव्रताम् ।
 कृताञ्जलिपुटां चैव स्थितां मङ्गलवादिनीम् ॥ ८ ॥
 अर्चयन्तीं पितृन् चैव देवांश्चानन्यमानसाम् ।
 तामवेक्ष्य ततो रामो ववन्दे विनयात् ततः ॥ ९ ॥
 उवाच चैनामभ्येत्य रामोऽहमिति नन्दयन् ।

१ म-वृद्धवंधावरांस्तथा । २ म, ल-विष्टितान् । ३ कै, ल-द्रष्टुमातुरः ।

साऽथ द्रष्टव्यं तनयं मातृनन्दनमागतम् ॥ १० ॥
 अम्यनन्दत वात्सल्याद् वत्सं गौरिय वत्सलां ।
 स मात्रा समभिप्रेत्य परिष्वज्यामिनन्दितः ॥ ११ ॥
 पूजयामास तां देवीमदिति मघवानिच ।
 तमुवाच ततो हृष्टा कौशल्या प्रियमात्मजम् ॥ १२ ॥
 प्रपूजयन्ती पुत्रस्य शिशुवृद्धचर्यमाशिषः ।
 वृद्धानां पुत्र सर्वेषां राजर्षीणां महात्मनाम् ॥ १३ ॥
 प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं धर्मं च स्वकुलोचितम् ।
 पित्रा निसृष्टामतुलामव्ययां श्रियमाप्नुहि ॥ १४ ॥
 इतामित्रः श्रियायुक्तः पितृन् नन्दय पुत्रक ।
 सत्यप्रतिज्ञं पितरं पश्य राघव मा चिरम् ॥ १५ ॥
 अद्य हि त्वां पिता राम यौनराज्येऽभिषेक्ष्यति ।
 एवं ब्रुवाणां कौशल्यां रामो वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 कैकेयीनाम्यसन्तप्त ईषद्व्याकुलचेतनः ।
 अम्य न त्वं प्रजानासि महद्भयमुपागतम् ॥ १७ ॥
 तत्र दुःखाय महते वीदेष्टा लक्ष्मणस्य च ।
 कैकेय्या भरतस्यार्थे राज्यं राजाऽभियाचितः ॥ १८ ॥
 सत्येन परिगृह्यादौ तेन चास्य प्रतिश्रुतम् ।
 गरताय महाराजो यौनराज्यं व्रदास्यति ॥ १९ ॥
 मां पुनर्नमामाय नियोजयति साम्प्रतम् ।
 सोऽहं वत्स्यामि वर्षाणि वने देवि चतुर्दश ॥ २० ॥

स्वादूनि हित्वा भोज्यानि फलमूलकृताशनः ।
 इति रामवचः श्रुत्वा सा पपात तपस्विनी ॥ २१ ॥
 कौशल्या दुःखसन्तप्ता निकृता कदलो यथा ।
 स तां निपतितां दृष्ट्वा भूर्मा मातरमातुराम् ॥ २२ ॥
 राम उत्थापयामास दुःखितां गतचेतनाम् ।
 उपावृत्त्योत्थितां दीनां बडवामिव बिह्वलाम् ॥ २३ ॥
 संमार्ज्य पाणिना रामः पांसुना परिगुण्ठिताम् ।
 अथ किञ्चित्समाश्वस्य कौशल्या दुःखमोहिता ॥ २४ ॥
 उदीक्ष्य रामं श्रोवाच्च वाष्पगद्गदया गिरा ।
 नैव राम यदि त्वं मे जायेथाः शोकवर्द्धनः ॥ २५ ॥
 न चैवाहभिदं दुःखं प्राप्नुयां त्वद्वियोगजम् ।
 एकमेव हि बन्ध्याया दुःखं भवति पुत्रक ॥ २६ ॥
 अग्रजाऽस्मीति न त्वादगिष्टापत्यवियोगजम् ।
 न प्राप्तपूर्वं कल्याणं मया पतिपरिग्रहात् ॥ २७ ॥
 आशंसिताऽस्मि रुचिरं त्वत्तोऽपि प्राप्नुयामिति ।
 तर्दद्य विफलं जातं मम राम विचिन्तितम् ॥ २८ ॥
 दुःखानामेव पुत्राहं विहिताऽत्यन्तभागिनी ।
 सा बहून्यमनोज्ञानि वाचथ हृदयच्छिदः ॥ २९ ॥
 सहिष्ये न सपत्नीनामवराणां वरा सती ।
 इतोऽपि वै दुःखतरं मम राम भविष्यति ॥ ३० ॥
 त्वयि सन्निहिते तावदियं मे राम विक्रिया ।
 प्रोपिते त्वयि सुव्यक्तं नैव शक्यामि जीवितुम् ॥ ३१ ॥

यदि मां प्रीयते काचित् सम्यङ् न (च ?) परिवर्तते ।

सर्वा एव तु ता द्वेष्टि कैकेयी वीक्ष्य मत्कृते ॥ ३२ ॥

साऽहं बहून्पनिष्ठानि वाचश्च हृदयच्छिदः ।

सहिष्ये खलु कैकेयास्त्यागि राम वनं गते ॥ ३३ ॥

तदमह्यमहं दुःखं सोढुं पुत्रक नोत्सहे ।

अद्यैव मरणं मेऽस्तु को वाऽर्थो जीवितेन मे ॥ ३४ ॥

अद्य जातस्य वर्षाणि दश चाष्टौ च तेऽनघ ।

क्षपितानीह कांक्षन्त्या त्वत्तो दुःखपरिक्षयम् ॥ ३५ ॥

नियमैरुपवासैश्च कर्षयन्त्या० कलेवरम्० ।

दुःखं संवर्द्धितो राम मया दुःखितया ह्यसि ॥ ०३६ ॥

नियमाश्चोपवासाश्च० ये मया त्वत्कृते कृताः ।

त एते विफला जाता वनं संप्रस्थिते त्वयि ॥ ३७ ॥

दुःखाधेन परिक्लिष्टं हृदयं सीदतीव मे ।

दुर्बलं विपरिक्लिष्टं नदीकूलमिवांभसा ॥ ३८ ॥

ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोऽस्ति ममक्षये* क्वचित् ।

यदन्तकोऽद्यैव न मां प्रघर्षते गृहीतशोकाऽस्मि निगृह्य जीवितम् ३९।

यदि ह्यकाले मरणं स्वयेच्छया लभेयं कश्चिद्रुदुःखदुःखिता ।

भवेयमद्यैव सजीविता ध्रुवं* सुदुःखिता राम विनाकृता त्वया । ४०।

दृढं च नूनं हृदयं सुमंहतं ममायमं यच्छतधा न दीर्यते ।

त्वंयममुक्ते च तदा मृता ह्यहं ध्रुवं हि मृत्युर्मम नैव विद्यते ॥ ४१ ॥

इदं तु ते दुःखनर्त्तयि यन्मया सुदुष्करं दुःखननयेकं तु* दः* ।
 प्रमादिता ये च कृताशया नया निर्येकं पुत्र हृदि प्रदर्शयन् ॥४२॥
 मृगमनुवनवान्य तच्च सा नृपमहिषी विललाप दुःखिना ।
 व्यग्रनिनानिव वीर्य्य रावणं मुनिनिव चद्रनवेर्य्य केमरी ॥ ४३ ॥
 इत्यार्षे रानायणे ज्योत्ष्याकाण्डे कौशल्याविन्यासो
 नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

[एकविंशः सर्गः]

पुनरेव सुदुःखार्ता कौशल्या राममब्रवीत् ।

न श्रोतव्यं त्वया राम पितुः कामवतो वचः ॥ १ ॥

इहैव वस किं तेऽसौ राजा वृद्धः करिष्यति ।

न गन्तव्यं त्वया वत्स जीवन्तीं मां यदीच्छसि ॥ २ ॥

तथा तामातुरां दृष्ट्वा कौशल्यां राममातरम् ।

उवाच लक्ष्मणः श्रीमांस्तत्कालसदृशं वचः ॥ ३ ॥

न रोचते ममाप्येतद् यदार्ये राघवो वनम् ।

त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेद् वृद्धवाक्यवशं गतः ॥ ४ ॥

विपरीतश्च वृद्धश्च विपयैश्च प्रधर्षितः ।

नृपः किमिव न ब्रूयाद् बोध्यमानः समन्मथः ॥ ५ ॥

देवसत्त्वं मृदुं शान्तं^१ रिपूणामपि वत्सलम् ।

अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणम् ॥ ६ ॥

पुनर्बालस्य वृद्धस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ।

कः कुर्याद्वचनं तस्य राजधर्मार्थविद्वधः ॥ ७ ॥

यावदेव न जानाति कथिदर्थमिमं नरः ।

तावदेव मया सार्द्धमात्मस्थं^२ कुरु शासनम् ॥ ८ ॥

भृत्ये ते मयि पार्श्वस्थे राज्यकार्यार्थमुद्यते^३ ।

यौवराज्याभिषेकस्य विधातं कः करिष्यति ॥ ९ ॥

निर्मनुष्यामयोध्यां हि कुर्यां राम शितैः शरैः ।

यौवराज्ये विधातं ते कः कुर्वीत नृपाज्ञया ॥ १० ॥
 भरतस्यापि वा पक्षं यो गृहीयादचेतनः ।
 तं पापमहमद्यैव प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ ११ ॥
 नायमव्यक्तिकालस्ते तेजो दर्शय राघव ।
 क्षमां हेकरसो राम लोकेन परिभूयते ॥ १२ ॥
 कैकेय्या नियतं राजा भेदितोऽद्य भविष्यति ।
 त्वया तस्य विभिन्नस्य श्रोतव्यं न कथञ्चन ॥ १३ ॥
 कं च धर्मं समाश्रित्य त्वामसौ त्यक्तुमिच्छति ।
 विग्रहोऽयं कृतोऽनेन त्वया सह मयैव च ॥ १४ ॥
 कस्य शक्तिः श्रियं दातुं भरताय बलादिव ।
 प्रविविक्षति रामोऽयं यदि दीप्तं हुताशनम् ॥ १५ ॥
 पूर्वमेव ततो देवि प्रविष्टं मोपधारय ।
 सर्वभावाजुरक्तोऽस्मि रामं भ्रातरमग्रजम् ॥ १६ ॥
 न्यायवृत्तेन सत्येन पादौ चैवालमे तव ।
 अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं सर्वशो युधि मानवाः ॥ १७ ॥
 रामाज्ञया दुःखशल्यमहमद्योद्धरामि ते ।
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
 उवाच रामं कौशल्या दुःसशोकपरिप्लुता ।
 भ्रातुस्ते वचनं राम श्रुतं भक्तियुतं हितम् ॥ १९ ॥
 एतदेव विमृश्याशु क्रियतां यदि रोचते ।

न मे सपत्न्या वचनाद् वनं गन्तुमितोऽर्हसि ॥ २० ॥
 शोकपावकसन्तप्तां मां विमुच्यारिर्धर्मग ।
 धर्मं च यदि धर्मात्मन् पुराणमनुवर्तसे ॥ २१ ॥
 शुश्रुषुर्मां मिह स्थश्च चर धर्ममनुत्तमम् ।
 पुरा मातुर्नियोगाद्धि शक्रः^५ परपुरञ्जय ॥ २२ ॥
 भ्रातृन् जघान सापत्न्याद्राज्यं चापि^६ दिवौकसाम् ।
 शुश्रूषुर्जननीं तत्र स्वगृहे नियतो वसन् ॥ २३ ॥
 परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ।
 यथैव राजा पूज्यस्ते तथाऽहमपि पुत्रक ॥ २४ ॥
 त्वया ममापि वचनाञ्च गन्तव्यमितो वनम् ।
 न चैव त्वद्विहीनाऽहं जीवेयमिति मे मतिः ॥ २५ ॥
 मामुपेक्ष्य च राम^७ त्वं न वनं गन्तुमर्हसि ।
 गन्तव्यं यदि चावश्यं मयैव सहितो ब्रज ॥ २६ ॥
 त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ।
 यदि मां सम्परित्यज्य वनं यास्यसि राघव ॥ २७ ॥
 ततोऽहं प्रायमासिष्ये न हि शक्यामि जीवितुम् ।
 मातृहा निरयं^८ धीरं तेनावाप्स्यासि^९ कल्मषम् ॥ २८ ॥
 विलपन्ती तथा दीनां कौशल्यां शोकमूर्च्छिताम् ।
 उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २९ ॥

५ ल—चक्रः । म—शुक्रा । ६ कै, ल, म—चाप । कै कोत्पे " चापि " इत्येवं पश्चात् संशोधितम् । ७ ल—निमयं । ८ ल—त्वमवाप्स्यासि ।

किमेतद्देवि धर्मज्ञे स्नेहविक्रयया त्वया ।
 भाषितं स्मर धर्मं त्वमात्मानं स्वकुलं तथा ॥ ३० ॥
 भर्तारं परमोदारं ततो मातः प्रश्लाधि माम् ।
 जानतोऽपि हि मातृणां दुःखं पुत्रप्रवासजम् ॥ ३१ ॥
 नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं प्रतिकूलयितुं मम ।
 प्रसादये त्वा शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३२ ॥
 न खल्येतन्मयैतेन क्रियते पितृशासनम् ।
 अरण्यवासः साधूनां विशेषेण प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
 इदं च मे कथयतां ब्राह्मणानां परिश्रुतम् ।
 पुरा कृतं पितृवचो यदन्यैरपि साधुभिः ॥ ३४ ॥
 जामदग्न्येन रामेण जनन्याः किल धीमता ।
 शिरशिष्ठन्नं परशुना क्रुद्धस्य पितुराज्ञया ॥ ३५ ॥
 कण्डूना^{१०} चाऽपि सिद्धेन वनाश्रमनिवासिना ।
 महर्षिणा गौर्विशस्ता तथैव पितुराज्ञया ॥ ३६ ॥
 अस्माकं पूर्वकैश्चापि खनद्भिः पितुराज्ञया ।^{१०}
 भूतलं सगरापत्यैर्महासच्चवधः कृतः ॥ ३७ ॥
 तदेतन्न मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ।
 प्रायशः पितृभिः सद्भिर्गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३८ ॥
 करिष्ये वचनं तस्मात्पितुरद्य प्रसीद मे ।
 पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्न^{११} प्रशस्यते ॥ ३९ ॥
 इत्युक्त्वा चैव कौशल्यां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।

जानामि लक्ष्मणाहं ते भक्तिभावमनुत्तमम् ॥ ४० ॥
 मदर्धमपि ते प्राणा अपि जानामि राघव ।
 दुःखशल्यमिवाज्ञानात्संघट्टयसि मे पुनः ॥ ४१ ॥
 तदेव तावद्दुःखं मे यदसौ मत्कृते नृपः ।
 दुःखेन महताऽऽविष्टः शेते मोहमुपागतः ॥ ४२ ॥
 कैकेय्या स्त्रीस्वभावेन पातितो धर्मसङ्कटे ।
 अहो कृच्छ्रमहो दुःखं तत्पापं कर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥
 धर्मज्ञस्य पितुः कोऽत्र मादृशो राज्यलिप्सया ।
 उत्क्रम्य शासनं जीवेत्सर्वलोकविगर्हितः ॥ ४४ ॥
 मा भूत्स कालः सौमित्रे यदहं शासनं पितुः ।
 इच्छेयं समतिक्रम्य मुहूर्त्तमपि जीवितुम् ॥ ४५ ॥
 अमिप्रायमविज्ञाय नैवं मां वक्तुमर्हसि ।
 साधु लक्ष्मण संशाम्य मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ४६ ॥
 धर्मस्थितिः परो लाभो धर्मो धारयते धृतः ।
 न च धर्मो धृतो मेऽन्यः पितुराज्ञामृतेऽनघ ॥ ४७ ॥
 करिष्यामीति संश्रुत्य यदहं पितृशासनम् ।
 न कुर्या यदि सौमित्रे सर्वथैव धिगस्तु माम् ॥ ४८ ॥
 सोऽहं न शक्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुम् ।
 पितुर्हानुमतं तन्मे कैकेय्या समुदाहृतम् ॥ ४९ ॥
 तदेतामुत्सृजानार्या क्षत्रविद्याऽऽकुलां मतिम् ।
 धर्ममाश्रित्य सद्-बुद्धिमनुवर्तितुमर्हसि ॥ ५० ॥

इत्युत्त्वा वचनं रामो लक्ष्मणं लक्ष्मीवर्द्धनम् ।

उवाच भूयः कौशल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ ५१ ॥ १३

अनुजानीहि मां देवि करिष्ये शान्तं पितुः ।

श्रापिताऽमि मया प्राणैः पुनरागमनेन च ॥ ५२ ॥

तीर्णप्रतिज्ञः कुशली पादौ द्रक्ष्यामि ते पुनः ।

गच्छेयं त्वदनुजातो निर्व्वर्लीकेन चेतसा ॥ ५३ ॥

यशो ब्रह्मं देवि न राज्यकारणात् परित्यजेयं मुकुतेन ते शपे ।

अदीर्घकाले नगलोकजीविते शृणोमि धर्मं न महीमधर्मतः ॥ ५४ ॥

प्रमादये त्वां शिरसा यतव्रते प्रमाद मे कर्तुमविममर्हमि ।

वनं गमिष्यामि नृपात्रया ब्रह्म प्रदेक्ष्यनुत्रां शिरसा नतम्य मे ॥ ५५ ॥

प्रमादयश्चरदृपमः स मातरं बहूक्तवान् जिगमिषुष्व दण्डकम् ॥ ५६ ॥

अयान्मज्जं मृशमति" - देविनं तदा चकार मा हृदि जननी पुनः पुनः ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे कौशल्याऽनुनयो

नाम एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[द्वाविंशः सर्गः]

इत्युक्त्वा मातरं रामो भूयो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 दृष्ट्वा तथैव सामर्प्य निःश्वसन्तमिवोरगम् ॥ १ ॥
 यो ऽयं मदभिषेकार्थं तव लक्ष्मण संभ्रमः ।
 तमेवार्हसि कर्तुं त्वं मत्प्रस्थाने ससंभ्रमम् ॥ २ ॥
 यस्या मदभिषेकार्थं मनो विपरितप्यते ।
 माता मे सा यथा भूयः शङ्कते न तथा कुरु ॥ ३ ॥
 न बुद्धिपूर्वं नाज्ञानान्मातृणां मातृनन्दन ।
 कृतपूर्वमहं वीरः* स्मरामि क्वचिदाप्रियम् ॥ ४ ॥
 तस्माच्छङ्काकृतं दुःखं मुहूर्त्तमपि लक्ष्मण ।
 गच्छेन्न वेति मा चाभूच्छङ्का मयि महीपतेः ॥ ५ ॥
 अभिषेकाभिलापं च मुञ्चेमं मम लक्ष्मण ।
 संप्रत्येवाहमिच्छामि वनं गन्तुमिंतः पुरात् ॥ ६ ॥
 मयि चैराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ।
 गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ ७ ॥
 मयि प्रव्रजिते देवो कृतकृत्यं सुनिर्वृतम् ।
 आत्मानमपि जानातु पितृश्चानृण्यमस्तु मे ॥ ८ ॥
 एवं मे निश्चिता बुद्धिर्मनश्चैव समाहितम् ।
 न विलंबितुमिच्छामि मुहूर्त्तमपि कोर्हेचित् ॥ ९ ॥
 कारणं तु कृतान्तोऽत्र सौमित्रे मद्विनिग्रहे ।
 यौवराज्याभिषेकस्य तथैवास्य विनिग्रहे ॥ १० ॥

कैकेयी च प्रकृत्यैव सदा मां प्रति वत्सला ।

सत्यं मत्परिपीडार्थं बलादेव विमोहिता ॥ ११ ॥

तदुक्तं परुषं यच्च तत्कृतान्तकृतं स्मर ।

नित्यं मातृपु मे प्रीतिरविशेषेण लक्ष्मण ॥ १२ ॥

सर्वासामविशेषेण तासामपि तथा मयि ।

अनुक्तपूर्वं कैकेय्या यदुक्तं परुषं रुपा ॥ १३ ॥

कथं प्रकृतिकल्याणी राजर्षिकुलजा सती ।

भ्रूयाद्विप्राकृतस्त्रीच मां तथा पितृसन्निधौ ॥ १४ ॥

दैवस्वभावसंसिद्धिरचित्येति च मे मतिः ।

तन्नूनं पतितं मूर्ध्नि मम माग्यविपर्ययात् ॥ १५ ॥

कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते सह ।

यस्येह निग्रहोपायः कथंचन न विद्यते ॥ १६ ॥

सुखदुःखमयोद्वेगलामालामभवामवाः ।

नृणां भवन्ति दैवेन न भवन्ति च लक्ष्मण ॥ १७ ॥

अवश्यमावि व्यसनं ममैतदिति पश्यतः ।

व्याहते ऽप्यभिपेक्षे मे परितापो न विद्यते ॥ १८ ॥

तस्माच्चमपि मे बुद्धिमनुवर्तितुमर्हसि ।

प्रतिसंचितयात्मानं मा च शोके मनः कृथाः ॥ १९ ॥

न लक्ष्मणास्मिन्मम राज्यविधे माता यूवीयस्यामिशङ्कनीया ।

न चैव राजाऽत्र विशङ्कनीयो दैवं हि कोऽतिक्रामितुं समर्थः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे लक्ष्मणानुनयो

नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

[त्रयोविंशः सर्गः]

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणो ऽधोमुखः स्थितः ।

दुःखामर्षपरीतात्मा दध्यौ विप्लुतचेतनः ॥ १ ॥

स बद्ध्वा अकुटिं रोषाद् अर्वाग्मध्ये नरर्षभः ।

निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोपितः ॥ २ ॥

रुपितस्य तथा साक्षाद् अकुटीकुटिलं मुखम् ।

क्रुद्धस्येव मृगेन्द्रस्य विबभौ भूरितेजसः ॥ ३ ॥

विनिर्धूयाग्रहस्तं च प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

तिर्यगूर्ध्वं च संप्रेक्ष्य शिरः संकम्प्य चासकृत् ॥ ४ ॥

खड्गं परिमृपन् रोषाच्छत्रुपक्षविदारणम् ।

संरंभामर्षताम्राक्षस्ततो आतरमब्रवीत् ॥ ५ ॥

अस्थाने संभ्रमो यस्ते जातो ऽयं गमनं प्रति ।

धर्मलोपभयादेव' लोकवादमयेन वा ॥ ६ ॥

कथमीदृगसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ।

ह्रीवं वाक्यमशीटीर्य' शौटीरः' क्षत्रियान्वयः ॥ ७ ॥

तेजःक्षात्रं समालम्ब्य' अमादृक्तुं न चार्हसि ।

ह्रीमा हि दैवमेवैकं प्रशसन्ति न पौरुषम् ॥ ८ ॥

प्रतीपमपि शक्रोपि व्यसनायाम्बुपागतम् ।

दैवं पुरुषकारेण प्रतिये, द्रुमरिन्दम ॥ ९ ॥

कैकेयीं च नरेन्द्रं च कस्मात्कार्येण शंससि ।

तयोर्न प्रतिपत्तव्यं तस्मात्पापानुबन्धयोः ॥ १० ॥
 धर्माभ्युपायाः सन्त्यन्ये कुशलैः परिचिन्तिताः ।
 तैरुपायैरर्थसिद्धैर्माञ्जनं नेतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 यदि वाऽऽर्यं स्वयं कर्तुं त्वमेवं न व्यवस्यसि ।
 मां नियुञ्च करिष्ये ऽहं वचनं यदनन्तरम् ॥ १२ ॥
 लोकविद्विष्टमुत्सृज्य तस्माल्लोकप्रियं कुरु ।
 यदर्थं बुद्धिमोहो ऽयमीदृशस्त्वामुपागतः ॥ १३ ॥
 सो ऽपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसंगादिमुह्यसि ।
 लोकस्याप्रियमारब्धं कैकेय्याः केवलं प्रियम् ॥ १४ ॥
 एतत् कार्यं नरेन्द्रेण कामतो न तु धर्मतः ।
 अतिसूष्ट्याऽभिपेकं ते पुनः प्रत्यवगृह्यतः ॥ १५ ॥
 तत्प्रतीपे कृते ह्यत्र कलुषं नोपपद्यते ।
 क्षुद्रायाः पापमावायाः प्रद्विपन्त्या विशेषतः ॥ १६ ॥
 कैकेय्या वचनं क्षुद्रं नैव त्वं कर्तुमर्हसि ।
 यौवराज्याभिपेके च त्वामुपामन्य धर्मतः ॥ १७ ॥
 कथं नाम स्थितो धर्मे कुर्याच्चदनृतं नृपः ।
 पापबुद्धिरियं राज्ञो दैवेनापकृता यदि ॥ १८ ॥
 तदाऽप्युपेक्षणीयो ऽर्थो नैव बुद्धिमतां भवेत् ।
 पिक्वयो हीनवीर्यो यः स दैवमनुवर्तते ॥ १९ ॥
 अविक्लवस्तु तेजस्वी न दैवमनुवर्तते ।
 दैवं पुरुषकारेण यतते यो ऽतिवर्तितुम् ॥ २० ॥

न स दैवविपचार्यः कदाचिदपि सीदति ।
 लोकः पश्यतु कृत्स्नो ऽथ दैवपौरुषयोरिदं ॥ २१ ॥
 अन्तरं कार्यसंसिद्धौ यद्युत्थातुं त्वमिच्छसि ।
 अथ तत्पौरुषहतं दैवं पश्यन्तु मानवाः ॥ २२ ॥
 तत्र राज्यविधाताय प्रतीपं समुपागतम् ।
 निरङ्कुशमित्रोद्दामं गजं मदबलोद्धतम् ॥ २३ ॥
 प्रतीपमागतं दैवं पौरुषेण निर्वर्तये ।
 लोकपालाः सहेन्द्रेण यौवराज्याभिषेचनम् ॥ २४ ॥
 प्रतिदन्तुं न शक्तास्ते किमुतैको नराधिपः ।
 येनिवासस्तचारण्ये मिथ्या राम समर्थितः ॥ २५ ॥
 अहं विवासयिष्यामि तानेशाय बलान्वितः ।
 प्रतीपमागतं दैवं पौरुषेण निर्वर्तये । ० २६ ॥
 प्रतीपमपि दुःखाय तत्र दैवमुपागतम् ।
 प्रमादिष्याते राम त्वां मत्पौरुषपराहतम् ॥ २७ ॥
 बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापान्यमनुत्तमम् ।
 आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २८ ॥
 पूर्वराजपिण्डेन वनवासो विधीयते ।
 पुत्रेभ्यन्ते विनिक्षिप्य राज्यं वयसि पश्चिमे ॥ २९ ॥
 स त्वं समर्थो धर्मज्ञ धर्मलोपविशङ्कया ।
 कैकेय्या वचनाद् धर्म्यं स्वं राज्यं त्यक्तुमिच्छसि ॥ ३० ॥
 प्रतिजानामि ते सत्यं मा भूवं वीरशब्दमारु ।

यदि प्रतीपं दैवं ते न हरिष्याम्युपागतम् ॥ ३१ ॥

फलमेवास्य दैवस्य प्रतीपस्य निवर्तये ।

तवैव तेजसेच्छामि दैवं लोकान्निवर्त्तितुम् ॥ ३२ ॥

अविपद्यतमं लोके विपक्षं केन किञ्चन ।

त्वदर्थमुत्सहे लोकः परिवर्त्तयेतुं जगत् ॥ ३३ ॥

मङ्गलैरभिषिच्यस्व तत्र त्वं निर्वृतो मय ।

अलमेको महीपाल महीं पालयितुं चलात् ॥ ३४ ॥

न शोमार्थमिमौ चाह न धनुर्भूषणाय मे ।

नासिरा बन्धनार्थं मे न शराः^१ स्थाणहेतवः^२ ॥ ३५ ॥

अभिप्रदमनार्थं मे सर्वभेदचतुष्टयम् ।

न चार्थमभिकांक्षेयं यद्गः शत्रुवधो मम ॥ ३६ ॥

अग्निना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ।

प्रगृहीतेन कः शक्तो चञ्ची वा मत्समो न च ॥ ३७ ॥

एङ्गधाराहता मेऽद्य पतन्तु नरराशयः ।

प्रावृट्कालं समागम्य विद्युतेव समाहताः । ३८ ॥

एङ्गनिष्पेपानिष्पिष्टे गहनास्तदुरास्तथा ।

दुरासरा

पञ्चश्वरथमातङ्गं मही भवतु सर्वशः ॥ ३९ ॥

यद्गोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ।

कथं पुरुषकारस्स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ४० ॥

अभ्यस्तान् विविधे काले निशितान् रुधिराशनान् ।

॥ ल—हनिष्य० । म—वि[ह]न्यमुपा० ।

१ कै, ल—अहमेको महीपालं । ४ म—शरास्तुण० ।

विप्रमोक्ष्याम्यहं वाणान् नृवाजिगजमर्मसु ॥ ४१ ॥

अथ मे सुप्रभावस्य प्रमात्रः प्रभविष्यति ।

राज्ञश्चाप्रभृतां कर्तुं प्रभृत्वं च तव प्रभो ॥ ४२ ॥

अथ चन्दनसाराणां केयूराणां घनस्य च ।

चक्षुषां च विमोक्षस्य सुहृदां पूजनस्य च ॥ ४३ ॥

अभिरूपमिमौ धाह राजन् कर्म करिष्यतः ।

अभिपेके तु विघ्नस्य शत्रूणां ते निवर्हणम् ॥ ४४ ॥

तद्ब्रूहि कोऽयैव त्रियोज्यतां मया तवासुहृत्प्राणयशः सुहृज्ज

यथा तवेयं वसुधा वशे भवेत् तथाऽद्य मां शाधि तवास्मि किंकरः

प्रगृह्य मन्थुं परिगृह्य पौरुषं स लक्ष्मणो राममभिप्रसादयन् ।

उवाच भूर्योऽपि पितुर्विनिग्रहे यतस्त्वं रामैष विनिधयो मम ॥

इति वचनमुदारसत्त्वयुक्तं तदभिसमीक्ष्य तु लक्ष्मणस्य रामः

मधुरतरमुवाच सौस्थ्ययुक्तं परिक्रुपितं पितरं प्रति प्रतीतः ॥ ४

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे लक्ष्मणसंरंभो

नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

[चतुर्विंशः सर्गः]

भक्त्या रामस्य संसर्गं लक्ष्मणं पितरं प्रति ।

श्लक्ष्णैः सानुनयैर्वाक्यैः शमयामास राघवः ॥ १ ॥

सौमित्रे नैतदाश्चर्यं मद्भक्त्या त्वं^१ यदिच्छसि^२ ।

व्यसनार्ण्यसंमग्नमुद्धर्त्तुं मां वलादिव ॥ २ ॥

पुण्यशीलस्तु धर्मात्मा सत्यव्रतपरायणः ।

पार्थिवो नावृतः कर्तुं न्यायो लोके गुरुर्मया ॥ ३ ॥

सत्यप्रातिज्ञं कृत्वा हि पितरं धर्मवत्सलम् ।

पुण्यां क्रीर्तिमवाप्स्यामि प्रेत्य चेह च शश्वतीम् ॥ ४ ॥

यदि त्वस्ति मयि स्नेहो भक्तिर्या यदि^३ लक्ष्मण ।

ततो निर्वर्तयैनां त्वं पापां शुद्धिं सप्प्रत्यिताम् ॥ ५ ॥

धर्मात्मनः श्रुतवतः कृतज्ञस्य महात्मनः ।

पितुरस्याग्रियं कर्तुं नेच्छामि मनसाऽप्यहम् ॥ ६ ॥

यदीच्छसि प्रियं कर्तुं मम त्वं यदभीप्सितम् ।

इतो^४ मयि गते भक्त्या शुश्रूष्यो नृपतिस्तया ॥ ७ ॥

निर्व्यलीकेन मनसा प्रत्यक्षं दैवतं यथा ।

*एतत्मे परमं वाक्यं, भक्तिरः कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

*यथा मां प्रति नोत्कण्ठां करोति वसुधाधिपः ।

तथा शुश्रूषयितव्योऽसौ त्वया मयि विनिर्गते ॥ ९ ॥

१ म—यतु मेच्छसि । २ म—तव । ३ म—इते । छ—ततो । *म—
नास्ति ।

मातरश्च विशेषेण शुश्रूष्याः सर्वथा त्वया ।
 तथा यथा न तप्येषु र्वनवासं गते मायि ॥ १० ॥
 भरतश्चापि धर्मात्मा द्रष्टव्यो ऽहमिव त्वया ।
 परिपाल्यश्च यत्नेन मम प्रियचिकीर्षुणा ॥ ११ ॥
 इमां धर्मधुरं गुर्वामहं वक्ष्यामि लक्ष्मण ।
 भरतेन सहेमां त्वं गुर्वो राज्यधुरं वह ॥ १२ ॥
 इत्युक्तवचनं रामं धर्मापे लक्ष्मणस्तदा ।
 अग्रकंप्यं स्थितं धर्मे पुरन्दरमिवानुजः ॥ १३ ॥
 लोकनाथ गतिर्या ते सा ममापि भविष्यति ।
 धने वत्स्याम्यहमपि शुश्रूषानिरतस्तव ॥ १४ ॥
 त्वया त्यक्तामहमपि परित्यक्ष्ये पुरीमिमाम् ।
 त्वद्वते न हि वस्तु मे स्वर्गे ऽपि रमते मनः ॥ १५ ॥
 यद्यस्ति मायि ते स्नेहो भक्तोऽयं वीर मामिति ।
 ततो मामनुगच्छन्तं न निरर्तयितुमर्हसि ॥ १६ ॥
 धने निवसतस्तेऽहं नानावनविचारिणः ।
 आहरिष्यामि स्वादूनि मूलानि च फलानि च ॥ १७ ॥
 सहायस्ते भविष्यामि दुर्गेषु विषमेषु च ।
 आज्ञाकरस्ते भृत्यो ऽहं भविष्यामि महावने ॥ १८ ॥
 सर्वभावात्तुरक्तं मां न परित्यक्तुमर्हसि ।
 पश्य मामार्यपुत्र त्वं पूज्यश्चासि गुरुश्च मे ॥ १९ ॥

शानीयमाहरिष्यामि पुष्पमूलफलानि च ।

साधयिष्यामि चाहारं वनेषु वसतः प्रभो ॥ २० ॥

अनुजानीहि मामार्य निश्चितं धर्मवत्सलम् ।

अनुगन्तुं कृतमर्तिं कृतज्ञं शरणागतम् ॥ २१ ॥

न निवर्तयितव्यां ऽहं सर्वथा रघुनन्दन ।

न हि राम त्वया त्यक्तो जीवेयमिति मे मतिः ॥ २२ ॥

न निवर्तयेतुं शक्या बुद्धिरंघ्रा मम स्थिरा ।

स भवाननुजानातु ममाप्यागमनं वने ॥ २३ ॥

सौ ऽनुनीतो बहुविधं लक्ष्मणेन यशस्विना ।

वाढमित्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं भ्रातृवत्सलम् ॥ २४ ॥

सह यास्यामि सामिन्ने त्वया दुर्गं महद्वनम् ।

भवान् हि मे परो बन्धुः सखा भक्तः प्रियश्च मे ॥ २५ ॥

तथा तु रामं गमने धृतव्रतं समीक्ष्य देवी वचनं शृणुतुरा ।

उवाच भूयो हृदयेन^५ तप्यता सुखोचिता दुःखपरिप्लुता शृणु ॥ २६ ॥

इत्थार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे लक्ष्मणानुनय-

श्चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

[पञ्चविंशः सर्गः]

तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्वचनपालने ।

कौशल्या^१ वाष्पसन्दिग्धं वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥

यदि धर्मं पुरस्कृत्य पुत्रं वर्तितुमिच्छसि ।

ततो मद्वचनं धर्म्यं शृणु धर्मभृतां^२ वर ॥ २ ॥

त्वं हि लब्धो मया कृच्छ्रैस्तपोभिर्नियमैस्तथा ।

वचनं मे त्वया कार्यमतः पुत्रं विशेषतः ॥ ३ ॥

आश्रया परया रामं शिशुश्च परिपालितः ।

तत्समर्थोऽद्य मां दीनां परिरक्षितुमर्हसि ॥ ४ ॥

पश्याद्य पुत्रं मां चाघजोवितेन^३ वियोजिताम् ।

न सकामां सपत्नीं मे कैकेयीं कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

न चापि परिशक्ताऽहं^४ विप्रकारान् पृथग्विधान् ।

सोढुं सकाशात् कैकेय्याः^५ परिभृता विशेषतः ॥ ६ ॥

नित्यकालं सपत्नीभिर्भृशं विप्रकृता सती ।

पुत्रच्छायां समाश्रित्य भवाम्यद्य समाहिता^६ ॥ ७ ॥

साऽहमद्य न शक्यामि जीवितुं शर्वरीमिमाम् ।

फलिनीं^७ पादपेनेव फलकाले वियोजिता ॥ ८ ॥

न पुत्रक वचः कार्यं स्त्रीविधेयस्य भूतेः ।

कामचारप्रवृत्तस्य दुष्कृतेष्वशुचेरिव^८ ॥ ९ ॥

१ कै, ल, म—कौसल्या । २ म—धर्मवृत्ते । ३ म, ल—चाय— ।

४ म—राम शक्ताहं । ५ कै, म—कैकेय्या । ६ कै—समाहिता । ७ ल—

फलता । ८ म, ल—दुष्कृतेषु शुचेरिव ।

यो ऽतीत्य धर्मं पौराणमिश्वाकृणां कुलोचितम् ।

त्वामतिक्रम्य भरतमभिपेक्षुमिहेच्छति ॥ १० ॥

अपि चेयं पुरा गीता गाथा सर्वत्र विथुता ।

मनुना मानवेन्द्रेण तां श्रुत्वा मे वचः कुरु ॥ ११ ॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

कामचारप्रवृत्तस्य न कार्यं ब्रुवतो वचः ॥ १२ ॥

दश विप्रानुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।

उपाध्यायाद्दशं पिता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १३ ॥

पितृन् दश च मातृका सर्वां च पृथिवीमपि ।

गौरवेणाभिभवति को ऽस्ति मातृसमो गुरुः ॥ १४ ॥

पतिता गुरवस्त्याज्या न तु माता कदाचन ।

गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥ १५ ॥

साऽहं ते^{१०} पितृतो राम धर्मतो गौरवाधिका ।

माननीया विशेषेण यथा धर्मविदो विदुः ॥ १६ ॥

अतो ममापि ते कार्यं शासनं गुरुवत्सल ।

अभिपिच्यस्व धर्मेण राज्ये राजीवलोचन ॥ १७ ॥

यदि त्वमेतन्मम भाषितं हितं कुलोचितं सत्पुरुषं निषेवितम् ।

यथावदुक्तं न करिष्यसे ततश्चिराय यास्यामि यमक्षयं ततः ॥ १८ ॥

इत्यापे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे कौशल्यावाक्यं

नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

[पञ्चविंशः सर्गः]

अथानुनेतुं चक्रे ऽसौ मातरं यत्नमास्थितः ।
 प्रश्रितैर्मधुरैर्वाक्यै ह्येतुमद्भिश्च राघवः ॥ १ ॥
 मम चैव भवत्याश्च राजा प्रभवति प्रभुः ।
 न प्रभुत्वमतस्ते ऽस्ति मम देवि निवर्तने ॥ २ ॥
 दातुमर्हसि मे ऽनुज्ञां देवि धर्मभृतां वरे ।
 वनवासाय वर्षाणि नवपञ्च च सुव्रते ॥ ३ ॥
 भर्ता हि दैवतं स्त्रीणां भर्ता चेश्वर उच्यते ।
 अतस्ते शासनं भर्तुं न व्याहन्तव्यमेव हि ॥ ४ ॥
 पुनरागमनं मे ऽद्य त्वमाशंसितुमर्हसि ।
 यतव्रता नित्यमेव भर्तुराराधने रता ॥ ५ ॥
 तीर्णप्रतिज्ञ एष्यामि त्वत्प्रसादादहं पुनः ।
 अरिष्टं कुशली चैव तस्मात्संशाम्य मा शुचः ॥ ६ ॥
 कुले जाताऽसि विस्तीर्णे राज्ञाममिततेजसाम् ।
 सद्गुणाख्यातयशसां कोशलानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥
 कुलशीलसमाचारैर्धर्मिष्ठा नियतव्रता ।
 सा कथं शासनं भर्तुरतिवर्तितुमर्हसि ॥ ८ ॥
 दैवतं ते गुरुश्चैव भर्ता देवि प्रसीद मे ।
 मत्स्नेहान्नर्हसे तस्य मतमुत्क्रम्य वर्तितुम् ॥ ९ ॥
 निर्विचारं मया कार्या गुरोराज्ञा महात्मनः ।
 श्रेयो ह्येवं भवत्याश्च मम चैव विशेषतः ॥ १० ॥
 कार्पण्याद्बालभावाद्वा न कुर्यां चेत्पितुर्वचः ।

ततो ऽहं प्रेषितव्यः स्यां भवत्या विनयज्ञया ॥ ११ ॥
 किं पुनर्यस्य मे देवि स्वभावनियता मतिः ।
 भूयो विवर्धनीयैव भवत्या विनयज्ञया ॥ १२ ॥०
 न ते राजा किञ्चिदपि वक्तव्यो मदपेक्षया ।
 प्रतीपमप्रियं वापि न वक्तव्यः प्रसीद मे ॥ १३ ॥
 कैकेयी वा महामागा भरतो वा महायशः ।
 स्वल्पमप्यप्रियं वाक्यं न वक्तव्यौ प्रसीद मे ॥ १४ ॥०
 यथाऽहमेवं द्रष्टव्यो भरतः सर्वदा त्वया ।
 कैकेयी भगिनीवच्च^१ द्रष्टव्या सर्वदा त्वया ॥ १५ ॥
 विरुध्यन्ते न बलिमि र्बुद्धिमन्तः कथञ्चन ।
 चलहीनैरपि तथा विरुध्यन्ते न संहतैः ॥ १६ ॥
 तत्कथं सह पित्राऽहं विरुध्येयं महात्मना ।
 भ्रात्रा वा भरतेनाद्य भक्तेनानपकारिणा ॥ १७ ॥
 धर्मात्मना विनीतेन प्राणेभ्योऽपि प्रियेण च ।
 कथं नाम विरुध्येयं सह तेन महात्मना ॥ १८ ॥
 पित्रा दत्तं यौवराज्यं भरतो यद्यवाप्स्यति ।
 तत्र दोषो ऽस्ति कस्तस्य भरतस्य महात्मनः ॥ १९ ॥
 अतिसृष्टं पुरा राज्ञा कैकेयी भर्तुतो वरम् ।
 यदि गृह्णाति कस्तस्या दोषस्तत्र ब्रवीहि मे ॥ २० ॥
 राजा च प्राक्प्रतिश्रुत्य ददावस्यै यदा वरम् ।
 भीतो ऽनृतात्ततो राज्ञः को दोषः सत्यवादिनः ॥ २१ ॥

व्यक्तमेव परं धर्मं भर्ता ते देवि मन्यते ।

चलेद्वि राजा धर्माच्चेन्न सकामो भविष्यति ॥ २२ ॥

सा त्वं सद्वृत्तकृशला छिन्नधर्मार्थसंशया ।

न धर्मज्ञं नरपातिं दोषतो गन्तुमर्हामि ॥ २३ ॥

प्रसीदानुनयामि त्वां नानुशास्मि कथञ्चन ।

अनुजानीहि मां देवि वननासाय दीक्षितम् ॥ २४ ॥

एवं स रामो गतमुद्विभावो वनं प्रवेष्टुं सह लक्ष्मणेन ।

भूयो वचः सानुनयं वभाषे स्वां मातरं धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २५ ॥

यशो ह्यहं केनलराज्यकारणान्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् ।

अदीर्घकाले नरलोकजीविते वृणे बलान्नाद्य महामधर्मतः ॥ २६ ॥

प्रसादये त्वां शिरसा यतत्रते प्रसीद मे कर्तुमविघ्नमस्तु ते ।

वनं गमिष्याम्यहमात्रया पितुः प्रदेह्यनुत्तां शिरसा नतस्य मे ॥ २७ ॥

प्रसादयन्नररूपमः स मातरं बहूक्तान्जिगमिपुरेण दण्डकाम् ।

अथात्मजं भृशपरिदेवितं तदा चकार सा हृदि जननी पुनः पुनः २८

इत्यार्षे रामायणे ऽष्टोऽध्याकाण्डे कौशल्याऽनुनयो-

नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ २६ ॥

[भक्तविशः मर्गः]

इत्युक्त्वा जननीं रामो धर्मान्माऽनुनयं वचः ।
 स्थितां धर्मपरां दीनां पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 त्वया देवि मया चैव स्थेयं नृपतिशासने ।
 राजा भर्ता गुरुर्धैव सर्वेपामीश्वरेश्वरः ॥ २ ॥
 इमानि तु विहृत्यैव नववर्षाणि पञ्च च ।
 वने पुनरुपावृत्तः स्थास्यामि वचने तव ॥ ३ ॥
 इत्युक्ता सा प्रियं पुत्रं चाप्पपर्याकुलं वचः ।
 उवाचेदं सपत्नीनां वस्तु मध्ये न मे क्षमम् ॥ ४ ॥
 नय मामपि पुत्र त्वं वनं वन्यमृगाकुलम् ।
 यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरवेक्षया ॥ ५ ॥
 तां तथा ब्रुवतीं रामः पुनर्वचनमब्रवीत् ।
 जीवत्पत्न्याः स्त्रिया भर्ता दैवतं परमं स्मृतः ॥ ६ ॥
 भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ।
 अतो नार्हाम्यहं नेतुं त्वामितो नगराद्वनम् ॥ ७ ॥
 न चानुगन्तुं न्याय्योऽहं जीवत्पत्न्या त्वयापि वा ।
 महात्मा वाऽमहात्मा वा पतिरेव गतिः स्त्रियाः^१ ॥ ८ ॥
 किं पुनर्नृपति देवि महात्मा दयितश्च ते ।
 भरतश्चापि धर्मात्मा विनीतो गुरुवत्सलः ॥ ९ ॥
 असंशयं यथैवाहं पुत्रस्ते धर्मतस्तथा ।
 मत्तोऽधिकतरां पूजां भरतात्प्रमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

न हि किञ्चिदकल्याणं तस्मादाशंसयाम्यहम् ।
 यथा तु मयि निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन मे पिता ॥ ११ ॥
 अतिमात्रं न सन्तप्येत्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
 कार्यः प्रत्यग्रवयासि न तथा वाऽप्यपह्वरः ॥ १२ ॥^०
 पत्यौ वृद्धे यथा कार्यस्त्वया मच्छोककर्षिते ।
 या धर्मचारिणी नारी पतिं पतिपरायणा ॥ १३ ॥
 नानुवर्तेत यत्नेन न सा सद्भिः प्रशस्यते ।
 भर्तृव्रता भर्तृपरा नारी भर्तृपरायणा ॥ १४ ॥
 इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।
 तस्मात्सदैव भर्तुस्त्वं शुश्रूषानिरता गृहे ॥ १५ ॥
 स्थातुमर्हसि धर्मो हि सत्स्त्रीणामेष शाश्वतः ।
 गार्हस्थ्यधर्मरतया देवाराधनशीलया ॥ १६ ॥
 भर्तृचित्तानुवर्तिन्या भर्ता सेव्य इह त्वया ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषः पूजयन्ती यतव्रता ॥ १७ ॥
 वसेह भर्तृसहिता ममागमनकांक्षिणी ।
 द्रक्ष्यसे भर्तृसहिता ममाभ्यागमनं पुनः ॥^० १८ ॥
 यदि राजा मद्विहीनो धारयिष्यति जीवितम् ।
 इति सानुनयं वाक्यं श्रुत्वा धर्मार्थसंहितम् ॥ १९ ॥^०
 रामेणोक्ता यभाषे ऽथ कौशल्या साश्रुलोचना^० ।
 गच्छ पुत्र शिवं तेऽस्तु कुरुष्व पितृशामनम् ॥ २० ॥^०

म्यस्तिमन्तमरिष्टं त्वां दृश्यामि पुनरागतम् ।

शुश्रूषा निरता भर्तुं भविष्यामि यथाऽऽद्य माम् ॥ २१ ॥

यच्चान्यदपि कर्तव्यं करिष्ये तत्सुखी व्रज ।

तथा तु रामं वनवामनिश्चितं ममीक्ष्य देवी गतमच्चचेतना ।

वभूव भूयः महमव दुःखिता मगद्वदं वाष्पकलप्रलापिनी ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे कौशल्येऽऽश्वासनं

नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

[अष्टविंशः सर्गः]

समाश्वस्य ततो भूयः कौशल्या राममब्रवीत् ।

सास्त्राक्षरपदं^१ वाक्यमिदं वाष्पाकुलेक्षणा ॥ १ ॥

अदृष्टदुःखो धर्मात्मा मर्वभूतहिते रतः ।

मया दशरथाज्जातः^२ कथं दुःखमवाप्स्यसि ॥ २ ॥

यस्य प्रेप्याश्च दासाश्च स्वादन्यन्नानि^३ भुञ्जते ।

तस्य पुत्रः प्रियो वन्यं भोक्ष्यसे मुनिभोजनम् ॥ ३ ॥

कः श्रद्धयादिदं श्रुत्वा कस्य वा न भयं भवेत् ।

राजा निर्वामितः पुत्रः प्रियो ऽतिगुणवानिति ॥ ४ ॥

अयं धक्ष्यति मां पुत्र लोकवाक्यहुताशनः ।

वियोगार्तिसमुद्भूतस्त्वद्गुणौघमयेन्धनः^४ ॥ ५ ॥

चिन्ताऽऽयासमहाधूमस्त्वद्वियोगानिलेरितः ।

मां प्रधक्ष्यत्ययं नूनं निःश्वासायासपावकः ॥ ६ ॥

त्वया विहीनामवशां शोकाग्निरनिशं ज्वलन् ।

प्रधक्ष्यति यथा कक्ष्यं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ७ ॥

वत्सलत्वाद्यथा धेनुः स्वं पुत्रमभिधावति ।

तथा त्वामनुयास्यामि वात्सल्यादभिधावती^० ॥ ८ ॥

इति मातुर्निर्गदितं मातुः सकल्पाक्षरम् ।^०

श्रुत्वा^० रामा^० ऽब्रवीद्वाक्यं^० कौशल्यां शोककर्षिताम् ॥ ९ ॥

कैकेय्या चञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।

१ कै—सास्त्राक्षर० । ल—मास्त्राक्षर० । म—सम्त्राक्षर । २ ल—दश-
रथाजातः । म—दशरथो जातः । ३ म—स्वादून्यन्नानि । ४ कै—स्त्वद्गुणौघ० ।

भवत्या च परित्यक्तो न मन्ये वर्तयिष्यति ॥ १० ॥
 भर्तुश्चैव परित्यागः शस्यते न कथञ्चन ।
 स भवत्या न कर्तव्यो मनसाऽपि विगर्हितः ॥ ११ ॥
 यावज्जीवति ते भर्ता भर्ता हि तव दैवतम् ।
 'सर्वात्मना सयत्नात्तमाराधयितुमर्हसि ॥ १२ ॥
 राजा हि ते प्रभविता प्राणानां जीवितस्य च ।
 अनुगन्तु मतो देवि न मामर्हसि सर्वथा ॥ १३ ॥
 इत्येवमुक्ता रामेण कौशल्या धर्मदक्षिणी ।
 तथैत्युवाच दुःखार्ता रामं संप्रस्थितं वनम् ॥ १४ ॥
 विनिश्चितं तथा रामं विज्ञाय गमनोन्मुखम् ।
 प्रास्थानिकं राममाता' कर्तुं समुपचक्रमे' ॥ १५ ॥
 सा निगृह्य ततो वाष्पमुपस्पृश्य जलं शुचि ।
 चकार देवी रामस्य ततः स्वस्त्ययनक्रियाम् ॥ १६ ॥
 सुमनोभिश्च गन्धैश्च मनोज्ञैर्घलिभिस्तथा ।
 देवानभ्यर्च्य विधिवत्प्रणम्य च शुभव्रता ॥ १७ ॥
 गन्धमाल्यहविःशेषं रामाय प्रतिपाद्य च ।
 मूर्ध्नि चैनमुपाग्राय परिष्वज्य च पीडितम् ॥ १८ ॥
 रक्षोभीमोपधीं पाणौ दाक्षिणे च यवन्ध सा ।
 रामस्वस्त्ययनार्थं हि मन्त्रमेनं जप्ता च ॥ १९ ॥
 स्वस्ति ते कुरुतां ब्रह्मा शिवो विष्णुः प्रजापतिः ।

स्वस्ति कुर्वन्तु ते साध्या' मरुतश्च महर्षिभिः' ॥ २० ॥

स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा ।

वरुणः स्वस्ति राजा च करोतु मनुभिः सह ॥ २१ ॥

स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते ।

दिशश्च विदिशश्चैव मासाः संवत्सराः क्षपाः ॥ २२ ॥

दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति पुत्र दिशन्तु ते ।

यन्मंगलं महेन्द्रस्य सर्वैः देवैः कृतं पुरा ॥ २३ ॥

घृतं हन्तुं प्रयातस्य वत्स तत्ते ऽस्तु मंगलम् ।

यन्मंगलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा ॥ २४ ॥^०

अमृतार्थे प्रयातस्य तत्ते भवतु मंगलम् ।

वेदाः' सांगास्तथा ऽऽदित्या मन्त्रा आथर्वणाश्च ये।^{२५}

धृतिः' स्मृतिश्च' मेधा च पान्तु त्वां पुत्र सर्वशः ।

सिद्धा देवर्षयः सर्वे तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ २६ ॥

नागाः सुपर्णाः पितरो रक्षन्तु त्वां समन्ततः ।

स्कन्दश्च सुरसेनानीस्तथैव च महेश्वरः ॥ २७ ॥

सप्तर्षयो नारदश्च सोमः शुक्रो बृहस्पतिः ।

नक्षत्राणि ग्रहाश्चान्ये तथा नक्षत्रदेवताः ॥ २८ ॥

ज्योतींषि चैव दिव्यानि पान्तु त्वां पुत्र सर्वतः ।

महावने विचरतो मुनिवेशधरस्य ते ॥ २९ ॥

उग्ररूपविषा नागाः सौम्यरूपा भवन्तु ते ।

राक्षसाश्च पिशाचाश्च यक्षाश्च पिशिताशनाः ॥ ३० ॥

॥ ल—सण्या । ७ ल—(सहायोभिः ?) । ८ ल—देवाः । ९ म—विप्र ।

शिवा भवन्तु ते पुत्र व्यालाश्वारण्यवासिनः^{१०} ।
 पतंगा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मपकैः सह ॥ ३१ ॥
 सरोसुपाश्वोग्रविषाः शिवाय विचरन्तु ते ।
 महागजा वराहाश्च सङ्गद्यः^{११} सिंहास्तथैव च ॥ ३२ ॥
 श्रद्धाश्च महिषाश्चैव शिवास्ते सन्तु पुत्रक ।
 ये चामिषाशिनो रौद्रा नानारूपा मृगद्विजाः ॥ ३३ ॥
 मयाऽभियाचितास्त्वेते शिवाः सन्तु वने चराः ।
 स्वस्ति तेऽस्तवान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ॥ ३४ ॥
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो वनचारिभ्य एव च ।
 सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा धृपभांकस्तथैव च ॥ ३५ ॥
 लिलोकनायश्च वने रक्षन्तु त्वां जनार्दनः ।
 आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च मनोरथाः ॥ ३६ ॥
 सुखेन यातु कालस्ते स्वस्ति प्राप्नुहि राघव ।
 संसिद्धार्थमरोगं त्वामयोध्यां पुनरागतम् ॥ ३७ ॥
 द्रक्ष्यामि त्वां कदा पुत्र जुष्टं राजश्रिया पुनः ।
 इत्युत्तना मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ३८ ॥
 पुनरागमनायेह गच्छ पुत्रेत्युवाच तम् ।
 शीघ्रं त्वां पुनरायातं पश्येयं सह लक्ष्मणम् ॥ ३९ ॥
 वनवाससमुत्तीर्णं नवं चन्द्रमिवोदितम् ॥ ४० ॥
 मयाऽर्चिता देवगणाः शिवाद्यो महर्षयश्चैव पितामहो महान् ।
 इतः प्रयातस्य वनं चिराय ते हितैषिणः सन्तु मयाऽभियाचिताः ॥ ४१ ॥

इत्येवमश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्ययनं कृताञ्जलिः ।
 प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं पुनः पुनः सा परिपीड्य सस्वजे ॥४२॥
 तथा तु देव्या स कृतप्रदक्षिणश्चकार मूर्ध्ना चरणाभिवन्दनम् ।
 स चापि सौमित्रिरभिव्रकर्षणो जगाम चामंत्र्य च तां स्वमालयम् ॥४३॥
 इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे कौशल्यास्वस्त्ययनं
 नाम अष्टविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

[एकोनत्रिंशः सर्गः]

कौशल्यामभिघार्ध्वमनुमान्य च राघवः ।

कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रतस्थे सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥

विराजयन् राजमार्गं^१ राजपुत्रो^२ जनैर्वृतम् ।

हरन्निव जनौघस्य हृदयानि अगाम सः ॥ २ ॥

वन्देह्यपि च तत्कालं तत्पराञ्जन्यमानसा ।

आशंसन्ती च सा भर्तुर्यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥

देवान् पितॄंश्च सत्कृत्य तथा नियतमानसा ।^०

अभिज्ञा राजघर्माणां राजपुत्री धृतव्रता ॥ ४ ॥

प्रद्वारासक्तनयना भर्तृदर्शनलालसा ।

तस्थौ स्यवेश्ममध्ये सा रामागमनकाक्षिणी ॥ ५ ॥

प्रविवेशाथ सहसा रामो वेश्मात्मनस्तदा ।

भक्तिमद्भिर्जनैः कीर्णं हिया किञ्चिदधोमुखः ॥ ६ ॥

ईषदीनमुखः क्षामो मनोदुःखसमन्वितः ।

नातिहृष्टमनाः सीतां प्रविश्याथ ददर्श सः ॥ ७ ॥

तत्परां वेश्ममध्यस्थां विनयावनतां स्थिताम् ।

विनयाचारसंपन्नां प्राणेभ्यो ऽपि प्रियां प्रियाम् ॥ ८ ॥

सा च दृष्ट्वैव भर्तारं प्रत्युद्गम्य प्रणम्य च ।

वामपार्श्वे स्थिता देवी रामं दीनमुखं तदा ॥ ९ ॥

अभिवीक्ष्य वरारोहा वेषमानेदमब्रवीत् ।

दृष्टान्तर्गतदुःखार्त्तं किमेतदिति विह्वला ॥ १० ॥

किं न बार्हस्पतो योगो युक्तः पुष्येण राघव ।
 प्रोच्यते ब्राह्मणैस्तर्जुनैर्येन त्वमतिदुर्मनाः ॥ ११ ॥
 कस्माच्छतशलोकेन पूर्णेन्दुप्रतिमेन ते ।
 आवृतं वदनं चारु छत्रेण न विराजते ॥ १२ ॥
 चामरव्यजनाभ्यां च चारुपद्मदलेक्षणम् ।
 न वीज्यते ते ऽद्य मुखं कस्मात् पूर्णेन्दुसुप्रभम् ॥ १३ ॥
 यौवराज्याभिषिक्तं च स्रुतमागधमन्दिनः ।
 वाग्मिनो न स्तुवन्ति त्वां कस्माद्राघव शंस मे ॥ १४ ॥
 न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 मूर्ध्नि राज्याभिषेकार्थं दध्युश्च विधिवन्न किम् ॥ १५ ॥
 कस्मात्प्रकृतिमुख्यास्ते श्रेणिमुख्याश्च राघव ।
 किंकरा नाद्य तिष्ठन्ति यौवराज्याभिषेचने ॥ १६ ॥
 त्रिप्रसूता गजशृपाः शुभलक्षणलाक्षिताः ।
 शृष्टो नानुयान्ति त्वां कस्मादद्याभिषेचने ॥ १७ ॥
 शुभलक्षणसंपन्नः श्वेतश्च तुरगोत्तमः ।
 न ते ऽद्य याति पुरतः कस्माच्छ्रीविजयावहः ॥ १८ ॥
 एवं व्रज्याणां तां रामो जातशंकां च मैथिलीम् ।
 उवाचेदं वचो धीरः^२ सत्त्वगांभीर्यमास्थितः ॥ १९ ॥
 राजपिकुलसंभूते धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
 शृणु मैथिलि धीरा त्वं भूत्वा वाक्यमिदं मम ॥ २० ॥
 राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन मे^३ ।

कैकेय्ये प्रीतिमनसा दत्तां किल वरं पुत्रा ॥ २१ ॥
 ममोपकृत्य चैवाद्य यौवराज्यामिषेचनम् ।
 प्रचोदितेन ममये धर्मजेनापवर्जिना ॥ २२ ॥
 मया वर्षाणि वस्तव्यं चतुर्दश वने प्रिये ।
 मर्तेनाप्ययोध्यायां गत्वा माच्यमानिन्दिते ॥ २३ ॥
 सो ऽहं न्यामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ।
 आपृच्छं धैर्यमालम्ब्य^४ मामलुज्जातुमर्हसि ॥ २४ ॥
 अश्व^५ च^६ अशुरं च^७ वम त्वं समुपाश्रिता ।
 शुश्रूषा परमा भूत्वा यावदागमनं मम ॥ २५ ॥
 मद्व्यापाश्रयजं^८ मानमाश्रित्य वग्वर्गिनि ।
 मरतम्य मर्मापे ऽहं न ते स्तुत्यः कथञ्चन ॥ २६ ॥
 ऐश्वर्यमदमत्ता हि न महन्ते परस्मदम् ।
 तस्मात्त्वया गुणाः स्तुत्वा मरुतम्याग्रतो न मे ॥ २७ ॥
 अहं हिं पितरं मर्त्यं चिकीर्षुस्तन्निर्गोमतः ।
 वनमर्ध्वेन यास्यामि कुरु त्वं हृदयं स्थिरम् ॥ २८ ॥
 मयि याते च कल्याणि वनं मुनिजनप्रियम् ।
 व्रतोपनामस्तया भवितव्यं त्वया प्रिये ॥ २९ ॥
 कल्यउत्थाय देवानां कृत्वा पूजामिनादनम् ।
 नन्दितव्यो दशरथः पिता मे दैवतं यथा ॥ ३० ॥
 मातर्ध्वेन मे मर्मा यथाक्रममशेषतः ।

४ कै, ल—०मालम्ब्य । म—०मालम्बय । ५ कै, ल—अश्वश्च । ६ ल—
 ०श्रयणं । ७ ल—च ।

त्वयाऽर्चनीयाः सततं समा हि मम मातरः ॥ ३१ ॥

भ्रातरौ चापि मे सीते प्राणेभ्योऽपि प्रियाबुभौ ।

त्वया भरतशत्रुघ्नौ द्रष्टव्यौ भ्रातृपुत्रवत् ॥ ३२ ॥

न वक्तव्योऽप्रियं सीते मत्प्रीत्या भरतस्त्वया ।

स हि राजा गुरुश्चैव देशस्यास्य प्रियश्च मे ॥ ३३ ॥

आराधिता हि राजानो देवताश्चोपसेविताः ।

अनुग्रहयोजयन्ते भक्तान् घ्नन्ति विपर्यये ॥ ३४ ॥

औरसानपि पुत्रांश्च विहिंसन्त्यपकारिणः ।

अनुगृह्णन्ति च प्रीत्या परानप्युपकारिणः ॥ ३५ ॥

त्वं च तेनेह वर्तव्या वनं हि प्रोपिते मायि ।

तस्मात् सार्द्धं लिप्सेथाश्चैलपिण्डभृतिं ततः ॥ ३६ ॥

मम माता च कौशल्या वृद्धा मञ्छोककर्पिता ।

मात्प्रियार्थं प्रिये सीते शुश्रूष्याऽनन्यचिन्तया ॥ ३७ ॥

सोऽहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वयाऽपि वस्तव्यमिहाज्रया मम ।

यथा व्यलीकं न करोमि कस्यचित् तथा त्वया कार्यमितो गते मायि ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे सीनानुशासनं

नाम एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

[त्रिंशः सर्गः]

इत्यप्रियमिदं वाक्यं श्रुत्वा मा प्रियभाषिणी ।
 मामयमिव भर्तारं मीता वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 आर्यपुत्र पिता माता भ्रातरो बान्धवाः सुताः ।
 प्रेत्य चैवह चाश्रान्ति म्वं स्वं कर्मफलं पृथक् ॥ २ ॥
 न पितुः कर्मणा पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
 सुखमाप्नोति दुःखं वा म्वं म्वं कर्माभिजायते ॥ ३ ॥
 मायंका पतिभोज्यानि भुङ्क्ते पतिपरायणा ।
 माऽहं त्वामनुयास्यामि यत्र यत्र गमिष्यामि ॥ ४ ॥
 जपे ऽहं ते प्रसादेन जीवितेन च राघव ।
 यथा नेऽहम्यहं वस्तुं स्वर्गे ऽपि रहिता त्वया ॥ ५ ॥
 त्वं मे नाथो गुरुश्चैव गतिर्देवतमेव च ।
 गमिष्यामि त्वया मार्धमेव मे निश्चयः परः ॥ ६ ॥
 यदि त्वमुद्यतो गन्तुं दुर्गं कण्टकितं वनम् ।
 अहं तवाग्रे यास्यामि मृदन्ती^१ कुञ्जकण्टकम्^२ ॥ ७ ॥
 न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सुहृज्जनः ।
 गतिर्मवति मत्स्त्रीणां पतिस्त्वेकः पग गतिः ॥ ८ ॥
 ईर्ष्यादोषं ममुत्सृज्य पीतशेषमिवोदकम् ।
 नय मां वीर विम्वन्धां पापं मयि न विद्यते ॥ ९ ॥
 हर्म्यप्रासादभवनविमानेभ्यो ऽपि मे प्रभो ।
 त्वत्पादाश्रेयणं^३ श्रेयः स्वर्गादपि च दुर्लभम् ॥ १० ॥

कुरु प्रसादं गच्छेयं त्वयाऽद्य सहिता वनम् ।
 सिंहकुञ्जरशार्दूलवराहर्क्षनिषेवितम् ॥ ११ ॥
 सुखं वनेऽपि वत्स्यामि तव^०पादव्यपाश्रयात्^० ।
 विहरन्ती त्वया सार्धं यथेन्द्रभवने तथा ॥^०१२ ॥
 शुश्रूषमाणा^०वत्स्यामि^०पादौ ते नियतव्रता ।
 रममाणा त्वया सार्धं काननेषु सुगन्धिषु ॥ १३ ॥
 न ममाभिभवे शक्तो महेन्द्रोऽपि त्वदाश्रयात् ।
 अतो नार्हसि मां भक्तां निवर्त्तयितुमातुराम् ॥ १४ ॥
 शतक्रतुसमः शौर्ये विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
 त्वं हि लोकत्रयस्यास्य समर्थः प्रतिपालने ॥ १५ ॥
 त्वया सह भविष्यामि फलमूलकृताशना ।
 दुर्मरा न भविष्यामि वने तेऽहं कथञ्चन ॥ १६ ॥
 इच्छामि सरितः शैलान् सरांसि च वनानि च ।
 द्रष्टुं बल्कलसंवीता त्वया नाथेन रक्षिता ॥ १७ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिन्यो विमलोदकाः ।
 अवगाह्याभिरंस्थेऽहं त्वयैव सह राघव ॥ १८ ॥
 वनोद्देशेषु रम्येषु नानाकुसुमगन्धिषु^१ ।
 रन्तुमिच्छामि^१ मुदिता त्वयाऽहं सह राघव ॥ १९ ॥^०
 सहस्राण्यपि वर्षाणि बहूनि सहिता त्वया ।
 समतीतानि मन्येऽहं यथैकदिवसं तथा ॥ २० ॥
 स्वर्गेऽपि वासं रहिता त्वया वीर न कामये ।

अयोध्या-काण्डम् ३० । २६ ॥

नरकथापि मे स्वर्गाद्विशिष्टः स्याच्चया सह ॥ २१ ॥

पित्रा चाप्यनुशिष्टाऽस्मि मात्रा च स्वजनेन च ।

विना भर्त्रा न वस्तव्यं त्वयेति रघुनन्दन ॥ २२ ॥

अतः प्रणम्य यान्ते त्वां गमने कृतनिश्चया ।

न मामर्हसि सन्देष्टुमिति कर्तव्यतां प्रति ॥ २३ ॥

यनं गमिष्यामि सह त्वयाऽहं न मां नृवीर प्रतिपेदुमर्हसि ।

यने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तथैव पद्म्यामभिरक्षिता त्वया' । २४ ॥

अनन्यभावामनुरक्तचेतसां त्वया विमुक्तां मरणाय निश्चिताम् ।

नयस्व मां साधु कुरु प्रियं च मे मया न भारो गुरुतामुपैष्यति । २५ ॥

इति ब्रुवाणामपि धर्मवादिनीं नेतुं न रामो दयितां व्यवस्यति ।

निवर्त्तयिष्यन् हि स तां तदा प्रियामुवाच दोषान् वनवामिनामथ २६ ।

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे सीतावाक्यं

नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

[एकात्रिंशः सर्गः]

तां तथा ब्रुवतीं रामः प्रियां भार्यामनुव्रताम् ।
 उवाचेदं बहून् दोषान् वनवासमुदाहरन् ॥ १ ॥
 सीते महाकुलीनाऽसि धर्मज्ञाऽसि यशस्विनि ।
 सत्यं मद्वचनं कार्यं श्रोतुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २ ॥
 मनो हि त्वयि निक्षिप्य शरीरेणैव केवलम् ।
 गमिष्याम्यवशः सीते काननं पितुराज्ञया ॥ ३ ॥
 तस्माद् यथा वदामि त्वां तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
 वनवासे हि बहव इमे दोषा महात्यया ॥ ४ ॥
 तच्छ्रुत्वा त्यज्यतां भीरु वनवासकृता मतिः ।
 तवानुकंपयैवाहं वनदोषान् सुदारुणान् ॥ ५ ॥
 संजानानो ह्यहं न त्वां वनं नेतुं समुत्सहे ।
 वनेषु सन्ति शार्दूला आमन्नजनघातिनः ॥ ६ ॥
 भेतव्यं हि सदा तेभ्यस्तेन दुःखं प्रिये वनम् ।
 तथैव हरयो नागा बहवः सन्ति कानने ॥ ७ ॥
 अतिमात्रं विनिघ्नन्ति तेन दुःखं वनं प्रिये ।
 अत्यम्यु चातिशीतं च तृड्बुभुक्षे तथैव च ॥ ८ ॥
 भयानि च बहून्यत्र तेन दुःखं प्रिये वनम् ।
 सर्पाः सरीसृपाश्चान्ये वृश्चिकाश्च महाविषाः ॥ ९ ॥
 चरन्ति गहने ऽरण्ये तेन दुःखं प्रिये वनम् ।
 गिरिकन्दरजातानां नानाऽरण्यनिवासिनाम् ॥ १० ॥

उड्जजनानां सिंहानां श्रयन्ते निनदा वने ।
 सिंहर्क्षमृगशार्दूलवराहोरगवारणाः ॥ ११ ॥
 प्राणाभिधातिनो घोरास्तथाऽन्या मृगजातयः ।
 बह्व्यः सन्ति वने दुर्गे न गन्तव्यं ततो वनम् ॥ १२ ॥
 तथा कुटिलगा नागा महाविवरशायिनः ।
 दृश्यन्ते चात्र मार्गेषु वृश्चिकाश्च महाविषाः ॥ १३ ॥
 पतंगा मक्षिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
 सन्त्यरण्येषु वैदेहि तेन दुःखं महावनम् ॥ १४ ॥
 अगाधाः पङ्कवत्यंश्च महानक्रकुलाकुलाः ।
 सरितः सन्त्यरण्यानि नदीकंदरवन्ति च ॥ १५ ॥
 कक्ष्यवृक्षक्षपलता गहनानि शुचिस्मिते ।
 सन्त्यटव्यश्च वैदेहि तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १६ ॥
 सुप्यते तृणशय्यासु पर्णशय्यासु चावले ।
 स्वयंकृतासु दुःखासु भूतले निर्जने वने ॥ १७ ॥
 आहारार्थं च कर्तव्या बदरामलकैर्गुदैः ।
 तथा श्यामाकनीधारपियालकटुतिन्दुकैः^१ ॥ १८ ॥
 वन्येष्वलम्बमानेषु वने मूलफलेषु वै ।
 बहून्यहानि वस्तव्यं निराहारैर्वनप्रियैः ॥ १९ ॥
 बल्कलाजिनपर्णानि वसितव्यानि कानने ।
 वनेषु भवितव्यं च दीर्घश्मश्रुजटाधरैः ॥ २० ॥
 दीर्घरोमधरैश्चैव मलयङ्कसमाचितैः ।

वातातपविशुष्काङ्गैः प्रिये दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥

स्थाने घीरासनं सेव्यमुपचाराश्च मैथिलि ।

कर्तव्या दुश्चराश्चैव नियमा वनवासिभिः ॥ २२ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपोभिश्च वर्षास्वभ्रावकाशकैः^१ ।

जलवासैश्च शिशिरे भाव्यं वनचरैः प्रिये ॥ २३ ॥

त्वगस्थिमात्रशेषेण तपसा कर्षितेन च ।

मया ते तत्र का प्रीतिः का रतिर्वा भविष्यति ॥ २४ ॥

*मां वा समनुगच्छन्त्या नियमव्रतशीलया ।

*त्ययापि हि वने तत्र का रतिर्मे भविष्यति ॥ २५ ॥

वातातपविशीर्णाङ्गीं तपोनियमकर्षिताम् ।

कथं द्रक्ष्याम्यरण्ये त्वां भृशं हि दायिताऽसि मे ॥ २६ ॥

तदलं ते वनं गन्तुं वनचर्या न ते धमा ।

विमृषन् वनदोषं हि पश्यामि दयिते वनम् ॥ २७ ॥

तत्र स्थास्यापि मे नित्यं हृदये त्वं निवत्स्यसि ।

इहस्थाऽपि न दूरे त्वं प्रिया हि भवती^२ मम ॥ २८ ॥

एवं वने नेतुमनिश्चितो ऽसायुक्त्वा प्रियां तां विरराम रामः ।

अथोत्तरं सा सुदती सुदीना सीता पुनर्वार्ष्मिदिदं जगाद ॥ २९ ॥

इत्यापि रामायणे ऽधोध्याकाण्डे सीतावनदोषदर्शनं

नाम एकविंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

१ कै—घर्षेण० । ल—घर्षस्य० । २ कै, ल—नास्ति । ३ कै—भवती ।

पश्चात् “भवती” इति एतम् । ल—तयती ।

[द्वाविंशः सर्गः]

अथ तद्वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
 प्रसक्ताश्रुमुखी वाक्यं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 वनवासे त्वया दोषा य एते परिकीर्तिताः ।
 तानार्यपुत्र मन्ये ऽहं त्वद्भक्त्या सर्वशो गुणान् ॥ २ ॥
 त्वद्बाहुगुप्तां न च मामपि देवः शतक्रतुः ।
 शक्तो ऽभिभवितुं लोके कुतो ऽन्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
 सिंहव्याघ्रवराहादीनुक्तवानसि यान्वने ।
 दुरासदान मे तेभ्यो भयं किञ्चन' विद्यते ॥ ४ ॥
 त्वद्बाहुवलगुप्तायाः कुतो मे ऽनुबलं' भवेत् ।
 विपत्तिरपि वा तत्र श्रेयो मे नेह जीवितम् ॥ ५ ॥
 त्वया वा सह गन्तव्यं त्वदनुज्ञातया वनम् ।
 त्वत्परित्यक्ता वापि त्यक्तव्यं जीवितं मया ॥ ६ ॥
 नारी भर्तृपरित्यक्ता जीवन्त्यपि मुदुःखिता ।
 मृता भवत्यार्यपुत्र तस्माच्छ्रेयो ऽद्य मे मृतम् ॥ ७ ॥
 अपि चैवाहमादिष्टा लक्षणैर्द्विजातिभिः ।
 वने ते विजने सीते वस्तव्यमिति राघव ॥ ८ ॥
 तेषां लक्षणिनां श्रुत्वा वचस्तत्सत्यवादिनाम् ।
 वनवासस्पृहा नित्यं हृदि मे परिवर्त्तते ॥ ९ ॥
 स चेदवश्यं प्राप्तव्यः सिद्धादेशस्तथा मया ।
 सह त्वया भवतु मे न हीच्छामि तमन्यथा ॥ १० ॥

प्राप्तादेशा भविष्यामि गत्वाऽहं सहिता त्वया ।
 कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यास्ते सन्तु वै द्विजाः ॥ ११ ॥
 वनवासे च जानामि दुःखानि विविधान्यहम् ।
 प्राप्यन्ते यानि मुनिभिर्वनवासे यतात्माभिः ॥ १२ ॥
 कन्ययैव मया सर्वे वनदोषाः श्रुताः पुरा ।
 भिक्षुक्याः साधुवृत्तायाः कथयन्त्याः पितुर्गृहे ॥ १३ ॥
 प्रसादये त्वां शिरसा नय मामपि राघव ।
 वनवासो हि सुभृशं कांक्षितो मे त्वया सह ॥ १४ ॥
 कृतकृत्यो ऽसि भद्रं ते गमनं प्रति राघव ।
 पुण्या हि वनचर्येयं त्वया मे सह कांक्षिता ॥ १५ ॥
 पूताऽनया भविष्यामि पुण्यया वनचर्यया ।
 विहरन्ती त्वया सार्धं हृदयोत्सवभूतया ॥ १६ ॥
 स्पृहणीया भविष्यामि लोके ऽमुष्मिन्निहैव च ।
 भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता स्त्रीणां हि दैवतम् ॥ १७ ॥
 त्वयैव सह संयोगः प्रेत्यभावे ऽपि मे भवेत् ।
 इति चानुगमिष्यामि त्वामहं कृतनिश्चया ॥ १८ ॥
 मया कथयतां पूर्वं श्रुतं प्रत्यक्षदर्शिनाम् ।
 ब्राह्मणानां निमर्गेण धर्मनिश्चयवादिनाम् ॥ १९ ॥
 भर्तारं किल या नारी छायेवानुगता सदा ।
 अनुगच्छति गच्छन्तं तिष्ठन्तमनुतिष्ठति ॥ २० ॥
 तद्भावनिरता नित्यं तत्संयोगपरायणा ।
 तमेव भूयो भर्तारं सा प्रेत्याप्यनुगच्छति ॥ २१ ॥

अनुरक्ता प्रिया भार्या युवता पतिदेवताम् ।

न त्वं रोचयसे नेतुं मामित। केन हेतुना ॥ २५ ॥

तुल्यशीलतत्ताचारं छायामनुगतमिति ।

नेतुमर्हसि मां वीर वनं मुनिजनप्रियम् । २६ ॥

यदि मां निधितां गच्छन् नेतुं त्वमिच्छसि ।

सत्येनालम्भ्य ते पार्श्वे न मनिष्काम्यसंशयम् ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा प्ररुदाम ममिती शोककर्षिता ।

प्रोक्तोष्णरभिर्गन्ती नृगजैरभुविन्दुभिः ॥ २८ ॥

पीनोद्यतापतितां रनयन्तीं पमोभर्षी ।

दृष्टामर्षपरीताङ्गी सुभ्वरं कलमापिणी ॥ २९ ॥

यनमार्त्तामपि तु तां विलयन्तीं युतु।यिताम् ।

रामा प्रियामनुगतां नेतुं नैनं ध्वनस्पति ॥ ३० ॥

दृष्ट्वा आभोगुणः किञ्चिच्छ्रुतामगिनीचय ताम् ।

यनवारागतान् दोषान् बहुधाऽपि विचारयन् ॥ ३१ ॥

विमनसमगित्रीक्ष्य चिन्तयन्तं जनकयुता पतिमप्रतीतस्वाम् ।

शृण्वतरमगिरीयतामनेन च ननमुत्तान पुनर्निगृह्य नाभ्यम् ॥ ३२ ॥

इत्यादिं रामायणे ऽगोप्याकाण्डे शीतानुनयो

नाम प्रार्तिज्ञः सर्गः ॥ ३३ ॥

[त्रयस्त्रिंशः सर्गः]

रामस्य तां मतिं बुद्ध्वा मैथिली कृतनिश्चया ।

रोपात्प्रस्फुरमाणौष्ठी पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

उन्मत्तेवातिपश्यन्तां भर्तारं विपुलेक्षणा ।

रोपावेशात् क्षिपन्तीव प्रणयादभिमानिनी ॥ २ ॥

कृतार्थं मन्यते मूढः स आत्मानं पिता मम ।

रामं जामातरं लब्ध्वा क्लीवं पुरुषमानिनम् ॥ ३ ॥

अनृतं वत लोको ज्यमज्ञानादनुपश्यति ।

तेजस्वी राम एवकः सूर्यो वा द्युतिमानिति ॥ ४ ॥

किं वा पश्यन् विपण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।

त्यक्तुमिच्छसि मां येन प्रियां नान्यपरायणाम्^१ ॥ ५ ॥

द्युमत्सेनसुतं धीरं सत्यवन्तमनुव्रताम् ।

सावित्रीमिव मां विद्धि भर्तुर्गतिपरायणाम् ॥ ६ ॥

त्वत्तो ज्ञ्यां हि गतिं गन्तुं मनसा जपि न कामये ।

त्वया नाथ परित्यक्ता नेच्छामि भरताद् भृतिम् ॥ ७ ॥

कौमारी दयितां भार्यां स्वयमाहृत्य मां कथम् ।

शैलूपीमिव योषार्थमन्यस्मै दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥

न ते ऽहमपराध्यामि कर्मणा मनसा जपि वा ।

वाचा वा स कथं मां त्वं त्यक्तुमिच्छस्यकारणात् ॥ ९ ॥

यदि वाप्यपराधस्ते मया कश्चित्पुरा कृतः ।

अज्ञानाद्यादि वा ज्ञानात् क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ १० ॥

आर्यपुत्र परित्यज्य न मां त्वं गन्तुमर्हसि^१ ।
 वासः^२ मे स्वर्गभूतस्त्वया सह भविष्यति ॥ ११ ॥
 पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारे शयनेऽपि वा ।
 न भविष्यति मे नाथ मार्गेऽप्यध्वपरिश्रमः ॥ १२ ॥
 कुशकाशशरेपीकास्तथैव द्रुमकण्टकाः ।
 मार्गे मम भविष्यन्ति स्पर्शे^३ कौशेयसन्निभाः ॥ १३ ॥
 शय्याश्च वनवामे मे वन्यपर्णतृणास्तृताः ।
 रांकवाजिनमम्पर्शा भविष्यन्ति मह त्वया ॥ १४ ॥
 महावातसमुद्भूतं यन्मामवकारिष्यति ।
 रजो रमण तन्मेऽङ्गे परार्ध्यमिव चन्दनम् ॥ १५ ॥
 शाब्बलेषु यदा श्येने विविक्तेषु च राघव ।
 कुशास्तरणतलेषु किं मे सुखतरं ततः ॥ १६ ॥
 यन्मे मूलफलं वन्यं वने दास्यसि राघव ।
 स्वादु वा यदि वाऽस्वादु तद्भवत्यमृतोपमम् ॥ १७ ॥
 न बन्धूनां स्मरिष्यामि न मातुर्न पितुर्वने ।
 वसन्ती भवता सार्धं स्वादुमूलफलाशना ॥ १८ ॥
 न^४ मत्कृतं व्यलीकं ते तत्र किञ्चिद् भविष्यति ।
 भविष्यामि न चैवाहं तत्र मारस्तवानघ ॥ १९ ॥
 यस्त्वया सह स स्वर्गो नरकश्च त्वया विना ।
 कुरु मे दयितं कामं गच्छेयं सहिता त्वया ॥ २० ॥
 त्वया त्यक्ता हि नेच्छामि जीवितुं रघुनन्दन ।

त्वद्वियोगमयोद्विग्नां त्रायस्व शरणागताम् ॥ २१ ॥

अथ नेच्छसि चेन्नेतुं मामेवं समनुव्रताम् ।

विषमद्यैव भोक्ष्ये ऽहं पश्यतस्ते नृपात्मज ॥ २२ ॥

इदं हि दुःखं संसोढुं मुहूर्त्तमपि नोत्सहे ।

किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं च राघव ॥ २३ ॥

इति शोकाग्निसन्तप्ता विलप्य जनकात्मजा ।

पादयो निपपाताथ भर्तुर्गमनलालसा ॥ २४ ॥

उत्त्वा वाक्यं सकरुणं त्रायस्व नृप मामिति ।

रुरोद पतिता तत्र मुखरं मृदुभाषिणी ॥ २५ ॥

स तस्याः करुणैर्वाक्यैर्हृदि क्षत इवातुरः ।

मुमोच वाप्यं शोकोष्णं वाप्यसंरुद्रलोचनः ॥ २६ ॥

तस्य शोकाश्रुपूर्णाभ्यां प्रियाकारुण्यजं तदा ।

सुस्राव वारि नेत्राभ्यां पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २७ ॥

स तामुत्थाप्य शनकैः पादयोः पतितां प्रियाम् ।

उवाच वचनं रामो मधुरं परितान्त्वयन् ॥ २८ ॥

न कामये स्वर्गमपि त्वद्वत्ते ऽहमपि प्रिये ।

न च मे ऽस्ति भयं किञ्चिदपि साक्षात् स्वयंभुवः ॥ २९ ॥

धर्मं तु वर्त्तितं भीरु सद्भिराचरितं जनैः ।

नातिवर्त्तितुमिच्छामि वेलाभिव महोदधिः ॥ ३० ॥

तथा गुरुनियोगं च परं धर्मं विदुर्बुधाः ।

तं चातिक्रामितुं नालमहं शक्तः कदाचन ॥ ३१ ॥

स यथैवानुशिष्टो ऽस्मि पित्राऽऽहूय महात्मना ।

तथा वार्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३२ ॥

तथा तव च जिवास्तु निश्चयं शुभनिश्चये ।

उक्तवान्न नयिष्ये ऽहमिति शक्तो ऽपि रक्षितुम् ॥ ३३ ॥

यदर्थं चैव मीते त्वां नेच्छामि शुभदर्शने ।

यनयामभर्षदुःखैर्योक्तुं त्वां सुखभागिनीम् ॥ ३४ ॥

कृतनिश्चया महाभागा वनाय मदपेक्षया ।

न त्यक्तुं त्वं मया शक्या कीर्त्तिरात्मप्रता यथा ॥ ३५ ॥

एहि गच्छ मया सार्धं यथा ते रुचितं प्रिये ।

इच्छामि हि प्रियं कर्तुं नित्यं ते ऽहमनिन्दिते ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणेभ्यस्तु साधुभ्यो वासांस्याभरणानि च ।

संश्रितेभ्यस्तथाऽन्येभ्यो' देहि दानानि जानकि ॥ ३७ ॥

गुरुं चामन्त्रय शुभे ततो ब्रज मया सह ।

इति भर्त्राऽभ्यनुज्ञाता मत्वा गमनमात्मनः ॥ ३८ ॥

क्षिप्रमेव च सा देवी दातुमेवोपचक्रमे ।

ततः प्रहृष्टा परिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य मानसम् ।

प्रचक्रमे दातुमथो मनीषिणां धनानि वासांसि च भूषणानि च ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे सीताऽभिप्राय-

जिज्ञासा नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

[चतुस्त्रिंशः सर्गः]

इत्युक्त्वा राघवः सीतां समाहूय च लक्ष्मणम् ।

उवाचेदं वचः श्रीमानवेक्ष्य प्रश्रयानतम् ॥ १ ॥

प्रियः प्राणसमो भ्राता सहायश्च सखा च मे ।

तस्मात्प्राणयतो ऽहं त्वां यद्ब्रवीमि कुरुष्व तत् ॥ २ ॥

वनं त्वया न गन्तव्यं मया सह कथञ्चन ।

इहैव हि महाभारो^१ वोढव्यो भवताऽनघ ॥ ३ ॥

इति रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणो दीनमानसः ।

वाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवत् ॥ ४ ॥

प्रणम्य चरणौ भ्रातुः परिरम्य च पीडितम् ।

सीतायाश्च महाप्राज्ञस्ततो राघवमब्रवीत् ॥ ५ ॥

अनुब्रातो ऽस्मि भवता पूर्वमेव वनं प्रति ।

वनं गन्तुमितः कस्मान्निवर्तयामि मां पुनः ॥ ६ ॥

न निवर्त्तयितव्यो ऽहं जीवन्तं मां यदीच्छसि ।

शरणं त्वां प्रपन्नो ऽस्मि प्रसीदार्य क्षमस्व माम् ॥ ७ ॥

इति ब्रुवन्तं तं रामस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ।

ग्रहं न तेन शिरसा वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ ८ ॥

गते त्वयि मया मार्घं यथा ते ऽप्युचितं^२ प्रियम् ।

को मरिष्यति कौशल्यां मुमित्रां च यशस्विनीम् ॥ ९ ॥

अभिवर्षति कर्मयो मातरौ नौ नराधिपः ।

स कामवशगो व्यक्तं न द्रक्ष्यति यथा पुरा ॥ १० ॥

म कामवशमापन्नो महाराजः पिताऽऽवयोः ।

भरते राज्यमासज्य कैकेय्या वशमागतः ॥ ११ ॥

राज्यैश्वर्यमदान्धा हि कदाचिदपि कैकयी ।

अमाधु प्रतियद्येत सपत्नीनामचेतना ॥ १२ ॥

ते मातराविहस्येन ममाश्वास्य विशेषतः ।

परिपाल्ये च मांमित्रे यावदागमनं मम ॥ १३ ॥

यथैवाहं तथैव त्वं तयोरिह भविष्यामि ।

शंभुरर्त्तायनं चैव दुःखेभ्यश्चैव रक्षिता ॥ १४ ॥

इति रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः श्रीमतां वरः ।

कृताञ्जलिरिदं भूयो रामं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥

माद्विधानां सहस्राणि कौशल्या विभृयाद्विभो ।

यस्याः महस्रं ग्रामाणां निसृष्टमुपजीवनम् ॥ १६ ॥

त्वदपेक्षश्च भरतः पूजयिष्यत्यमंशयम् ।

कौशल्यां च सुमित्रां च परमं यत्नमास्थितः ॥ १७ ॥

नय मामनपेक्षस्त्वं वनवासकृतोद्यमम् ।

शिष्यः प्रेक्ष्यः सहायश्च भविष्यामि वने तव ॥ १८ ॥

खनित्रपिटके गृह्य स्वङ्गपाणिघनुर्धरः ।

अग्रतस्ते गमिष्यामि वन्यानं परिशोधयन् ॥ १९ ॥

वन्यानि चाहरिष्यामि पुष्पमूलफलानि च ।

शय्योपकरणार्थं च द्रुमपणतृणानि च ॥ २० ॥

त्वमार्य सह वैदेह्या वनवासे ऽभिरंस्थसे ।

रक्षतस्त्वां गमिष्यन्ति जाग्रतो मम रात्रयः ॥ २१ ॥

आर्य शिष्यो ऽस्मि दासो ऽस्मि भक्तो ऽस्म्यनुगतस्तथा ।

तवाहं सर्वदा साधो प्रसीद नय मामपि ॥ २२ ॥

वाक्येनानेन तु ग्रीतो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।

आगच्छ व्रज सौमित्रे आपृच्छस्व सुहृज्जनम् ॥ २३ ॥

ये च राज्ञे ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् ।

धनुषी ते गृहाण त्वमक्षय्यानिषुधीश्च तान् ॥ २४ ॥

अभेदे च तनुत्राणे गृहाण लघुनी शुभे ।

खड्गौ च विमलाकाशसदृशौ विमलच्छदौ ॥ २५ ॥

यद्याचार्यगृहे नित्यं धनुस्तिष्ठति मे ऽर्चितम् ।

तदानयाथ गत्वा त्वं त्वरावानिह लक्ष्मण ॥ २५ ॥

इत्युक्तो लक्ष्मणः शीघ्रं स्वमापृच्छथ सुहृज्जनम् ।

आचार्यकुलमागम्य ते जग्राहायुधोत्तमे ॥ २७ ॥

स ते आदाय धनुषी स खड्गे शुचिबन्धने ।

दर्शयामास रामाय निर्वबन्ध च यत्नवान् ॥ २८ ॥

तमुवाचागतं रामो लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।

काले त्वमागतः शीघ्रं कांक्षिते मम लक्ष्मण ॥ २९ ॥

दातुमिच्छामि विप्रेभ्यो धनरत्नार्थसञ्चयम् ।

बहुमृत्यानल्पधनांस्तस्मादानय मे द्विजान् ॥ ३१ ॥

ये चास्मत्सुहृदो भक्ता निवसन्तीह लक्ष्मण ।

तेषां चापि प्रदास्यामि सर्वेषामुपजीवनम् ॥ ३१ ॥

चासिष्ठपुत्रं च सुयज्ञमार्यं तमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् ।

प्रियं सखायं मम वीर्यवन्तं तं तर्पयिष्ये प्रथमं प्रदानैः ॥ ३२ ॥

इत्यापि रामायणे ऽथोध्याकाण्डे लक्ष्मणसन्देशो

नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

[पञ्चात्रिंशः सर्गः]

ब्रातुः शासनमात्राय लक्ष्मणस्त्वरितः स्वयम् ।
 सुयज्ञगृहमागम्य प्रविश्य च विनीतवत् ॥ १ ॥
 अग्न्यागारमभ्येत्य सुयज्ञं लक्ष्मणो ऽब्रवीत् ।
 हे सुयज्ञ द्विजश्रेष्ठ सखा ते द्रष्टुमिच्छति ॥ २ ॥
 श्रुत्वनल्लक्ष्मणवचः सुयज्ञो ऽतित्वरान्वितः ।
 प्रविशेद्याभ्युपागम्य रामवेश्म सलक्ष्मणः ॥ ३ ॥
 तमांगतं वेदविदं सोतया मह राघवः ।
 अभ्युत्थायार्चयामास प्रदानैरामिकाञ्जितः ॥ ४ ॥
 कुण्डलाङ्गदकंपूरमुक्ताहारविभूषणैः ।
 सुमहार्द्धं च वासोभे धनधान्यं च पुष्कलं ॥ ५ ॥
 तमुवाच ततो रामः सीतयामिप्रचोदितः ।
 सखायं दयितं काले सुयज्ञं वेदपारगम् ॥ ६ ॥
 हारं च ते हेमसूत्रं शुमान्याभरणानि च ।
 वासांसि चैव दिव्यानि ब्राह्मणैस्तान् प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 रांकवास्तरणं चैव पर्यंकं सर्वकाञ्चनम् ।
 सपादपीठं भार्यायै सखे सीता ददाति च ॥ ८ ॥
 नागं शशुञ्जयं नाम यं मह्यं मातुलो ददौ ।
 तं ते ददाम्यलंकृत्य सहस्रेण गवां सह ॥ ९ ॥
 प्रतिगृह्य च तत्सर्वं सुयज्ञो मन्वाविद्वनम् ।
 रामाय सह वेदेक्षा संप्रायुक्ताश्रियः शुभाः ॥ १० ॥
 सुयज्ञं संविमज्यैवमन्यांश्चैव हितान् द्विजान् ।

अन्येभ्यो ऽपि ददौ रामः सुहृद्भ्यःकामतो धनम् ॥ ११ ॥

भृत्यप्रेष्यजनेभ्यश्च विभवस्यानुरूपतः ।

शिल्पिभ्यश्चोपकारिभ्यो ददौ रामो महायशाः ॥ १२ ॥

ततो भ्रातरमाभाष्य लक्ष्मणं राघवो ऽब्रवीत् ।

ददस्व त्वमपि क्षिप्रं द्विजाग्रेभ्यो ऽर्हतो धनम् ॥ १३ ॥

सुहृद्भ्यश्चात्मना कामानीप्सितानपवर्जय ।

गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च भोजनाच्छादनेन च ॥ १४ ॥

इष्टांस्तर्पय सौमित्रे ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

सुहृदश्चार्हतः सर्वान् कामैः संविभजेप्सितैः ॥ १५ ॥

अगस्त्यं कौशिकं चैव गार्ग्यं शाण्डिल्यमेव च ।

समाहूयाभिवर्ष त्वं धनरत्नाद्यवृष्टिभिः ॥ १६ ॥

*सुहृन्मां परया भक्त्या य उपास्ते सदैव सः ।

*आचार्यस्मैत्तिरोयाणां तमानय यतव्रतम् ॥ १७ ॥

*तस्मै दानानि दास्यामि रत्नानि विविधानि च ।

*रुचिराणि च वासांसि यावन्मत्तो ऽभिकांक्षति ॥ १८ ॥

सुतं चित्ररथं नाम सखायं मे त्वमानय ।

तस्मै दास्यामि विभवान् यथार्हानभिकांक्षितान् ॥ १९ ॥

ये च मे वन्दिनः सन्ति ये चान्ये परिचारिकाः ।

मयास्तर्पय कर्मस्तान् समाहूयाशु लक्ष्मण ॥ २० ॥

चैलप्रक्षालका ये च ये च नः श्मश्रुयोजकाः ।

अनुलेपकाः सेवकाश्च हामकाः स्नापकाश्च ये ॥ २१ ॥

संवाहकाः सलिलदाः पुरतोवाचकाश्च ये ।^०
 तेषां निष्कृतसहस्रं त्वं वृत्त्यर्थमुपकल्पय ॥ २२ ॥
 भोजनार्थं दशशतं शालीना पृथगुत्सृज ।
 व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ २३ ॥
 मल्लाना योधकानां च रथोद्वर्त्तनशालिनाम् ।
 ऋडकानां च निष्कानां सहस्रमपवर्जय ॥ २४ ॥
 कौशल्यां प्रेप्यर्गश्च यः शुश्रूषति लक्ष्मण ।
 सुमित्रां चैव तस्मै त्वं सहस्रे द्वे समुत्सृज ॥ २५ ॥
 मिक्षामृजो द्विजा ये च कौशल्यां मातरं मम ।
 पर्युपासन्ति ये तेभ्यो द्वे सहस्रे ममुत्सृज ॥ २६ ॥
 तथैव च सुमित्रा ये मिश्रवः समुपासते ।
 तेभ्यश्चैव द्विजातिभ्यः सहस्रमपवर्जय ॥ २७ ॥
 न सीदति यथा कश्चिन्मयि त्रिप्रोपिते वनम् ।
 अनुजीविजनः सौम्य तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
 न मे ऽस्त्यदेयं साधुभ्यो मन्त्रविद्भ्यो हि लक्ष्मण ।
 यो मे ऽस्ति विभगः कश्चित्तं विश्राणय सर्वशः ॥ २९ ॥
 यथोद्दिष्टं ददौ तेभ्यः क्रमवित्क्रमजीवितम् ।
 संनिभज्य ततो रामः सर्वानाहूय सो ऽप्रीत् ॥ ३० ॥
 कार्या भवद्भिर्नोत्कण्ठा रक्ष्यं चेदं गृहं मम ।
 लक्ष्मणस्य च यत्नेन यात्रदागमनं मम ॥ ३१ ॥
 अनुजीविजन राम इत्युक्त्वा शोककर्षितम् ।

धनाध्यक्षानुवाचेदं समाहूय पुनर्वचः ॥ ३२ ॥

यदस्ति वित्तशेषं मे सर्वमेवापशेषतः ।

आनयध्वं प्रदास्यामि तदप्यङ्गमशेषतः ॥ ०३३ ॥

इत्युक्ताः समुपाजहुर्धनशेषमशेषतः ।

रामाजया धनाध्यक्षाः समुपादाय सर्वतः ॥ ३४ ॥

तद्वनं विकलानाथकृपणेभ्यश्च राघवः ।

दरिद्रेभ्यश्च साधुभ्यो ददौ सर्वमशेषतः । ३५ ॥

अथ वृद्धो दरिद्रश्च बहुभृत्यजनो द्विजः ।

उपायाद्भिक्षितुं रामं त्रिजटो नाम विश्रुतः ॥ ३६ ॥

स राममवनं प्राप्य प्रविश्याथानिवारितः ।

उवाच राममासाद्य वेपमान इदं वचः ॥ ३७ ॥

दरिद्रो ऽस्म्यसमर्थश्च बालपुत्रश्च राघव ।

मामाप्यर्हसि वित्तेन मंविभक्तुं यदार्हतः ॥ ३८ ॥

तमुवाच ततो रामो वृद्धं परिहसन्निर ।

विप्रमाद्गिरसं दीनं वित्तार्थिनमुपागतम् ॥ ३९ ॥

गवां सहस्रमस्त्येव यदविश्राणितं मया ।

ततो गृहाण यावत्त्वं मयं शक्नोषि राक्षितुम् ॥ ४० ॥

इति रामवचः श्रुत्वा त्रिजटो राममभिर्धौ ।

स ह्यात्मनो दृढां कक्ष्यां बद्ध्वा संभ्रान्तमानसः ॥ ४१ ॥

दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ।

वृद्धभावाद्वेपमानो गाः स कालयितुं स्वयम् ॥ ४२ ॥

तमुवाच ततो रामस्त्रिजटं द्विजसत्तमम् ।

परिहासः कृतो ब्रह्मन् निवर्त्तस्य किमिच्छामि ।

एतच्चैव सहस्रं ते गवां गोपैरहं मह ॥ ४४ ॥

धनं दास्यामि भूयश्च यावदिच्छसि शाधि माम् ।

इत्युक्तस्त्रिजटो वने यज्ञेयमिति राघव ॥ ४५ ॥

तस्मै रामो ददौ द्रव्यं प्रभूतं यज्ञसिद्धये ।

स तं समार्यस्त्रिजटो यथेप्सितं प्रतिग्रहं प्राप्य समृद्धमानसः ।

प्रशस्य रामं मुदितो जगाम ह प्रजासु रामस्य यशः प्रकाशयन् ॥४६॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे वित्तविश्राणनं

नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः । ३५ ॥

[पट्विंशः सर्गः]

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनानि सः ।
 जगाम पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवः ॥ १ ॥
 आयुधानि गृहीत्वाऽसौ सर्वोपकरणानि च ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा तस्मान्निष्क्रम्य वेश्मनः ॥ २ ॥
 तौ गृहीताऽऽयुधौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 राजमार्गं समेयातां सीतयाऽनुगतां तदा ॥ ३ ॥
 ततश्च वेश्मशृंगाणि हर्म्याणि च समन्ततः ।
 ददृशुस्तौ तदारुह्य पौरजानपदास्त्रियः ॥ ४ ॥
 अन्तरं राजमार्गे च नासोज्जनपदावृते ।
 तदातुरास्ते प्रस्थानं रामस्यामिततेजसः ॥ ५ ॥
 पदार्तिं तं समायात सभार्यं सहलक्ष्मणम् ।
 ऊचुर्दृष्ट्वा बहुविधा वाचो दुःखममन्विताः ॥ ६ ॥
 अनुप्रयाति यं यान्तं चतुरङ्गं महद्बलम् ।
 तमिमं सीतया सार्धमनुगच्छति लक्ष्मणः ॥ ७ ॥
 सुसैन्धवरसङ्गोऽपि भक्तिमानतिवीर्यवान् ।
 अनृतं पितरं कर्तुं धर्मात्मा नायामिच्छति ॥ ८ ॥
 या न शक्या पुरा द्रष्टुं देवराकाशगिरिषु ।
 सीतां तामद्य पश्यन्ति राजमार्गे पृथग्जनाः ॥ ९ ॥
 सहजेनांगरागेण भृषितां चरवर्णिनीम् ।
 विवर्णतां नायिष्यन्ति सीतां शीतोष्णवायवः ॥ १० ॥

नूनं दशरथो ऽन्येन भूतेनाविष्टचेतनः ।
 यथा विवामयेदद्य प्रियं पुत्रमकारणम् ॥० ११ ॥
 यदि हि स्यादनाविष्टः मत्त्वेनान्येन केनचित् ।^०
 कथं विवामयेदेनमकस्माद्वृणमागम् ॥० १२ ॥
 को ह्यार्यो निर्गुणमपि त्यजेत्पुत्रमचेतनः ।^०
 किमु यम्य गुणैः कृत्स्नलोकोऽयमनुरञ्जितः ॥ १३ ॥
 आनृशंस्यं क्षमा शीलं श्रुतं मत्स्यं पराक्रमः ।
 शोभयन्ति गुणा राममेतै सुप्रस्यिता भुवि ॥ १४ ॥
 विवामेनाद्य' तेनास्य' दुःखितोऽद्य महाजनः ।
 औदकानीव मत्त्वानि सलिलस्य परिक्षयात् ॥ १५ ॥
 लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ।
 अपर्षणीव मोमस्य राहुग्रहनिपीडया ॥ १६ ॥
 परिमोगप्रसादानां परिव्राणसुखस्य च ।
 तथाऽभयप्रदानस्य दाता गच्छति नो वनम् । १७ ॥
 साधुलक्ष्मणवत्सर्वे त्यक्तमोगपरिग्रहाः ।
 राममेवानुगच्छामः किं नो दारिद्र्येन वा ॥ १८ ॥
 सपुत्रधनदाराश्च सपुत्रद्रव्यमचंयाः ।
 गच्छामस्तत्र यत्रायं साधु गच्छति राघवः ॥ १९ ॥
 विहारोद्यानशयनं मयिरामनमाधनम् ।
 परित्यज्यानुगच्छामस्तुन्यदुःखा नृपात्मजम् ॥ २० ॥
 मधुद्रुतनिधानानि शीर्णघ्नस्तोच्छ्रयाणि च ।
 प्रक्षीणघान्यक्रोपाणि हीनसंमार्जनानि च ॥ २१ ॥

निर्घृणे निरनुक्रोशे कीदृशं हृदयं तत्र ।

शरणागतं याचमानं यस्मान्मा त्यक्तुमिच्छामि ॥ ११ ॥

माऽयं नृशंसे ते लोकः परो वाऽस्तु सुरावहः ।

यन्मा प्रियेण पुत्रेण नियोजयसि दुःखितम् ॥ १२ ॥

उचितः शिरिका-थानं रथयानं च मे सुतः ।

कान्तारवनदुर्गाणि कथं पद्भ्यां गमिष्यति ॥ १३ ॥

स्नाद्नामन्नपानानामुचितोऽयं ममात्मजः ।

सुकुमारो विलासी च मृष्टाभरणभूषितः ॥ १४ ॥

कपायाणि च वन्यानि मूलानि च फलानि च ।

वल्कलाजिनसंघीतः स कथं भक्षयिष्यति ॥ १५ ॥

अपि नाम स धर्मात्मा पिनीतो गुरुवत्सलः ।

मयाऽसि पितृमान् पुन स्त्रीशेनाकृतात्मना ॥ १६ ॥

शीलवृत्तगुणज्येष्ठ प्राणेभ्योऽपि प्रिय सुतम् ।

कथं त्यक्तुं गुणारामं रामं ध्यायेत मे मनः ॥ १७ ॥

नृशंसोऽहमनायोऽह सर्वथैव घिगस्तु माम् ।

शुश्रूषु स्त्रीजितः पुन दयित यस्त्यजाम्यहम् ॥ १८ ॥

किं मा वक्ष्यति लोकोऽयं नृशमं पापकारिणम् ।

चसिष्ठो वामदेवश्च जानातिः कश्यपस्तथा ॥ १९ ॥

किं मा वक्ष्यन्ति श्रुत्वेदं तथाऽन्ये ब्राह्मणादिनः ।

विश्वामित्रादयः सिद्धास्तपोननानिगामिनः ॥ २० ॥

पृथिव्यां पृथिवीपालाः किं मा वक्ष्यन्ति साधवः ।

पुक्तोऽस्म्ययशसा लोके पतितश्चास्मि सर्वथा ॥ २१ ॥

कैकेय्यं राज्यलुब्धाय अतिसृज्य वरद्वयम् ।

हा हतोऽस्मि विनष्टोऽस्मि दग्धोऽस्मि चपलेन्द्रियः ॥ २२ ॥

कैकेय्या वशमापन्नः पापायाः पापमोहितः ।

शुलभिर्वद्वच्यंश्च कृच्छ्रैर्वालोऽपि कर्पितः ॥ २३ ॥

सुखकालेऽद्य पुत्रो मे दुःखमेवोपमोक्ष्यते ।

अनियोज्यैव दुःखेषु रामं राजीवलोचनम् ॥ २४ ॥

तदैव मरणं मे स्याद्यदि पापं च नान्नुयाम् ।

इति राजा दशरथः पुत्रशोकाकुलेन्द्रियः ॥ २५ ॥

अनिन्ददात्मनाऽऽत्मानं सुरां पीत्वेव वेदवित् ।

एवं विलपतस्तस्य दुःखार्तिस्थ महीपतेः ॥ २६ ॥

उपेत्यावेदयामास सुमन्त्रो राममागतम् ।

ततः स राजा समुपागतं सुतं सुमन्त्रतो वेत्य भृशार्तिमानसः ।

प्रवेक्ष्यतामाश्विति तं तदा वचः सुमन्त्रमुद्गीक्ष्य तदाऽभ्यधात्प्रभुः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे दशरथविलापो

नाम सप्तर्त्तिशः सर्गः ॥ ३७ ॥

[अष्टात्रिंशः सर्गः]

प्रवेश्यतां राम इति वाक्यमुक्त्वा नराधिपः ।
 तीव्रशोकसमाविष्टो भूयो मोहमुपागमत् ॥ १ ॥
 मुहूर्त्तमिव निश्चेष्टो भूत्वा मोहपरायणः ।
 प्रतिलेभे ततः संज्ञां सिंहामनगतो नृपः ॥ २ ॥
 लब्धसंज्ञं च तं भूयः सुमन्त्रः पृथिवीपतिम् ।
 उपेत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाचेदं सुदुःखितः ॥ ३ ॥
 दन्त्वा धनानि विप्रेभ्यो भृत्येभ्यश्चोपजीवनम् ।
 स्वरश्मिभिरिवादित्यः ख्यातो लोके गुणांशुभिः ॥ ४ ॥
 आज्ञां ते शिरसाऽऽदाय वनं गन्तुं कृतक्षणः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च नराधिप ॥ ५ ॥
 द्रष्टुं ते ऽभ्यागतः पादौ तं पश्य यदि मन्यसे ।
 इति राजा सुमन्त्रस्य श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 आकाश इव शुद्धात्मा निश्चयो ऽयं सुदुःखितः ।
 सुमन्त्रानय मे क्षिप्रं यावन्तो हि परिग्रहाः ॥ ७ ॥
 दारैः परिशृतस्तं हि द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ।
 इत्युक्तो ऽन्तःपुरं गत्वा सुमन्त्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 आर्याः^१ क्रन्दति राजा नश्चिरं^२ तत्र हि गम्यताम् ।
 एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण त्वराऽन्विताः ॥ ९ ॥
 तवाजगमुर्नृपं द्रष्टुं भर्तुराजाय शासनम् ।

१ कै. म. ल. य—०मुपागतम् । ०मुपागमत् इति कै कोपे विभिन्न-
 मस्यां मंशोधितम् । २ य, म—आर्या । ३ ल—न चिरं ।

अर्द्धसप्तशता नार्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ १० ॥

उपेयुस्ताः पतिं द्रष्टुं कङ्केय्या महितं तदा ।

समवेक्ष्यागतान् दारानशेषेण ततो नृपः ॥ ११ ॥

सुमन्त्रानय मे धिप्रं पुत्रमित्यभ्यभाषत ।

ततः सुमन्त्रस्त्वरितो रामं लक्ष्मणमेव च ॥ १२ ॥

प्रवेशयामास गृहं राजस्तां चैव मैथिलीम् ।

दृष्ट्वैव च तमायान्तं दुराद्रामं कृताञ्जलिम् ॥ १३ ॥

उत्पपातामनादाचो राजा श्रीमंवृतस्तदा ।

आगच्छ पुत्र रामेति परिष्वक्तुमुपागतम् ॥ १४ ॥

अप्राप्यैव च संभ्रान्तः पपात नृपतिः सुतम् ।

सीदन्तं तं समभ्येत्य रामः संभ्रान्तमानसः ॥ १५ ॥

अप्राप्तमेव धरणीं परिगृह्णाङ्कमास्थितम् ।

शनैरुत्थाप्य संभूढं तस्मिन्नेवासने पुनः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च न्यवेशयत् ।

वीजनेनोपवेश्येनं वीजयामास मूर्च्छितम् ॥ १७ ॥

ततः स्त्रीणां महान्नादः^४ संजज्ञे राजवेश्मनि ।

मुहूर्तादिव तं रामो लब्धसंज्ञं महीपतिम् ॥ १८ ॥

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम् ।

आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरो ऽसि नः ॥ १९ ॥

प्रस्थितं वनवासाय संपश्य कुशलेन माम् ।

लक्ष्मणं चानुजानीहि वैदेहीं च महीपते ॥ २० ॥

निवर्त्यमानावपि हि न निवर्त्याविमौ मया ।
 अतो नो वनवासाय गमने कृतनिश्चयान् ॥ २१ ॥
 लक्ष्मणं मां च सीतां च समनुज्ञातुमर्हसि ।
 अनुज्ञाकांक्षिणं राममिति मत्वा महीपतिः ॥ २२ ॥
 उवाच प्रेक्ष्य दीनात्मा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
 वरप्रदानात्कैकेय्या पुराऽहं राम वंचितः ॥ २३ ॥
 तस्मान्निगृह्य मां मूढं राजा भवितुमर्हसि ।
 एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ॥ २४ ॥
 पितरं प्रणिपत्येदं प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
 भवान्पिता गुरुश्चैव राजा भर्ता प्रभुश्च मे ॥ २५ ॥
 दैवतं पूजनीयश्च गरीयान् धर्मएव च ।
 भवन्नियोगे स्थातव्यं मया राजन् प्रसीद मे ॥ २६ ॥
 न निवर्तयितव्योऽहं भव सत्यप्रतिश्रवः ।
 राजा वर्षसहस्राय भवानेवास्तु नः प्रभो ॥ २७ ॥
 यथा त्वया प्रतिज्ञातं कैकेय्यास्तत्तथा कुरु ।
 त्वां चेत्कृत्वाऽहमनृतं राज्यमिच्छेमित्सुत ॥ २८ ॥
 त्रैलोक्यस्यापि कृत्स्नस्य न तत्काले भविष्यति ।
 ध्रुत्वा तु वचनं रामात्सत्यपाशगतो नृपः ॥ २९ ॥
 उवाच करुणं वाक्यं बाष्पाद्गदया गिरा ।
 निश्चितं यदि ते राम मत्प्रियार्थमितो वनम् ॥ ३० ॥
 गन्तुं पुरादितः पुत्र ततो गच्छ मया सह ।
 न हि त्वया विरहितो राम जीवितुमुत्सहे ॥ ३१ ॥

मया त्वया च रहिते राजाऽस्तु भरतः पुरे ।

इति ब्रुवाणं नृपतिं रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

नार्हसि त्वमितो गन्तुं मया सह धनं प्रभो ।

नानुवृत्तिस्त्वया कार्या मम राजन् कथंचन ॥ ३३ ॥

। प्रमोद तात धर्मेण योक्तुमर्हसि नो भवान् ।

सत्यप्रतिज्ञमात्मानं कर्तुमर्हसि मानद ॥ ३४ ॥

। स्वधर्मं स्मारयामि त्वां राजन्नोपदिशामि ते ।

स्वधर्मतो ऽद्य मत्स्नेहाञ्ज्यवितुं न त्वमर्हसि ॥ ३५ ॥

एवमुक्तो दशरथो रामं वचनमब्रवीत् ।

कीर्तिमायुर्वलं शौर्यं धर्मं चाप्नुहि शाश्वतम् ॥ ३६ ॥

यशसो वृद्धये भूयः पुनरागमनाय च ।

अरिष्टं गच्छ पन्थानं मत्सत्यं परिपालयन् ॥ ३७ ॥

इमां तु रजनीमेकामिह त्वं वस्तुमर्हसि ।

अद्य भुक्त्वा मया सार्धं भोगानिष्टान्धनानि च ॥ ३८ ॥

समाश्वास्य सुदुःखार्तां मातरं वै गमिष्यसि ।

इति रामो वचः श्रुत्वा पितुरार्तस्य धीमतः ॥ ३९ ॥

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा राजानं शोकविह्वलम् ।

संमुत्सृज्य सुखं भूयो न निवर्तितुमुत्सहे ॥ ४० ॥

यानद्य भोगान् प्राप्स्यामि को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।

तस्माद्गमनमेवाहं वृणोमि न निवर्तितुम् ॥ ४१ ॥

धन-रत्न-चिता भूमिरियं सद्रव्यसञ्चया ।

सहस्रत्यश्वरथग्रामा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४२ ॥

त्यजेयं दयितान् प्राणानिष्टान् भोगान् धनानि च ।

भवन्तमनृतं कर्तुं न त्विच्छेयं कदाचन ॥ ४३ ॥

अपगच्छतु ते दुःखं नृपते मद्वियोगजम् ।

क्षुभ्यन्ति त्वद्विधा नैवं साधवः सागरोपमाः ॥ ४४ ॥

न राज्यप्राप्तिमिच्छामि न सुखानि महीपते ।

त्वत्प्रतिज्ञातमिच्छामि सत्यं कर्तुं प्रशाधि माम् ॥ ४५ ॥

अनुजानीहि मां शीघ्रं वनवासकृतोद्यमम् ।

अनुग्रहं परं मन्ये त्वत्सत्यपरिपालनम् ॥ ४६ ॥

इयं सराष्ट्रा सपुरा च मेदिनी मया विसृष्टा भरताय दीयताम् ।

अहं च सत्यं भवतोऽनुपालयन् वनं गमिष्यामि तपो निपेक्षितम् ४७

मयाविसृष्टां भरतो महीमिमां सहाद्विशैलां सपुरां सकाननाम् ।

शिवां सुप्तीमामनुशास्तु वीर्यवांस्त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत् ४८

तथा न मे पार्थिव धीयते मनो महत्स्वपि प्रीतिसुखेषु वर्तितम् ।

यथा निदेशे तव शिष्टसम्मते व्यपेतु दुःखं तव मद्वियोगजम् ॥ ४९ ॥

इदं हि नैवानघ राज्यमव्ययं न चापि भोगानि सुखानि कामये ।

न जीवितं त्वामनृतेन योजयन् वृणोमि राजन् सुकृतेन ते शपे ॥ ५० ॥

फलानि मूलानि च भक्षयन् वने गिरींश्च पश्यन् सरितः सरांमि च ।

वने निवत्स्यामि सुखो गतज्वरो व्यपेतुं दुःखं तव मद्वियोगजम् ५१

इत्यापे रामायणे ऽधोऽध्याकाण्डे दशरथममाश्रामनं

नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

[एकोनचत्वारिंशः सर्गः]

ततः सुमन्त्रं नृपतिः पीडितः स्वप्रतिज्ञया ।
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य अशासाह्वय मन्त्रिणम् ॥ १ ॥
 चतुरङ्गं बलं भूरि अस्त्राभरणभूषितम् ।
 राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रमेवोपकल्प्यताम् ॥ २ ॥
 रूपयौवनशालिन्यो विलासिन्यो महाधनाः ।
 अनुयान्तु कुमारस्य रत्यर्थं रुचिराननाः ॥ ३ ॥
 सुहृदो ये ऽनुरक्ताश्च रामं राजीवलोचनम् ।
 ते चैनमनुगच्छन्तु संविभक्ता महाधनैः ॥ ४ ॥
 कोशाध्यक्षाश्च ते सर्वे कोशमादाय सर्वशः ।
 गच्छन्तमनुगच्छन्तु रामं राजीवलोचनम् ॥ ५ ॥
 मृगयां विहरन् भोगान् भुञ्जंश्चायमर्भाप्सितान् ।
 वनेष्वपि धमन् रामो मृत्वा राज्यं सुखानि च ॥ ६ ॥
 यावान्मद्विभवः कश्चिद् यावदभ्युपजीवनम् ।
 अशेषेणैव तत्सर्वं राममेवानुगच्छतु ॥ ७ ॥
 ददद्दानानि तीर्थेषु विसृजंश्च धनानि मे ।
 रामो ऽयं वनवामे ऽपि राज्यधर्मं समश्नुताम् ॥ ८ ॥
 भरतो ऽप्युद्धृतधनामयोध्यां पालयिष्यति ।
 सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संपद्यतां वनम् ॥ ९ ॥
 ब्रुवत्येवं दशरथे कैकेय्या भयमस्पृशत् ।
 आस्यं शुशोष च वास्याः स्वरश्चैव व्यभिद्यत् ॥ १० ॥
 सा विवर्णमुखी दीना राजानामिदमब्रवीत् ।

संरंभामर्षताम्राक्षी क्रोधपर्याकुलेक्षणा ॥ ११ ॥
 हृतसारमिदं राष्ट्रं पीतमण्डां सुरां यथा ।
 दत्त्वाऽप्यथद्वया मे त्वं भविष्यस्यनृती नृप ॥ १२ ॥
 एवं नृशंसया भूयो वाक्शरैरभिपीडितः ।
 कैकेय्या दुःखितो राजा तामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 बहैतां वै धुरं गुर्वामसह्यां साधुगर्हिताम् ।
 नृशंसे किं तुदसि मां वाक्प्रतोदैः पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 एवं ब्रुवन्तं राजानं कैकेयी पुनरब्रवीत् ।
 पापस्वभावा वचनं परुषं घोरनिश्चया ॥ १५ ॥
 तथैव पूर्वः सगरो ज्येष्ठं पुत्रं किलात्यजत् ।
 असमञ्जसमत्पुत्रं तथा त्वं राघवं त्यज ॥ १६ ॥
 एवमुक्तो धिगित्युक्त्वा राजा दशरथस्तदा ।
 दध्यौ ब्रीडाऽन्वितः किञ्चिच्छिरः संकंपयन्निव ॥ १७ ॥
 ततो वृद्धो महामात्यः सिद्धार्थो नाम विश्रुतः ।
 भृशं बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 पुरा ऽसमंजसं देवि सगरः पृथिवीपतिः ।
 हेतुना त्यक्तवान् येन ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ १९ ॥
 असमञ्जाः समादाय पौराणां दारकान् गले ।
 सरय्वामाशु चिक्षेप दैः शील्यादिति मे श्रुतम् ॥ २० ॥
 तेन विप्रकृताः क्रुद्धाः पौराः सगरमब्रुवन् ।
 असमञ्जसमेकं वा त्यजास्यान्वा महीपते ॥ २१ ॥

तानुवाच ततो राजा किं कारणमिति प्रभुः ।

तं तथा रूपिताः सर्वे पौरा राजानमब्रुवन् ॥ २२ ॥

पुत्रस्तथैष दौःशील्यादेवं किल स दारकान् ।

गले क्रोशत आदाय सरग्व्यां क्षिपति प्रभो ॥ २३ ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा पौराणां मगरो नृपः ।

तत्याज दयितं पुत्रं तेषां स प्रियकाम्यया ॥ २४ ॥

अविनीतमेवं नृपतिः सगरस्त्यक्तवान् सुतम् ।

गुणवन्तं सुतं राजा रामं त्यक्ष्यत्ययं कथम् ॥ २५ ॥

इति सिद्धार्थवचनं श्रुत्वा दशरथो नृपः ।

शोकव्याकुलया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

अनुव्रजामि स्वयमेव रामं राज्यं परित्यज्य सुखानि चैव ।

त्वमप्यनार्ये भरतेन सार्धं यथा सुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे सिद्धार्थवाक्यं

नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

[चत्वारिंशः सर्गः]

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा पितुर्दशरथस्य च ।

अन्वभाषत धर्मात्मा रामस्तत्र महामनाः ॥ १ ॥

त्यक्तसर्वस्वभोगस्य' वन्याहारनिषेविणः' ।

अनुयात्रेण मे कार्यं किं राजन्' विजने वने ॥ २ ॥

यो हि हित्वा द्विपश्रेष्ठं गजकक्ष्यां बहेनृप ।

किं कार्यमूढया तस्य त्यजतः कुञ्जरात्तमम् ॥ ३ ॥

तथा मम त्रियुक्तस्य ध्वजिन्या किं प्रयोजनम् ।

मर्ममेवानुजानामि चीराण्येव तु केवलम् ॥ ४ ॥

खनित्रापिटके चोभे सशिके वरये नृप ।

चतुर्दश हि वर्षाणि वने वत्स्यामि निर्जने ॥ ५ ॥

अथ चीराणि कैकेयी स्वयमादाय राघवम् ।

उवाच परिधत्स्वेति निर्लज्जं' जनसंसदि' ॥ ६ ॥

परिगृह्य तु ते चीरे कैकेय्या हस्ततस्ततः ।

विहाय वासमी मुखे रामः परिदधे स्वयम् ॥ ७ ॥

अन्येव लक्ष्मणश्चापि विहाय वसने शुभे ।

चीरे परिदधे वीरस्तथैव पितुरग्रतः ॥ ८ ॥

अथात्मपरिधानाय पीते' काशेयवाममी ।

दृष्ट्वा समुद्यते चीरे कैकेय्या जनकात्मजा ॥ ९ ॥

लज्जमाना स्थिता पार्श्वे रामस्य शुमदर्शना ।

१ म—० सर्वस्य० । २ कै, य—० निवामिनः । ३ म—राजन् किं कार्य । ४ म—निर्लज्जाजनसंसदिः । ५ म—च । ६ म—पीत— ।

जग्राह भृगमुडिग्रा मृगी दृष्ट्व वागुराम् ॥ १० ॥

परिमृह्य च ते चीरे मीता चाप्पाविलेक्षणा ।

गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

आर्यपुत्र कथं चीरमहं बध्नामि शंस मे ।

इत्युक्त्या चीरमेकं सा स्वस्मिन् स्फुरन्धे समामजत् ॥ १२ ॥

द्वितीयं च परिदधे चीरमादाय मथिली ।

तां चीरवसनां दृष्ट्वा भर्तृनाश्रमनाथवत् ॥ १३ ॥

प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वा धिग्धिगित्येव चाब्रुवन् ।

तं विक्रन्दं नृपः श्रुत्वा स्वस्त्रीभिः समुदीरितम् ॥ १४ ॥

चिच्छेद जीवितश्रद्धां सुखश्रद्धां च दुःखितः ।

स निःश्वस्योष्णमिक्ष्वाकुर्भायां तामिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

रामस्यैकस्य गमने धरं याचितवत्यामि ।

न सौमित्रेर्न जानक्या नृशंसं दुष्टचागिणि ॥ १६ ॥

किमर्थमनयोध्वीरे ददास्यशुभदर्शने ।

पापे पापममाचारे नृशंसं कुलपांयनि ॥ १७ ॥

कैकेयि न च मांमित्रिने मीता गन्तुमर्हति ।

ननु पर्याप्तमेतावत् पापे रामविग्रामनम् ॥ १८ ॥

किं ते भूय इदं कर्तुं मतिं निरयगामिनि ।

इति ब्रुवाणं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् ॥ १९ ॥

अवाकशिरममासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।

इयं धर्मज्ञा कौशल्या माता मम तपस्विनी ॥ २० ॥

वृद्धा चाक्षुद्रशीला च सुभृशं त्वामनुव्रता ।

मद्वियोगाद् भृशं राजन्निमग्ना शोकसागरे ॥ २१ ॥

मदनुग्रहार्थं कृपणा त्वत्तो रक्षणमर्हति ।

यथा न दुःखितेयं स्यात्त्रया नाथेन नाथिनी ॥ २२ ॥

मदपेक्षया तथा राजन् सदेमां द्रष्टुमर्हसि ।

इमां महेन्द्रोपम तात दुःखितामवेक्षितुं^९ त्वं जननीं ममर्हसि ।

यथा वनस्थे मायि शोककर्षिता न जीवहीना यमसादनं व्रजेत् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽधोध्याकाण्डे रामस्य^{१०} चीरपरिग्रहो

नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[एकचत्वारिंशः सर्गः]

मुनिवेशधरं रामं दृष्ट्वंवादिनं नृपः ।

भार्याभिः सह मर्त्राभिः शुशोच च स्तोद च ॥ १ ॥

न चैनं शोकदुःपार्तः शशाकामिनिरीक्षितुम् ।

न चाभिभाषितुं राजा शशार्कनं सुदुःखितः ॥ २ ॥

म मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःसमीलितलोचनः ।

विललापातुरो दीनो राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥

नूनं मया कृताः पूर्वं विपुत्राः पुत्रवन्मलाः ।

यथा पुत्र वियुज्ये ऽहं त्वयाऽतिकृपणो ऽवशः ॥ ४ ॥

अकाले देहिनां मृत्युर्नूनं तावन्न विद्यते ।

वियुज्यमानो यन्मृत्युं नाधिगच्छाम्यहं त्वया ॥ ५ ॥

लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशचीरधरं वनम् ।

प्रस्थितं पश्यतो मे ऽद्य हृदयं किं न दीर्यते ॥ ६ ॥

यत्र पुत्र मया काले लालनीयो ऽमि सर्वदा ।

दुःखे महति तत्र त्वां योजयामि धिगस्तु माम् ॥ ७ ॥

एकस्याः खलु कैकेय्याः कृते ऽयं दुःखितो जनः ।

इत्युक्त्वा निपपातोऽन्यां राजा मूर्च्छां जगाम च ॥ ८ ॥

मंज्ञां च प्रतिलभ्याथ मुहूर्तात् स महीपतिः ।

अश्रुपूर्णेक्षणो वाक्यं सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

युक्त्वा रथं मदीयं त्वं शीघ्रमानय वाजिभिः ।

तेन प्रापय मे पुत्रं वनं मुनिजनप्रियम् ॥ १० ॥

एतन्मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ।

पित्रा मात्रा च यः माधुरेवं निर्वास्यते सुतः ॥ ११ ॥

इति राज्ञा समादिष्टः सुमन्त्रस्त्वरयन्निव ।

आजगाम रथं राज्ञो युक्त्वा परमवाजिभिः ॥ १२ ॥

उपनीय च संयुक्तं रथं रत्नविभूषितम् ।

राज्ञो निवेदयामास युक्त इत्यभितोषितः ॥ १३ ॥

कोशाध्यक्षमथाहूय स्वममात्यं नराधिपः ।

उवाचेदं वचो धर्म्य शोकव्याकुलिताक्षरम् ॥ १४ ॥

वामांसि त्वं महार्हाणि भूषणानि वराणि च ।

वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्यै प्रतिपादय ॥ १५ ॥

इति राज्ञा समादिष्टो गत्वा कोशगृहं तु मः ।

प्रायच्छच्छीघ्रमानीय वैदेह्यै सर्वमेव तत् ॥ १६ ॥

ततो निवामयामास तानि वासांसि मैथिली ।

भूषयामास चात्मानं भूषणैस्तैर्वरानना ॥ १७ ॥

ततो विराजयामास तद्वेष्म सुविभूषिता ।

विमलेव प्रभा मौरी व्यभ्रं वितिमिरं नमः ॥ १८ ॥

तथा तु सा मैथिलपार्थिवात्मजा विभूषिता प्रीतिकरैर्विभूषणैः ।

विदिद्युते द्यौरिय तोयदागमे शतहृदा पत्रशतैरलंकृता ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽथोऽध्याकाण्डे मीतालंकारिको

नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[द्विचत्वारिंशः सर्गः]

अलंकृतां तु वंदेहीं द्योतमानामिव त्रियम् ।
 विभूषितां परिष्वज्य श्वश्रुर्वचनमब्रवीन् ॥ १ ॥
 मेहान्मूर्धन्युपाग्राय माता दुहितरं यथा ।
 गच्छन्तं वनवामाय त्वं राममनुगच्छामि ॥ २ ॥
 त्वामतो ऽनुममाधास्ये कार्यं ते हृदि मठचः ।
 सत्कृता लालिताश्चापि वंदेहि प्राकृताः स्त्रियः ॥ ३ ॥
 न स्मरन्त्युपकारं हि न प्रीतिं न च मोहदम् ।
 रूपयौवनसंमर्गात् सुभावेन च दर्पिताः ॥ ४ ॥
 तत्त्वया नायमन्तव्यः पुत्रो मम धनच्युतः ।
 दयतं हि पतिः स्त्रीणां सधनो निर्धनो अपि वा ॥ ५ ॥
 मद्रियोगकृतं दुःखं वनवामकृतं तथा ।
 न संस्मरेद्यथा रामस्तथा कार्यं हि मैथिलि ॥ ६ ॥
 इति श्वश्रुवा ममादिष्टा सीता भर्तृपरायणा ।
 कृताञ्जलिः स्थिता ब्रह्मा कौशल्यमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 आर्ये करिष्ये ऽभ्यधिकं शासनं ते यथाऽऽस्थ माम् ।
 अभिज्ञा ह्यस्मि' सत्स्त्रीणां धर्माचारस्य सर्वशः ॥ ८ ॥
 न मां पृथग्जनममामार्ये त्वं मन्तुमर्हसि ।
 रामाद्विचलिता नालमहं सूर्यादिव प्रभा ॥ ९ ॥
 नातन्त्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः ।
 नापतिः सुखमाप्नोति' नारी यद्यपि सुप्रजा ॥ १० ॥

मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
 अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ११ ॥
 साऽहं सुखानां सर्वेषां दातारं दैवतं पतिम् ।
 कथमार्ये ऽवमन्येयं^३ यथाऽन्याः प्राकृताः स्त्रियः ॥ १२ ॥
 किं च मन्ये देवतानामनुग्राह्याऽस्मि^४ साम्प्रतम् ।
 यन्मे प्रकृतिकल्याणीं श्रद्धां वर्धयसे पुनः ॥ १३ ॥
 भर्तुः प्रियनिमित्तं हि त्यजेयमपि जीवितम् ।
 पाणिप्रदानसमयात्प्रभृत्येवं व्रतं मम ॥ १४ ॥
 विप्रयुक्ता हि रामेण कन्दर्पेणैव रूपिणा ।
 पतेयं पर्वताग्राढा विशेयं वा हुताशनम् ॥ १५ ॥
 प्रमाणं तन्मया कार्यं यदग्निगुरुसन्निधौ ।
 सलाजकुसुमः पाणिः पीडितो राघवेण मे ॥ १६ ॥
 इतरा लघुसत्त्वा हि स्त्रियो यावन्विभ्रमात् ।
 भर्तारमवमन्यन्ते संश्लिष्टाश्च कुवांधवैः ॥ १७ ॥
 स्वयं कामान्न वक्तव्यमार्ये ऽहं पतिदेवता ।
 यथा भर्तारि यत्तिप्ये तथा श्रोष्यासि सज्जनात् ॥ १८ ॥
 राज्यनाशं वने वासं त्वद्वियोगं च राघवः ।
 प्रयत्तिप्ये तथा कर्तुं यथा नातिस्मारिष्यति ॥ १९ ॥
 सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा कौशल्या हृदयंगमम् ।
 शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ २० ॥
 परिष्वज्य च कौशल्या मथिलीं जनकात्मजाम् ।

उवाच परमश्रीता गद्गदस्फलिताक्षरम् ॥ २१ ॥
 अनाश्र्वर्यमिदं पुत्रि वचनं तव मैथिलि ।
 या त्वं विदार्य वसुधां मीते मम्यमित्रोद्विता ॥ २२ ॥
 जनकस्य नरेन्द्रस्य मैथिलस्य महात्मनः ।
 यशमश्च गुणानां च मीते त्वममि भूषणम् ॥ २३ ॥
 अहं यशस्या धन्या च यस्यास्त्वं समुपस्थिता ।
 गुणज्ञा च कृतज्ञा च धर्मज्ञा च यशस्विनी ॥ २४ ॥
 निर्वृत्ताऽहं भविष्यामि त्वया मह वनं गते ।
 रामे राजीवपत्राक्षे ह्ययोध्यां पुनरागते ॥ २५ ॥
 वनेषु खलु ते पुत्रि भाव्यमस्याग्रमत्तयां ।
 लक्ष्मणस्य च वीरस्य देवस्य विजेषतः ॥ २६ ॥
 एवं सन्दिश्य सीतां तु यशस्य च यशस्विनीम् ।
 मूर्ध्न्युपाग्राय मन्त्रेहं कौशल्या राममब्रवीत् ॥ २७ ॥
 नित्यं राघव मीताया भवितव्यं ममीषतः ।
 लक्ष्मणस्य च भक्तस्य त्वया वीरस्य मानद ॥ २८ ॥
 कर्तव्यश्चाग्रमादस्ते वने प्रचुरपादपे ।
 तां प्राञ्जलिरभिक्रम्य मातृमध्ये व्यवस्थिताम् ॥ २९ ॥
 रामोऽपि धर्म्यं धर्मज्ञो मातरं वाक्यमब्रवीत् ।
 अम्य मीतां ममाश्रित्य यत्त्वं मामनुशाससि ॥ ३० ॥
 लक्ष्मणो दक्षिणो बाहूञ्छायेव मम मैथिली ।
 नेयं त्यक्तुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ ३१ ॥
 गृहीतशरचापस्य कुतोऽस्ति हि भयं मम ।

अपि त्रयाणां लोकानामाश्वराढ्या शनक्रनोः ॥ ३२ ॥

अम्ब मा दुःखिनी भूस्त्वं पश्यार्तं पितरं मम ।

क्षयो ऽस्य वनवासस्य भविष्यत्यचिरेण मे ॥ ३३ ॥

अस्य राज्ञः प्रसादेन वर्षाण्येतानि मे शुभे ।

शिवेनैव गमिष्यन्ति यथैकदिवसं तथा ॥ ३४ ॥

स्वास्तिमन्तमरोगं मां पुनर्भ्यागतं वनात् ।

स्वैरेव मुकृतैः पुण्यध्रुवं द्रक्ष्यामि मा शुचः ॥ ३५ ॥

एतावदभिनीताथमुक्त्वा स जननीं वचः ।

अर्धमस्तजानास्तत्र ददर्शान्या विमातरः ॥ ३६ ॥

समुपेत्य च मातृस्ताः कृताञ्जलिरिदं वचः ।

उवाच रामो धर्मात्मा प्रश्रयावनतस्तदा ॥ ३७ ॥

मंभामात्पुरुषः कश्चिद्विश्वासाद्वा ऽपराध्यति ।

क्षन्तव्यमपराद्धं मे सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३८ ॥

अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा यदन्यदपि किञ्चन ।

अपराद्धं तदद्याहं सर्वशः क्षमयामि वः ॥ ३९ ॥

अथ जज्ञे महांस्तत्र तामां नृपतियोपिताम् ।

क्रीञ्चीनामिव संक्रन्द एवं ब्रुवति राधवे ॥ ४० ॥

मुरज-पणव-चेणु-नादितं दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवितस्वनं व्यसनमवस्तदभूद्विनादितम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे दशरथस्त्रीविलापो

नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

[त्रिचत्वारिंश मर्गः]

कृताञ्जलिस्ततो रामो लक्ष्मणश्च महाययाः ।
 वंदेही चैव गजानं प्रतिजग्मुः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं चैनं प्राणिपत्यानुमान्य च ।
 रामः शोकपरिम्लानां जननीमम्यवादयत् ॥ २ ॥
 अन्येव लक्ष्मणश्चैनां रुदतीमम्यवादयत् ।
 ततो मातुः सुमित्रायाः पार्श्वं जग्राह लक्ष्मणः ॥ ३ ॥
 तं वन्दमानं रुदती परिष्वज्य च पीडितम् ।
 स्नेहान्मूर्धन्युपाग्राय सुमित्रा पुत्रमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं मह रामेण लक्ष्मण ।
 शुश्रूष आतङ्गं ज्येष्ठं रामं लोकहिते रतम् ॥ ५ ॥
 मत्पुत्रेण त्वया पुत्र तागिताऽहं मवांधवा ।
 यस्त्वं त्यक्त्वा प्रियान् दारान् मां च राममनुव्रतः ॥ ६ ॥
 ममस्थो विषमस्थो वा रामस्ते परमा गतिः ।
 प्राणैरपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च ते ॥ ७ ॥
 तस्मादस्याग्रमत्तम्त्वं शरीरं परिपालय ।
 विजने वमतो ऽरण्ये सीतया रमतः सह ॥ ८ ॥
 एष पुत्र भतां धर्मो यं त्वमिच्छामि मेवितुम् ।
 उचितं वः कुले पुत्र भ्रातृज्येष्ठानुपालनम् ॥ ९ ॥
 भ्राता ज्येष्ठो ऽग्रमत्तेन रामो राजीवलोचनः ।
 त्वया पुत्र वने मेव्यः परिपाल्यश्च मर्वथा ॥ १० ॥
 दानं दीक्षा तपश्चैव तनुत्यागो मृधे ऽपि वा ।

रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ ११ ॥

अयोध्यामटवों विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं पुत्रं सुमित्रा राममब्रवीत् ॥ १२ ॥

त्वया ऽपि पुत्र रक्ष्यो ऽयं लक्ष्मणः शत्रुकर्षण ।

भक्तो ऽनुरक्तो ऽनुगतो भ्राता भृत्यः सुहृच्च ते ॥ १३ ॥

त्वया ऽयं सर्वथा रक्ष्यस्त्वं चैवानेन राघव ॥

एवमस्त्विति रामस्तां सुमित्रां प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

चक्रे कृताञ्जलिर्धनमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ।

ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

विनीतवदुपागम्य भानलि र्वास्त्रं यथा ।

राजपुत्र नमस्ते ऽस्तु युक्तो ऽयं ते महारथः ॥ १६ ॥

अनेन त्वां हि नेष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यामि ।

चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि त्वया वने ॥ १७ ॥

राज्यार्थिन्या पिता ते ऽयं कैकेय्या यानि याचितः ।

तं वरार्हं रथं युक्तं मीता हृष्टेन चेतसा ॥ १८ ॥

आरुरोह वरारोहा कृत्वाऽलंकारमात्मनः ।

वनवामं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च ॥ १९ ॥

भर्तारमनुगच्छन्त्यै मीतार्यै श्वशुरौ ददौ ।

तथैवायुधजातानि तूणांश्च कवचानि च ॥ २० ॥

रथोपस्थमभिन्यम्य खनित्रपिटकं च तत् ।

अथ ज्वलनमंकाशं चामोकरविभूषितम् ॥ २१ ॥

तमारुरुहतुः क्षिप्रं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

सीतातृतीयावारूढौ दृष्ट्वा तूर्णमनोदयन् ॥ २२ ॥

सुमन्त्रः संहितानथान् वायुवेगसमाञ्जवे ।

प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ॥ २३ ॥

यभूव नगरं सर्वं क्रोधपूर्णं बलं च तत् ।

तत्समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विषम् ॥ २४ ॥

हयशिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ।

ततः सधृदवाला हि पुरी परमपीडिता ॥ २५ ॥

राममेवामिदुद्राव घर्मार्त्तः सलिलं यथा ।

पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव जनाः पुरनिवासिनः ॥ २६ ॥

अश्रुपूर्णमुखाः सर्वे तमृचुर्भृशदुःखिता ।

संयच्छ वाजिनः स्रुत शनैर्याह्वयवा पुनः ॥ २७ ॥

रामस्य द्रष्टुमिच्छामो मुखचन्द्रं महात्मनः ।

हृदयाणि हरत्येष सर्वेषां नरचन्द्रमाः ॥ २८ ॥

पश्यामस्तावदेवैनं कदा द्रक्ष्यामहे पुनः ।

प्रस्थितो दुर्गमध्वानं नाथो नो भक्तवत्सलः ॥ २९ ॥

कदैर्न वनकान्ताराद्द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ।

आयसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंहतम् ॥ ३० ॥

यन्न दीर्णं प्रिये पुत्रे वनवासाय निर्गते ।

एकैव कृतपुण्येयं वदेही तनुमध्यमा ॥ ३१ ॥

या ऽनुगच्छति गच्छन्तं छायेवानुपमं पतिम् ।

त्वं च लक्ष्मण सिद्धार्थः कृतपुण्यश्च यः प्रियम् ॥ ३२ ॥

भक्त्याऽनुगच्छसि ज्येष्ठं आतरं धर्मवत्सलम् ।

एषा ते महती सिद्धिरेष ते ऽभ्युदयो महान् ॥ ३३ ॥

एष स्वर्गस्य ते पन्था यद्राममनुगच्छसि ।

एवं ब्रुवंतस्ते पौरा वाप्सवेगमुपागतम् ॥ ३४ ॥

यदा न शेकुः मंरोद्धुं दुःखार्त्ता रुरुदुस्ततः ।

क नु गन्तामि दुःखार्त्तानस्मानुन्मृज्य राघव ! ॥ ३५ ॥

नयाम्मानपि यत्र त्वं गन्तुं राम ममुद्यतः ।

अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दानाभिर्दानमानमः ॥ ३६ ॥

निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रष्टुमिच्छन् स्वयं गृहात् ।

क्रंदन्तीनां ततः स्त्रीणां शुश्रुवे तत्र निस्वनः ॥ ३७ ॥

करेणूनामिवाक्रन्दो वृद्धे गतशिर्षो वने ।

म च राजा दशरथो गतश्रीर्नि वभौ तदा ॥ ३८ ॥

यथा पूर्णः शशी काले ग्रहेणोपहतद्युतिः ।

ततो हा हेति करुणः शब्दः ममभवन्महान् ॥ ३९ ॥

दुःखितं प्रेक्ष्य गजानं सदारं निर्गतं गृहान्

हा रामेति जना केचिद्धा राजन्निति चापरे ॥ ४० ॥

क्रोधमाना नृपं तत्र परिवत्रुः ममन्ततः ।

तमवेक्ष्य ततो रामः पितरं शोकविह्वलम् । ४१ ॥

पदातिमनुगच्छन्तं दारः स्वः परिवारितम् ।

देव्या काञ्चल्यया सार्धं विह्वले तं पदे पदे ॥ ४२ ॥

धर्मपाशस्थितो दीनो नाशक्रोदमिभापितुम् ।

पदाती तौ तु दुःखात्तो दृष्ट्वा शोकममन्वितौ ॥ ४३ ॥

पितरौ नोदयामास ग्रीधं याहीति सारथिम ।

न हि सन्दर्शने रामस्तयोर्दुःखपरीतयोः ॥ ४४ ॥

यथाक सोढुं दुःखार्ताः स्तोत्रादित इव द्विषः ।

हा पुत्र राम हा मीते हा हा लक्ष्मण पश्य माम् ॥ ४५ ॥

इति राजा च' देवी च क्रोशन्तावभ्यधावताम् ।

रामलक्ष्मणसीताश्च मृजन्तो वारि नेत्रजम् ॥ ४६ ॥

अमकृत्तामर्षक्षन्त नृत्यन्तीमिव मातरम् ।

तिष्ठ तिष्ठेति राजा हि याहि याहीति राघवः ॥ ४७ ॥

सुमंत्रस्य बभूवात्मा गोचक्रान्तरितो यथा ।

नाश्रौपमिति राजानं सूत' वक्ष्यसि मङ्गमे" ॥ ४८ ॥

० चिरं दुःखस्य जातोऽयमिति रामस्तमब्रवीत् ।

स रामस्य मतं बुद्ध्वा सुमन्त्रो दीनमानसः ॥ ४९ ॥

अञ्जलिं नृपतेर्बद्ध्वा नोदयामास तान् हयान् ।

शीघ्रं प्रजर्वितैरश्वैः प्रयान्तमथ राघवम् ॥ ५० ॥

यदा न शेकुरन्येतुं पौराणां ताः स्त्रियस्तदा ।

न्यवर्तन्त सुदुःखार्ता निराशा रामदर्शने ॥ ५१ ॥

मनोभिराशुवेगेश्च न न्यवर्तन्त सर्वशः ।

यमिच्छेच्च पुनर्द्रष्टुं न तं दूरमनुब्रजेत् ॥ ५२ ॥

यस्मिष्ठप्रमुखा विप्रा इत्युचुस्तं नृपं तदा ।

तेषां तदा तद्वचनं स राजा श्रुत्वा गुरूणां परिगृह्य वाप्सम् ।

तस्थौ प्रयान्तं सुतमीक्षमाणो विपादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे रामनिर्याणं

नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

[चतुश्चत्वारिंशः सर्गः]

तस्मिन्प्रयाते त्वरितं पुराद्रामे कृताञ्जली ।

आर्त्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥

अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।

यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क नु गच्छति ॥ २ ॥

न क्रुध्यत्यभिज्ञस्तो ऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।

क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् स नाथः क नु गच्छति ॥ ३ ॥

कौशल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते ।

तथा सर्वासु वर्त्तेत महारमा क नु गच्छति ॥ ४ ॥

कैकेय्या क्लिश्यमानानां राज्ञा च कुपितेन यः ।

परित्राता च गोप्ता च रक्षिता क नु गच्छति ॥ ५ ॥

अधुद्विर्वेत किं राजा विपरीतमतिर्नु किम् ।

यां नाथं सर्वभूतानां परित्यजति राघवम् ॥ ६ ॥

इति राजमहिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।

अन्योन्यं संपरिष्वज्य बाहुभ्यां संप्रचुक्रुशुः ॥ ७ ॥

स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ।

श्रुत्वा पुत्रवियुक्तात्मा विपमाद मुदुःखितः ॥ ८ ॥

नाग्निहोत्राण्याहूयन्त सूर्यश्चान्तरधीयत ।

व्यसृजन्कवलाक्षागा गावो वत्सान्न चाददुः ॥ ९ ॥

पृथस्पतिपुष्पाकैन्दुशुक्रांगारकराहवः ।

दारुणाः सोममासाद्य ग्रहाः सर्वेऽवतस्थिरे ॥ १० ॥

नक्षत्राणि हताचोऽपि ग्रहाश्चोपहताचिपः ।

विशिखाश्च सधूमाश्च नाग्रयश्च प्रकाशिरे ॥ ११ ॥

अकालानिलवेगेन महोदधिरिवोद्धतः ।

रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल च ॥ १२ ॥

दिशः पर्याकुलीभूतास्तिमिरेण समावृताः ।

नागरश्च जनः सर्वो दुःखशोकपरायणः ॥ १३ ॥

आहारे व्यवहारे च न कश्चित्कुरुते मनः ।

वाप्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ॥ १४ ॥

न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ।^०

न ययौ पवनः शीतो न तताप दिवाकरः ॥ १५ ॥

न रराज शशी चापि सर्वमासीत्समाकुलम् ।

सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वाचिन्तयन् ॥ १६ ॥

ये तु रामस्य सुहृदस्ते सर्वे मूढचेतसः ।

शोकमारसमाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा ॥ १७ ॥

गर्हयन्तश्च कैकेयीं निन्दन्तश्च महीपतिम् ।

आत्मभाग्यान्यसूयन्तः परं दैन्यमुपागताः ॥ १८ ॥

ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरन्दरेणेव यथा ऽमरावती ।

चचाल सर्वा भयमारपीडिता सनागयोधाश्चरथाकुला तदा ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे ऽन्तःपुर विलापो

नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

[पञ्चचत्वारिंशः सर्गः]

यावत्तु गच्छतस्तस्य राजा रूपं व्यलोकयत् ।

नैवेक्ष्वाकुवरस्तावच्चक्षुषी समुपाहरत् ॥ १ ॥

यावद्राजा प्रियं पुत्रं ददर्शात्यन्तधार्मिकम् ।

तावत्प्रवर्धते चास्य चक्षुः पुत्रदिदक्षया ॥ २ ॥

नापश्यत्तु रजो ऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।

तदाऽऽर्तश्च विवर्णश्च यपात धरणीतले ॥ ३ ॥

तस्य दक्षिणमङ्गं तु कौशल्याऽवहदङ्गना ।

चामं च माभ्यगात्पापा कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४ ॥

तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ।

उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥

कैकेयि मा ममाङ्गानि स्प्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणि ।

न हि त्वां स्पृष्टुमिच्छामि न भार्या त्वं न मे प्रिया ॥ ६ ॥

ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।

केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मा त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अगृह्णां यच्च तं पाणिमग्निपर्ययणं' च यत् ।

अनुजानामि तत्सर्वमिह लोके पश्य च ॥ ८ ॥

भरतश्चेत्प्रतोतः स्याद्राज्यं प्राप्यदमुत्तमम् ।

यन्मे स दद्यात्प्रीत्यर्थं मम तन्ममुपागतम् ॥ ९ ॥

अथ रेणुपरिष्वक्तं समुत्थाप्य महोपतिम् ।

न्यवर्तत तदा देवी कौशल्या शोककापेता ॥ १० ॥

हत्वेव ब्राह्मणं राजा पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ।
 अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संत्यज्य राघवम् ॥ ११ ॥
 निवर्तित्वा निवर्तित्वा सीदतो रथवर्त्मसु ।
 राजस्तस्य वर्या रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥
 विललाप च दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ।
 नगरौ तामनुग्राहस्यत्तथा पुत्रमनाथवत् ॥ १३ ॥
 इमानि ह्यसुख्यानां बहतां तं ममात्मजम् ।
 पदानि भुवि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥
 स नूनं किञ्चिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
 काष्ठं वा यदि वा दग्धमानमुपधाय स्वपिप्यति ॥ १५ ॥
 उत्थाम्यति च मेदिन्याः कृपणः पांसुगुण्डितः ।
 विनिश्चसन्प्रमथणे करेणूनामिव द्विपः ॥ १६ ॥
 द्रक्ष्यन्ति पुरुषार्थेन दीर्घबाहुं बनेचराः ।
 राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १७ ॥
 श्यामावदातं रक्ताक्षं चन्द्राननमनिन्दितम् ।
 पृथूरस्कं महाबाहुं शार्दूलममगामिनम् ॥ १८ ॥
 सिंहोरस्कं वृषस्कंधं शीरकृष्णाजिनाम्बरम् ।
 यदृच्छया देवलोकात्मंग्राहमिव वासवम् ॥ १९ ॥
 सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमाप्स्यामि ।
 न ह्यहं तं नरव्याघ्रमृते जीवितुमुत्सहे ॥ २० ॥
 इत्येवं विलपन् राजा जनार्धेनामिसंबृतः ।
 अपस्माररिवाविष्टः स विवेश पुरीं तदा ॥ २१ ॥

शून्यचत्वरवेशमान्तां संवृतापणदेवताम् ।

जनेर्दुःखागमक्लान्ते नान्त्याकीर्णमहापथाम् ॥ २२ ॥

तां स पश्यन् पुरो राजा राममेवानुचिन्तयन् ।

विलपन् प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवांबुदम् ॥ २३ ॥

कौशल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम् ।

इति ब्रुवन्तं राजानमन्वयु मर्गिदार्शिनः ॥ २४ ॥

तत्र चास्य प्रविष्टस्य कौशल्याया निवेशनं ।

अधिरुद्धापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २५ ॥

स तच्छुष्कं हृदमिव सुपर्णेन हतोरगम् ।

रामेण रहितं वेश्म वेदेद्या लक्ष्मणेन च ॥ २६ ॥

तद्य दृष्ट्वा महाराजो भुजाबुधम्य दुःखितः ।

उद्यः स्वरेण चुक्रोश हा राघव जहासि माम् ॥ २७ ॥

सुखितः किल तत् काले जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ।

प्रतिश्रवन्ते ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ २८ ॥

अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यां विशेषतः ।

अर्धरात्रे दशरथः कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

न त्वां पश्यामि कौशल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ।

रामे मे ऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ ३० ॥

तं राममेवानुविचिन्तयानं समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रम् ।

उपोपविश्याधिकमार्त्तरूपा विनिःश्वासन्ती विललाप कृच्छ्रात् ॥ ३१ ॥

इत्यापि रामायणे ऽयोध्याकाण्डे दशरथविलापो

नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

[पद्मचत्वारिंशः सर्गः]

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन कर्षितम् ।
 कौशल्या पुत्रशोकार्त्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
 राघवे नृपशार्दूल विषं मुक्त्वा द्विजिह्ववत् ।
 विहरिष्यति कँकेयी सुखं प्राप्तमनोरथा ॥ २ ॥
 विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा मनस्विनी ।
 त्रासयिष्यति मां भूयः कृष्णाहस्तिय वेश्मनि ॥ ३ ॥
 अस्मिंस्तु नगरे रामश्चरन् भैक्ष्यं गृहे वसन् ।
 कामकारो वरं दातुमपि रामं ममात्मजम् ॥ ४ ॥
 पातितः स तु कँकेय्या स्थानादिष्टाद्यथेष्टतः ।
 प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
 गजराजगतिं धीरो महाबाहुर् महाधनुः ।
 विशत्परण्यं नूनं स सभार्यो लक्ष्मणान्वितः ॥ ६ ॥
 वनेष्वदृष्टदुःखानां कँकेय्या वचनात्त्वया ।
 त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
 ते भोगहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ।
 वने वत्स्यान्ति कृष्णा मम वत्साः सुदुःखिताः ॥ ८ ॥
 अर्पीदानीं स कालः स्यान्मम शोकापहारकः ।
 सभार्यं सहितं भ्रात्रा पश्येयमिह यत्सुतम् ॥ ९ ॥
 कदाऽयोध्यां महाबाहुः पुरीं रामः प्रवेक्ष्यति ।
 पुरस्कृत्य रथे सीतां पौलोमीचिव वृत्रहा ॥ १० ॥
 श्रुत्वैवोपस्थितं रामं कदाऽयोध्या भविष्यति ।
 यशस्विनी हृष्टजना पताकाध्वजमालिनी ॥ ११ ॥

कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रमरण्यात्पुनरागतम् ।

नन्दिष्यति पुरी रम्या ममुद्र इव पर्वणि ॥ १२ ॥

कदा प्राणिमहस्राणि राघवौ पुनरागता ।

लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥

कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ।

मामुपैष्यति धर्मजः स्वत्ममिव मातरम् ॥ १४ ॥

कदा सुमनसः कन्या द्विजा गाश्च फलानि च ।

प्रविशन्तौ पुरीं हृष्टौ करिष्येते प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

प्रविशन्तौ कदाऽयोध्यां द्रक्ष्यामि शुभलक्षणा ।

उदग्राभरणां वीरां निस्त्रिंशवरधारिणां ॥ १६ ॥

आशामितानि देवेभ्यः कदा तं प्रतिमानदम् ।

रामं दृष्ट्वा प्रदास्यामि देवताभ्यः ग्रहपिता ॥ १७ ॥

निःमंशयमहं मन्ये मया पूर्वं कदर्यया ।

पातुक्कामेषु वत्सेषु मातृणां वारिताः स्तनाः ॥ १८ ॥

माऽहं गौरिव वत्सेन विवत्सा विह्वली कृता ।

कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्विलात् ॥ १९ ॥

तमहं सद्गुणैर्युक्तं मयशास्त्रविशारदम् ।

एकपुत्रा विना पुत्रं जीवितुं नोत्महे चिरम् ॥ २० ॥

न हि मे जीवितुं किञ्चित्मामर्थ्यमिह विद्यते ।

अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं महाबलम् ॥ २१ ॥

अयं हि मां तापयते सुदारुण स्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः ।

महोमिमां रश्मिभिरुत्तमप्रभो यथा निटाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकण्डे कौशल्यायित्यापो नाम

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ५६ ॥

[वं-४३]=[सप्तचत्वारिंशः सर्गः]=[दा-४५]

अनुरक्ता^१ महात्मानं गमं मत्पराक्रमम् ।

अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवामाय मानवाः ॥ १ ॥

निवर्त्यमानाः सुभृशं सुहृद्वर्गेण राघवात् ।

न स्म ते विनिवर्तन्ते गमस्यानुगता गथम् ॥ २ ॥

अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ।

वभूव गुणसंपन्नः पूर्णचंद्र इव प्रियः ॥ ३ ॥

स यान्यमानः काकुत्स्थः म्यामिः प्रकृतिमिर्चयी^२ ।

कुर्वाणः पितरं मत्स्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥

अवेक्षमाणः मन्त्रेहं चक्षुषा प्रपिवन्निव ।

उवाच रामो धर्मात्मा ताः प्रजाः मन्त्रिवर्तयन् ॥ ५ ॥

या प्रीतिर्वहुमानश्च मय्ययोध्यानियामिनः ।

मत्प्रियार्थमशेषेण भरते मा निवेड्यताम् ॥ ६ ॥

स हि कल्याणचारित्र्यैः कैकेयानन्दवर्धनः ।

करिष्यति यथावद्वः^३ प्रियणि च हितानि च ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानविनयं वृद्धः शीलगुणान्वितः ।

अनुरूपः स वो मर्त्ता भविष्यति सुखावहः ॥ ८ ॥

स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः ममाहितः ।

विनीतश्च मदा यत्तैः कर्त्तव्यं तस्य शामनम् ॥ ९ ॥

ज्ञानवृद्धो वयोवृद्धो मृदुवीरो गुणान्वितः ।

प्रगल्भः प्रियवादी च नित्यं वंघुजनप्रियः ॥ १० ॥

संतप्यते यथाऽसौ न वनवासं गते मर्षि ।
 महाराजस्तथा कार्यं मम प्रियचिकीर्षुभिः ॥ ११ ॥
 यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवान्वर्कीतयत् ।
 तथा तथा प्रकृतयो राममेवानुवत्रिरे ॥ १२ ॥^{०१}
 चाप्पेण पिहितो वीरो रामः सौमित्रिणा सह ।
 आचर्क्य गुणैर्बद्ध्वा पौरजानपदं जनम् ॥ १३ ॥
 अथ द्विजातयः शीलवृत्तश्रुतगुणान्विताः ।
 तपसा भावितात्मानो वचसा च महौजसः ॥ १४ ॥
 वयःप्रकंपशिरसो दूरादुचुरिदं वचः ।
 यद्वन्ते जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः ॥ १५ ॥
 न गंतव्यं निवर्तध्वं हिता भवत भर्त्सरि ।
 कर्णयन्ति^१ हि भूतानि विशेषेण तुरंगमाः ॥ १६ ॥^{०१}
 उपवाहो हि वो भर्त्ता नापवाहः पुराद्वनम् ।
 एवमार्त्तिप्रलापानां ब्राह्मणानां निशम्य सः ॥ १७ ॥
 अवक्ष्य सहमा रामो रथादवततार ह ।
 पद्भ्यामेव जगामाशु समीतः महलक्ष्मणः ॥ १८ ॥
 मन्त्रिकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ।
 द्विजाती[न्]हि पदं(दा)ती(र्त्ता)स्तान् रामश्चारित्रभूषणः ॥^{०२}
 न शशाकाग्रणीश्चक्षुः परिमोक्तुमवस्थितः ॥ १९ ॥
 गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा वनं मंत्रांतमानमाः ।
 ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥

अयं ब्राह्मणसंघश्च^१ मन्तमनुगच्छति ।

द्विजाः * स्कंधाधिरूढास्त्वामग्रतो *ऽप्यनुयान्ति हि ॥ २१ ॥

वाजिन^२-मपुच्छानि^३ छत्राप्येतानि यास्यतः ।

पृष्ठतोऽनुग्रयांति त्वां हंसानामित्र पंक्तयः ॥ २२ ॥

अनगाज्ञातपत्रस्य रग्निमन्तापितस्य ते ।

पयि छायां करिष्यामः स्वैरुत्तराजपेरिकैः ॥ २३ ॥

या हि नः मततं बुद्धिर्वेदमंत्रानुमारिणी ।

त्वत्कृते सा स्मृताऽम्माभिर्नगासानुमारिणी ॥ २४ ॥

हृदयेष्ववतिष्ठन्ति वेदा ये नः परं धनम् ।

ते यास्यन्ति वनं त्वद्य त्वद्वाहुजलमाश्रिताः ॥ २५ ॥

न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वत्कृते निश्चिता वयम् ।

वमिष्यन्ति गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २६ ॥

त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु न्याग्यं धर्ममवेक्षितुम् ।

यदि धर्मं न जानामि प्रजानां रक्षणोद्भयम् ॥ २७ ॥

ब्राह्मणा माननीयास्ते प्रजानां हितकाम्यया ।

याचितोऽमि निरर्त्तस्य हंसशुक्लशिरोरुहैः ॥ २८ ॥

शिरोभिर्विनयाचाग्महीपतनपांसुलैः ।

यहूनां वितता यत्रा द्विजानां य उद्गायताः ॥ २९ ॥

तेषां समाप्तिरापन्ना तत्र वत्स निरर्त्तने ।

भक्तिमान्ति हि भूतानि जंगमाजंगमानि च ॥ ३० ॥

५ ल—हि ब्राह्मणसंघश्च । * (द्विज-^२) * (अग्रतो ?) ६ ल—वाजिना ।

म—वाजि । (वाजपेय ?) । ७ ल—समुच्छानि । (समुत्थानि) ।

याचन्ते त्वां भृशार्त्तानि कुरु तेषां प्रभो हितम् ।
 याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ ३१ ॥
 भक्तानां हि परित्यागस्तत्रैव विदितो यथा ।
 अनुगन्तुं न शक्ता हि मूलैरुर्वीनिबन्धनैः ॥ ३२ ॥
 ऊर्ध्वशाखाः सकरुणं विक्रोशन्तीव पादपाः ।
 निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षसकन्धेष्वधिष्ठिताः ॥ ३३ ॥
 त्वां पक्षिणोऽपि याचन्ते सर्वभूतानुकाम्पितम् ।
 एवं विक्रोशतामेव द्विजानां न न्यवर्त्तत ॥ ३४ ॥
 तूष्णीमेव ययौ रामो वाग्मी सौमित्रिणा सह ।
 गच्छन्नेवाथ सहमा राघवो धर्मवत्सलः ।
 ददर्श तमसां तत्र वारयन्तीमिवाग्रतः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे ब्राह्मणवाक्यं नाम
 सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

[चं-४४]=[अष्टचत्वारिंशः सर्गः]=[दा-४६]

ततः म तममातीरे वासमाश्रित्य राघवः ।

मीतामुद्दिश्य मौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

प्रथमेयं निशा मौम्य मौमित्रे समुपस्थिता ।

वनवासस्य भद्रं ते नोत्काण्ठितुमिहार्हमि ॥ २ ॥

पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः ।

यथा निलयमेलीनं ह्रीनानि मृगपक्षिभिः ॥ ३ ॥

अयोध्या नगरी शून्या राजधानी पितुर्मम ।

सपालवृद्धा निर्यातानस्मान् शोचति लक्ष्मण' ॥ ४ ॥

भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ।

धर्मकामार्थसहितैर्वर्ज्यैराश्रयिष्यति ॥ ५ ॥

भरतस्यानृशंस्वात्यं संचिन्त्याहं पुनः पुनः ।

नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ६ ॥

त्वया युक्तं नरव्याघ्र माननुग्रजता कृतम् ।

ईप्सितव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ७ ॥

अद्विरेव हि मौमित्रे वमामोऽयं निशामिमाम् ।

एतद्वि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे मति ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वा तु मौमित्रि सुमन्त्रमपि राघवः ।

अप्रमत्तस्त्वमग्नेषु भव सृतेत्युवाच ह ॥ ९ ॥

सोऽध्वान् सुमन्त्रः संयम्य भूयस्तं प्रत्युपास्थितः ।

प्रभृतं यवसं दत्त्वा चभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १० ॥

उपास्य तु शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम् ।
 रामस्य शय्यां संचक्रे स्रुतः सौमित्रिणा सह ॥ ११ ॥
 तां शय्यां तमसातीरे वृक्षपणैः कृतां तदा ।
 रामः सौमित्रिमामन्त्र्य सभार्यः संविवेश ह ॥ १२ ॥
 प्रक्षालयामास तदा पादौ रामस्य लक्ष्मणः ।
 स्वयं सलिलमादाय सीतायाश्चप्यनन्तरम् ॥ १३ ॥
 सभार्य संप्रसुप्तं तं भ्रातरं वीक्ष्य लक्ष्मणः ।
 कथयामास स्रुताय रामस्य विविधान् गुणान् ॥ १४ ॥
 गोकुलाकुलतां नीतं तमसातीरमास्थितः ।
 अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १५ ॥
 जाग्रतोरेव सा रात्रिः सारथेल्लक्ष्मणस्य च ।
 जगाम तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥
 उत्थाय चिररात्रे स प्रजाः सुप्ता निशम्य च ।
 अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १७ ॥
 अस्मद्व्यपेक्षया तात निर्व्यपेक्षांस्सुखेप्विमान् ।
 वृक्षमूलेषु संसुप्तान् पश्य पाँरान् गृहेष्विव ॥ १८ ॥
 यथैते निश्चिताः सर्वे यतन्ते ऽसन्नवर्त्तने ।
 अपि देहांस्त्यजिप्यन्ति न त्यजिप्यन्ति निश्चयम् ॥ १९ ॥
 यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु ।
 रथमारुह्य गच्छामः पथाऽग्नेन तपोवनम् ॥ २० ॥
 एवमेते विमोक्षयन्ति मतिमस्मद्व्यपेक्षणे ।

अतोऽन्यथाकृते ऽस्माभिर्न तु मोक्षयन्ति निश्चयम् ॥ २१ ॥

तात भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ।

म्यपेयुरनुरक्ता मे वृक्षमूलान्युपाश्रिताः ॥ २२ ॥

पौरा ह्यनुगता दुःखाद्विप्रमोच्या नराधिपैः ।

न तु खल्वात्मनो योज्या दुःखेषु पुरवासिनः ॥ २३ ॥

अथाह लक्ष्मणो रामं साक्षाद्दर्शयित्वा स्थितम् ।

रांचते मे महाप्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥

ततस्तु सूतस्त्वरितः स्यन्दनेन हयोत्तमान् ।

योजयित्वा तु रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥

मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामो ऽब्रवीद्वचः ।

उदधुखः प्रयाहि त्वं रथमादाय सारथे ॥ २६ ॥

सुहृत् त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ।

यथा च न विदुः पौरास्तथा कुरु समाहितः ॥ २७ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे स सारथिः ।

प्रत्यागम्य तु रामाय स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ २८ ॥

स स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ।

शीघ्रगामाकुलावार्तां तमसामतरन्नदीम् ॥ २९ ॥

संतीर्य च महाबाहुः श्रीमच्छिवमकण्टकम् ।

प्रपेदे तमसामार्गमभयं शुभदर्शनम् ॥ ३० ॥

प्रबुध्य पौरास्तु ततो निशाक्षये रथस्य तत्संदददशुर्निवर्तनम् ।

नृपात्मजः सोऽनुगतः पुरीमिति व्यपेक्षया ते नगरं पुनर्ययुः ॥ ३१ ॥

इत्यापे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे नमस्मान्नीरनिवासो

नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

[३-४५]=[एकोनपञ्चाशः सर्गः]=[दा-४८।२]

अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ।

तद्गतानीम सत्त्वानि ऋगुर्गतचेतमाम् ॥ १ ॥

स्वं स्वं ते गृहमासाद्य पुत्रदारैः समागताः ।

अश्रुणि मुमुक्षुः सर्वे सुस्वरं बाष्पनिह्वलाः ॥ २ ॥

न स्म सद्योमृतान् कश्चित् सुप्रियानपि चान्धवान् ।

तथा शोचत्ययोध्याया यथा रामविनासने ॥ ३ ॥

न च श्रीराशिस्तकश्चिन्न चैव जुहुवुर्द्विजाः ।

ब्रह्म न प्राभवत्किञ्चिन्न च धर्मोऽभ्यर्त्तत ॥ ४ ॥

व्यनदन्वाणुमुत्सृज्य केचित्तत्र सुदुःखिताः ।

गयनेप्सपतश्चान्ये निरुक्ता इव पादपाः ॥ ५ ॥

इष्ट दृष्टा च नाह्वयन् विपुल वा धनागमम् ।

पुत्रं प्रथमजं दृष्ट्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ६ ॥

कुले कुले रुदन्त्यश्च भर्तार गृहमागतम् ।

वितुदन्ति सुदुःखार्त्ता वाग्भिस्तोत्रेरिव द्विपम् ॥ ७ ॥

किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ।

प्राणैर्वा किं सुरैर्नापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ८ ॥

स एकः पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।

यो ऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ९ ॥

आपगाः कृतपुण्याश्च पद्मिन्यश्च वने शुभाः

यासु पात्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ १० ॥

विचित्रकुमुमापीडा मञ्जरीमधुधारिणः ।

पादपाः पर्वताग्रस्था रमयिष्यन्ति राघवम् ॥ ११ ॥
 अकालं ह्यपि गुरयानि मूलानि च फलानि च ।
 दर्शयिष्यन्ति वृक्षेषु गिरीणां राममागतम् ॥ १२ ॥
 काननं वापि शैलं वा यं रामो ऽधिगमिष्यति ।
 प्रियातिथिभिर्वा प्राप्तं नैनं शक्यति नार्चितुम् ॥ १३ ॥
 निचित्रकुसुमैर्दृक्षेत् लेम्बमञ्जरीधारिभिः ।
 निदर्शयन्तो निमिघान् घातूश्चित्राश्च निर्झरान् ॥ १४ ॥
 रमयिष्यन्ति काकुत्स्थ मटव्यश्चित्रकाननाः ।
 आपगाश्च तथारूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ १५ ॥
 स हि भर्ता सशैलाया वसुमत्या महायशः ।
 धर्मपालश्च लोकस्य वीरो दशरथात्मजः ॥ १६ ॥
 यत्र रामो भवेद्भर्ता नास्ति तत्र पराभयः ।
 स हि नाथोऽस्य जगतः स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥
 युष्माकं राघवो ऽत्यर्थं योगक्षेमं करिष्यति ।
 तूष्णं तमनुगच्छामो यात्रहरं न गच्छति ॥ १८ ॥
 पादच्छायासुप्तं तस्य मथयामाकुतोभया ।
 वयं परिचरिष्यामः मीता यूयं च राघवम् ॥ १९ ॥
 इति पौरस्त्रियो भर्तृन् दुःखार्तास्तास्तदाऽब्रुवन् ।
 युष्माकं राघवो रक्षेन् योगक्षेमं करिष्यति ॥ २० ॥
 सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ।^०
 स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य वै ॥ २१ ॥
 को न तेन प्रतीयेत वासं नोद्विग्नमानसः ।

संप्रीयेतामनोज्ञेन सोत्कण्ठितजनेन च ॥ २२ ॥
 कैकेय्या यदिदं राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ।
 नात्र नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २३ ॥
 या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रव्राजयति निर्घृणा ।
 इच्छेद्यदि महाराजस्तं राज्येनाभिषेचितुम् ॥ २४ ॥
 न हि जातु चिरं जीवेद्राजा परमदुःखितः ।
 गते दशरथे स्वर्गमधर्मं प्रतिपत्स्यते ॥ २५ ॥
 यया^१ पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ।
 न सा संरक्षितुं शक्ता कैकेयी कुलपांसनी ॥ २६ ॥
 कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेम हि ।
 जीवन्त्यां साधु जीवामः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २७ ॥
 न हि प्रव्राजिते^२ रामे जीविष्यति महीपतिः ।
 भृते दशरथे व्यक्तं विलापस्तदनन्तरम् ॥ २८ ॥
 मिथ्या प्रव्राजितो रामः सीता लक्ष्मण एव च ।
 भरताय विसृष्टाः^३ स्म^४ क्षुद्राय (रुद्राय) पशवो यथा ॥ २९ ॥
 ते विपं पिबतालोढ्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः^५ ।
 राघवं चानुगच्छध्वं प्रणाशं मा ऽनुगच्छत^६ ॥ ३० ॥
 विलेपुरेवमार्त्तास्ता नगरे नगरास्त्रियः ।
 इति स्म ता रामनिमित्तमातुरा यथा पितुर्भातरि वा विवामिते ।
 विलप्य दीना रुरुदुः सुदुःखिताः सुतर्हि तासामधिकः स राघवः ३१
 इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे नगरस्त्रीविलापो
 नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

२ य, म-नु । ३ य, ल, म-यथा । ४ य, म-प्रव्राजिते । ५ ल-विदिष्टाः ।

६ कै-स । म-सो । ७ य-सुदुर्गमाः । ८ म-सा (मा?) धिगच्छत ।

[वं-४६]=[पञ्चाशः सगेः]=[दा-४९]

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।

जगाम पुरुषन्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥

तथैव गच्छतस्तस्य प्रभाता रजनी शुभा ।

उपस्थाय ततः सन्ध्यां तथैवाभ्युदिते रवौ ॥ २ ॥

तं स्यन्दनमधिष्ठाय प्रतस्थे राघवस्तदा ।

गोमती माकुलावर्तामतरङ्गं महानदीम् ॥ ३ ॥

तामुत्तीर्य महाबाहुः श्रीमच्छिवमकर्ममम् ।

प्रतिपेदे तमसामार्गमनुरूपं शिवं शुभम् ॥ ४ ॥

ग्रामान्सुकृष्टसीमन्त्र पुष्पितानि वनानि च ।

पश्यन्नेव ययौ शीघ्रैः श्वेतेरेव हयोत्तमैः ॥ ५ ॥

शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।

राजानं धिग् दशरथं कामस्य वशवर्त्तिनम् ॥ ६ ॥

नृशंसा वतकैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ।

तीक्ष्णा सा भिन्नमर्यादा क्रूरे कर्मणि वर्तते ॥ ७ ॥

या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ।

अरण्याय महात्मानं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥ ८ ॥

एता' वाचो मनुष्याणां पथि ग्रामेषु राघवः ।

शृण्वन्नपि ययौ वीरः कौशल्यानन्दवर्धनः ॥ ९ ॥

गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ।

मयूरहंसाभिरुतां सस्मार स्तरयूं नदीम् ॥ १० ॥

स महीं मनुना राजा दत्तां चेक्ष्वाकवे पुरा ।
 स्फीतराष्ट्रवर्ती गमो वैदेह्यै समदर्शयत् ॥ ११ ॥
 मृत इत्येवमाभाष्य सारार्थं तमभीक्ष्णशः ।
 मत्तहंसस्वनः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥
 कदाऽहं पुनरागत्य मग्ध्याः मलिले शुभे ।
 मृगयां पर्यटिष्यामि पित्रा मात्रा च मङ्गतः^१ ॥ १३ ॥
 इत्येवमभिकांक्षामि मृगयां मरयु तटे ।
 गतिर्ह्येषा परा लोके राजपिंगणसेविता ॥ १४ ॥
 स तमध्वान मिक्ष्वाकुः सर्वं मधुरजल्पकः ।
 तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १५ ॥
 गत्वा च देवमङ्गाशः शीघ्रं शीघ्रपराक्रमः ।
 अथामसाद सायाह्ने शृङ्गवीरपुरं महत् ॥ १६ ॥
 विगाह्य मरयुं रम्यां वीरो लक्ष्मणपूर्वजः ।
 अयोध्याभिमुखो रामः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 सोच्छ्वासहृदयः पश्यन्मीतां लक्ष्मणमेव च ।
 आपृच्छामि-पुरीं^२ श्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते ॥ १८ ॥
 देवता भवनानि त्वं पालयानां^३ वसन्तिनः* ।
 निवृत्तवनवामस्त्वां कृतज्ञो जगतीपतिः ॥ १९ ॥
 पुनर्द्रक्ष्यामि पित्रा च मात्रा च मह मंगतः ।
 ततो रुधिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ २० ॥

१ म—संरुता । ३ व, म—पुरे । ल—पुरि । १ कै, व—“पालय ” ।

म—“पाल ” ।

उवाचासुमुखो दीनो गमो जानपदान वचः ।

अनुक्रोशो दया चैव युष्माभिर्दार्ढ्यतो मयि ॥ २१ ॥

चिराद्दुःखेन पापी-गम्यतामर्थमिदमे ।

ते प्रणम्य महात्मानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥^७

विनदन्तो जना घोरं न्यवर्तन्त क्वचिन् क्वचिन् ।

तथा विलपतां तेषामतृप्तानां च राघवः ॥ २३ ॥

अचक्षुर्विषयं प्रागाद्ययार्कः क्षणदागमे ।

ततो धान्यधनोपेतां दानशीलजनावृताम्^८ ॥ २४ ॥

अकुतश्चिद्भयां क्षेमां चैत्ययूपशतांकिताम् ।

उद्यानोपवनोपेतां मपन्नतरगोरमां ॥ २५ ॥

तुष्टपुष्टजनाकीर्णां गोकुलाकुलशोमिताम् ।

प्रेक्षणीयां नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषविनादिताम् ॥ २६ ॥

स्थेन मनुजव्याघ्रः कोमलामत्यवर्तन्^९ ।

मंथदनिर्स्त्रिंशमुदारमत्तं श्रीरोत्तरामङ्गधरं युवानम् ।

दृष्ट्वा ऽभिजग्मुर्मृदिता निपादा गुहं पुरस्कृत्य मुकुण्डावर्णाः^{१०} ॥ २७ ॥

इत्यार्षे गमायणे ऽयोध्याकाण्डे शृङ्गवेरपुरोपगमनं

नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

५ य, ल—जनपदान् । ६ ल—पापेन । ७ म । ८ व—विह० । ९ के—
वर्तताम् । १० के, ल—कोमल्यां० । म—कोमल्यां० । १० व—सकृर्ण० ।

[वं-४७]=[एकपञ्चाशः सर्गः]=[दा-५० । १२]

ततस्त्रिपथगां गङ्गां शीततोयामशेवलाम् ।

ददर्श राघवः पुण्यां दिव्यामृपिनिषेविताम् ॥ १ ॥

पवित्रसलिलस्पर्शा हिमवच्छैलसंभवाम् ।^०

स्वर्गारोहणानिःश्रेणिं महर्षिगणसेविताम् ॥ २ ॥

समुद्रमहिषी मिष्टां सारसक्रौञ्चनादिताम् ।

मृगयूथैः पिवद्भिश्च वारणैश्चाभिनादिताम् ॥^{०३} ॥

तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य' स राघवः ।

सुमन्त्रमब्रवीत्सुतमिहैवाद्य वमामहे ॥ ४ ॥

अविदूरे ह्ययं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ।

सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामात्रैव सारथे ॥ ५ ॥

लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् ।

उत्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं सुमन्त्रोऽभियया हयैः ॥ ६ ॥

रामोऽपि यात्वा तं वृक्षं रम्य मिश्राकुनन्दनः ।

रथादवातरत्' तस्मात्ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ ७ ॥

सुमन्त्रोऽप्यवतीर्यैव स्नापयित्वा हयोत्तमान् ।

वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ८ ॥

तत्र राजा निपादानां रामस्य दयितः सखा ।

धार्मिकः सत्यसन्धश्च गुह्यो नाम महाबलः ॥ ९ ॥

म श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।

वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाभ्युपागमत् ॥ ०१० ॥

ततो निपादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादवस्थितम् ।^{०१}
 सह सौमित्रिणा रामः ममागच्छद्गुहं प्रति ॥ ११ ॥
 तमार्तं संपरिष्वज्य गुहो वचनमब्रवीत् ।
 यथा ऽयोध्या तथेदं ते राम किं करवामहे ॥ १२ ॥
 स शुचीन्यन्नपानानि गुणवन्ति च राघवे ।
 अर्घ्यं चोपानयत्क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १३ ॥
 मर्क्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं च समुपस्थितम् ।
 शयनानि च मुख्यानि वाजिनां यवसं तथा ॥ १४ ॥
 स्वागतं ते महाबाहो तरेयं^० निखिला^० मही^० ।
 वयं प्रेक्ष्या भवान् भर्ता साधु राज्यं प्रज्ञाधि नः ॥^०१५ ॥
 आज्ञापय^० महाबाहो^० यथेष्टं रघुनन्दन ।
 यथा स्वकं तथैवेदं पुरं किं करवाणि ते ॥ १६ ॥
 गुहमेवं ब्रूयाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह ।
 अर्चिता मानिताश्चैव सर्वथा भवता वयम् ॥ १७ ॥
 पद्भ्यामभिगतं^० चैव लेहादाघ्राय मूर्धनि ।
 भुजाभ्यां साधुपीनाभ्यां पीडयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 दिष्टयेह गुह पश्यामि त्वामरोगं सवान्धवम् ।
 अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च घनेषु च ॥ १९ ॥
 यदिदं भवता किञ्चित्प्रीत्यर्थमुपकल्पितम् ।
 सर्वं तदनुजानामि न कालो मे प्रतिग्रहे ॥ २० ॥
 चतुर्दशसमाः सौम्य वत्स्यन्तं पितुराब्रूया ।

कुशचीराम्बरधरं फलमूलाशनं च माम् ॥ २१ ॥

विद्धि प्राणेहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ।

अश्वानां यवसेनार्थी नाहमन्येन केनचित् ॥ २२ ॥

एतावताऽहं भवता भविष्यामि सुपूजितः ।

एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ॥ २३ ॥

एतैः सुपूजितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ।

स एवमुक्तो रामेण गुहो गहनगोचरः ॥ २४ ॥

अश्वानां प्रतिपानं^४ च यवसं चैव सोऽन्वशात् ।

गुहस्तत्रैव पुरुषान् दीयता मिति सत्वरम् ॥ २५ ॥

ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।

जलमेवाददे रामो लक्ष्मणेनाहतं स्वयम् ॥ २६ ॥

तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ।

सभार्यस्य ततः पश्चात्तस्थौ^५ वृक्षमुपाश्रितः^६ ॥ २७ ॥

गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाष्य च^७ ।

अन्वजाग्रत्ततो राममग्रमत्तो धनुर्धरः ॥ २८ ॥

तथा शयानस्य च तस्य धीमतो यशस्विनो दाशरधर्महात्मनः ।

अदृष्टदुःखस्य सुखं धितस्य^८ तदा व्यतीयाय सुखेन शर्वरी ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे गुह्याश्रमनिवासो

नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

४ कै-प्रतिमानां । च, ल-प्रतिमानं । म-प्रतिमानम् । ५ म-०मुपागतं ।

६ म-ह । ७ म-तथाधितस्य ।

[वं-४८]=[द्विपञ्चाशः सर्गः]=[दा-५१]

तं जाग्रतममंभ्रान्तं भ्रातुरर्थे महात्मनः ।

गुहः परममन्ततो लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।

प्रत्याशमिहि साध्वस्यां राजपुत्र निशामिमाम् ॥ २ ॥

न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।

ब्रवीम्येतदहं मत्स्यं धीर सत्येन ते शपे ॥ ३ ॥

अस्य प्रसादादाशंसे लोके ऽस्मिन्सुमहद्यशः ।

धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थसिद्धिं च केवलाम् ॥ ४ ॥

मोऽहं प्रियतमं रामं शयानं सह सीतया ।

रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः मर्बतो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ ५ ॥

न मे ह्यविदितं किञ्चिदने ऽस्मिंश्चरतः सदा ।

चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्प्रसहाम्यहम् ॥ ६ ॥

लक्ष्मणस्तमुवाचेदं गच्छमाणास्त्वयाऽनघ ।

अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ७ ॥

कथं हि गद्यवं भूमौ शयानं सह सीतया ।

शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ८ ॥

यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।

तं पश्य गुह संविष्टं वृणेषु सह भार्यया ॥ ९ ॥

यो मात्रा तपसा लब्धो विविधैश्चापि याचितः ।

१ म—६तरं । २ म—०तरत्तदा । ३ म—०पश्यत । ४ (राघवे ?) ।

५ (शयाने ?) ।

[वं-४९]=[त्रिपञ्चाशः सर्गः]=[दा-५२]

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महाभुजः ।

उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥

भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।

असौ सुहृष्टो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥

वर्हिणां चैव निर्घोषः श्रेयते नदतां वने ।

तरामो जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरङ्गमाम् ॥ ३ ॥

विज्ञाय रामस्य मतं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।

गुहमामन्त्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥

वस्तस्नायुसमायुक्तां कर्णधारवतीं दृढाम् ।

सुप्रतारां समे तीर्थे क्षिप्रं नावमुपोहत ॥ ५ ॥

तं निशम्य समादेशं मन्त्रिवृत्य गणो महान् ।

उपोह्य नावं रुचिरां गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ६ ॥

ततः स प्राञ्जलिर्भूत्या गुहो वचनमब्रवीत् ।

उपस्थितेयं नौदेव भूयः किं करवाणि ते ॥ ७ ॥

ततः कलापां मन्त्रह्य सङ्गां बध्वा च धन्विनौ ।

जग्मतुर्येन वै गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ८ ॥

राममेव तु धर्मज्ञमभिगम्य विनीतवत् ।

किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

अथाब्रवीद्दाशरथिः^१ सुमंत्रं मंत्रिसत्तमम् ।

१ ल—यथाज्ञा० । ध—य . स्ना० । म—यथाज्ञा० । २ ल—कपालौ ।

३ कै, य—०दाग्ध . ।

स्पृशन्करेण धर्मज्ञो दक्षिणं दक्षिणेन तम् ॥ १० ॥

गच्छ सौम्य निर्वर्तस्य कृतमेतावता मम ।

पद्मश्यामेव रामिष्यामि सीतया सहितो वनम् ॥ ११ ॥

आत्मानं त्वम्यनुज्ञातमथाज्ञाय स सारथिः ।

सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

अतर्कितोऽयं लोकेषु पुरुषेणेह केनचित् ।

तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवदने ॥ १३ ॥

न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीति वा फलं भुवि ।

मार्दवाजिवयोर्वापि^१ त्वां चेद्व्यसनमागतम् ॥ १४ ॥

मह राघववैदेह्या भ्रात्रा च त्वं वने वसन् ।

रातिं संप्राप्त्यसे वीर श्रील्लोकान्विजयश्रिव ॥ १५ ॥

वयं खलु हता वीर ये त्वया नित्यसान्त्विताः ।

कैकेय्या वशमेष्याम पापाया दुःखभागिनः ॥ १६ ॥

इति ब्रुवन्नात्मममः सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।

दृष्ट्वा वनगतं रामं रुरोद भृशदुःखितः ॥ १७ ॥

ततस्तं विगते वाप्ये सृतं स्पृष्टोदकं शुचिम् ।

रामः सुमधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच ह ॥ १८ ॥

इक्ष्वाकूणां न्वया तुल्यः सुहृदन्यो न विद्यते ।

यथा दशरथो राजा नानुशोचेत्तथा कुरु ॥ १९ ॥

कामोपहतचेता हि वृद्धश्च जगतीपतिः ।

मद्वियोगाच्च सन्तप्तस्तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २० ॥

[वं-५०]=[चतुःपञ्चाशः सर्गः]

एवं सन्दिशतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ।

लक्ष्मणोऽन्तरमासाद्य स्रुतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

कैकेयीं प्रतिमंरब्धो निःश्वसन् भ्रुकुटीमुखः ।

अमर्षा रक्तया दृष्ट्या वसुधामवलोकयन् ॥ २ ॥

ममापि वचनात् स्रुतं वक्तव्यो भवता नृपः ।

प्रणामं शिरसा कृत्वा बहुमानात्पुनः पुनः ॥ ३ ॥

केनायमपराधेन राघवो धर्मवत्पलः ।

गुणज्येष्ठो मम ज्येष्ठो मम भ्राता विवासितः ॥ ४ ॥

सर्वथा भवता राजन् कैकेयीं परिरक्षता ।

नृशंसं च यशोम्रे च सुमहद्भुक्तं कृतम् ॥ ५ ॥

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा नृशंसायाः सुदारुणम् ।

पक्षिवद्यदयं क्षिप्तः पुत्रः किं नाम तत्कृतम् ॥ ६ ॥^०

प्रशान्तश्चार्यशीलश्च सर्वभूतप्रियंवदः ।

रामः किमकरोत्पापं त्यक्तोऽयं यत्प्रया वने ॥ ७ ॥

पितृपैतामहं राज्यं प्रतित्रा परिरक्षता ।

भयाद् वा यादि वा दत्तमत्र स्वार्थे भवान् प्रभुः ॥ ८ ॥

न तु प्रभवमे त्यक्तमपराधं विना सुतम् ।

स्त्रीविधेयतया राजन् गुणवन्तं विशेषतः ॥ ९ ॥

यदपत्येन कर्तव्यं यशो धर्मं च रक्षता ।

१ कै, व, ल—भवतो । २ म—गुणज्येष्ठो । ३ कै, य, ०रक्षिता ।

४ य, ल—कैकेयी । ५ कै, म—०रक्षिता । ६ म—ते । ०य ।

तदकर्त्तव्यमप्येतद्राघवेनोपपादितम् ॥ १० ॥

पित्रा यदपि कर्त्तव्यं यशो धर्मं च रक्षता । ०

अनुरूपं च युक्तं च न त्वया तदनुष्ठितम् ॥ ११ ॥

तदस्मान् स्वयमुत्सृज्य स्नेहेन सह पार्थिव ।

शोचितुं नार्हसि पुनः स्वयं पीत्वैव चारुणीम् ॥ १२ ॥

त्वद्विधा हि महात्मानो महामागा नरर्षभाः ।

परितार्पणं युज्यन्ते चिन्त्य कार्यमनुष्ठितम् ॥ १३ ॥

लक्ष्मणं त्वभिसंकुद्रं व्रुषाणं परुषं वचः ।

विनिवार्यान्नयोद्रामः स्रुतं दोनमधोमुखम् ॥ १४ ॥

लक्ष्मणोऽयमभिकुद्रः सुमन्त्र यदभाषत ।

परुषं तन्न संश्राव्यो भवता वसुधाधिपः ॥ १५ ॥

शूद्रः करुणवेदो च मन्त्रवासाच्च शोकवान् ।

सहसा परुषं श्रुत्वा सन्त्यजेदपि जीवितम् ॥ १६ ॥

सुमन्त्र परुषं तस्मान्न वक्तव्यो जनाधिपः ।

विप्रियाप्यनुजीव्याणि न पश्यन्ति भवद्विधाः ॥ १७ ॥

न चास्मासु गतं स्नेहं त्यक्तवान् पृथिवीपतिः ।

सत्यपाशेन संबद्धः स्नेहस्त्वस्य न लुप्यते ॥ १८ ॥

कैकेय्या वरदानेन पिता मे ननु मोहितः ।

मां वने त्यक्तवान् पुत्रमवशः सत्ययन्त्रितः ॥ १९ ॥

मुनिवेशधरः क्रुद्धो लक्ष्मणोऽयममर्षितः ।

क्रूरं किमिव न ब्रूयात्परिहार्यं त्वया तु तुत् ॥ २० ॥

सर्वदैव प्रियं वाच्यः प्रियार्हो नृपतिस्त्वया ।

अभिवादनपूर्वं च कुशलं कुशलो ह्यसि ॥ २१ ॥

नैतत्संभाव्यते स्रुत पिता पुत्रं यदौरसम् ।

त्यजेन्निरपराधं हि भाविनो ऽर्थमशादृते ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे लक्ष्मणसन्देशो नाम

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[वं-५१]=[पञ्चपञ्चाशः सर्गः]=[दा-५२।३७]

निवर्त्यमानो^१ रामेण सुमन्त्रः शोककर्पितः ।

तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ १ ॥

उपचारेण यद्भीरू^२ ब्रूयां स्नेहेन विह्वलः ।

भाक्तिमानिति मढाक्यं तन्मे त्वं श्रन्तुमर्हसि ॥ २ ॥

कथं तु^३ त्वद्विहीनो^४ ऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ।

तत्र तात वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव^५ ॥ ३ ॥

सराममिति तावद्वि रथं दृष्ट्वा पुरं तु तत् ।

त्वया विहीनं दृष्ट्वा तु विदीर्यत्येव सा पुरी ॥ ४ ॥

दैन्यं हि नगरी गच्छे दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् ।

हतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ५ ॥

दूरेऽपि निवसन्तं त्वां विन्यस्येवाग्रतः स्थितम् ।

चिन्तयन्त्येव तावद्यां निराहाराः कृशाः प्रजाः ॥ ६ ॥

आर्तनादो हि यः पौरैर्मुक्तः पूर्वं विवासने ।

रथस्थं मां निशम्यैकं कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ७ ॥

अहं किं वाऽपि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ।

नीतोऽसौ मातुलकुलं सन्तापस्त्यज्यतामिति ॥ ८ ॥

सत्यं चैव प्रियं चैव ब्रूयां हि वचनं गुरुम् ।

कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां गुरुमिदं वचः ॥ ९ ॥

मम शिष्यत्वमापन्ना इक्ष्वाकुकुलवाहिनः ।

१ ल-०माणो । २ कै-तद्विहीनो । व-तु तद्विहीनो । ३ ल-

कथं चापि त्वया हीनं रथं वक्ष्यन्ति वाजिनः ॥ १० ॥
 यदि मे याचमानस्य त्यागमेवं करिष्यसि ।
 सरथो ऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्रो ह्यहं त्वया ॥ ११ ॥
 भविष्यन्ति च ते यानि तपोविघ्नकराणि च ।
 रथेन प्रतिवाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव ॥ १२ ॥
 त्वत्कृते न मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ।
 आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ १३ ॥
 प्रसीदेच्छामि चारण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः ।
 वने ऽपि यद्यहं वीर निवसेयं त्वदाश्रितः ॥ १४ ॥
 परिचर्यां हि ते कृत्वा प्राप्नुयां परमां गतिम् ।
 तव शुश्रूषणं सर्वं गमिष्यामि^४ वने वसन् ॥ १५ ॥
 अयोध्यां शक्रलोकं वा सर्वमेव त्यजाम्यहम् ।
 न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयाऽयोध्या त्वया विना ॥ १६ ॥
 राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा^५ ।
 इमे ते ऽपि हया वीर यदि ते वनवासिनः ॥ १७ ॥^७
 परिचर्यां करिष्यान्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ।
 वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ॥ १८ ॥
 यदनेन रथेन त्वां प्रापयेयं पुरीमितः ।
 चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य वने त्वया ॥ १९ ॥
 क्षणभूतानि यास्यन्ति युगवच्च^६ विपर्यये ।
 भक्तवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृभक्तगते पथि ॥ २० ॥

भृत्यं भक्तं स्थितं सत्ये न मां त्यक्तुं त्वमर्हसि ।
 एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ॥ २१ ॥
 भृत्यालुकं पी काकुत्स्थ इदं वचनमब्रवीत् ।
 जानामि परमां भक्तिं मयि ते भक्तवत्सल ॥ २२ ॥
 शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ।
 नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ॥ २३ ॥
 कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ।^०
 परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ।
 राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ २४ ॥^०
 एष मे परमः कामो यदियं मे यवीयसी ।^०
 भरते रक्षितं स्फीतं पुत्रे राज्यमवाप्नुयात् ॥ २५ ॥
 मम प्रियार्थं राज्ञश्च निवर्तस्व पुरीं व्रज ।
 सन्दिष्टश्चापि यानर्थास्तांस्तान् ब्रूयास्तथा तथा ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे सुमन्त्राधिसर्जनं
 नाम पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[वं-५२] = [पद्मपञ्चाशः सर्गः] = [दा-५२।६५]

इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ।

गुहं वचनमक्रीवं रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ १ ॥

जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधात् क्षीरमानय ।

स क्षिप्रं राजपुत्राय गुहः क्षीरमुपानयत् ॥ २ ॥

लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामश्चक्रे जटास्ततः ।

वृत्तबाहू नरश्रेष्ठौ जटामण्डलधारिणौ ॥ ३ ॥

अशोभेतामृपिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।^१

ततो गङ्गामभिमुखः पुण्यां सरितमुत्तमाम् ॥ ४ ॥

राघवः प्रययौ मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ।

तापसव्रतमाश्रित्य ततो गुहमुवाच ह ॥ ५ ॥

अप्रमादो बले^२ कोशे दुर्गे जनपदे तथा ।

कार्यस्ते गुह राज्यं स्यात् सदा रक्षितुमङ्ग तत ॥ ६ ॥

ततस्तं समनुज्ञाय गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः ।

जगाम वनमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७ ॥

स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः ।

शीघ्रं तिर्तिर्पुर्गगायां लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः ।

सीतां चारोपय क्षिप्रं परिरम्य मनस्विनीम् ॥ ९ ॥

स भ्रातुः शासनं कुर्वन् सर्वमग्रतिकूलवत् ।

आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोह स्वयं ततः ॥ १० ॥

अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ।
 ततो निपादाधिपति गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ११ ॥
 आज्ञाय स सुमन्त्रं च सामात्यं चैव तं गुहम् ।
 आस्थाय यानं काकुत्स्थश्चोदयामास नाविकान् ॥ १२ ॥
 ततस्तश्चोदिता सा नौः कर्णधारैः समाहता ।
 बाहुवेगप्रतिहता गङ्गासलिलमध्यगा ॥ १३ ॥
 मध्यं तु समनुप्राप्ता भागीरथ्याः सुमध्यमा ।
 वंदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ।
 निदेशं पालयेद्राज्ञस्त्वया गङ्गे ऽभिरक्षितः ॥ १५ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि प्रत्युप्य विजने बने ।
 भ्रात्रा सह मया चैव प्रत्यागच्छेत् पुनः पुरीम् ॥ १६ ॥
 अतस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता ।
 द्रक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धये ॥ १७ ॥
 त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकात्प्रवर्त्तसे ।
 भार्या जलधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे ॥ १८ ॥
 सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने ।
 प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेनैत्य पुनस्त्वया ॥ १९ ॥
 गवां शतसहस्राणि वस्त्राण्यन्यच्च पेशलम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ २० ॥
 तथा संभाषमाणा तु सीता गङ्गामनिन्दिता ।
 दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ २१ ॥

प्रेषितायां ततो नावि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 तटस्थौ गुहसूतौ तावीक्षन्तौ वाष्पविक्लवौ ॥ २२ ॥
 सा वायुवेगाभिहता बाहुवीर्यप्रनोदिता ।
 निगृह्या राजपुत्रौ तौ परं पारमुपागमत् ॥ २३ ॥
 तीरं तु समनुग्राप्य नावं हित्वा नरर्षभौ ।
 प्रणामं चक्रतुर्वारौ गङ्गायै सुसमाहितौ ॥ २४ ॥
 प्रातिष्ठत ततो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।^{A1}
 स राघवस्ततो धीमान् वनवासाय निश्चितः ॥ २५ ॥
 अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्द्धनम् ।
 अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ २६ ॥
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन् ।
 अद्यैव दुःखं वेदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ २७ ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाणां निनादं प्रसहिष्यति ।
 अनालोकयमानौ^१ तां सुमन्त्रो यत्र वै दिशि ॥ २८ ॥
 जग्मतुस्तौ धनुष्पाणी सीतया सह तद्वनम् ।
 अदर्शनगतौ ज्ञातौ (ज्ञात्वा ?) भ्रातरौ पार्थिवात्मजौ^१ ॥ २९ ॥
 गुहः सुमन्त्रः सखेहं न्यवर्त्तेतां ततः पुनः ।
 नानाविहगसंघुष्टं वनं तद्व्यवगाहताम् ॥ ३० ॥
 सुपुष्पिताग्रैस्तरुभिर्नानाविटपसङ्कुलम् ।
 अदूरमथ^१ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥^O ३१ ॥

A1 ल-वानप्रस्थवपुर्वीरे गंगायाः सुसमाहितः । ३ ल-रामलक्ष्मणौ ।

४ कै-सुदूरस्य । O ल ।

अपरोहणताकीर्णं वटमामाद्य तस्थतुः ।

तौ तत्र सुरमामोर्नो नातिदूरे ऽभ्यपश्यताम् ॥ ३२ ॥

सुदर्शनाभितिग्यातां पद्मिनीं पद्ममङ्गुलाम् ।

हंमकारण्डवाकीर्णां चक्रमाकोपशोभिताम् ॥ ३३ ॥

दर्शयामास काकुत्स्थो वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ।

पश्य लक्ष्मण पद्मिन्या यथेदं शोभितं वनम् ॥ ३४ ॥

दिव्यतोयाभिगाहिन्या मन्दाकिन्या यथा दिवम् ।

इहंवाद्य निवत्स्यामः परिश्रान्ता हि मथिली ॥ ३५ ॥

रम्ये पुष्करिणीतीरे पद्मवामितमाम्ब्वे ।

अथ पुष्करिणीं शीघ्रमवतीर्य तु लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥

पद्मानि समृणालानि^५ मुगन्धीनि गृह्णी च ।

उत्पाट्य नीत्वा सीतार्यं प्रीत्यर्थं समुपानयत् ।

आदाय तानि वैदेही मपद्मा श्रीरियामयत् ॥ ३७ ॥

त्रयस्ते हि त्रिरात्राय मृणालः प्राणधारणम् ।

कृत्वा न्यग्रोधमाश्रित्य रात्रौ वाममकल्पयन् ॥ ३८ ॥

गुहेन साद्वं तु ततः सुमन्त्रो रामं व्रजन्तं प्रततं समीक्ष्य ।

अथ(ध्व?) प्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिं श्रुमोच वाप्यं व्यधितान्तरात्मा ३९

इत्यापे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे गङ्गावनरणं

नाम पश्यन्वाञ्जः सर्गः ॥ ५६ ॥

[वं-५३]=[सप्तपंचाशः सर्गः]=[दा-५३]

तं न्यग्रोधमुपागम्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।

रामो रमयतां श्रेष्ठः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

अद्य नः प्रथमा रात्रिर्निर्गतानामियं पुरात् ।

यतीनामिव मुक्तानां स्वजनेन भविष्यति ॥^१ २ ॥

मा ते भीर्मा सुखोत्कण्ठा मा व्यथा स्वजनं विना ।

अद्यप्रभृति कर्तव्यं सीताया रक्षणं त्वया ॥ ३ ॥

मया च सततं कार्यमप्रमत्तेन लक्ष्मण ।

तृणान्याहृत्य सौमित्रे मम त्वं शयनं कुरु ॥ ४ ॥

मत्त एवाविदूरे च शयनं रचयात्मनः ।

इत्युक्तो लक्ष्मणश्चक्रे भ्रातुः शय्यामथात्मनः ॥ ५ ॥

वृक्षपर्णेस्तृणैश्चैव तस्याधस्ताद्वनस्पतेः ।

तत्र संविश्य काकुत्स्थो महार्हशयनोचितः ॥ ६ ॥

चक्रे सह कथा रात्रौ सीतया लक्ष्मणेन च ।

ध्रुवमद्य महाराजः सुखं स्वपिति लक्ष्मण ॥ ७ ॥

मकामया मेव्यामानः कैकेय्या परितुष्टया ।

राज्यलुब्धा नृशंसा च कैकेयी तं नराधिपम् ॥ ८ ॥

आगते मरते प्राणैः कथं न व्यावयेदपि^२ ।

शृद्धोऽनाथश्च नृपति र्मया चैव विनाकृतः ॥ ९ ॥

नावेक्षते स कामात्मा प्राणांस्तस्या वशे स्थितः ।

१ ल-अस्मिन् हि विजने रण्ये ना नामत्वनिषेधिते । २ कै, म, ल-
श्याव० ।

इदं व्यमनमालोक्य राज्ञः स्वमतिविभ्रमम् ॥ १० ॥

काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ।

को हि विद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत् ॥ ११ ॥

छन्दानुवर्तिनं पुत्रमिष्टं मामिव लक्ष्मण ।

सुखी च स सुमागध^३ कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १२ ॥

मुदितः कौशल्यानेतान् यो मोक्ष्यत्यधिराजवत् ।

म हि सर्वस्य राज्यस्य सुखमद्य कारिष्यति ॥ १३ ॥

ताते च तमसा ग्रस्ते मयि चारण्यमाश्रिते ।

यः परित्यज्य धर्मार्थां काममेवानुवर्त्तते ॥ १४ ॥

म कृच्छ्रं महदामोति राजा दशरथो यथा ।

मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्रजनाय च ॥ १५ ॥

उत्पन्ना सौम्य कैकेयी राज्यार्थे भरतस्य च ।

अपि नामाद्य कैकेयी सौभाग्यमदगर्विता ॥ १६ ॥

न प्रयाधेत मद्द्वेषात् कौशल्यां मद्विनाकृताम् ।

मत्पक्षग्राहिणीं नूनं मुमित्रां च तपस्विनीम् ॥ १७ ॥

इदानीमपि तस्मात्त्वमयोध्यां गच्छ लक्ष्मण ।

अहमेको गमिष्यामि सीतया सहितो वनम् ॥ १८ ॥

अनाथायास्तु मे मातुर्गत्वा नाथो भवानथ ।

क्षुद्रा चापि मृशंसा च कैकेयी पापनिधया ॥ १९ ॥

अमंशयं मम द्वेषात् कौशल्यां पीडयिष्यति ।

जातिषु ध्रुवमन्यास्तु स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ॥ २० ॥

जनन्या मम सौमित्रे ततस्तदिदमागतम् ।
 मया हि चिरलब्धेन दुःखसंवर्द्धितेन च ॥ २१ ॥
 विप्रायुज्यत कौशल्या फलकाले धिगस्तु माम् ।
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ २२ ॥
 सौमित्रे योऽहमम्बाया जातः० शोकाय० दुःखदः० ।
 शोचन्त्याधाल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता ॥ ०२३ ॥
 पुत्रेण० किमपुत्राया० मया कार्यमरिन्दम ।
 अल्पभाग्या हि मे माता दुःखानामेव केवलम् ॥ २४ ॥
 भागिनी न तु सौमित्रे सुखानामिति मे मतिः ।
 एको योऽहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ २५ ॥
 दहेयमिषुभिः क्रुद्धो नात्र वीर्यमकारणम् ।
 अधर्मप्राप्तिभीतोऽहं लोकवादभयेन च ॥ २६ ॥
 तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिपेक्षये ।
 एतच्चान्यच्च विविधं विलप्य बहुदुःखितः । २७ ॥
 अश्रुपूर्णमुखो रामो निशि तूष्णीमुपाविशत् ।
 विलप्योपरतं चैनं शान्तार्चिषमिवानलम् ॥ २८ ॥
 समुद्रमिव निर्वेगमिति होवाच लक्ष्मणः ।
 महासत्त्व न शोकस्य वशमागन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
 त्वद्विधा हि न शोचन्ति कृच्छ्रेऽपि व्यसनागमे ।
 इदं हि ते न व्यसनमवगच्छामि ते प्रभो ॥ ३० ॥
 अनुरागं तु पौराणां मन्ये तेऽभ्युदयागमम् ।

अयोध्या सा पुरी कृत्वा संप्रत्यद्यापि दुःखिता ॥ ३१ ॥

न राजते त्वया हीना विचन्द्रा रजनी यथा ।

नैतद्युक्तं च ते राजन् यदिदं परिदेवसे ॥ ३२ ॥

विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ।

न हि सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ॥ ३३ ॥

मुहूर्तमपि जीवावो जलान् मत्स्य इवोद्धृतः^१ ।

न हि तातं न शत्रुभं न सुमित्रां परन्तप ।

अद्याहं द्रष्टुमिच्छामि स्वर्गं चापि विना त्वया ॥ ३४ ॥

स लक्ष्मणस्यार्यवदूर्जितं वचो निशम्य रामो हितमेव चात्मनः ।

प्रणुद्य शोकं परिरम्य लक्ष्मणं स्थितोऽस्मि शोकादिति^२ राघवोऽब्रवीत्

इत्यार्षं रामायणे ऽयोध्याकाण्डे रामविलापो

नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अवकाशो विविक्तोऽयं रमणीयश्च राघव ।^{१०}

गङ्गायमुनयोः पुण्यः सङ्गमो लोकविश्रुतः ॥ २२ ॥

इह राम मया सार्धं वस त्वं यदि रोचते ।

वनं माधारणं हीदं तपोवननिवासिनाम् ॥ २३ ॥

इहैव रंस्यसे सार्धं सीतया लक्ष्मणेन च ।

तमेवं वादिनं रामः कृताञ्जलिरभाषत ।

घसतोऽनुग्रहो मे स्यादिह ब्रह्मंस्त्वया सह ॥ २४ ॥

इतस्तु विषयोऽस्माकमभ्याशे तपतां वर ।

सुदर्शमिव पश्यामि पौराणामिह चागमम् ॥ २५ ॥

अभ्याशे वर्तमानं मां श्रुत्वा दूराद्दिदृक्षवः ।

आगमिष्यन्ति वैदेहीं मामपि प्रेक्षका जनाः ।

अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २६ ॥

एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ।

रमते यत्र वैदेही सुखेन जनकात्मजा ।

वसेयं यत्र वैदेह्या सहितो लक्ष्मणेन च ॥ २७ ॥

स्वजनेनापरिज्ञातो निरुद्वेगः सुखी मुने ।

इति रामवचः श्रुत्वा भरद्वाजो महामुनिः ॥ २८ ॥

ध्यात्वा मुहूर्तमेकाग्रो रामं वचनमब्रवीत् ।

त्रियोजनमितस्तात गिरिर्यत्र निवत्स्यसि ॥ २९ ॥

महर्षिजनसंजुष्टः^२ सर्वर्तुसुखदः शिवः ।

गोलाङ्गुलाभिर्नदितो^३ चानरर्धनिपेवितः ॥ ३० ॥

चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनमन्त्रिमः ।

यावद्वि चित्रकूटस्य नरः शृंगाण्युदीक्षते ॥ ३१ ॥

तावन्कन्याणमामोति धर्मं च कुरुते मनः ।

श्रययस्तत्र बहवो विहन्य शरदां शतम् ॥ ३२ ॥

तपसा दिव्यभारुढाः मुकुर्नकनिषेवणान् ।

तं विविक्तमहं मन्ये वामं ते गधुनन्दन ॥ ३३ ॥

इह वा पुण्यव्याघ्र वम गम मया मह ।

मर्धया रम्यमे राम तस्मिन्नाश्रममण्डले ॥ ३४ ॥

लक्ष्मणेन मह भ्रात्रा वैदेया चापि भार्यया^१ ।

गन्धमुत्त्वा ततः कामं भग्नराजो ऽथ राघवम् ॥ ३५ ॥

महभार्यं मह भ्रात्रा महर्षिः प्रन्यपूजयन् ।

तस्य भुक्तयनस्तत्र तं मुनिं समुपामतः^२ ॥ ३६ ॥

जगाम रजनी पृथ्वा विचित्राः शृण्वतः कथाः ।

तस्यां रात्रौ व्यतीतायां मन्ध्यामन्वाभ्य मानुजः ॥ ३७ ॥

उपतस्थे महर्षिं तं तमुवाच ततो मुनिः ।

चित्रकूटमितो गन्वा रमस्व^३ मह मीतया ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणेन च विमन्त्र्यं तत्र त्वं विहग्विषमि ।

शुचिर्गताम्बुवाहिन्या मन्दारकिन्योपशोभिते ॥ ३९ ॥

मन्येऽहं तत्र ते वामं रम्ये स्वादुफलोदके ।

तत्र कुञ्जरगृथानि मृगगृथानि चामितः ॥ ४० ॥

१ य—मीतया । २ कै, य—समुपागतः । ३ कै, य—रामाभ्य ।

म—रामाभ्य । ४ य—नेत्र्यं ।

विचरन्ति वनान्तेषु तत्र द्रक्ष्यसि राघव ।

दात्यूह-कोयष्टिक-कोकिलस्वनैर्विनादितं तं वसुधाधरं शिवम् ।

मृगैश्च मत्तैर्वह्निभिश्च कुञ्जरैः सुरम्यमासाद्य तमावसाश्रमम् ॥४१॥

इत्थापे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरद्वाजाभिगमनं

नाम अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

[वं-५५]=[एकानपाष्टिनमः मर्गः]=[दा-५५]

तौ तत्र रजनीमुप्य सुखमिच्छाकृन्दनौ ।

अभिवाद्य महर्षिं तं दधतुर्गमने मनः ॥ १ ॥

प्रयातां रजनीं वीक्ष्य भरद्वाजो महामुनिः ।

चित्रकूटस्य पन्थानमुपदेष्टुं प्रचक्रम ॥ २ ॥

राघव त्वमितो देशान् पश्यन्नावसथान्व्रहन् ।

नातिदूरे ममासाद्य तरेथा^१ यमुनां नदीम् ॥ ३ ॥

कृत्वोद्युपं ग्राह्यती सा हि नित्यं महानदी ।^A

तस्या नद्याः परे परे नातिदूरे महाद्रुमः ॥ ४ ॥

मत्यापि^२ पावितः^३ श्रीमान् न्यग्रोधो हरितच्छदः ।

नानामन्त्रगणावामः^४ श्याम इत्यभिविश्रुतः ॥ ५ ॥

मीताऽपि तं नमस्कृत्य समम्यर्च्य च पादपम् ।

अभियाचेत् कल्याणं वरं यदमिकांक्षितम् ॥ ६ ॥

क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रक्ष्यथ काननम् ।

पलाशवदरीमिश्रं मधुकाम्रवनायुतम्^५ ॥ ७ ॥

स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतः सुबहुशो मया ।

रम्यश्चाश्रमयुक्तश्च वनदोषैश्च वर्जितः ॥ ८ ॥

पन्थानमुपादिश्यं वं भरद्वाजो न्यवर्तत ।

रामेण लक्ष्मणेनापि सीतया चामिवन्दितः ॥ ९ ॥

उपाश्रुते मुनौ तस्मिन् रामो लक्ष्मणमवर्त्तत ।

१ म-प्रेक्ष्य । २ म-तुरीया । A।म । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

शुभं । ३ ल-स चापि पावितः । (मत्याभियाचितः ?) । ४ य, म-०गुणा-

धानः । ५ यै, म, ल-मधुका० ।

कृतपुण्योऽसि सौमित्रे मुनिर्यन्माऽनुकम्पते ॥ १० ॥

इति तौ पुरुषव्याघ्रौ कथयन्तौ यशस्विनौ ।

सीतामवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुस्तदा ॥ ११ ॥

तत्र बद्धोऽङ्गुलं काष्ठं वैष्णुमिश्रापि तीरजैः ।

सीतामारोपयाञ्चके रामस्तत्र स्वयं तदा ॥ १२ ॥^०

परिगृह्य हृदा बालां कम्पमानां लतामिव ।

सीतामारोप्य रामोऽपि लक्ष्मणं चाप्यरोहयत् ॥ १३ ॥

तेन पुवेनाश्मवतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ।

तीरजर्गहनां वृक्षेस्ते ततो यमुनां नदीम् ॥ १४ ॥

मन्तीर्य प्लवमुत्सृज्य प्रणम्य यमुनां नदीम् ।

श्रीतच्छायं ममामेदुः श्यामं न्यग्रोधपादपम् ॥ १५ ॥

अर्चयित्वा च तं सीताऽयाचतेदं कृताञ्जलिः ।

चिरं जीवतु मे वृक्ष श्वशुरः कोमलेश्वरः ॥ १६ ॥

भर्ता मे देवगर्ध्वैव जीवन्तु भरतादयः ।

कौशल्यां चैव जीवन्तीं पश्येयमिति मैथिली ॥ १७ ॥

ययाचे तं ततोऽम्येत्य न्यग्रोधं मत्पयाचनम् ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य ततस्ते प्रययुस्तदा ॥ १८ ॥

क्रौशमात्रं ततो गत्वा नीलमासाद्य तद्वनम् ।

हत्वा तत्र मृगं मेघ्यं श्रुत्वा तमुपयोज्यं च ॥ १९ ॥

विहृत्य तस्मिन् बहुपक्षिनादिते वने यथेष्टं मृगयूथसेविते ।

ततो निवामार्थमुपाययुः शिव शुभं नदीतीरसमुत्थितं द्रुमम् ॥ २० ॥

इत्याप्ये रामायणे ऽयोध्याकाण्डे यमुनातीरनिवासो

नाम एकोनपष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

[वं-५६] = [पष्टिनमः सर्गः] = [दा-५६]

अथ गर्त्रा व्यतीतायां सुखसुप्तं श्रमालयम् ।

राम स्तूत्यापयामास लक्ष्मणं जनकस्तदा ॥ १ ॥

रगानां शृणु मामित्रे बल्लु व्यवहारतां वने ।

मंप्रतिशमहे भूयो यदि लक्ष्मण मन्यमे ॥ २ ॥

म सुप्तः मसुप्तं भ्रात्रा लक्ष्मणः प्रतियोधितः ।

जहाँ निद्रां ह्रमं चैव तं चैवाध्वप.रिश्रमम् ॥ ३ ॥

तत उत्थाय सहसा स्पृष्ट्वा च मलिलं शुचि ।

उपास्य च शुभां मन्ध्यां तत्रैवाभिप्रतम्यिरे ॥ ४ ॥

चित्रकूटस्य पन्थानमामाद्य कृतनिश्चयाः ।

तत्र धामं समुदिश्य यदुः शीघ्रपराक्रमाः ॥ ५ ॥

अचिरेण समामाद्य ततस्तच्चित्रपादपम् ।

चिलकूटवनं रामः सीतां वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

पश्यैतान् पुष्पितान् सीते मालिनीं मरितं प्रति ।

शिशिरालयदग्धान् हि प्रदीप्तानिव किंशुकान् ॥ ७ ॥

कर्णिकारवनं चापि पश्य मन्दाकिनीमनु ।

दीपितं रुचिरं पुष्पैः प्रदीप्तैः काञ्चनैरिव ॥ ८ ॥

पश्य भ्रष्टातकान् चिल्वान् पनसांस्तिन्दुकांस्तथा ।

पलमारनतांश्च तथाऽन्यान् शुभपादपान् ॥ ९ ॥

शक्यमत्र फलैरेव जीवितुं तनुमध्यमे ।

अहो स्वर्गोपमं प्राप्ताश्चित्रकूटमिमं वयम् ॥ १० ॥

पश्य द्रोणप्रमानि लम्बमानानि लक्ष्मण ।
 चितानि चित्रकूटेऽसिन् मधूनि मधुपैः खगैः ॥ ११ ॥
 असौ कूजति दात्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति ।
 तं चोपहसतीवायं कूजंश्च जलकुक्कुटः ॥ १२ ॥
 परपुष्टरुतं श्रुत्वा गायन्त इव कानने ।
 भ्रमरा विचरन्त्येते पुष्पपानकलखनाः ॥ १३ ॥
 पश्य मन्दाकिनीतीरे कुसुमप्रकरैः प्रिये ।
 वितानानीव शुभ्राणि शयनानि द्रुमे द्रुमे ॥ १४ ॥
 शिलातलानि नीलानि विमलानि शुचिसिते ।
 लतावृक्षाश्रितानीह पश्य रम्याणि भामिनि ॥ १५ ॥
 मातङ्गयूथविचिते नानाविहगनादिते ।
 नानामृगगणाकीर्णे शैलेऽसिन् रम्यकानने ॥ १६ ॥
 वैदेहि विचरिष्यामः सुखमत्र वयं प्रिये ।
 इह प्राप्स्यसि वैदेहि मया सह परां रतिं ॥ १७ ॥
 अवक्षमाणा एवं ते रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ।
 चित्रकूटं समाजग्मुर्नानाकुसुमितद्रुमम् ॥ १८ ॥
 तस्य शैलस्य पादे तु विविक्ते सलिलावृते ।
 आश्रमं चक्रतुश्चारु आतरो रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
 गजभमान्युपाहत्य दारुण्युपवनान्तरात् ।
 लतावितानवद्धे द्वे चक्रतुः सद्ने पृथक् ॥ २० ॥

धृक्षपर्णेश्च बहुमिश्र द्वादयामामतुस्ततः ।

ते पर्णशाले कृत्वाऽथ शोधयामाम लक्ष्मणः ॥ २१ ॥

मृदोपलेपनं चक्रे वैदेही तनुमध्यमा ।

कृत्वाऽऽश्रमपदं गमस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २२ ॥

मृगमाहृत्य मामित्रे चरुं श्रपय मा चिरम् ।

तेन यष्टुमिहेच्छामि चरुणा'ऽऽश्रमदेवताः' ॥ २३ ॥

इत्युक्तो लक्ष्मणो आत्रा हत्वा कृष्णमृगं वने ।

आहृत्य चानयित्वाऽग्निं श्रपयामाम तं चरुम् ॥ २४ ॥

तं मृगं संस्कृतं कृत्वा मुष्टुपक्वं च लक्ष्मणः ।

उवाच गममभ्येत्य कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ २५ ॥

आज्ञया ते मयाऽऽहृत्य शृतः कृष्णो'मृगो' यनात् ।

यष्टुमर्हमि तेन त्वं देवता अमिकांक्षिताः ॥ २६ ॥

इत्युक्तो राघवः स्नात्वा जप्ता च विधिवत्तदा ।

इन्द्र्याग्निं' मन्त्रवत्तत्र ततस्तु जुहुयं हविः ॥ २७ ॥

हविर्हृत्वा च देवेभ्यः पितृभ्यस्तदनन्तरम् ।

निर्वाप पवित्रेषु निर्वापं' मज्जलाञ्जलिम् ॥ २८ ॥

न्युप्य चैव निर्वापं तं' भूतेभ्योऽपि विधानतः ।

चकार बलिनिर्वापं राघवस्तदनन्तरम् ॥ २९ ॥

लक्ष्मणेन मह आत्रा हृतशेषं ततः स्वयम् ।

उपविश्योपशुषृजे कृते पर्णपुटे शुभे ॥ ३० ॥

४ कै, य, ल, म-चरुणाश्रम० । ५ म-कृष्णमृगो । ६ ल-इष्ट्याग्निं ।

य-संदीप्य । ७ ल-निर्वापं । ८ ल-च ।

परिवेष्य च सीताऽपि तावुमौ भर्तृदेवरौ ।

एकान्तं समुपागम्य ततः शेषमुपाददे ॥ ३१ ॥

अनेकनानाविधपक्षिनादिते विचित्रपुष्पस्तवकोपशोभिते ।

नगोत्तमे तत्र निवासमेयिवां स्तुतोप रामः सहलक्ष्मणस्तदा ॥३२॥

तं रम्यमासाद्य हि चित्रकूटं तां चैव पुण्यां सरितं सुतीर्थाम् ।

मन्दाकिनीं पुष्पफलाढ्यतीरां दुःखं जहुस्ते वनवासमूलम् ॥३३॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे चित्रकूटनिवासो

नाम षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

[वं-५७]=[एकपट्टिनमः मर्गः]=[दा-५७]

म शोचित्वा तु मुचिरं सुमन्त्रेण गुहः सह ।
 गङ्गापारगतं राम जगाम स्वपुरं ततः ॥ १ ॥
 अनुज्ञाप्य सुमन्त्रोऽपि योजयित्वा हयान् रथे ।
 अयोध्यामेव नगरं प्रययां भृशदुर्मनाः ॥ २ ॥
 मांस्तीत्य सुवहून् देशान् मरितश्च मरांसि च ।
 कालेन नातिमहता ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ३ ॥
 अयोध्यामाजगामार्तो निवृत्तेऽहनि सारथिः ।
 आर्तनारीनरगणां दीनम्वरवतीं तदा ॥ ४ ॥
 शून्यामिव च निःशब्दां निगनन्दजनावृताम् ।
 प्रम्लानपङ्कजवतीं विजलां पद्मिनीमिव ॥ ५ ॥
 निशाकरपरिभ्रष्टां ताराहीनां निशामिव ।
 तां दृष्ट्वा चिन्तयन्नेव सुमन्त्रां मन्त्रिमत्तमः ॥ ६ ॥
 प्राविशत् तां पुरीं दीनो निर्जनां विगतत्विषम् ।
 कश्चित् सरत्ननिचया सनरा सनराधिपा ॥ ७ ॥
 रामशोकाग्निना कृत्स्ना न दग्धेयं पुरी भवेत् ।
 इति सञ्चिन्तयन् मृतः प्रविवेश च तां पुरीम् ॥ ८ ॥
 सुमन्त्रो व्यथयोपेतः स्यन्दनेन हतत्विषा ।
 सुमन्त्रमभियान्तं तु दृष्ट्वा शतसहस्रशः ॥ ९ ॥
 क राम इति पृच्छन्तो रथमभ्यद्रवन्गराः ।
 तेषां शशंस गङ्गायामहमामन्य राघवम् ॥ १० ॥
 अनुज्ञातो निवृत्तोऽसि तेनैव सुमहात्मना ।

ते तीर्णमभिसंश्रुत्य वाप्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ ११ ॥
 अहो धिगिति निःश्वस्य हताः स्मेति विचुक्रुशुः ।
 वृन्दशो जल्पतां तेषां शुश्राव म तदा गिरः ॥ १२ ॥
 निर्लेज्जोऽयं वने त्यक्त्वा रामं पुनरिहागतः ।
 महोत्सवममाजेषु कथं नाम सुनिर्घृणाः^१ ॥ १३ ॥
 विहरेम पुनर्दृष्ट्वा विना तं नरकुञ्जरम् ।
 किं स्यात् प्रियं जनस्यास्य कांक्षितं किं सुखावहम् ॥ १४ ॥
 इदं रामेण नगरं पित्रेव परिपालितम् ।
 तं कथं पुण्डरीकाक्षं श्यामं पद्मदलेक्षणम् ॥ १५ ॥
 निर्लेज्जोऽयं गृहं रामं विसृज्य पुनरागतः ।
 एताश्चान्याश्च विविधाः शृण्वन्वाचः म मारुतिः ॥ १६ ॥
 यत्र राजा दशरथस्तदेव प्रययौ गृहम् ।
 अवतीर्य रथाद्यामौ राजवेश्म विवेश तन् ॥ १७ ॥
 शोकदर्शिजनाकीर्ण^२ मत्तकक्ष्यं हतन्विपम् ।
 ततो दशरथस्त्रीणां शुश्राव परिदेवितम् ॥ १८ ॥
 प्रामादशिखरस्थानां द्रुःखितानामितस्ततः ।
 मह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ॥ १९ ॥
 मृतः किं नाम कौशल्यां^३ पृष्टः मंप्रति वक्ष्यति ।
 यथा तु मन्ये दुर्जानं तथा न^४ मरणं ध्रुवम् ॥ २० ॥
 प्रिये निवासिते^५ पुत्रे कौशल्या^६ यत्र जीवति ।

१ य, म —म० । २ य—शोकादीर्ण० । ३ य, ल, म, के—कौमल्यां ।

४ य—नृ । म नास्ति । ५ म निवासिते । ६ के, य, ल, म—कौमल्या ।

तथाभूतं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् ॥ २१ ॥
 शोकाग्निना दह्यमानो राजवेश्म विवेश सः ।
 प्रविश्य च गृहं दीनो राजानं दीनचेतसम् ॥ २२ ॥
 अपश्यत् पुत्रशोकार्तं हतसर्वाजसं तथा ।
 अभिगम्य तदासीनं नरेन्द्रमभिवाद्य च ॥ २३ ॥
 सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं राजा विसंजो भ्रान्तचेतनः ॥ २४ ॥
 निपपातासनाद् भूमौ दुःखशोकममन्वितः ।
 दृष्ट्वा तमासनाद् भूमौ पतितं जगतीपतिम् ॥ २५ ॥
 अन्तःपुरस्त्रियोऽभ्येत्य बाह्युच्छ्रित्य चुक्रुशुः ।
 सुमित्रया तु तं सार्धं कौशल्या पतितं पतिम् ॥ २६ ॥
 दीनमुत्थापयामास वचनं चेदमब्रवीत् ।
 इमं तस्य महाभाग स्रुतं दुष्कृतकारिणम् ॥ २७ ॥
 वनवासादुपावृत्तं कस्मात्त्वं न नुपृच्छामि ।
 यदीदं निर्घृणं कृत्वा लज्जर्यवं विमुह्यसि ॥ २८ ॥
 उत्तिष्ठ नाद्य कालस्ते लज्जितुं मा व्यपत्रयः ।
 कस्मादद्य महीपाल न त्वं पृच्छसि मे सुतम् ॥ २९ ॥
 नास्तीह काचित् कैकेय्याविसन्धं प्रष्टुमर्हसि ।
 एवमुक्त्वा महाराजं कौशल्या शोककर्षिता ॥ ३० ॥
 धरण्यां निपपातार्ता वाष्पविक्रान्भाषिणी ।

विलप्य पतितां भ्रूमां कौशल्यां शोककर्षिताम् ॥ ३१ ॥^०

पतितं च पतिं दृष्ट्वा मुग्धं रुरुदुःस्त्रियः ।

ततस्तमन्तः पुरनादमुत्थितं म्वनं निशम्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ।

स्त्रियश्च मर्षा रुरुदुःममन्ततो निरीक्ष्य रामस्य रथं महात्मनः ॥ ३२ ॥

इत्यापे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे सुमन्त्रोपावर्तनं^१

नामैकपट्टिनमः^१ मर्गः ॥ ६१ ॥

[वं-५८] = [द्विपष्टितमः सर्गः] = [दा-५८]

अथ राजा पुनः संज्ञां प्रतिलभ्य ममुत्थितः ।

उपविश्यामने सूतं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥

अश्रुपूर्णेक्षणो' दीनो नववद इव द्विपः ।

दीर्घमुष्णं च निःश्वासं स विमुञ्चन् मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

अथ रेणुपरिध्वस्तं कृताञ्जलिमुपमथितम् ।

पप्रच्छैनमभिप्रेत्य' सुमन्त्रं चाप्यविक्रवः ॥ ३ ॥

क सुमन्त्र गतो रामः क च वत्स्यति शंस मे ।

क म्याने तेन चैव त्वं राघवेण विसर्जितः ॥ ४ ॥

मोऽत्यन्तसुखसंबृढः कथमामिष्यते सुतः ।

भूमिपालात्मजो भूमां कथं स्वप्स्यति वा वने ॥ ५ ॥

कथं च विजनेऽरण्ये याति पद्भ्यामनाथवत् ।

मिहव्याघ्रसमाकीर्णं सरीसृपसमाकुले ॥ ६ ॥

यं यान्तमनुयान्ति स नराश्वरथकुञ्जराः ।

स कथं सुकुमाराङ्गो वने चरति मे सुतः ॥ ७ ॥

सुकुमार्या तपस्विन्या वैदेह्याऽनुगतः कथम् ।

वनं कण्टकितं दुर्गं रामः पद्भ्यां विगाहते ॥ ८ ॥

म चाप्रतिमतेजस्वी सुकुमारो ममात्मजः ।

अनुगच्छति तं मत्स्या आतरं लक्ष्मणः कथम् ॥ ९ ॥

सिद्धार्थस्त्वं कृतार्थश्च येन चैतौ ममात्मजा ।

तपोदीक्षान्वितौ दृष्टौ नरनारायणाविव ॥ १० ॥
 किमाह रामस्तेजस्वी किं च मां लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
 किमुवाच च मां साध्वी सीता भर्तृपरायणा ॥ ११ ॥
 किं ताभ्यामशितं भुक्तमितः^३ प्रभृति शंस मे ।
 अशेषतो यथावृत्तं वनं रामस्य गच्छतः ॥ १२ ॥
 इति सूतो नरेन्द्रेण नोदितः सज्जमानया ।
 उवाच वाचा राजानं व्यथागद्गदया^४ ततः ॥ १३ ॥^०
 पुरात्प्रभृति वृत्तान्तमशेषेणानिवर्तनात्^५ ।
 उक्त्वा ततः परमिमं रामसन्देशमब्रवीत्^६ ॥ १४ ॥
 कृत्वा तेऽनुदिशं रामः प्रणामं प्राञ्जलिः सुतः ।
 इदं मां संपरिष्वज्य सन्दिदेश कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
 सूत मढचनाद्गत्वा समासाद्य महीपतिम् ।
 शिरसा प्रणिपत्यादौ प्रष्टव्यः कुशलं ततः ॥ १६ ॥
 मातरश्चापि ताः सर्वाः प्रष्टव्याः कुशलं त्वया ।
 अशेषतः ममासाद्य प्रणिपत्याभिवाद्य च^७ ॥ १७ ॥
 पृष्ट्वा च कुशलं सूत विज्ञाप्यो मे पिता त्वया ।
 अनुग्रहार्थमस्माकं न शोच्योऽहं त्वयेत्युत ॥ १८ ॥
 यतः सर्वो हि राजेन्द्र भवितव्यमुपाश्रुते ।
 अतो न शोच्योऽस्मि विभो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १९ ॥
 कौशल्यापि^८ च मे माता विज्ञाप्या कुशलं त्वया ।

३ व—भुक्तं यतः । म—त्यक्तमितः । ४ कै, व—वृथा । ० म । ५ म—
 मशेषेण निवर्तनात् । ६ म—रामे मफ्रोशमब्रवीत् । ७ म—कौमल्या ।
 य, कै, ल, कौमल्या ।

मन्त्रोक्तकथितो गजा न वाच्यः परमं त्वया ॥ २० ॥

ग्रापिताऽपि मम शार्पैः पुनर्गगमनेन च ।

देववनं पूजनीयन्ते पिता न इति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥

परिष्वज्य च वक्तव्यो ममो वचनान्मम ।

यौवगज्यमवाप्य त्वं पूजयेथा नगाधिपम् ॥ २२ ॥

त्वया शुश्रूष्यमाणो हि न शोचति यथा नृपः ।

मन्त्रेणादहंनि तथा कर्तुमित्यभिनिः श्रमन् ॥ २३ ॥

ममो मातृपु नर्वासु वर्तेथा इति चाब्रवीत् ।

भग्नं पृथिवीपालं पृथं ते कैकेयीमुतम् ॥ २४ ॥

एवमादि वचो धर्म्यं ब्रवन्नेव नगाधिप ।

वाष्पवेगोपल्ब्धान्मा मुमोषाश्रणि ते मुतः ॥ २५ ॥

इषट्रोपपर्गतस्तु मौमिभिर्गिदमब्रवीत् ।

केनायमपगवेन गजा पुत्रो विव्रासितः ॥ २६ ॥

मया तावद्भवेन किञ्चिन् कार्कश्याद्विप्रियं^{१०} कृतम् ।

आर्यस्य तु परित्यागे काष्णं नोपलज्यते ॥ २७ ॥

यदि शत्राजितो गमः कैकेय्याः प्रियकाण्डान् ।

वग्दाननिमित्तं वा न कर्तुं माधु सर्वथा ॥ २८ ॥

चित्कदं धर्मकान्तिभ्यां गजेदं बुद्धिलाववात् ।

अयमस्तं कृतं मन्ये मन्पुत्रस्य विवामनम् ॥ २९ ॥

मम तावन्न तातेष्य पितृश्रेहोऽग्नि कथन ।

४ व, म—कैकेयी० । १० म—ममोषान्ति । व, कै, न—मुमोषान्ति ।

१० व—कार्कश्यादि० ।

पिता माता सुहृद् भ्राता रामो बन्धुर्गुरुश्च मे ॥ ३० ॥

लोकप्रियमिमं त्यक्त्वा लोकनाथं च राघवम् ।

राज्ञा किमिव कल्याणं भरतादभिकांक्षितम् ॥ ३१ ॥

सुमन्त्र भरतश्चैव वाच्यस्ते राजसन्निधौ ।

अमर्षयसि चेत् किञ्चित्त्वं राज्याद्विप्रतिक्रियाम्¹¹ ॥ ३२ ॥

ततो मातृषु सर्वासु समतामभ्युपागतः ।

राज्याभिमानमुत्सृज्य वर्तस्वेत्यादिदेश ह ॥ ३३ ॥

जानकी तु विनिःश्वस्य वाष्पमन्त्रधरा नृप ।

भूतोपहतचित्तेव निरीक्षन्ती मनस्विनी ॥ ३४ ॥

अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ।

पर्यश्रनयना² दीना नैव मां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥

उदोक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ।

सुमोच केवलं वाष्पं मां निवृतमवेक्ष्य सा ॥ ३६ ॥

स चापि रामोऽश्रुमुखः¹³ कृताञ्जलि र्ननाम पादौ तव शोकविह्वलः ।

तथैव सीता रुदती तवावला नृदेव पादौ शिरसा नमस्यति ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे रामसन्देशारूपानं

नाम द्विपष्ठितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

11 ल—क्रियम् । 12 म—पर्यस्व० । य, ल, कै—पर्यक्षु० । 13 य, कै,

ल, म—०ऽश्रुमुखः ।

[वं-५९]=[त्रिपष्ठितमः सर्गः]=[दा-५९]

इति ब्रुवाणं सन्देशं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ।
 ब्रूहि शेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो वाष्पविक्रवम् ।
 कथयामास भूयोऽपि रामवृत्तान्तविस्तरम् ॥ २ ॥
 जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ ।
 गङ्गामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ ३ ॥
 अग्रतो लक्ष्मणो याति ततो मध्येऽथ जानकी ।
 रामस्तुष्टुतो याति पालयन् रघुनन्दनः ॥ ४ ॥
 तांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ।
 ततो मम निवृत्तस्य तुरगा वाष्पविक्रवाः ॥ ५ ॥
 राममेवानुपश्यन्तो द्वेषमाणा^१ विचुक्रुशुः ।
 उभाभ्यां राजपुत्राभ्यां ततः कृत्वाऽहमञ्जलिम् ॥ ६ ॥
 त्वद्गौरवमयाद् राजंस्त्वरवान् पुनरागतः ।
 गुहेन सह कृत्स्नं च तत्रैकदिवसं स्थितः ॥ ७ ॥
 आशया यदि रामो मां पुनरेवाह्वयेदिति ।
 विषयेषु नरव्याघ्र रामव्यसनकर्षिताः ॥ ८ ॥
 अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पस्तवकांकुराः ।
 सवाष्पाः सरितश्चासन् सुतप्तकलुषोदकाः ॥ ९ ॥
 प्रम्लानपुष्कराश्चासन् पशिन्यो विगतत्विषः ।

ध्यानैकाचित्ताः स्तिमिता न विचेरुर्मृगद्विजाः ॥ १० ॥
 आसीच्च रामशोकेन निष्कूजमिव^२ काननम् ।
 जलजानि च सत्त्वानि स्थलजानि च सर्वशः ॥ ११ ॥
 स्थानेभ्यः स्तंभितानीव^३ सर्वतो नाचलन्नुप ।
 पुरे राष्ट्रे च ते राजन् पौरजानपदे जने ॥ १२ ॥
 तं न पश्याम्यहं कश्चिद् यो न शोचति ते सुतम् ।
 अयोध्यां प्रविशन्तं मां गर्हयन्ति समन्ततः ॥ १३ ॥
 पौरा दुःखाभिसन्तप्ता विना राममुपागतम् ।
 विमानहर्म्यप्रासादगवाक्षस्थाश्च योषितः ॥ १४ ॥
 उत्सृज्याभ्यागतं रामं मां दृष्ट्वा चुक्रुशुर्मृशम् ।
 अश्रुपूर्णेक्षणा^४ दीना निरीक्षन्त^५ उपागतम्^६ ॥ १५ ॥
 हा नृशंस क ते रामः स नीत इति चाब्रुवन् ।
 नाभित्राणां न मित्राणां नोदासीनजनस्य च ॥ १६ ॥
 अहमार्ततया कश्चिद्विशेषमुपलक्षये ।
 दीनातुरा^७ऽऽर्तपुरुषा^८ ग्रम्लानोपवनद्रुमा ॥ १७ ॥
 परिदेवितार्तकरुणा^९ रुदितस्वननादिता ।
 निरुत्साहा निरानन्दा निर्वपद्कारमङ्गला^{१०} ॥ १८ ॥

२ कै, ल—निष्कूजमिव । ३ घ—स्तंभितान्येव । ४ कै, घ, ल—अश्रु० ।
 म—आश्रु० । ५ ल—निरीक्षन्तमुपागत० । ६ कै—दीनार्तपुत्रपुत्रा ।
 म—दीनातुरागत० । घ—दीनातुरागत० । ल—दीनातुरागत० । ७ कै—
 परिदेवितार्तकरुणा । म—परिदेवितार्त० । घ—परिदेवितार्तकरुणा । ८ कै—
 ८ निर्विपद्कारमङ्गला । म, ल—निर्वपद्कार० ।

रामप्रव्रजनार्तयं^९ पुगी ते न विराजते ।
 इत्येवमादि करुणं सुमन्त्रवचनं ततः ॥ १९ ॥
 श्रुत्योवाच नृपो दीनो वाप्यगद्वदया गिरा ।
 मिथ्योपचारात् कैकेय्या वञ्चितेन कथं मया ॥ २० ॥
 न मन्त्रितं विमूढेन धर्मघ्नैर्गुरुभिः सह ।
 केनाहं मोहितः पापो यन्मया सह मन्त्रिमिः ॥ २१ ॥
 असंमन्त्र्य विमूढेन सहमा साहमं कृतम् ।
 मयितव्यं तथा तेन रामेणामिततेजसा ॥ २२ ॥
 मया तु तावदशिष्यं प्राप्तं तद्विप्रवासनात् ।
 इदानीमपि यूत त्वं गत्वा रामं निवर्तय ॥ २३ ॥
 नाहं शक्तो विना रामं जीवितुं देवमोहितः ।
 गतागतेन वा कालो दीर्घ एव भविष्यति ॥ २४ ॥
 मामेव रथमारोप्य क्षिप्रं रामं प्रदर्शय ।
 सिंहस्कन्धो महाबाहुः कासी लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २५ ॥
 यदि जीयामि साध्येनं पश्येयं सह मीतया ।
 पूर्णेन्दुकान्तवदनं चारुपद्मदलेक्षणम् ॥ २६ ॥
 यदि रामं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ।
 सुमन्त्र यदि ते किञ्चिन्मया पूर्वं कृतं प्रियम् ॥ २७ ॥
 तदा प्रापय मां रामं प्राणा हि त्वरयन्ति माम् ।
 रामप्रवाससलिले वाप्यशोकोर्मिमालिनि ॥ २८ ॥
 अगाधव्यसने^{१०} मग्नो घोरैऽहं शोकसागरे ।

इष्टपुत्रवियोगातिदुःखितेन गतायुषा ॥ २९ ॥

मयाज्यं जीवता स्रुत दुस्तरः शोकसागरः ।

हा राम रामानुज हा हा वैदेहि पतिव्रते ॥ ३० ॥

न मां जानीत दुःखार्तं त्रियमाणमनाधवत् ।

कोन्वस्ति दुःखितवरो मया दुष्कृतकर्मणा ॥ ३१ ॥

योऽहमन्तर्गतप्राणो नैव द्रक्ष्यामि राघवम् ।

इति स्^{११} राजा करुणं महायशा विलाप्य दुःखोपहतेन चेतसा ।

गतासुकल्पः सहस्रैव मूर्च्छितः पपात भूयोऽपि नृपासनात् तदा ॥ ३२ ॥

इति विलपति पार्थिवे विमूढे भृशकरुणं पतिते पुनर्धरण्याम् ।

अतिभृशमतिशोकदुःखसन्ना करुणतरं विललाप राममाता ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे दशरथविलापो नाम

त्रिपष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

[वं-६०]=[चतुष्पष्टितमः सर्गः]=[दा-६०]

सा तु भूतोपसृष्टेव गतसत्त्वव चासुखा ।

विललापातुरा देवी कौशल्या पतिता क्षिता ॥ १ ॥

नय मामपि तत्राशु यत्र रामः सलक्ष्मणः ।

सुमन्त्र नहि रामेण विना जीवितमुत्सहे ॥ २ ॥

तद्योजय रथं साधु नय मामपि काननम् ।

अथ मां न नयस्याशु गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३ ॥

वाष्पोपरुद्धया वाचा पुरस्तात् सज्जमानया ।

वाक्यमाश्वासयन् देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

त्यक्तुमर्हसि कल्याणि शोकं पुत्रवियोगजम् ।

तत्रापि स सुखी रामो रंस्यते देवि निर्वृतः ॥ ५ ॥

लक्ष्मणो ह्यस्य तेजस्वी पादौ परिचरन् वने ।

वससीतः परं लोकमर्जयन् धर्मनिर्जितम् ॥ ६ ॥

विजनेऽपि वने सीता भर्तुर्बाहुव्यपाश्रया ।

देवि स्वर्गोपमे स्थाने सह रामेण वत्स्यति ॥ ७ ॥

नास्या दैन्यं विपादं वा सुसूक्ष्ममपि लक्ष्ये ।

वने यथोचितो वासो वैदेहाः प्रतिभाति मे ॥ ८ ॥

नगरोपवने रम्ये यथाऽरमत सा पुरा ।

विजनेऽपि तथाऽरण्ये रंस्यते देवि मा शुचः ॥ ९ ॥

वैदेही सह रामेण पूर्णचन्द्रनिभानना ।

अतुलां विन्दते प्रीतिं तां न शोचितुमर्हसि ॥ १० ॥

तद्वत्तं हृदयं तस्यास्तदधीनं च जीवेतम् ।

अयोध्याऽपि भवेत्तस्या रामेण रहिताऽष्टवी ॥ ११ ॥
 पथि पृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ।
 गमं कमलपत्राक्षं सरांसि मरितस्तथा ॥ १२ ॥
 रामलक्ष्मणयोर्मध्ये मीता राजति ते स्नुषा ।
 विष्णुवामनयोर्मध्ये यथा श्रीरिवरूपिणी ॥ १३ ॥
 अध्वनि श्रममन्तापदुःखैरप्यातपेन च ।
 अध्वनि श्रममन्तापदुःखैरप्यातपेन च ।
 न विमुञ्चति^१ वैदेही चन्द्रांशुमद्रीं प्रभाम् ॥ १४ ॥
 महशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ।
 वदनं कृत्स्नमार्तायाः मीताया न विलुप्यते ॥ १५ ॥
 प्रकृत्या ऽलक्तकप्रख्यां लाक्षारससमप्रभां ।
 तथैव रेजतुस्तस्याश्वरणां पद्मवर्चसां ॥ १६ ॥
 इदानीमपि वैदेही तत्र मन्न्यस्तभूषणा ।
 सुरूपशोभया हीना शोभते ऽप्यधिकं वने ॥ १७ ॥
 इदानीमपि वैदेही बालैरनुगता मृगैः ।
 नूपुरामुक्तचरणा खलं गच्छति जानकी ॥ १८ ॥
 गुप्ता पुरुषमिहेन मिहेनेव गिरेर्गुहा ।
 दुष्प्रधर्षा दुष्प्रधर्ष मर्वेषां वनचारिणां ॥ १९ ॥
 मिहे वने गजं वाऽपि व्याघ्रं वा प्रेक्ष्य जानकी ।
 न श्रामेति गच्छन्ती वने मर्त्यव्यपाश्रया ॥ २० ॥
 तथैव रामः पुत्रस्ते लक्ष्मणश्चैव वीर्यवान् ।

उदारवपुर्षो वीरौ न म्लानिमधिगच्छतः ॥ २१ ॥

परस्परप्रियहितं कुर्वाणौ प्रियवादिनौ ।

न पितुर्नैव मातुश्च नान्यस्य स्मरतो वने ॥ २२ ॥

न ते शोच्यास्त्वया देवि परस्परहिते रताः ।

इदं हि चरितं तेषां ख्यातिं लोकेषु यास्यति ॥ २३ ॥

विहाय शोकं परिगृह्य मानसं महर्षिकल्पस्तपसि व्यवस्थितः ।

वने रतो मूलफलाशनः स ते सुतो महात्मा कुरुते महत्तपः ॥ २४ ॥

तथा सुमन्त्रेण हितार्थवादिना निवार्यमाणाऽपि सती सुतप्रिया ।

न विप्रलापाद्विरराम दुःखिता नरेन्द्रपत्नी प्रियपुत्रलालसा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे कौशल्याऽऽश्वात्सनं

नाम चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

[वं-६१]=[पञ्चषष्टितमः सर्गः]=[दा-६१]

प्रत्याश्वस्तं तु राजानमुत्थाय भृशदुःखितम् ।
 कौशल्या ऽऽश्वासयामास शयने शोकविक्लवम्^१ ॥ १ ॥
 अश्रूणि मार्जयन्ती च विलपन्ती च दुःखिता ।
 भूयः प्रत्यागतप्राणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 यदिदं त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ।
 पुत्रप्रव्राजनात्तत्ते प्रणष्टमिव लक्षये ॥ ३ ॥
 को हि नाम प्रियं पुत्रं त्यजेदनपकारिणम् ।
 प्रतिश्रुत्य सतां मध्ये यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ४ ॥
 यदि चावश्यदातव्यः प्रियार्यं ते वरः प्रभो ।
 किमर्थं ते प्रतिज्ञातं रामस्याऽप्यभिषेचनम् ॥ ५ ॥^०
 अनृताद्यदि वा भीतः प्रव्राजयसि वा वनम् ।
 प्रतिज्ञायाभिषेक्ता ऽस्मि इवस्त्वामित्यभिमन्त्रितम् ॥ ६ ॥
 स्त्रीहेतोः प्रथमं दत्त्वा विप्रलब्धस्त्वया सुतः ।
 पश्योभयं विचार्यतत्तथाप्यनृतवागसि ७ ॥
 इच्छाकूणामर्यं वंशः सत्यवाक् प्रथितः क्षिर्ता ।
 तत्र त्वया यौवराज्यं प्रतिज्ञायानृतं कृतम् ॥ ८ ॥
 श्लोकश्चार्यं महाराज पौराणः प्रथितः क्षिर्ता ।
 सत्यं पुरा तुल्यता स्वयं गीतः स्वयंभुवा ॥ ९ ॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुल्या धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेवातिरिच्यते ॥ १० ॥

नावस्थार्या^२ चिरं गन्धो यथा कीर्तिमयो नृणाम् ॥२१॥
 म तवायं गुणहरो गन्धो लोके चरिष्यति ।
 अशुभस्यास्य महतः कर्मणः शाश्वतीः समाः ॥ २२ ॥
 इह मन्ये सुमहती भ्रूणहत्या त्वया कृता ।
 प्रियार्य वसुधा दत्ता रामः प्रव्राजितो वनम् ॥ २३ ॥
 दिष्ट्या न याचितं त्वेतद्रामोऽयं वध्यतामिति ।
 न त्वेतदपि कैकेय्या दुर्लभं त्वयि राजनि ॥ २४ ॥
 न ह्यद्भुतमिदं लोके यद्वदध्या बलवत्तरैः ।
 ईश्वरैर्दुर्बलः कृप्यः क्रतौ पशुरिवाश्वलः ॥ २५ ॥
 धृष्यन्ते^३ हि नरा लोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
 आक्रम्यमाणा विजने सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ २६ ॥
 स मे सुतः सुशक्तोऽपि धर्मं प्रति तु दुर्बलः ।
 अतः सकामानुत्सृज्य मां च त्यक्त्वा वनं गतः ॥ २७ ॥
 किं नु मे त्वामुपालभ्य राजन् परुषया गिरा ।
 परस्य कृत्वा किं मन्युमात्मभाग्येष्वसाधुषु ॥ २८ ॥
 अनुर्नीताऽस्मि रामेण गच्छता बहुविस् रम् ।
 न मे वाच्यः पिता किञ्चिद्भवत्येति पुनः पुनः ॥ २९ ॥
 न मदर्थं त्वया वाच्यो रूक्षं मातः पिता मम ।
 वाग्भिरुद्वेजनीयाभिरिति मां राघवोऽन्वशात् ॥ ३० ॥
 साऽहं तेनानुशिष्टाऽपि पुत्रस्नेहवलात्कृता ।
 अवशा त्वां ब्रवीम्येतन्मग्रा शोकमहाऽर्णवे ॥ ३१ ॥

का हि नामाग्रियं ब्रूयाद् भर्तारमिह मद्विधा ।

स्मरन्ती सत्कुले जन्म विनय चापि जानती ॥ ३२ ॥

*लोके हि पुरुषः स्त्री वा तथा तत् कुरुते स्वयम् ।

*यथा मधुरमृगं वा भृणोति लभतेऽपि वा ॥ ३३ ॥

नूनं हि मम भाग्यानां वैभुख्याद् राघवस्य च ।

अचिन्त्यत्वाच्च दैवस्य त्वमेतत् कृतवामप ॥ ३४ ॥

न खल्वहं त्वा नृप दोषतो ब्रवीम्यनीश्वरं हीश्वरदैशिकं जगत् ।

दशा कृतानोपहृतेयमाविला किमत्र शक्यं पुरुषेण चेष्टितुम् ॥ ३५ ॥

अतो नियोगात् तव सत्यवादी सत्यां प्रतिज्ञां नृप पालयंस्ते ।

इतो महात्मा वनमेव रामो गतः सुखान्यप्रतिमानि हित्वा ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे कौशल्यापालम्भो

नाम पञ्चपष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

धात्रा मे हृदयं नूनमश्मसारमयं कृतम् ।
 हीनं यद्रामचन्द्रेण न विदीर्णं सहस्रधा ॥ २१ ॥
 एतत् ते कृपणं कर्म कृतं लोकविगर्हितम्^५ ।
 निरस्ताः परिधावन्ति त्रयस्ते यन्महावने ॥ २२ ॥
 यदि पञ्चदशे वर्षे न रामः पुनरेष्यति ।
 ततस्त्यक्ष्याम्यहं प्राणान् न कार्यं जीवितेन मे ॥ २३ ॥
 सर्वथा ह्यागतो रामः प्रवासात्पुरुषर्षभः ।
 न स तां श्रियमन्विच्छेदीयमानामपि स्वयम् ॥ २४ ॥
 भरतेनोपभुक्तां हि पृथिव्यां विपुलां श्रियम् ।
 नोपभोक्ष्यति धर्मज्ञः परभुक्तामिव स्रजम् ॥ २५ ॥
 न हि सिंहः परालीढमामिषं भोक्तुमर्हति ।
 नृसिंहो भरतालीढं रामो राज्यं न भोक्ष्यते ॥ २६ ॥
 आज्यं तिलाः समिच्चैव कुशा धूपाः^६ स्तुचस्तथा ।
 नैतानि यातयामानि कल्पन्ते^७ पुनरध्वरे ॥ २७ ॥
 अतो राज्यमिदं पश्चात् ततो भ्रातु र्यवीयसः ।
 नाभिपत्तुमलं रामः पीतसोममिवाध्वरे ॥ २८ ॥
 न चेमां घर्षणां रामो ह्यसहिष्यदमर्षणः ।
 नाधारयिष्यद्यदि ते गौरवं मन्दरोपमम् ॥ २९ ॥
 शितैः शरैः स हि क्रुद्धो दारयेदपि मन्दरम् ।
 त्वां तु नोत्सहते वक्तुं धर्मात्मा पितृगौरवात् ॥ ३० ॥

समोमार्कग्रहणं नभस्ताराभिचित्रितम् ।
 पातयेद्यो भुवि क्रुद्धः स त्वां न व्यतिवर्त्तते ॥ ३१ ॥
 आचालयेद्दारयेद्वा मर्हो शैलशताचिताम् ।
 यन्तेजस्यी स ते पुत्रो गौरवान्नातिवर्त्तते ॥ ३२ ॥
 ए०००० महामयस्त्वया ख्यातपराक्रमः ।
 जनयित्वाऽऽत्मना त्यक्तो जलजेनात्मजो यथा ॥ ३३ ॥
 अनेन ते ऽतिक्रमेण मन्ये ऽहं पृथिवीपते ।
 त्वत्तः श्रियमतिक्रान्ता कीर्तिं पापान्तरादिषु^१ ॥ ३४ ॥
 द्विजातिभिर्ग्ये धर्मः शास्त्रष्टः सनातनः ।
 गुर्गर्दुष्टान्महाराज गौरवं विनिवर्त्तते ॥ ३५ ॥
 गुरुर्दुष्टः परित्याज्यस्तथा माता तथा पिता ।
 यो धनर्थाय कल्पेत स तु शुर्नुर्न बान्धवः ॥ ३६ ॥
 न त्वेनं भविता रोषस्तयि रामस्य राघव ।
 त्वया यदि कृतं पापं न स धर्माच्चलिष्यति ॥ ३७ ॥
 एनमुक्त्वा तु कौशल्या विलपन्ती यशस्विनी ।
 ततो हत्वर्थमपुक्त पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३८ ॥
 प्रथमा गतिरार्त्तम द्वितीया गतिरात्मजः ।
 सन्तो गतिस्त्वृतीयोक्ता चतुर्थो धर्मसञ्चयः ॥ ३९ ॥
 पतसुभ्यः परिश्रष्टो गतिभ्यस्तत्र नराधिप ।
 वने परित्यजन् रामं सार्धं सुतमकारणम् ॥ ४० ॥
 न हि रामं परित्यज्य चिरं शक्तोऽसि जीवितुम् ।

मद्वमोपाजिताल्लोकात् कैकेय्यर्थे परिच्युतः ॥ ४१ ॥

मत्स्यं कीर्तिं च मां चैव त्यक्त्वा रामं सुतं च मे ।

प्राणांस्त्यक्ष्यसि दुःखार्चः सर्वथा ऽस्मि हता त्वया ॥ ४२ ॥

हता त्वयेयं नगरी मराष्ट्रा कीर्तिश्च धर्मश्च तथैव चात्मा ।

अहं सपुत्रा नृपनागराश्च सर्वे हताः कैकयिराज्यदानात् ॥ ४३ ॥

एता गिरो निष्ठुरदारुणाक्षराः श्रुत्वाऽथ^१ राजा सुतशोकदुःखितः ।

विनिःश्चसंश्चापि निमीलितेक्षणः शुशोच रामं हतसत्त्वचेतनः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोभ्याकाण्डे कौशल्याप्रलापो

नाम पदपष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

[वं-६३] = [सप्तपष्टिनमः सर्गः] = [दा-६२]

कौशल्यायैवं नृपतिं वाक्शरैरभिपीडितः^१ ।

१] मुमोह शयने शुभ्रे दुःखेनामीलितेक्षणः ॥ १ ॥ [N

प्रतिलम्ब्य ततः संज्ञां समुन्मोह्य च लोचने ।

२] परियार्थस्थितां दृष्ट्वा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ [३

उ३] नार्हस्युरासि मे क्षारं निपेक्तुं सुतवत्सले । [N

पुत्रशोकार्तमनसो हृदयं मे विदीर्यते ।

४] असह्यान्यकृतप्रज्ञे^२ वाग्वज्राणि विमुञ्चासि ॥ ३ ॥ [N

ननु मत्तं च साध्वीनां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा ।

५] दैवतं च गतिथेति महापूज्यतमो मतः ॥ ४ ॥ [८

धमस्यातिक्रमं देवि भृशार्त्तिस्त्वां प्रसादये ।

६] हन्तुमर्हसि वै भूयो दैवेन निहतं न माम् ॥ ५ ॥ [N

जाने त्वां देवि धर्मज्ञां दृष्टलोकपरावराम् ।

७] अतो नार्हसि मे भूयो वक्तुमेतादृशं वचः ॥ ६ ॥ [९

इति राज्ञोऽतिकर्णं श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् । [१०पू

८] पुत्रशोकं परित्यज्य कौशल्या पतिवत्सला ॥ ७ ॥ [N

शिरसाञ्जलिमाधाय^३ भृशं संश्रान्तमानसा । [११पू

९] शिरसा नृपतेः पादौ प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ [N

अतिक्रमं मे नृपते त्वमिमं क्षन्तुमर्हसि ।

१ कै, य, म—वाक्शरैः । ल—वाक्शरैः । २ कै, य, ल—व्याकृत-
प्रज्ञैर् । म—व्याकृतैः प्राज्ञैर् । ३ य, म—माधाय ।

- १०] अर्वाच्यं हि मयोक्तोऽसि पुत्रशोकविमूढया ॥ ६ ॥ [N
 देवभूतेन भर्त्रा या क्षमितं (तुं?) न प्रपद्यते ।
- ११] कृताञ्जलि भृशार्तेन हता सेह परत्र च ॥ १० ॥ [N
 क्षमस्व राजस्वार्त्ताया व्यतिक्रममिमं प्रभो ।
- १२] प्रभुर्धैवेश्वरश्चासि मम रामस्य चोभयोः ॥ ११ ॥ [N
 जानामि धर्म धर्मज्ञ जाने त्वां सत्यवादिनम् ।
- १३] पुत्रशोकार्त्तयेदं तु मया किमपि भाषितम् ॥ १२ ॥ [१४
 शोको नाशयते प्रज्ञां शोको नाशयते श्रुतम् ।
- १४] शोको धृतिं नाशयति नास्ति शोकसमं तमः ॥ १३ ॥ [१५
 सोढुं शक्योऽग्निसंस्पर्शः शस्त्रस्पर्शश्च दारुणः ।
- १५] न तु शोकभवं दुःखं संसोढुं नृप शक्यते ॥ १४ ॥ [१६
 सर्वज्ञा धृतिमन्तोऽपि छिन्नधर्मार्धसंशयाः ।
- १६] मुनयोऽप्यत्र मुह्यन्ति शोकोपहतचेतसः ॥ १५ ॥
 पञ्चपाणि गतान्यद्य दिवसानि सुतस्य मे ।
- १७] तानि वर्षशतानीव दुःखार्त्ताया गतानि मे ॥ १६ ॥ [१७
 तद्गतासक्तचित्तायाः शोकौघो मे प्रवर्धते ।
- १८] जलौघवेगो गङ्गाया महानिभ तपाल्यये ॥ १७ ॥ [१८
 एष शोकमहाशत्रुः सुबद्धानपि मानवान् ।
- N] प्रसक्ष हरते वृक्षान्नदीरय इवोल्बणः^४ ॥ १८ ॥ [N
 एवं संभाषमाणायास्तस्याः सुकरुणं वचः ।

१९] कौशल्याया जगामास्तं सविता दिवसक्षये ॥ १९ ॥ [१९

एवं प्रहादितो वाक्यैर्मर्धैः^५ कौशल्याया नृपः ।

२०] शोकभ्रमपरिम्लानः शनैर्निद्रावशं ययौ ॥ २० ॥ [२०

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे दशरथप्रसादनं नाम

सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

[वं-६४] = [अष्टषष्टितमः सर्गः] = [दा-N]

एवं तु विलपन्ती तां कौशल्यां प्रमदोत्तमाम् ।

१] इदं धैर्यान्वितं वाक्यं सुमित्रा धर्म्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

दिव्यैर्गुणगणैर्युक्तः पुत्रस्ते देवि राघवः ।

२] पितुर्नियोगे तिष्ठन्तं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २ ॥

नादेवसत्त्वा नाप्रज्ञाः पुरुषा नाल्पदर्शनाः ।

३] पितुर्नियोगे तिष्ठन्ति न चाकल्याणभागिनः ॥ ३ ॥

यत् तवार्ये गतः पुत्रो हित्वा राज्यं सुखानि च ।

४] प्राप्तव्यं तेन सुमहत् कल्याणमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

सद्भिराचरिते धर्म्ये यशस्ये वर्त्मनि स्थितम् ।

५] पुत्रं धर्मभृतां श्रेष्ठं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ५ ॥

अस्यानुवर्तते वृत्तं लक्ष्मणो यो ममात्मजः ।

६] तमप्यतो नार्हसि त्वं शोचितुं भ्रातृवत्सलम् ॥ ६ ॥

अरण्यवासदुःखानि जानन्त्यपि च जानकी ।

७] सुखसंवर्धिता त्यक्त्वा गृहवाससुखानि च ॥ ७ ॥

अनुगच्छति भर्तारं या सा धर्मपरायणा ।

८] तां यशोभाजनां धन्यां नैव शोचितुमर्हसि ॥ ८ ॥

यशःपताकां विपुलां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।

९] तद्वन्यते न ते पुत्रस्तं न शोचितुमर्हसि ॥ ९ ॥

रामस्य विपुलं सच्चं विज्ञायोदारचेतसः ।

१०] न गात्राण्यंशुभिः सूर्यः सन्तापयितुमर्हति ॥ १० ॥

य-त्वं । २ कै, म-धर्मै । ३ य-०भजतां । ४ म-उतन्ये । ५ कै, म, ल-च ।

आदाय सुरभीन् गन्धान् वनेभ्यः समुखोऽनिलः ।

११] पुत्रं ते नातिशीतोष्णः संसेविष्यति कानने ॥ ११ ॥

भूमावपि शयानं तं वैदेह्या सह राघवम् ।

१२] पितेरांशुकरैः स्पृष्ट्वा ह्लादयिष्यति चन्द्रमाः ॥ १२ ॥

अस्त्राणि यस्यै दिव्यानि विश्वामित्रो ददौ स्वयम् ।

१३] तं त्वं सूर्यास्त्रविद्वांसं कथं शोचितुमर्हसि ॥ १३ ॥

कीर्त्या श्रिया भार्यया च नित्यं स तिसृभिर्भुतः^६ ।

१४] धृतिमांश्च महासत्त्वः स रामो राज्यमर्हति ॥ १४ ॥

यान्यद्य पुत्रशोकार्त्ता कौशल्येऽश्रूणि मुञ्चसि ।

१५] आनन्दजानि तानि त्वं रामे मोक्ष्यस्युपस्थिते^७ ॥ १५ ॥

पुत्रस्ते यशसा लोकान् व्याप्य धर्मभृतां वरः ।

१६] चतुर्दशानां वर्षाणामन्ते मोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ १६ ॥

कुशचीराम्बरमपि यं यान्तं नरकुञ्जरम् ।

१७] श्रीरिवानुगता सीता तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १७ ॥

तव पुत्रो वरः पुंसां वनप्रामादुपागतः ।

१८] वृत्तायतभुजः पादौ संस्पृशन् ह्लादयिष्यति ॥ १८ ॥

तं पादौ वन्दमानं तु दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ।

१९] मेघराजीव शैलेन्द्रं वर्णम्यानन्दजाश्रुभिः ॥ १९ ॥

निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।

शनैः स शोकः प्रशमं जगाम वृष्ट्या यथाऽग्निः परिपिच्यमानः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे सुमित्रावाक्यं

नाम अष्टपष्टिनमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अध्राहं^{१०} पूर्यमाणस्य जलकुंभस्य निःस्वनम् ।

२१] अचक्षुर्विषयेऽश्रौपं वारणस्येव वृंहितम् ॥ २१ ॥ [२२

ततः सुपुंरं निशितं शरं सन्धाय कार्मुके ।

२२] तस्मिन्^{१०} शब्दे शरं क्षिप्रमसृजं दैवमोहितः ॥ २२ ॥ [२३

शरे चाश्रणवं तस्मिन् मुक्ते निपतिते तदा ।

२३] हा हतोऽस्मीति करुणां मानुषेणोरितां गिरम् ॥ २३ ॥ [२५

कथमसाद्विधे शस्त्रं निपात्यैतत् तपस्विनि । [२६पू

२४] केनायं सुनृशमेन मयि बाणो निपातितः ॥ २४ ॥ [N

प्रविचितां नदीं रात्राबुदाहारोऽहमागतः । [२६उ

२५] इषुणाऽभिहतः केन कस्येहापकृतं मया ॥ २५ ॥ [२७पू

ऋषेः सन्न्यस्तशस्त्रस्य वने वन्येन जीवतः । [२७उ

२६] कथं नृशंसं शस्त्रेण मद्विधस्य विधीयते ॥ २६ ॥ [२८पू

वृद्धस्यान्धस्य दीनस्य बल्कलाजिनवाससः । [२८उ

२६] केनाहं घातितः पुत्रः कश्चाप्यर्थोऽस्य मद्वधे ॥ २७ ॥ [२९पू

इमं निष्फलमारमं केवलानर्थमंहितम् । [२९उ

२७] को विद्वान् साधु मन्येत शिष्येणेव गुरोर्वधम् ॥ २८ ॥ [३०पू

नेमं तथाऽनुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः । [३०उ

२८] मातरं^{११} पितरं^{११} चान्धो^{११} वृद्धो^{११} शोचामि तौ यथा ॥ २९ ॥ [३१पू

तदन्धं^{११} मिथुनं^{११} वृद्धं दीर्घकालं भृतं मया । [३१उ

२९] कथं मयि मृतेऽनाथं कृपणं वर्तयिष्यति ॥ ३० ॥ [३२पू

तो चाहं चैव कृपणाः केनागम्य दुरात्मना । [३२उ

३०] चाणेनैकेन निहताः शाकमूलफलाशनाः ॥ ३१ ॥ [३३पू

इति तां करुणां प्राचं श्रुत्वा मेऽभ्यन्तरेतसः ॥ [३३उ

३१] अधर्मममभीतिस्त्यक्तादध्यवतापुष्पम् ॥ ३२ ॥ [३४पू

सहसाऽभ्युपसृत्यैनमपश्यं हृदिः ताडितम् ।

३२] अष्टाञ्जिनधरं चालं विद्धं पतितमम्मासि ॥ ३३ ॥ [३३

स मां कृपणमुद्रीक्ष्य मर्मण्यभिहतो भूयम् । [३७उ

३३] इत्युवाच वचो देवि दिग्धुरिव तेजसा ॥ ३४ ॥ [३८पू

किं त्वार्थं कृतं क्षुद्र वने निवसतामया । [३८उ

३४] अपो जिघृक्षुर्गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ ३५ ॥ [३९पू

अमू हि कृपणावन्धावनाथौ विजने वने ।

३५] मदीयौ पितरौ वृद्धौ अतीक्ष्णौ समाश्रया ॥ ३६ ॥ [४०

एकेनानेन चाणेन त्वया पापं हतास्त्रयः ।

३६] अहमग्या च तातश्च कृसादनपराधिनः ॥ ३७ ॥ [३९उ

नूनं न तपसः किञ्चित् फलं मत्प्रे श्रुतस्य च । [४१उ

३७] यथा मां नाभिजानाति पिता मूढस्त्वया हतम् ॥ ३८ ॥ [४२पू

जानन्नपि हि किं कुर्यादन्यत्वादपराक्रमः । [४२उ

३८] छिद्यमानमिवोशक्तस् त्रातुमन्यो नगोऽनगम् ॥ ३९ ॥ [४३पू

पितुरेव च मे पूर्वं शीघ्रमाचक्ष्व राघव । [४३उ

३९] मा त्वां घेह्यतिः क्षापेन शुष्कं काष्ठमिवानलः ॥ ४० ॥ [४४पू

इयमेकपदो यातुः मम तत् पितुराश्रयम् । [४४उ

४०] तं प्रसादयेत् गत्वाऽऽशु न येन कुपितः क्षेपेत् ॥ ४१ ॥ [४५पू

विशल्यं कुरु मां क्षिप्रं त्वयाऽयं मेऽर्पितः शरः । [४५उ

४१] एषं वज्राग्निसंस्पर्शः प्राणानुपरुणाद्वि मे ॥ ४२ ॥ [४६५]

सशल्यो मरणं नोहं प्राप्नुयां शल्यमुद्धर । [४६३]

४२] न द्विजातिरहं शङ्कां ब्रह्महत्याकृतां त्यज ॥ ४३ ॥ [५०]

ब्राह्मणेन त्वहं जातः शूद्रायां वसता वने ।

४३] इति माममंत्रवीद् बालो मच्छराभिहतो मृशम् ॥ ४४ ॥ [५१]

जलाद्रिगात्रं विलपन्तमेवं

घाणाभिघातार्तमतिश्वसन्तम् ।

४४] तथा सरयवां तमहं शयानं

दृष्ट्वैव बालं सुभृशं विपण्णः ॥ ४५ ॥ [५३]

तस्याथो त्रियतो घाणमुद्धार बलादहम् । [५२३]

४५] यत्नवीन् जीविताकांक्षीं मुनेस्तत्र विचेतसः ॥ ४६ ॥ [N]

शरे तु तस्मिन्नपनीतमात्रे

हिक्काऽऽकुलश्वासमुहूर्त्तपिबः । [५२४]

४६] विवेष्टमानः^{१२} परिवृत्तनेत्रः

प्राणानमुञ्चत् स मुनेस्तनूजः ॥ ४७ ॥ [N]

निधनमुपगते महर्षिपुत्रे

सह यशसा सहसैव मां निपात्य

४७] मृशमहमभवं विमूढनेत्रा

व्यसनमवाप्य शतीव संप्रमत्तः ॥ ४८ ॥ [N]

इत्थार्पे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे ऋषिकुमारवधो

नाम [एकोनसप्ततितमः] सर्गः ॥ ६९ ॥

१२ कै. ल. विविष्टः ।

[चं-६६]=[सप्ततितमः सर्गः]=[दा-६४]

ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीप्रिपोषमम् ।

१] अगच्छं^१ कुंभमादाय पितुरस्याश्रमं प्रति ॥ १ ॥ [३

ततोऽहं कृपणाचिन्धौ वृद्धावपरिनायकौ ।

२] अपश्यं जनकौ तस्य^२ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ २ ॥ [४

तत्कथाभिरुपासीनौ व्यथितौ पुत्रलालसौ ।

३] पुत्रं^३ दर्शनमायान्तमाकांक्षन्तौ^४ मया हतम् ॥ ३ ॥ [५

तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वाऽहं व्याकुलेन्द्रियः ।

४] आश्रमस्थानभिप्रेत्य तापश्यं तपस्विनौ ॥ ४ ॥ [N

पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्मामस्यमापत ।

५] किं ते चिरायितं पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ५ ॥ [७

यज्ञदत्त चिरं तात पानीये क्रीडितं त्वया ।

६] उत्कण्ठितेयं माता ते तथाऽहमपि पुत्रक ॥ ६ ॥ [८

यदि किञ्चिद् व्यलीकं ते मया मात्राऽपि वा कृतम् ।

७] तत् क्षामये^५ त्वां मा भूयश्चिरायेथाः क्वचिद्गतः ॥ ७ ॥ [९

अगतेर्मे गतिर्यस्त्वं त्वं मे चक्षुरचक्षुषः ।

८] समासक्तास्त्वपि प्राणाः कस्मान्मां नाभिमापसे ॥ ८ ॥ [१०

तं तथा करुणां वाचं^६ ब्रुवन्तं पुत्रलालमम् ।

९] अहमस्येत्य शनैरब्रुवं भयचिह्नलः ॥ ९ ॥ [११

वाष्पसन्नेने कण्ठेन धृत्या संस्तम्भ्य^६ वाम्बलम् । १

१०] कृताञ्जलि वेंपमानो भयगेद्दिदवागिदम् ॥ १० ॥ [१२

८ क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं-पुत्रो मुने-तव-। ८ ८ ८ ८ ८

११] सज्जनापमतं घोर कृत्वा पापमुपागतः ॥ ११ ॥ [१३

१ भगवंन्नापहस्तोऽहं-सरय्वास्त्रीरिमागतः । ८ ८

१२] कांचन्^७ जिघांसुरज्ञातं मृगं तत्राम्युपागतम् ॥ १२ ॥ [१४

८] पूर्यसाणस्य कुंभस्य तत्र शब्दो मया श्रुतः । ८ ८ ८ ८

१३] तव पुत्रो मयाऽसौ ते निहतो गजशङ्कया ॥ १३ ॥ [१५

८ तस्याहं रुदितं श्रुत्वा हृदि-भिन्नस्य पत्रिणा । ८

१४] भीत आगत्य तं देशं तमपश्यं तपस्विनम् ॥ १४ ॥ [१६

८ भगवन्^८ शब्दप्रेधितान्मयाऽयं गजशङ्कया । ८

१५] निवृष्टोऽम्भासि नाराचो येन ते निहतः सुतः ॥ १५ ॥ [१६-]

८] समुद्धूते मया याणे प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः । ८

१६] भगन्तो सुचिरं कालं परिशोच्य तपस्विनौ ॥ १६ ॥ [१८

८] अज्ञानतो मया पुत्रो हतस्ते दयितो मुने । ८ ८ ८ ८

१७] शेषमेवं गते तेजो मयुत्सङ्दुन्त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ [१९

८] स एतदभिस्रुत्य मुहूर्त्तमिव मूर्च्छितः । ८ ८ ८ ८

१८] प्रत्याश्रयागतप्राणो मामुवाच कृताञ्जलिम् ॥ १८ ॥ [२० २१

८] यदि त्वमशुभं कृत्वा न वक्ष्येथाः* स्वयं मम । ८

१९] लोका अपि ततो दग्धाः समस्ताः शापवाहिना ॥ १९ ॥ [२२

० म—सस्तम्भ्य । ७ क, व, म, ल—काक्ष । ८ कै, च, ल—भगव ।

म—भगवन् । ० म—उद्धू ।

० ॥ चन्निमैः शनिपूर्वः च वानप्रस्थवधः कृतः ॥ १० ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

२०] स्यानात्प्रच्यावयेदाशु ब्रह्माणमपि सुस्थितम् ॥ २० ॥ [२३

सप्तावरास्तथा पूर्वे तव वंद्यो नराधमः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

२१] पतेपुत्रानपूर्वः च वधं कृतवतो मुनेः ॥ २१ ॥ [२४

हवस्त्वर्सा यदज्ञानाच्चया तेनाद्य जीवासे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

२२] तस्माद्विफलमप्यद्य राघवाणां भवेत् किल ॥ २२ ॥ [२५

नय मां साधु तं देशं यत्रासां बालकस्त्वया ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

२३] हतो नृशंस बाणेन ममान्वस्य कयष्टिकाः ॥ २३ ॥ [२६

तमहं पतितं भूमौ स्पृष्टुमिच्छामि पुत्रकम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

२४] संप्राप्य यदि जीवेयं पुत्रस्पर्शमपश्चिमम् ॥ २४ ॥ [२६

रुधिरैणावसिक्ताङ्गः प्रकीर्णाजिनमूर्धजम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

२५] समार्यस्तं स्पृशाम्यद्य धर्मराजवशगतम् ॥ २५ ॥ [२७

अयाहमेकस्तं देशं नीत्याः तौ भृशदुःखितौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

२६] तमस्मै स्पृशेयामास समार्याय मृतं सुतम् ॥ २६ ॥ [२८

पुत्रशोकातुरा दृष्ट्वा तौ पुत्रं पतितं क्षितौ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

२७] आर्तस्वरं^{१०} विसृष्टोभौ तस्यैवोपरि पेततुः ॥ २७ ॥ [२९

माता चास्य मृतस्यापि जिह्वयाः लिखती मुखम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

२८] विललापातिकरुणं गौर्विवत्सेव विह्वला ॥ २८ ॥ [३०

नन्दं हरेः यत्नदत्तं प्राणैर्म्योऽपि प्रिया विमो ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

२९] स कथं दीर्घमध्वानं प्रस्थितो मां न मापसे ॥ २९ ॥ [३१

संपरिव्रज तावन्मां यथात्पुत्र-गमिष्यसि । ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

- सोऽपि कृत्वोदकं तस्य पुत्रस्य सह भार्यया । निहन् ॥ ५० ॥
- ५१] तपस्वी मामुवाचेदं कृतञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥ [N
 : कथं त्वं ख्यातयशसां राजर्षीणां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥
- ५२] अविनीतः कुले जात इक्ष्वाकूणां नृपाधम ॥ ५२ ॥ [N
 न स्त्रीनिमित्तं वैरं तौ क्षेत्रजं न मया सह ॥ ५२ ॥
- ५३] अथैकेनेपुणा कस्मात्समार्योऽहं हतस्त्वया ॥ ५३ ॥ [N
 अविज्ञानात्तु मे पुत्रो हतो यद् विनयेन वा ॥ ५३ ॥
- ५४] तथा तस्मादहमपि क्षप्स्यामि त्वा निबोध मे ॥ ५४ ॥ [N
 पुत्रशोकादहं प्राणान् सन्त्यक्ष्याम्यवशं वयो ॥ ५४ ॥
- ५५] त्वमप्यन्ते तथा प्राणास्त्यक्ष्यसं पुत्रलालसः ॥ ५५ ॥ [N
 एवं शपिमेहं लब्ध्वा स्त्रपुरं पुनरीगतः ॥ ५५ ॥
- ५६] स ऋषिः पुत्रशोकेन न चिरादिव संस्थितः ॥ ५६ ॥ [N
 स ब्रह्मशोषो नियतमद्य मां समुपस्थितः ॥ ५६ ॥
- ५७] तथा हि पुत्रशोकात् प्राणाः सन्त्वरयन्ति माम् ॥ ५७ ॥ [N
 चेक्षुषो न प्रपश्यामि स्मृतं प्रविलुप्यते ॥ ५७ ॥
- ५८] स्मृत्वा तौ द्वौ भौता प्राणास्त्विहान्ति चे मां शुभे ॥ ५८ ॥ [N
 यदि मां संस्पृशेद्रामः संप्रापतापि चागतः ॥ ५८ ॥
- ५९] जीवेयामिति मे बुद्धिः प्राप्यामृतमिवातुरः ॥ ५९ ॥ [N
 दृष्ट्वा हि यद्यहं प्राणास्त्यजयं दयितुं सुतम् ॥ ५९ ॥
- ६०] प्रेत्यापि च नदक्षेयं पुत्रशोकेन दुःखितः ॥ ६० ॥ [N
 अतो नु किं कृच्छ्रतरं किं वा दुःखतरं भवेत् ॥ ६० ॥

- ६१] यददृष्ट्वा च रामस्य मुखां त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥६०॥ [६१पू
रामादर्शनजः शोकः प्राणान् निर्दहतीति मे ।
- ६२] नदीतीररुहान्^{२१} वृक्षान्^{२१} वारिवेगो महानिव ॥६१॥ [७४
निस्तीर्णवनप्राप्तं तमयोध्यां पुनरागतम् । [७१उ
- ६३] द्रक्ष्यन्ति सुरिनो रामं शक्रं स्वर्गादिवागतम् ॥६२०॥ [७२पू
ते देवा न मनुष्यास्ते ये तत् पूर्णेन्दुमग्निमम् । [६८उ
- ६४] मुखां द्रक्ष्यन्ति रामस्य पुरा प्रपिञ्चतो वनात् ॥ ६३ ॥ [६६पू
सुदण्डं निर्मलं कान्तं चारु पद्मदलेक्षणम् । [६९उ
- ६५] धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य तारापतिनिभं मुखम् ॥६४॥ [७०पू
शरच्चन्द्रस्य सदृशं कुन्दस्य कमलस्य च । [७०उ
- ६६] सुगन्धि मम पुत्रस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति वै मुखम् ॥६५॥ [७१पू
इति रामं स्मरन्नेव शयनीयतले नृपः ।
- ६७] शनैरुपजगामास्तं शशीव रजनीक्षये ॥ ६६ ॥ [N
हा^{२२} राम हा पुत्र इति ब्रुवन्नेव^{२२} शनैर्नृपः ।
- ६८] तत्याज सुप्रियान् प्राणानायुषोऽन्ते सुदुस्त्यजान् ६७ [७५-७७
तथा स दीनं कथयन्नराधिपः
प्रियस्य पुत्रस्य निवाससंकथाम् ।
- ६९] गतेऽर्धरात्रे शयनीयमंस्थितो
जह्रां प्रियं जीवितमात्मनस्तदा ॥ ६८ ॥ [७=
- इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे ब्रह्मशापाख्यानं
नाम सर्गः ॥ ७० ॥

२१ य—०तीरमहारुहान् । ०म । २२ के—हे राम हा ब्रुवन्नुप पवमेया ।

[वं-६७]=[एकसप्ततिनमः सर्गः]=[दा-६५]

विलप्याथ तमप्येवं तूष्णीभूतं नराधिपम् ।

१] सुप्त इत्यवगम्यार्ता कौशल्या न व्यबोधयत् ॥ १ ॥ [N

अनुक्तवन्तं भर्तारं किञ्चिच्छोकश्रमाकुला ।

२] सुष्राप शयने भूयः पुत्रशोकार्तमानसा ॥ २ ॥ [N

अथ रात्रौ व्यतीतायां सन्ध्याकाल उपस्थिते ।

३] वन्दिनः पर्युपातिष्ठन् पार्थिवं प्रतिबोधकाः ॥ ३ ॥ [१

तेषां तु तदुपश्रुत्य^१ सूतमागधवन्दिनाम् ।

४] सर्वा बुबुधिरे सुप्ता नृपान्तःपुरयोपितः ॥ ४ ॥ [N

ततः शुचिसमाचारा राज्ञोपस्थानकारिणः ।

५] स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्नराधिपम् ॥ ५ ॥ [७

गन्धाम्बुपरिपूर्णाश्च कुंभान् काञ्चनराजतान् ।

६] उपतस्थुःसमादाय स्नापकास्तं नृपालयम् ॥ ६ ॥ [८

मङ्गलालम्बनीयानि तथैवान्यमुपस्करम् ।

७] यथायोगमुपाजडुरुपचारं विचक्षणाः ॥ ७ ॥ [९

अभ्येत्य चोपचारज्ञाः शयनीये नराधिपम् ।

८] स्त्रियः प्रबोधयाञ्चकुरादित्योदयशङ्कया ॥ ८ ॥ [१२

प्रबोध्यमानोजपि यदा नाबुध्यत स पार्थिवः ।

९] आ सूर्योदयनात् सुप्तस्तवस्ताः शङ्किताः स्त्रियः ॥ ९ ॥ [११

ता वेषयुग्ममाविष्टा राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः । [१४उ

- १०] प्रतिस्रोतस्त्वृणाग्रेण सदृशं प्रचकंपिरे ॥ १० ॥ [१५पू
अथ तासां परिव्रासं दृष्ट्वा दृष्ट्वा च पार्थिवम् ।
- ११] यत्तदा शङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः ॥ ११ ॥ [१५
ता वेपमाना संभ्रान्ता मृतं दृष्ट्वा नराधिपम् ।
- १२] हा नाथ हा मृतोऽसीति पतिता धै विचुक्रुशुः ॥ १२ ॥ [१२
तासां तेनार्तनादेन महता श्रयिते तदा ।
- १३] कौशल्या च सुमित्रा च बुबुधाते सुदुःखिते ॥ १३ ॥ [२१
१४] उत्थाय शयनात् क्षिप्रं राजानमुपतस्थतुः । [N
दृष्ट्वा मृतं च भर्तारं ते देव्यावतिदुःखिते ॥ १४ ॥ [२५पू
१५] सुप्तमेवोद्धतप्राणं^२ मृशं चुक्रुशुस्तदा । [२५उ
तयोस्तद् रुदितं^३ श्रुत्वा सर्वशोऽन्तःपुरस्त्रियः ॥ १५ ॥ [N
१६] सहसा चुक्रुशुस्तत्र कुर्यस्त्रासिता इव । [N
ईरितोऽन्तःपुरस्त्रीभिरार्ताभिः स स्वनो महान् ॥ १६ ॥ [२६पू
१७] पुरीं तां पूरयामास बोधयंश्चैव सर्वशः । [२६उ
ततः संभ्रान्तमनसस्तेन शब्देन बोधिताः ॥ १७ ॥ [N
१८] आविशन्त नृपाहता नृपवेश्म पराः स्त्रियः^४ । [N
ताश्च ताश्चैव संहत्य^५ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥ [N
१९] रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव नृपे पञ्चत्वमागते । [N
अथायोध्या पुरीं कृत्वा तेन शब्देन बोधितः ॥ १९ ॥ [N
२०] सवृद्धबाला चुक्रोश राजव्यसनकर्षिता । [N

॥ ल—सुप्तमेवोद्धतं प्राणं । म—सुप्तमेव गतं प्राणं । ०व । ३ कै—तं रुदितं । ४ म, ल—पुरस्त्रियः । ५ कै, ल—संहत्य ।

तत्समुद्रिग्रमुद्भ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् ॥ २० ॥ [२७५

२१] परिदेवितार्तस्तनितं रुदितोत्क्रुष्टमाकुलम् । [२७७

सद्योनिपतितानर्थं विध्वस्तशयनासनम् ॥ २१ ॥ [२८५

२२] बभूव नरदेवस्य गृहं दिष्टान्तमागतम् । [२८७

ततो भृशार्ता कौशल्या सुमित्रा चैव दुःखिता ॥ २२ ॥ [N

२३] निपत्य पृथिवीपृष्ठे बहुर्धैव व्यवेष्टताम् । [N

सपत्न्या सह दुःखार्ता वेष्टमाना घरातले ॥ २३ ॥ [N

२४] पांशुरूपितसर्वाङ्गी^६ कौशल्या न व्यराजत । [N

व्यतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं

यशस्विनं तं परिवार्य ताः स्त्रियः ।

भृशं रुदन्त्यः करुणाक्षरा गिरः

२५] प्रगृह्य बाहून् व्यलपन्त सर्वशः ॥ २४ ॥ [२९

इत्यार्षे रामायणेऽधोऽध्याकाण्डे दशरथमरणं^७ नाम

[एकसप्ततितमः] सर्गः ॥ ७१ ॥

[वं-६८]=[द्विसप्ततितमः सर्गः]=[दा-६६]

तमग्निमिव संशान्तं संशोपितमिवार्णवम् ।

१] अस्तं गतमिवादित्यं स्वर्गतं प्रेक्ष्य भूमिपम्^१ ॥ १ ॥ [१

द्विविधेनापि दुःखेन कौशल्या भृशदुःखिता ।

२] भर्तुः पादौ प्रगृह्णार्ता विललाप सुदुःखिता ॥ २ ॥ [२

कृतपुण्योऽसि नृपते शुद्धसत्त्वश्च मानद ।

३] यस्त्वं प्राणान् परित्यज्य नाद्य शोचसि राघवम् ॥ ३ ॥ [N

पुत्रशोकसमुद्भूतो दारुणो देहतापनः ।

४] त्वत्प्राणहरणाद् व्याधिर्मामनार्यां न^२ वाधते ॥ ४ ॥ [N

सन्धेयसन्धे महाभागे प्रधानाभिजनात्मनि ।

५] न हि युष्मद्विधे युक्तो भावः करुणवेदिनि ॥ ५ ॥ [N

अहमेवाशुद्धसत्त्वा नाचा^३ चादृढसौहृदा ।

६] अजीवनार्हा जीवामि या त्वयाऽद्य विनाकृता ॥ ६ ॥ [N

मृत्युरस्यामवस्थायां प्रशस्तस्ते नराधिप ।

७] न तु मे जीवितं^४ ह्यस्यामवस्थायां^५ विगर्हितम् ॥ ७ ॥ [N

अवस्थायामवस्थायां तत्तद् भवति पूजितम् ।

८] पूजितं मरणं तस्य यस्य जीवितमीदृशम् ॥ ८ ॥ [N

यत्र शुद्धस्वभावस्तु पुत्रशोकार्तया मया ।

९] परुषं मुहुरुक्तोऽसि तन्मां दहति किल्बिषम् ॥ ९ ॥ [N

देवोपम नमस्तेऽस्तु शुद्धभाव महीपते ।

१ कै—पाधिपं । २ य—तु । ३ कै—पूर्वे श्रुतेन पश्चान् “पापा” इति परेण, निषिद्धेन पूजितम् । ४ कै—जीवितुमन्यासम् ।

- १०] समन्युर्वाऽसि मयि तत् क्षामये त्वां प्रसोद मे ॥ १० ॥ [N
पुत्रशोकार्त्तयाऽप्युक्तो यन्मयाऽस्यकृतज्ञया ।
- ११] तदेवसच्च नामुत्र स्मर्त्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ११ ॥ [N
अतिक्रमः कस्य नास्ति विदुषोऽपि महीपते ।
- १२] अतिक्रममतो मे त्वं मूढायाः क्षन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ [N
कृत्वाऽनर्थं मूलहरं राज्यलोभाद्विगर्हितम् ।
- १३] प्राप्ताऽसि निरयं क्षुद्रे कैकेयि दृढनिश्चये ॥ १३ ॥ [N
सकामा भव कैकेयि भुञ्जन्^५ राज्यमरुष्टकम् । [३५
- १४] पतिं प्राणैर्वियोज्यैव विकृते निर्वृता भव ॥ १४ ॥ [N
सुखभोगार्थदातारं दैवतं परमं पतिम् ।
- १५] का त्वन्या त्वदृते नारी लुब्धा प्राणैर्वियोजयेत् ॥ १५ ॥ [५
कृत्वा कार्यमकार्यं वा न कीर्तिं निरयं न च ।
- १६] न धर्मं चापि नाऽधर्मं^६ वेत्सि नैव तथेहितम् ॥ १६ ॥ [N
N] कुत्रा^७(ब्जा ?)-निमित्ते कैकेयि रघूणां ते^८ कुलं हतम् ॥ ६७
त्वन्नियोगनियुक्तेन राज्ञा चैव महात्मना ।
- १७] प्राणेभ्योऽपि प्रियः पुत्रो रामः प्रप्राजितो वनम् ॥ १७ ॥ [N
यथा प्राणैः प्रियो रामस्त्यक्तो राज्ञा महात्मना ॥ १०
- १८] तद्वियोगाच्चया तेन त्यक्ताः प्राणाः सुदुस्त्यजाः ॥ १८ ॥ [N
वैधव्यमयश्चेदं लोके चेदं विगर्हितम् ॥ १०
- १९] लोभाच्चया त्रयोऽनर्था यत्प्राप्तास्तत्र मे प्रियम् ॥ १९ ॥ [N

५ व—भुक्ता । ६ के—चाऽधर्म । ७ व, ल—ब्जा । के—वृत्ता ।

८ के—तेर्धलेहतं । ० के व, म । ० ल ।

श्रीमानिन्दोवरश्यामश्वारूपदलेक्षणः ।

[N

२०] पितुर्जीवितनाशाय रामो वनमितो गतः ॥ २० ॥ [Cउ

विदेहराजतनया सुकुमारी तपस्विनी ।

२१] त्वत्कृते पापसङ्कल्पे दुःखान्यनुभवत्यमौ ॥ २१ ॥ [९

उग्रं प्रतिभयं नादं घोराणां मृगपक्षिणाम् ।

२२] श्रुत्वा नूनं मयोद्विग्ना रामं श्रयति मैथिली ॥ २२ ॥ [१०

यया बुद्ध्या त्वया रामः पतिं त्यक्त्वा विवासितः ।

२३] धर्मज्ञो भक्तस्त्वां तु गर्हयिष्यत्युपागतः ॥ २३ ॥ [N

अनृशंसा पुरा भूत्वा धर्मिष्ठा च पुरा ह्यमि ।

२४] केनेदानीं नृशंसा त्वमधर्मिष्ठा च कैरुयि ॥ २४ ॥ [N

कथं चासौ महासत्त्वो दृढं राममनुव्रतः ।

२५] अपापः पापसङ्कल्पे भरतो दूषितस्त्वया ॥ २५ ॥ [N

रामवृत्तानुवर्त्तो हि भरतः पापनिधये ।

२६] नानुवर्तेत ते वृत्तं गर्हयिष्यति चागतः ॥ २६ ॥ [N

नृशंसमप्रशंस्यं^९ च लोके कर्म विगर्हितम् ।

२७] यत्कृत्वा^{१०} मन्यमे साधु सुकृतं पापनिधये ॥ २७ ॥ [N

किं न शोचसि भर्तारं रामं लक्ष्मणमेव च ।

२८] उताहो त्वपि वदेहीमात्मानं चापि दुःखितम् ॥ २८ ॥ [N

शोचयितव्येषु युगपद् बहुष्वन्येषु वै पृथक् ।

२९] ममापि दुःखभागिन्या मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ २९ ॥ [N

निहाय मां वनं रामो भर्ता च त्रिदिवं गतः ।

५१] उरः शिरश्च जानूनि जघ्नुः करतलैर्मुहुः ॥ ५१ ॥ [१७

शशिनेव निशा हीना भर्तृहीनेव चाङ्गमा ।

५२] न व्यराजत चायोध्या तेन हीना महात्मना ॥ ५२ ॥ [२४

दुःखपर्याकुलजना हाहाभूतजनस्वना^{१७} ।

५३] विध्वस्तचत्वरपथा विशून्यविपणापणा ॥ ५३ ॥ [२५

हतप्रभा द्यौरिव नष्टभास्करा

व्यपेतचन्द्रेव च निष्प्रभा^{१८} निशा ।

रराज सा नैव भृशं महापुरी

५४] विनाकृता तेन तदा महात्मना ॥ ५४ ॥ [२८

नराश्च नार्यश्च भृशार्तमानसा

विगर्हयन्तो भरतस्य मातरम् ।

तस्यां नगर्यां नरराजसंक्षये

५५] विलेपुरार्ता न च शर्म लेभिरे ॥ ५५ ॥ [२९

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे दशरथतैलद्रोणिसंक्रमणं

नाम [द्दिसप्ततितमः] सर्गः ॥ ७२ ॥

[चं-६६] = [* त्रिसप्ततिनमः सर्गः] = [दा-६७]

व्यनीतायां तु शर्वर्यापादित्यस्योदये तनः ।

१] सपेन्य राजगुर्वः सभाषीयुर्द्विजातयः ॥ १ ॥ [२]

वासिष्ठो वामदेवश्च जावान्द्विरय काश्यपः^१ ।

२] मार्कण्डेयो गानपश्च मादृल्यश्च पद्मानवाः ॥ २ ॥ [३]

एते द्विजाः सधामान्यैः पृथग्वाच उदैर्यन्^२ ।

३] वसिष्ठेवामिसुखाः श्रेष्ठ राजपुरोहितम् ॥ ३ ॥ [४]

शर्वरी सपनीतेषां क्रूरा वर्षग्नोपमा ।

४] शौचतां युवशोकेन मृतं दशरथं नृपम् ॥ ४ ॥ [५]

स्वर्गनश्च महाराजो रामश्चाग्न्यभाश्रितः ।

५] लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेण सहितो गतः ॥ ५ ॥ [६]

पू६] उभौ मरतशुभ्रां केकेयपु^३ परान्तपो ।

६] गिरिव्रजे पुरवर्गे वसनः प्रागिनो गनौ ॥ ६ ॥ [७]

७] उल्वाकुवंशमभवः को^४ नु^४ राजा मविष्यति । [N

अराजकमिदं राष्ट्रं विनाशमुपयास्यति ।

[८४

७] उल्वाकुः कश्चिदेवैव राजाऽस्माकं विभीषताम् ॥ ७ ॥ [८५]

नाराजके जनपदे विद्युन्माली महाम्वनः ।

८] अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ८ ॥ [९]

नाराजके जनपदे श्रीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।

[१०५

९] नाराजके पितुः पुत्राः सम्यक् निवृन्ति शायने ॥ ९ ॥ [१०६]

* नागजके पति भार्या यथावदनुवर्तते ।

[१०७

१०] नागजके गुरोः शिष्यः शृणोति नियतं दिनम् ॥ १० ॥ [N

स्वं नाम्न्यराजके राष्ट्रे प्रधान्तश्च परिग्रहः ।

१ व, म—कश्यपः । २ के—नदैर्यन् । म—तदार्यन् । ल—
उदैर्यन् । ३ के—केकेयपु (केकेत्रेपु ?) । Om । ४ के—केन (प्रमादः) ।
Oके । * ल—नाम्नि ।

- ११] अराजके स्वात्मनो ऽपि प्रभुत्वं नहि कस्याचित् ॥११॥ [N
नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ।
- १२] विविधास्तन्वते यज्ञान् दस्युसंघैः प्रपीडिताः ॥ १२ ॥ [१३
नाराजके जनपदे कारयन्ति नराः सभाः^५ ।
- १३] उद्यानानि च रम्याणि प्रपाः पुण्या गृहाणि च ॥ १३ ॥ [१२
नाराजके जनपदे प्रभृतनटनर्तकाः ।
- १४] उत्सवाश्च समाजाश्च वर्तन्ते जनहर्षणाः ॥ १४ ॥ [१५
नाराजके जनपदे कश्चिदर्थः प्रसिध्यति ।
- १५] व्यवहारा न वर्धन्ते^६ कन्यानां जनहर्षणाः ॥१५॥ [१६
- ७१७] नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्वा दुःखिताश्च भवन्त्यपि ।
नाराजके जनपदे विश्वस्ताः कुलकन्यकाः १०
- १८] अलङ्कुता राजमार्गे प्रीडन्ति विहरन्ति च ॥० १६ ॥ [N
नाराजके जनपदे विचरन्त्यकुतोभयाः ।
- १९] कामिनः सह कान्ताभिर्विहारोद्यानभूमिषु ॥ १७ ॥ [१९
नाराजके जनपदे धनवन्तः कुटुम्बिनः ।
- २०] शेरते विवृतद्वारा विश्वस्तमकुतोभयाः ॥ १८ ॥ [१८
नाराजके जनपदे नराः पण्योपजीविनः^७ ।
- २१] पण्यान्यादाय^८ गच्छन्ति देशाद् देशान्तरं तथा ॥१९॥ [२२
नाराजके कृपिकराः कर्षन्ति भयपीडिताः ।
- २२] पशवो नाभिवर्धन्ते^{१०} नित्यं राष्ट्रे ह्यराजके ॥ २० ॥ [N
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ।
- २३] भावयंस्तपसा ऽऽत्मानं यत्रसार्यगृहो^{११} मुनिः ॥ २१ ॥ [२३

५ ल—सताः (प्रमादः) । ६ म—वर्तते । ल—घर्षते । ० के ।

७ ल—पुण्योप० । ८ म, ल—पुण्यान्यादाय । ९ के—तदा । १० म,

ल—नाभिवर्धते । ११ घ, म, ल—०सार्यगृहे ।

नागजके जनपदे योगसेमः प्रवर्त्यते ।

२४] न चायगजके मेन्यं शत्रून्^{१२} विजयते युधि ॥२८॥ [२४

नदी शुष्कजला यद्द्वयद्व्यातृणकं वनम् ।

२५] अगोपाला यया गावस्यया गन्धुमगाजकम् ॥ २३ ॥ [२५

नागजके जनपदे स्वाभ्यं भवति कम्पचित्र । [३१पृ

२६] हग्लि दुर्वन्धनां हि स्वप्नाकम्प वन्ध्याश्रिताः ॥ २४ ॥ [N

अराजके जनपदे दुर्वन्धन बलवत्तगाः ।

२८] क्षपयन्ति निन्देगा^{१३} मन्थ्यान्^{१४} मन्थ्या द्वाभ्यक्तान् ॥२५॥ [३१उ

धुन्क्तान्त्वर्षपयसां नान्तिका निष्पज्जताः ।

२९] भवन्त्यगजके गप्ते मानवाः कृगनिश्चयाः ॥ २३ ॥ [३२

अन्ये तप इवेदं स्यान्न प्रजायेत किञ्चन ।

३०] राजा चेन्न भवेष्टोके विमजन् माध्वमाधु वा^{१५} ॥२७॥ [३३

दम्यतोऽपि न च क्षेमं राष्ट्रे विन्दन्त्यराजके ।

३१] द्वावाददन्ते शोकस्य द्वयोश्च बहवो धनम् ॥ २८ ॥ [N

तस्माद् राजिव कर्तव्य उच्छादिः शुभमान्धनः ।

३२] द्विजानां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठं मन्त्रिणोऽब्रुवन् ॥ २९ ॥ [N

जीवन्त्यपि महागजे महामान^{१६} वयं प्रभो ।

३३] शामने तव निष्ठामः स नः शशि^{१७} तपोयन ॥३०॥ [३७

वसिष्ठ उर्मद्व महाभुमाव स नः समीक्ष्यामि विप्रवर्य ।

३४] कुमारमिस्त्राकुत्स्नमूर्त तमाशु राजानमिदामिषेक्तुम् ॥३१॥ [३८

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे राजप्रशंसा नाम

[त्रिमततितमः] सर्गः [॥ ७३ ॥]

१२ म—शत्रू [वट] । ल—यत्रु । १३ कै—निन्देगाद् । १४ म,

ल—मन्थ्या । १५ कै—माध्वमाधुयद् । म, ल—माधु साधु वा ।

१६ म—महामाया । ल—महामाया । १७ म, ल—शशि ।

[वं-७०] = [चतुःसप्ततितमः सर्गः] = [दा-६८]

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।

१] सुमन्त्रप्रभृतीन् सर्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥ [१]

योऽसौ मातामहकुले कुमारः श्रीमतां वरः ।

२] भरतो^१ वसति^१ भ्रात्रा शत्रुघ्नेन गतः सह ॥ २ ॥ [२]

तमितः शीघ्रगैर्गत्वा नराः मज्जितैर्हयैः ।

३] इहानयन्तु वचनान्नृपस्यामृत्युवादिनः ॥ ३ ॥ [३]

इति श्रुत्वा वचस्तस्माद्रसिष्ठाद्राजमन्त्रिणः ।

४] गच्छन्तिवति च सर्वे ते प्रत्यूचुर्हृष्टमानसाः ॥ ४ ॥ [४]

ततो जयन्तं सिद्धार्थमशोकं चाग्रवीदिदम् ।

५] वसिष्ठो जपतां श्रेष्ठो दूतानाह तपोधनः ॥ ५ ॥ [५]

पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं मज्जितैर्हयैः ।

६] त्यक्तशोकैरिदं वाच्यो भरतो वचनात् पितुः ॥ ६ ॥ [६]

आह त्वां कुशलं पृष्ट्वा राजा सर्वे च मन्त्रिणः ।

७] त्वरावान् शीघ्रमागच्छ कार्यमात्यधिकं^२ विभो ॥ ७ ॥ [७]

न चास्मै प्रेषितो^३ रामो न राजा स्वर्गतस्तथा ।

८] गत्वा भवद्विरावेद्यः^४ पृष्टैरपि कथञ्चन ॥ ८ ॥ [८]

राजार्हाणि विचित्राणि भूषणानि वराणि च ।

९] शीघ्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च यच्छत ॥ ९ ॥ [९]

इति ते ज्ञातसन्देशा दूतास्त्वरितमानसाः ।

१०] वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता ययुः शीघ्रपुरोगमाः ॥ १० ॥ [१०]

गत्वाऽथ हास्तिनपुरं गङ्गामुत्तीर्य वेगतः^५ ।

११] पञ्चालदेशानाजमुस्ततस्ते कुरुजांगलान् ॥ ११ ॥ [११]

१ कै—यसति भरतो । २ कै—मात्यधिकं । ३ म, ल—प्रेषितो ।

४ कै, य—भवद्विर्नावेद्यः । म, ल—भ्रात्रेद्यः । ५ य—वेगिताः ।

- पू१२] पूर्वेण वारुणीतीर्थ^६ कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् । [N
 पू१४] शरदण्डां समुत्तीर्य नदीं जलचराकुलाम् ॥ १२ ॥ [१५उ
 उ१४] समूलचैत्यमासाद्य वृक्षं सत्योपयाचनम् ।
 पू१५] अभिगम्य प्रणम्यैनं त्रिलिङ्गां विविशुः पुरीम् ॥ १३ ॥ [१६
 उ१५] अजकूलं ततः प्राप्य चोद्धानां^७ नगरं ययुः ।
 उ१७] कथयन्तः कथाश्चित्रा रामलक्ष्मणसंहिताः ॥ १४ ॥ [N
 ययुर्मध्येऽतिवेगेन शतरुद्रां^८ जलाकुलाम्^९ ।
 १८] विष्णोः पदं वीक्षमाणा विपाशां^{१०} चैव शाल्मलीम् ॥ १५ ॥ [१९पू
 गिरिग्रजं पुरवरं विविशुर्न चिरादिव । [२१उ
 १९] सप्तरात्रेण च गत्वा दूतास्ते श्रान्तवाहनाः ॥ १६ ॥ [२१पृ
 संपूज्यमाना विविशुः पुरं हि ते
 ततो ययुः पार्थिववेश्ममुख्यम् ।
 प्रजाहितार्थं कुलरक्षणार्थं ।
 २०] भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ॥ १७ ॥ [२२
 इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे दूतप्रस्थापनं नाम
 [चतुःसप्ततितमः] सर्गः ॥ ७४ ॥

६ कै—वारुणी० । ल—वारुणी तीर्थ । ७ म, ल—चोद्धानां ।

८ म—शतरुद्रजला० । ९ म—विपशां । ल—विपाशां ।

[वं-७१]=[पञ्चसप्ततितमः सर्गः]=[दा-६९]

यमेव दिवसं दूताः प्रविष्टास्ते गिरिव्रजम्^१ ।

१] भरतनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टो भयावहः ॥ १ ॥ [१

अरि(नि?)ष्टा वेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वाऽथ भरतस्तदा ।

२] संस्मरन् पितरं वृद्धमासीदुत्सुकमानसः^२ ॥ २ ॥ [२

आलक्ष्य तस्योत्सुकतां वयस्याः प्रियवादिनः ।

३] आयासमपनेष्यन्तः कथाश्चक्रुरनुत्तमाः ॥ ३ ॥ [३

अवादयन्^३ जगुश्चान्ये ननृतुर्जहसुस्तथा^४ ।

४] नाटकान्यपरे चक्रुर्हास्याने विविधानि च ॥ ४ ॥ [४

प्रियैर्वयस्यैर्भरतस्तथाऽपि प्रियवादिभिः ।

५] हास्यानि चैवं^५ कुर्वद्भिर्नैवातुष्यते सुदुर्मनाः^६ ॥ ५ ॥ [५

तमब्रवीद् प्रियसखः कश्चिद् व्यथितमानसः ।

६] उपास्यमानः सखिभिः किं सखे नैव दृष्यसि ॥ ६ ॥ [६

समानमुखदुःखानामस्माकमपि राघव ।

७] दुःखमार्तिकरं यत्ते तद् व्यगोहितुमर्हसि ॥ ७ ॥ [N

इत्युक्तो भरतस्तेन प्रत्युवाच महायशः ।

८] शृणुध्वं यो मया दृष्टः स्वप्नो येनास्मि दुर्मनाः^७ ॥ ८ ॥ [७

दृष्टो मयाऽथ स्वप्नेन चन्द्रमाः पतितः क्षितौ ।

९] संशुष्कः सागरश्चैव सूर्यो ग्रस्तश्च राहुणा ॥ ९ ॥ [११

अद्राक्षमपि च स्वप्ने पितरं रक्तवाससम् ।

१०] कृप्यमाणं^८ नरैर्वदद्वा दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १० ॥ [८

पुनश्चाप्येनमद्राक्ष स्नेहाक्तं^९ मुक्तमूर्धजम् ।

१ कै, ल--०ग्रजम् । २ कै--वृद्धं आसीर्युत्सुक० । ३ कै, य
म--अवादयन् । ल--अवादयन् । ४ कै--ननृतु० । ५ कै--चैवं ।
६ कै--सुदुर्मनाः । ७ य, ल--दुःखितः । ल--दुःखिता । ८ य--
कृप्यमानं । ९ कै--स्नेहाक्तं ।

- ११] पतन्तमग्निशिखरादगाये गोमये^{१०} हृदे^{१०} ॥ ११ ॥ [८
तस्मिन्निमग्नश्चोन्मज्य दृष्टो मे गोमयहृदात् ।
- १२] पिवन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव पुनः पुनः ॥ १२ ॥ [९
ततस्तैलोदकं पीत्वा पुनः पुनरवःगिराः ।
- १३] तैलेनासिक्तसर्वादङ्गस्तैलमेवावगाहयन् ॥ १३ ॥ [१०
पीठे काष्णायित्से चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् ।
- १४] महसन्ति च राजानं प्रमदाः कृष्णापिद्मलाः ॥ १४ ॥ [१४
दृष्टो रासमयुक्तेन रथेन च पिता मया ।
- १५] रक्तमाल्याम्बरधरः प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥ [१५
प्रदीप्तमम्भसा शान्तं दृष्टवानस्मि पावकम् ।
- १६] सीदन्तं च ततोऽद्राक्षं वन्यलग्नं^{१२} महागजम् ॥ १६ ॥ [१२
विशीर्यमाणः शैलेन्द्रो मग्नश्चैव महाद्रुमः ।
- १७] स्वप्ने चाद्य मया दृष्टः पतितश्च महाश्वजः ॥ १७ ॥ [१३
एवमेव मया स्वप्नो^{१३} दृष्टः^{१३} पापो^{१४} मयावहः^{१४} ।
- १८] व्यक्तं रामोऽथवा राजा भार्णास्त्यक्ता दिवं गतः ॥ १८ ॥ [१७
यो हि रासमयुक्तेन रथेन परिकृप्यते ।
- १९] मृतः स न चिरादेव ध्रुवं याति यमक्षयम् ॥ १९ ॥ [१८
एतन्निमित्तं दीनोऽहं नाभिनन्दामि वो वचः । [१९.पृ
- २०] दर्पस्थाने न हृष्यामि चिन्तयन् स्वप्नदर्शनम् ॥ २० ॥ [N
अस्थाने चापि सौत्कण्ठं मनो विह्वल्यतीव मे । [१९उ
- २१] अस्थाने व्यथिनश्चायं देहे^{१५} देहेश्वरो मम ॥ २१ ॥ [N

10 व—गोमयहृदे । क—गोमयाहृदे । म—रोमयाहृदे ।

11 कै—मुग्यं । 12 म, ल—वन्द्यलग्नं । 13 कै—दृष्टः स्वप्नः । 14 ल—

पापः । 15 कै—यमालयं । 16 कै—देही ।

हतत्विषमिवात्मानमद्य चैवोपलक्षये ।

[N

२२] जुगुप्सामि तथाऽऽत्मानमकस्मात् पतितं यथा ॥ २२ ॥ [२८पृ

इमां च दुःस्वप्नगतिं विचिन्तयन्

समुत्सुकत्वाद् व्यथितोऽतिविह्वलः ।

न शर्म विन्दामि यथा तथा ध्रुवं

२३] किमप्यरि(नि?)ष्टं न चिरादुपैष्यति ॥ २३ ॥ [२३

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतदुःस्वप्नदर्शनं नाम

[पञ्चसप्ततितमः] सर्गः ॥ ७५ ॥

[वं-७२]=[पदसप्ततितमः सर्गः]=[दा-७०]

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते श्रान्तवाहनाः ।

१] प्रविश्यासहपरिखं रम्यं राजनिवेशनम् ॥ १ ॥ [१]

समाजग्मुश्च राजानं भरतेनार्थिनस्तदा ।

२] राघ्नः पादौ गृहीत्वैव तमृचु भरतं वचः ॥ २ ॥ [२]

पुरोहितस्त्रां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।

३] त्वरमाणश्च निर्याहि कार्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥ [३]

सैलानां चैव बाल्यार्थं देयं मातामहस्य ते ।

४] तिस्रः कोट्यस्तु संपूर्णास्तिवेषा नृवरात्मज ॥ ४ ॥ [५]

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमनुरक्तमुहज्जनः ।

५] दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य^१ तान्^२ ॥ ५ ॥ [६]

कश्चित्पिता मे कुशली वृद्धो दशरथो नृपः ।

६] कश्चिद् भ्राता मम ज्येष्ठो रामो धर्मभृतां वरः ॥ ६ ॥ [७]

कुशली लक्ष्मणश्चापि भ्राता मे भ्रातृवत्सलः ।

७] कश्चित्स्मरति मामार्यो रामोऽसौ भ्रातृवत्सलः ॥ ७ ॥ [N]

कश्चिदभ्या च मुखिनी कौशल्या^३ धर्मचारिणी ।

८] माता रामस्य धर्मज्ञा भर्तृव्रतपरायणा ॥ ८ ॥ [८]

कश्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा लक्ष्मणं याऽभ्यजायत ।

९] शत्रुघ्नं च महात्मानमरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥ [९]

आत्मकार्यपरा चण्डी^४ क्रोधना नित्यगर्विता ।

१०] कैकेयी चापि मे माता कश्चिद् कुशलिनी वृद्धा ॥ १० ॥ [१०]

इति ते कुशलप्रश्नं^५ पृष्ट्वा दूताः ससंभ्रमाः ।

११] मन्त्रसंच(व?)रणं कृत्वा प्रत्यूर्ध्वदृष्टमानसाः ॥ ११ ॥ [११]

१ य-०पूजिताद् । कै, ल-०पूज्यताम् । म-०तत् । ०कै ।

२ कै, य, म, ल-कौशल्या । ३ ल-चांगी । ४ म-कथितं । ५ कै-कुशलं ।

सर्वे होते कुशलिनो येषां कुशलमिच्छासि ।

१२] आह त्वां च पिता शीघ्रमेहीति रघुनन्दन ॥ १२ ॥ [१२

यदि पश्यसि गन्तव्यं गम्यतामविचारतः ।

१३] भृशं हि दशनाकांक्षी पिता ते सह मन्त्रिभिः ॥ १३ ॥ [N

इत्युक्तो भरतो दूतैः प्रत्युवाच वचस्तदा ।

१४] एवं भवतु गच्छामि मुहूर्तं प्रतिपाल्यताम् ॥ १४ ॥ [१३

१५] दूतानेतावदुक्ता च मातामहमभाषत ॥ १५ ॥ [१४

अयोध्यां गन्तुमिच्छामि नृपतेर्पितुराज्ञया ।

१६] दूता द्वि त्वरयन्तीमे मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ [N

इति मातामहस्तेन भरतेनाभियाचितः ।

१७] शिरस्याघ्राय सस्नेहादिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ [१६

गच्छ त्वमनुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजा^५ त्वया ।

१८] मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च समागमे ॥ १८ ॥ [१७

पुरोहितं तथा रामं लक्ष्मणं मन्त्रिणस्तथा ।

१९] कौशल्यां^६ च सुमित्रां च सर्वाश्चैव सुहृज्जनान् ॥ १९ ॥ [१८

तस्मै चित्रान्^७ कुथान्^८ शुभ्रान्^९ कम्बलान्यजिनानि च ।

०] महाऽर्हाणि च वासांसि ददौ राजाऽर्हणं ततः ॥ २० ॥ [१९

रुक्मानिष्कसहस्राणि दश द्वादश चैव हि ।

२१] मातामहः प्रीतिदायं भरताय ददौ धनम् ॥ २१ ॥ [२१

तस्यामात्यान् बहुविधान् शूरान् भक्तिमतस्तथा ।

२२] ददावश्वपतीन् राजा भरतस्यानुयायिनः ॥ २२ ॥ [२२

सहस्रमपि चाश्वानां देश्यानां वातरहंसाम् ।

२३] ददौ दशसहस्राणि गजानां हेममालिनाम् ॥ २३ ॥ [२३

५ कै—सुप्रजास् । ६ कै, घ, म, ल—कौशल्यां । ७ कै, घ, ल—चित्रां कुथ्यां । म—चित्रा कुथ्या । ८ घ—शुभ्रां । म—शुभ्रा ।

अन्तर्गृहचरान् पुष्टान् व्याघ्रसंहननायुतान् ।

२४] तीक्ष्णदंष्ट्रायुधान् शूरान् शुनश्चोषानयद्बहून् ० ॥ २४ ॥ [२०

स्थानति विचित्रांश्च योजयित्वा परः शतान् । ०

२५] गोऽश्वोष्ट्रासै युक्तान् ० भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २५ ॥ [२९

स मातामहमामञ्ज्य मातुलं च युधाजितम् ।

२६] रथमारुह्य भरतः शङ्खघ्नसहितो ययौ ॥ २६ ॥ [२८

बलेन युक्तो महता महात्मा

सहायकैरात्मसपैरमात्यैः ० ।

आदाय शङ्खघ्नपेतशङ्खं

२७] ययौ पुरं स्वर्गमिवामरेन्द्रः ॥ २७ ॥ [३०

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतगमनं

नाम [पद्सप्ततितमः] सर्गः [॥७६ ॥]

[वं-७३]=[सप्तसप्ततितमः सर्गः]=[दा-७१]

स ततः प्राङ्मुखो राष्ट्राभिर्याय भरतस्तदा ।

१] जगाम शीघ्रं द्युतिमान् पितुरादाय शासनम् ॥ १ ॥ [१]

स नदीं दूरपारां च तिर्यक्स्रोतःसमागताम्^० ।

२] शतद्रुमतरच्छ्रीमान् क्रमेणैक्ष्वाकुनन्दनः ॥० २ ॥ [२]

बीजवाट्यां^१ नदीं^० तीर्त्वा^० प्राप्य चामरकण्टकम् ।

३] शिलामकछगां तीर्त्वा चाग्नेयीं^२ शल्यकर्तनाम्^३ ॥ ३ ॥ [३]

सत्यसन्धः शुचितमां प्रेक्षमाणः शिलावट्टाम् ।

४] प्रत्ययात् स महासत्त्वो वनं चैत्ररयं प्रति ॥ ४ ॥ [४]

शब्देनाकारयच्चैषा हादिनी पावनोदका ।

५] यमुनां प्राप्य सन्तीर्य बलमाश्वासयत्तदा ॥ ५ ॥ [५]

६] यमुनायां च^४ स^४ स्नात्वा स्नापयित्वा च वाजिनः । [७५]

पू७] राजपुत्रो महाबाहुरगच्छदर्पवर्धनः ॥ ६ ॥ [८५]

हिरण्योदामपि नदीमुत्तीर्याहिस्थले पुरे ।

८] तोरणान् दक्षिणेनैव वारणस्थलमभ्यगात्^५ ॥ ७ ॥ [११५]

ततोऽवतीर्य प्रययौ यामं दशरथात्मजः ।

९] तस्मिन्नुपित्वा तां रात्रिं प्राङ्मुखः प्रययौ ततः ॥ ८ ॥ [१२५]

उद्यानमुज्जिहाना ये म्रियका यत्र पादपाः ।

१०] भद्रं शल्यवनं दुर्गं समतीत्य त्वरान्वितः ॥ ९ ॥ [N]

अथानुज्ञाप्य भरतो वाहिनीं^६ चतुरङ्गिणीम्^६ ।

११] ततः शीघ्रतरं प्रायादुत्तीर्योचारिकां नदीम् ॥ १० ॥ [१४५]

सरितोऽन्याश्च विविधाः सन्ततार त्वरान्वितः ।

[१४७]

० य । १ ल—०वाज्यां । म—०वाज्यं । २ ल—प्रीथी । म—

प्रीये । ३ म—०कतनम् । ४ य, म, ल—सच । ५ य, म, ल—०मम्ययात् ।

६ य, म, ल—वाहिणा (ल—०ना) चतुरङ्गिणा ।

- १२] सप्तशृङ्गा सयासाद्य कुलिनागभ्यवर्त्तत ॥ ११ ॥ [१५पृ
तस्मादभ्येत्य लौहित्यं तताराथ च पावनीम् । [१५उ
१३] एकशल्यां स्थानवर्ती विनतां गोमतीं नदीम् ॥ १२ ॥ [१६पृ
कलिङ्गनगरे ऽतीत्य धनं सालवनं ततः । [१६उ
१४] भरतः क्षिप्रमभ्यायादपरिश्रान्तवाहनः ॥ १३ ॥ [१७पृ
N] गंगां ततार द्युतिमान् हरितीर्थं महानदीम् । [N
पृ१५] गोमतीमाभितः सायं द्विजवर्यसपाकुलाम् ॥ १४ ॥ [N
उ१५] त ततो गोमतीं तीर्त्वा प्रयातश्चोदिते रवौ । [N
पृ१६] अयोध्यां मनुना राज्ञा स ददर्श निवेशिताम् ॥ १५ ॥ [१८पृ
उ१६] सन्तीर्य गोमतीं तूर्णं भरतो दीनमानसः । [N
पृ१७] तां पुरीं मनुजव्याघ्रः सप्तरात्रोपितः पाथे ॥ १६ ॥ [१८उ
उ१७] दृष्ट्वाऽयोध्यामुवाचेदं सारथिं रथिनां वरः । [१९पृ
नातिमहदृष्टैषा ह्ययोध्या दृश्यते पुरी । [१९उ
१८] आम्लानोपवनोद्याना हतत्विडिव सारथे ॥ १७ ॥ [२०पृ
विद्वदभिर्गुणसंपन्नैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ [२०उ
१९] द्विजैर्वहुभिराकीर्णां राजर्षिवरपालिता ॥ १८ ॥ [२१पृ
अयोध्यायां पुरा घोषो दूरादेव जनोद्भवः ।
२०] श्रूयते सागरस्येव मध्यमानस्य वायुना ॥ १९ ॥ [२१उ
सोऽद्य न श्रूयते कस्मादयोध्यायां जनस्वनः ॥
२१] गतश्रीरिव चाभाति केनायोध्या महापुरी ॥ २० ॥ [N
उद्यानानि च रम्याणि मुदा प्रकीर्तितैर्जनैः । [२२उ
२२] आकीर्णान्युपलक्ष्यन्ते तानि नाद्य यथा पुरा ॥ २१ ॥ [N
अरण्यभृतं पश्यामि नगरोपवनं पितुः । [२४पृ
२३] शून्यं यथा वनोद्देशं नरनारीविवर्जितम् ॥ २२ ॥ [N

न यानैरद्य दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः । [२४३]

२४] निर्यान्तः प्रविशन्तो वा जनाः पुरनिवासिनः ॥ २३ ॥ [२४]

अरि(नि?)ष्टान्येव पश्यामि निमित्तान्यद्य सर्वशः । [२४५]

२५] केनापि च शरीरं मे व्ययतीव हि सारथे ॥ २४ ॥ [N]

इति ब्रुवन्नेव वचो भरतः श्रान्तवाहनः ।

२६] विवेश तां पुरीं रम्यां द्वाःस्थैश्च प्रतिपूजितः ॥ २५ ॥ [३३]

त्वरन्नेकाग्रहृदयो द्वाःस्थं संपूज्य तं जनम् ।

२७] सूतमश्वपतेः श्रान्तमब्रवीत्तत्र राघवः ॥ २६ ॥ [३४]

श्रुता नो यादृशाः पूर्वं निवेशे पृथिवीपतेः ।

२८] आकारास्तानहं सर्वानद्य पश्यामि सारथे ॥ २७ ॥ [३६]

मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ।

२९] सस्त्रीपुमांसं पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ २८ ॥ [४३]

इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः ।

३०] अरि(नि?)ष्टांस्तानयोध्यायां प्रेक्ष्य धीमान् ययौ गृहम् ॥ २९ ॥ [४४]

तां शून्यभृद्भाटकवेश्मरथ्यां

राज्ञोरणद्वारकवाटयन्त्राम् ।

दृष्ट्वा पुरीं दीनजनानुकीर्णाम्

३१] शोकेन संपूर्णतरो बभूव ॥ ३० ॥ [४५]

बहूनि पश्यन् मनसोऽप्रियाणि

यान्यस्य दीनस्य पुरे बभूवुः ।

अवाक्शिरा दीनतरो मनस्वी

३२] पितुर्महात्मा स विवेश वेष्म ॥ ३१ ॥ [४६]

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतागमनं नाम

[सप्तसप्ततितमः] सर्गः [॥ ७७ ॥]

[वं-७४]=[अष्टसप्तातितमः सर्गः]=[दा-७२]

अवीक्षमाणः पितरं स तत्र पितुरालये ।

२] जगाम निःसृत्य ततो भरतो मातुरन्तिकम् ॥ १ ॥ [१]

स तत्र गत्वा भरतो मातुरुत्सुकमानसः ।

४] जग्राहावनतः पादौ शिरसा पतितो भुवि ॥ २ ॥ [३]

तं च सा मूर्ध्न्युपाधाय परिष्वज्य च कैकयी ।

५] उपविश्याथ भरतं संप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ [४]

प्राप्तोऽसि कुचिरेणाथ मातामहपुरात् सुत ।

६] मुखेनाभ्यागतः कश्चित् पथे श्रान्तपरिच्छदः^१ ॥ ४ ॥ [५]

कश्चित्कुशल्यार्यकस्ते युधाजिन्मातुलस्तथा^२ ।

७] सुखमप्युपितः कश्चित् पुत्र मातामहे कुले ॥ ५ ॥ [६]

इति पृष्टुस्तु कैकेय्या भरतो दीनमानसः ।

८] शशंस मातुः स क्षिप्रं गमनागमनक्रमम् ॥ ६ ॥ [७]

अथ मे दिवसाः सप्त निःसृतस्य गिरिव्रजात् ।

९] अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ७ ॥ [८]

यन्मे प्रीतिधनं भूरि दत्तं मातामेहन वै^३ ।

१०] पथि तत्सर्वमुत्सृज्य ततोऽहं शीघ्रमागतः ॥ ८ ॥ [९]

राज्ञा नु मेपितैर् दूतैः प्रेर्यमाणस्त्वरान्वितः ।

११] तत्र त्वां प्रष्टुमिच्छामि तन्ममारुयातुमर्हसि ॥ ९ ॥ [१०]

न यथावत् पुरामिदं हृष्टपारजनावृतम् ।

१२] कस्मादीनजनाकीर्णं लक्ष्यते विगतद्युति ॥ १० ॥ [११]

निरुत्साहं निरानन्दं विरताध्ययनस्वनम् ।

१३] कस्माच्च मां राजमार्गे जना नापाति चाग्रतः ॥ ११ ॥ [N]

१ य-०परिधमः । म, ल-शांतपरिधमः । २ ल-०स्तथा ।

३ य, म, ल-मे ।

पितरं च न पश्यामि केनाद्य भवने निजे ।

१४] किं वा भवेद्गतोऽम्बायाः कौशल्याया निवेशनम् ॥१२॥ [१३

वर्जितं शयनीयं ते भर्त्रा केनाद्य हेतुना ।

१५] अप्रहृष्टो जनश्चायं केन वा ब्रूहि तन्मम ॥ १३ ॥ [१२

अथ राजा स यत्रास्ते तत्राहं गन्तुमुत्सहे ।

१६] न हि शर्माधिगच्छामि तमदृष्ट्वा नराधिपम् ॥ १४ ॥ [N

इति ब्रुवाणं भरतं कैकेयी प्रत्यभाषत ।

१७] निर्लज्जा दारुणं वाक्यमाप्रियं प्रियसंहितम् ॥ १५ ॥ [१४पू

स्वर्गं गतो महाराजः पिता ते मुकुतैः स्वकैः ।

१८] त्वयि राष्ट्रं विसृज्यैव पुत्रशोकपारिस्ततः ॥ १६ ॥ [N

इति श्रुत्वा बचो मातु भरतो दारुणाक्षरम् ।

१९] पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १७ ॥ [१६

स भूमौ विनिपत्येदं^५ विललापाकुलेन्द्रियः ।

२०] हा कष्टं स्वर्गतो राजा कथं वा केन हेतुना ॥ १८ ॥ [१७, १८

यत्पुरा तेन मे पित्रा शयने भात्यलङ्कृतम् ।

२१] तदेव रहितं तेन श्रिया हीनं न राजते ॥ १९ ॥ [२०पू

मज्जिज्ञासाऽर्थमथ^६ वा यदि तेऽभिहितं मृषा ।

२२] प्रसीदाम्ब भृशार्त्तोऽहं शंस मे क गतो नृपः ॥ २० ॥ [N

इत्यार्त्तरूपं पतितं^७ पितुर्दर्शनलालसम् ।

२३] कैकेयी पतितं भूमावुत्थाप्येदं बचोऽब्रवीत् ॥ २१ ॥ [२२, २३

उत्तिष्ठ भरत क्षिप्रं न त्वं शोचितुर्महसि ।

२४] त्वद्विधा न हि शोचन्ति दृष्टधर्माः परन्तप ॥ ०२२ ॥ [२४

४ (अम्ब ?) । ५ य, म, ल—विललापेदं । ६ य, म, ल—

०मवि । ७ म—भरतं । ०य

पालयित्वा महीं सम्यागिष्ट्वा दत्त्वा च ते पिता ।

२५] दिष्टान्तं समनुप्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २३ ॥ [N

इत ऊर्ध्वतरं स्यानं राजा दशरथो गतः ।

२६] न स शौन्यस्त्वया पुत्र सत्यधर्मपरायणः ॥ २४ ॥ [N

इत्येतद् भरतः श्रुत्वा कैकेय्या दारुणं वचः ।

२७] जननीं पुनरेवेदमुवाच भृशदुःखितः ॥ २५ ॥ [२६

अभिपेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यति° ।

२८] इत्याशाकृतसङ्कल्पस्त्वरमाणोऽहमागतः ॥ २६ ॥ [२७

तदद्यांशसितं सर्वं मम मोघमचेतसः ।

२९] पितरं कृतपुण्यो हि को मृतं श्रोतुमर्हति ॥ २७ ॥ [२८

अम्ब केन मृतो राजा व्याधिना मय्यर्नागते ।

३०] धन्यो रामो लक्ष्मणश्च पिता याभ्यां स सत्कृतः ॥ २८ ॥ [२९

नूनं मां न पिता वृद्धः प्राप्तं जानाति वत्सलः ।

३१] उपजिघ्रेत° मां स्नेहात्संपरिष्वज्य मूर्धनि ॥ २९ ॥ [३०

क स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्य शुभलक्षणः ।

३२] येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जयेत् ॥ ३० ॥ [३१

येन मे माता पिता बन्धुर्नृस्य दासोऽस्मि धीमतः ।

३३] तं नाथं मे¹ त्वमाचक्ष्व¹° रामं भ्रातरमग्रेजम् ॥ ३१ ॥ [३२

यं दृष्ट्वा पितृशोकात्तो लभेयं निर्दति पराम् ।

३४] यस्य पादावुपाश्रित्य जीवेयं तं प्रचक्ष्व मे ॥ ३२ ॥ [N

पू३५] क मे पितृसमो भ्राता ज्येष्ठो धर्ममृतां वरः ।

O य । ८ व, म—रक्ष्यति । ° म, ल—उपाजिघ्रेत । घ—उपा-

जिह्वेत । १० कै—सो ममाचक्ष्व ।

- पू३७] सर्वमेतद्यथातत्त्वं त्वं ममाख्यातुमर्हसि ॥३३॥ [N
 उ३७] इति पृष्ट्वाऽथ भरतं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् । [३५उ
 पू३८] राजपुत्र महासत्त्व शृणु तत्त्वमशेषतः ॥ ३४ ॥ [N
 उ३८] श्रुत्वा^{११} च^{११} न विपादं त्वं गन्तुमर्हसि मानद । [N
 पू३९] यथा पिता ते धर्मात्मा प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ॥ ३५ ॥ [N
 उ३९] शृणु तत्तेऽभिधास्यामि^{१२} यच्चोवाच पिता स ते । [N
 पू४०] हा पुत्र रामेत्युक्त्वा च हा पुत्र लक्ष्मणेति च ॥३६॥ [३६पू
 उ४०] विलप्यैवं सुबहुशः प्राणांस्तत्याज ते पिता । [३६उ
 पू४१] इदं चापश्चिमं वाक्यमुक्त्वा राजा दिवं गतः ॥ ३७ ॥ [३७पू
 N] पुत्रशोकाग्निसन्तप्तः कालदण्डनिपीडितः । [३७उ
 उ४१] सिद्धार्थास्ते हि रामं ये पश्यन्त्यभ्यागतं वनात् ॥३८॥ [३८पू
 निस्तीर्णसमयं सार्धं सीतया लक्ष्मणेन च । [३८उ
 ४२] श्रुत्वैतद्विपसादार्तो द्वितीयाग्निशङ्कया ॥३९॥ [३९पू
 विपण्णवदनश्चैव भूयः पप्रच्छ मातरम् । [३९उ
 ४३] केदानीं वर्त्तते रामः किमर्थं वा गतो वनम्^{१३} ॥४०॥ [४०पू
 वैदेह्या सह कस्माच्च गतोऽसौ लक्ष्मणेन च । [४०उ
 ४४] इति पृष्ट्वा ततस्तेन कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ [४१पू
 पुनर्वै भरतं क्षुद्रं दीनमग्निशङ्कया । [४१उ
 ४५] चीरवल्कलसंवीतो गतो राम इतो वनम् ॥ ४२ ॥ [४२पू
 पितुर्नियोगात्सहितो वैदेह्या लक्ष्मणेन च । [४२उ
 ४६] मया च तत्कृतं येन रामः प्रव्रजितो वनम् ॥ ४३ ॥ [N
 स्वर्गतः पुत्रशोकार्त्तस्तं च प्रव्राज्य ते पिता [N
 ४७] तच्छ्रुत्वा भरतस्तस्या मातुः पापविशङ्कितः^{१४} ॥४४॥ [४३पू

११ ल—श्रुत्वाय। म—श्रुताश। १२ ल—ते त्वमि०। १३ म—नृणम् ।

१४ म—शापःवि० ।

- स्ववंशशुद्धिमन्विच्छन्^{१५} प्रपुमारब्धवानिदम् । [४३३]
 ४८] कश्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण धीमता ॥ ४५ ॥ [४४५]
 कश्चिदाढ्यो दरिद्रो वा भ्रात्रा मे न विहिंसितः । [४४६]
 ४९] येन निर्वासितः श्रीमान् प्राणेभ्योऽपि प्रियः मृतः ॥ ४६ ॥ [N]
 कश्चिन्न परदारान्स मम भ्राता ऽभ्यपद्यत^{१६} ।
 ५०] येनासौ दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ४७ ॥ [४५]
 स्त्रीचापलात्तु^{१७} नञ्जुत्वा^{१८} कैकेयी पुनरब्रवीत् ।
 ५१] भरतं श्लाघमानेव^{१९} स्वकर्माख्यापयत्तदा ॥ ४८ ॥ [४६]
 अशुभा शुभभावाय भरताय महात्मने ।
 ५२] शशंस सा ययातत्त्वं मूढा पण्डितमानिनी ॥ ४९ ॥ [४७]
 न ब्रह्मस्वं हृतं तेन न च किंदिहिंसितम् ।
 ५३] न चैव परदारान् स मनसाऽपि प्रधर्षति ॥ ५० ॥ [४८]
 शीलवान् धार्मिको विद्वान् विपाप्मा विजितेन्द्रियः ।
 ५४] न स किञ्चिन्महासत्त्वः कृतवान् पापमण्डपि ॥ ५१ ॥ [N]
 तेन धर्मात्मना लोकः कृत्तोऽयमनुराजितः ।
 ५५] राजाऽभिषेक्तुकामो वै यौवराज्यपदे स्वके ॥ ५२ ॥ [N]
 ततः श्रुत्वा मया पुत्र तथाकृतमतिर्नृपः ।
 ५६] त्वदर्थं याचितो राजा यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥ [४९]
 रामस्य च वने वार्स नववर्षाणि पञ्च च ।
 ५७] तेन निर्वासितो रामः पित्रा ते नगराद्बहिः ॥ ५४ ॥ [४९३]
 स चापि वचनाद्रामः पितुर्धर्मपरायणः ।
 ५८] वनं गत इतः सार्धं सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ५५ ॥ [५०]

१५ व—स्वकांससिद्धिमन् । १६ व—प्रपद्यत । म—नपश्यत ।

ल—नु(न्व?) पश्यत । १७ व, म—०चापलात्ततः शु० । ल—
 ०चापलात्ततः शु० । १८ ल—०मानेन ।

न च पश्यन् प्रियं पुत्रं पिता ते धर्मवत्सलः ।

५९] पुत्रशोकपरो दीनः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ॥ ५६ ॥ [५१

त्वत्प्रियार्थं मया कर्म कृतमेतद्विगर्हितम् । [५२उ

६०] यत्सर्वगुणसंपन्नो रामः प्रव्रानितो वनम् ॥ ५७ ॥ [N

तद्वियोगाच्च राजाऽसौ पुत्रशोकाकुलेन्द्रियः ।

६१] प्रियान् प्राणान् परित्यज्य प्रेतराजवशं गतः ॥ ५८ ॥ [N

गृहाण तदिदं राज्यं सफलं कुरु मे श्रमम् । [५२पु

६२] मनो नन्दय मित्राणां मम चापित्रकर्षण ॥ ५९ ॥ [N

श्वः पुत्रं शीघ्रं विधिवत्स्वराज्ये

विमै र्वसिष्ठमसुखैः समेत्य ।

सत्कृत्य राजानमनन्तरं च

६३] स्वात्मानमस्मिन्नाभिपेचयस्व^{१९} ॥ ६० ॥ [५४

इत्यार्षे रामायणे ऽधोध्याकाण्डे भरतप्रश्ने कैकेयीवाक्यं

नाम [अष्टसप्ततितमः] सर्गः [॥७८ ॥]

[चं-७५]=[एकोनाशीतितमः सर्गः]=[दा-७३ तथा ७४]

श्रुत्वाऽथ पितरं प्रेतं भ्रातरौ च विवासितौ ।

१] भरतो दुःस्वसन्तप्तो मातरं पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ [७३ । १

रामं राष्ट्राद् भ्रंशयित्वा कैकेय्यनपकारिणि^१ ।

२] परित्यक्ताऽसि धर्मेण गदिते पापनिश्चये ॥ २ ॥ [७४ । २

राज्यलोभाद् पतिं प्राणैर्वियोज्य च यशस्विनम् ।

३] गन्ताऽसि^२ निरयं घोरं सर्वथैव धिगस्तु ते ॥ ३ ॥ [N

यदि त्वं राज्यलोभेन गन्तुं निरयमिच्छसि ।

४] पतन्त्या निरये कस्मादहमप्यनुपातितः ॥ ४ ॥ [N

हा दग्धोऽस्मि हतश्चैव त्वया मात्रा^३ नृशंसया^४ ।

५] त्यङ्ग्याम्यहमपि प्राणान् मातस्त्वं सुखिनी भव ॥ ५ ॥ [N

किं नु तेऽपकृतं भर्त्रा किं रामेण महात्मना ।

६] यथो मृत्युर्विवासश्च त्वया तुल्यमुपाहितौ ॥ ६ ॥ [७४ । ३

भ्रूणहत्या त्वया प्राप्ता ब्रह्महत्या च कुत्सिता । [७४ । ४पू

७] रामं राज्याद् भ्रंशयित्वा पतिं प्राणैर्वियोज्य च ॥ ७ ॥ [N

मा तेऽस्त्वयं शुभो लोको मा परो भर्तृघातिनि^५ । [N

८] कैकेयि नरकं गच्छ भर्तृशापपरिसता ॥ ८ ॥ [७६ । ४उ

॥ दग्धो नाशितश्चास्मि त्वयाऽहं राज्यलुब्धया ।

९] किं मे राज्येन भोगैर्वा दग्धस्यायशसा त्वया ॥ ९ ॥ [७३ । १३

विप्रयुक्तस्य मे पित्रा भ्रात्रा पितृसमेन च ।

१०] जीवितेनापि नार्थोऽस्ति कश्चिद्राज्येन वै कुतः ॥ १० ॥ [N

देवकल्पेन पित्रा यद्विहीनो राघवेण च ।

१ कै—०कारिणी (०कारिणं ?) । २ ल—गता० । म—गतः० ।

३ म, ल—पतत्या । ४ कै—मण्डनृशंस० । ५ श्लोकार्द्धमेतत्,

किञ्चित्पाठभेदेन अत्र (८० । ३३.) वर्तते ।

- ११] केनेच्छेयं हेतुनाऽहं राज्यं प्राप्तुमशक्तिमान् ॥ ११ ॥ [७३।१४
भवेद्यद्यपि मे शक्तिः शासितुं राज्यमूर्जितम् ।
- १२] तथाऽपि न सकामां त्वां करिष्ये मातृगार्धिनि^६ ॥ १२ ॥ [७३।१७
मन्निमित्तं पिता प्राणैस्त्वया मे विप्रयोजितः ।
- १३] प्रव्राजितो वनं चैव रामो धर्मभृतां वरः ॥ १३ ॥ [७४।१०
अहो पापं महन्मूर्ध्नि त्वया मे विनिपातितम् ।
- १४] अपापः पापसङ्कुले सर्वथाऽहं हतस्त्वया ॥ १४ ॥ [N
व्रणे क्षारं विनिक्षिप्तं दुःखे दुःखं निपातितम् ।
- १५] त्वया^७ पतिं घातयित्वा^८ रामं कृत्वा च तापसम् ॥ १५ ॥ [७३।३
कुलस्यास्य विनाशाय पित्रा मे त्वमिहाहृता ।
- १६] त्वां कालरात्रिप्रतिमां पिता मे नावबुद्धवान् ॥ १६ ॥ [७३।४
आहृता घोरसङ्कुला राज्ञा त्वं मृत्युरात्मनः ।
- १७] व्याली घोरविपेव त्वं भर्त्राऽसि परिपालिता ॥ १७ ॥ [N
अपापः पापसङ्कुले सत्यसन्धः पिता मम ।
- १८] छलयित्वा^९ प्रियैः^{१०} प्राणैः सत्पुत्रेण वियोजितः ॥ १८ ॥ [N
तथैव स महाभागो लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ।
- १९] प्रव्राजितो वनं राज्यात् पितृगौरवयन्त्रितः ॥ १९ ॥ [N
कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपरिप्लुते ।
- २०] दुष्करं यदि जीवेतां त्वया पापे निराकृते ॥ २० ॥ [७३।८
न त्वं केकयराज्ञोऽसि^{११} जाता मतिमतां वरात् ।
- २१] पापवृत्तां च जाने त्वां जातां घारेण रक्षसा ॥ २१ ॥ [७४।२
रामे त्वं किं न्वकल्याणमकल्याण्यनुपश्यसि ।

६ व—०गंधिनि । ल—०गन्धिनि । म—मातिगं दिने । ७ व—

दुःखं निपातितं त्वया । ८ व—रतिं च घातयित्वा तं । ९ म, ल—
कल्पयित्वा । १० व—प्रियः । ११ के—कैकेयिराज्ञांसि । व—केकयरारजस्य ।

२२] येन त्वया साधुवृत्तो रामः प्रव्राजितो बने^{१२} ॥ २२ ॥ [N

मातरीव च यो हृत्तिं रामस्त्वय्यनुवर्त्तते ।

२३] तस्य प्रव्राजने पापे किं पश्यन्त्या त्वया कृतम् ॥ २३ ॥ [७३।९

पितर्यसाधु किं मे त्वं रामे^{१३} वा दृष्टवत्यासि ।

२४] येनाकार्यं कृतवती मम त्वमयशस्करम् ॥ २४ ॥ [N

यदा माता च मे ज्येष्ठा कौशल्या धर्मदर्शिनी ।

२५] त्वयि हृत्तिं परां प्राप्ता भगिन्यामिव वर्त्तते ॥ २५ ॥ [७३।१०

अथ कस्माच्चयाऽनार्ये तस्याः पुत्रः प्रवासितः ।

२६] त्वयाऽऽत्मानं दूषयन्त्या दूषितोऽहं नृशंसया ॥ २६ ॥ [७३।१०

N] अनृशंसं महात्मानमपापं पापानिश्चये ।

पू२८] निवर्त्तयिष्ये तं गत्वा वनवासादहं स्वयम् ॥ २७ ॥ [७३।२६

उ२८] विज्ञाप्य रघुशार्दूलं रामं भ्रातरमग्रजम् ।

पू२९] वत्स्याम्यहं बने घोरे नववर्षाणि पञ्च च ॥ २८ ॥ ७४।३१

उ२९] पितुर्नियोगाद् भ्राता मे रामो राजा भविष्यति । [N

इत्येवमुक्त्वा भरतोऽतिरोषाद्

विगर्हयित्वा जननीं मुखार्हः ।

शोकातुरः सस्वनमुश्रनाद

३०] सिंहो यथा पर्वतकन्दरस्थः ॥ २९ ॥ [२८

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे कैकेयीविगर्हणं नाम

[एकोनाशीतितमः] सर्गः [॥ ७९ ॥]

[वं-७६]=[अशीतितमः सर्गः]=[दा-७४]

तथा स गर्हयित्वा तां मातरं भरतस्तदा^१ ।

१] दुःखेन महताऽऽविष्टः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ [१

योपित्स्वभावे कैकेयि नृशंसे निरपत्रपे । [२पू

२] किं तेऽपराद्धं रामेण भर्त्रा वा पापानश्चये ॥ २ ॥ [३पू

एवं क्रूरस्वभावायाः सर्वथैव धिगस्तु ते ।

३] मा ते ऽस्त्वयं शुभो लोको मा परः कुलपांसनि ॥ ३ ॥ [N

सर्वलोकाप्रियं कृत्वा कथं नाम न लज्जसे ।

४] कथं त्वां नयते भूमिः स्वामित्वं भर्तृधातिनि ॥ ४ ॥ [N

कथं तेनर्पिकल्पेन मम पित्रा महात्मना ।

५] तवापराधः क्षान्तोऽयं सर्वलोकविगर्हितः ॥ ५ ॥ [N

कथं शापाग्निना तेन न दग्धाऽसि महात्मना ।

६] त्वद्दोषदूषितश्चाहं न दग्धः केन हेतुना ॥ ६ ॥ [N

प्राणै र्वियोजितो भर्त्ता रामः प्रव्राजितो वनम् ।

७] मम चाप्ययशो भूर्ध्नि पातितं लुब्धया त्वया ॥ ७ ॥ [६

तस्माद् पापसमुद्धारं न ते पश्यामि गर्हिते^२ ।

८] लोकानां परिवर्त्तेऽपि निरयं न तरिष्यसि ॥ ८ ॥ [N

मातृरूपेण मेऽमित्रे नृशंसे राज्यकामिके ।

९] न तेऽहमभिधातव्यो निर्दृष्टे भर्तृधातिनि ॥ ९ ॥ [७

कौशल्या च सुमित्रा च तथाऽन्या मम मातरः ।

१०] त्वयैकया पापशीले पीडिता निरपत्रपे ॥ १० ॥ [८

न त्वं केकयरानस्य दुहिता विदितात्मनः ।

११] राक्षसी काऽपि राक्षस्त्वं दुहितृत्वमुपागता ॥ ११ ॥ [९

सर्वलोकप्रियो रामो यत्त्वया पापानश्चये ।

- १२] प्रराजितः पापरता का त्वदन्या भविष्यति ॥१२॥ [N
पितुर्वियोगजं दुःखं महदापादितं त्वया ।
- १३] भवृत्पागकृतं चैव सर्वलोकविगर्हितम् ॥१३॥ [११
शुद्धस्वभावां सद्वृत्तां कौशल्यां पुत्रलालसाम् ।
- १४] विवत्सां वत्सलां कृत्वा कांस्त्यं लोकान् गमिष्यसि ॥१४॥ [१२
नाभिजानासि किं दुःखमिष्टपुत्रप्रियोगजम् ।
- १५] पुत्रेणेष्टेन कौशल्या तथा ते विप्रयोजिता ॥१५॥ [१३
अङ्गप्रत्यङ्गजो मातुः पुत्रो हृदयसंभवः ।
- १६] तस्माद्वते प्रियतरः पुत्रान्मातुर्न विद्यते ॥ १६ ॥ [१४
पुरा किल गवां माता मुरभिः मुरसंमता ।
- १७] कृशौ प्रतोदनुभ्रातौ बहमानौ महीतले ॥१७॥ [१५
दृष्ट्वा पुत्रौ रुरोदार्त्ता^३ सीदन्ती च मुहुर्मुहुः ।
- १८] तामिन्द्रो रुदतीं दृष्ट्वा धर्मात्मा वै 'कृपां' गतः ॥१८॥ [१६
आकाशे गच्छतस्तस्याः^४ मुरभ्या अश्रुविन्दवः । [१८ उ
- १९] शोकोष्णाः पतिता गात्रे मृशं मुरभिगन्धयः ॥ १९ ॥ [१७ उ
तैरश्रुविन्दुभिः स्पृष्टः समुद्रीक्ष्याय वासवः ।
- २०] मुरभिं प्राञ्जलिर्नाममभिगन्पेदमब्रवीत् ॥२०॥ [१९
कचिन्न भयमस्माकं कुतश्चिदनुपदयसि ।
- २१] यन्निमित्तं मुदुःखार्त्ता रोदिषि ह्यहि तन्मम ॥२१॥ [२०
इत्युक्ता मुरभिस्तेन शक्रेणामिततेजसा ।
- २२] मन्युवाच मुदुःखार्त्ता पुरन्दरमिदं वचः ॥२२॥ [२१
नाहं मयं वः पश्यामि कुतश्चिदमराधिप ।
- २३] अहं हि स्वौ^५ कृशौ^६ पुत्रौ शक्र शोचामिदुःखितौ ॥२३॥ [२२

३ ल—रुदतीं च । ४ कै—को कृपा० । ५ घ—गच्छतास्तस्या ।

६ घ—स्वौत्सौ ।

प्रतोदप्रविभिन्नाद्भौ सीदन्तौ सुबुभुक्षितौ ।

२४] पीड्यमानौ लाङ्गलेन कार्पिकेन दुरात्मना ॥२४॥ [२३

अद्भप्रत्यद्भसंभूतौ तावेतौ हृदयोद्भवौ ।

२५] दृष्ट्वा विवर्धते दुःखं नास्ति पुत्रात्परः प्रियः ॥ २५ ॥ [२४

तामब्रवीत्ततः शक्रो देवानामीश्वरः प्रभुः ।

N] शृणु तेऽहं प्रवक्ष्यामि सुरभे लोकपूजितं ॥ २६ ॥ [N

पुरा कृतयुगे देवि गोभिर्ब्रह्माभियाचितः ।

] इच्छाम^८ लोकान् परमान् प्राप्तुं स्वैः कर्मभिर्जितान् ॥२७॥[N

अब्रवीच्च ततो ब्रह्मा गाः प्रह्वावनताः स्थिताः ।

N] कुरुध्वं मानुषे लोके तपः पापभयापहम् ॥ २८ ॥ [N

यो वः क्लेशो बभूवा च बधो बन्धश्च मानुषे ।

N] लोके भविष्यति तपःशुद्धं^{१०} पापभयापहम् ॥ २९ ॥ O [N

यो दुर्बलं परिश्रान्तं व्याधितं चापि निर्दयः^{११} ।

N] बाहयिष्यत्यनङ्गाहं गोघ्नः पापमवाप्स्यति ॥ ३० ॥ [N

शक्तं समर्थं बलिनं पुष्टं यो बाहयिष्यति ।

N] ग्रासोपदानसंयुक्तं नै त पापमवाप्स्यति ॥ ३१ ॥ O [N

न क्रोद्धव्यं तु युष्माभिः क्लिश्यमानैः कथञ्चन ।^{१२}

N] तेनाक्षयान् नरांल्लोकांस्तपसाऽऽप्स्यथ^{१३} दुर्लभान् ॥३२॥ [N

तस्मादेतत् पुरावृत्तं^{१४} पात्रा कर्म गवां भुवि ।

N] तस्मान्मन्युर्न कार्यस्ते श्रुत्वैतद्धातृशासनम्^{१५} ॥ ३३ ॥ [N

7 ल—०पूजितः । 8 व, म—इच्छेम । 10 व—तपः शुद्धौ ।

कै—तपः शुद्धं । O ल । 11 म, ल—निर्दयः । कै—निर्वयः । O म ।

12 ल—एतत् श्लोकाद्वान्तरं ३१ श्लोको विद्यते । 13 व, ल—

घरां० । 14 ल—परावृत्तं । व—पुरावृत्तं । म—परावृत्तं । 15 ल—

०तद्ब्रह्मशा० । म—प्रातृशा० ।

इत्येवं शोचितवती गवां माता सुतप्रिया ।

[N

२६] यस्याः पुत्रसहस्राणि बहून्यासन्महौजसः ॥ ३४ ॥

[२८पृ

एक एव सुतो यस्यास्त्वया रामो विवासितः ।

[२९पृ

२७] प्राणेभ्योऽपि प्रियः साऽद्य कथं जीवेत् सदुःखिता ॥ ३५ ॥ [२८

यस्मादेवं तु कैकेयि कौशल्यायास्त्वया कृतम् ।

[N

२८] हृच्छरीरमनःशोपि^{१६} दुःखं पुत्रवियोगजम् ॥ ३६ ॥

[N

तस्मात्वमपि कैकेयि दुःखं प्रेत्येह चाव्ययम् ।

[२९

२९] महत् प्राप्स्यासि दुर्मधे निरयं पापमास्थिता ॥ ३७ ॥

[N

अहं त्वपचितिं मातुः^{१७} करिष्ये पितुरेव च ।

३०] अस्य चायशसो लोके करिष्याम्यपमार्जनम् ॥ ३८ ॥ [३०

इति नाग इवारण्ये सहसा बन्धनं गतः ।

३१] निःश्वस्योष्णं सुदुःखात्तो रुरोद् भरतस्तदा ॥ ३९ ॥ [३५

संरन्धनेनः विधिलः क्रियासु

सन्त्यक्तशुभ्राभरणाम्बरसक् ।

बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः

३२] शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ॥ ४० ॥

[३६

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतविलापो नाम

[अशीतितमः] सर्गः ॥ ८० ॥

[वं-७७]=[एकाशीतितमः सर्गः]=[दा-७८]

अथ तत्र यथावार्त्ता तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणानुजः^१ । [१पू

१] स तमुत्थापयामास शत्रुघ्नो भरतं तदा ॥ १ ॥ [N

श्रुत्वा प्रवाजितं रामं कुब्जाभेदितया ततः । [N

२ कैकेय्या दुःस्वशोकार्त्तः शत्रुघ्नोऽथात्रवीदिदम् ॥ २ ॥ [१उ

विद्वानार्योऽनृशंसश्च सर्वभूतहिते रतः । [N

३] स्त्रिया नाम कथं रामो वनं प्रवाजितोऽवशः ॥ ३ ॥ [२उ

बलवानस्त्रसंपन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः ।

४] किं नाभिपिक्तवान् रामं कृत्वाऽपि पितृनिग्रहम् ॥ ४ ॥ [३

पूर्वमेव स निग्राह्यो राजा धर्मार्थदर्शिना ।

५] लक्ष्मणेन पिता मूढः कामरागवशं गतः ॥ ५ ॥ [४

इत्येवं भाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।

६] प्राग्द्वारेऽभूत्तदा^२ कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ६ ॥ [५

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गी महार्हाम्बरभूषिता ।

७ मेखलादामभिश्चित्रैः पिनद्धा कुररी^३ यथा ॥ ७ ॥ [६,७

समक्ष्य तां ततो द्वाःस्था भरतः पापकारिणीम् ।

८] अन्तःपुरचर्यां कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥ [८

यस्याः कृते गतो रामो न्यस्तदेहश्च मे गुरुः ।

९] सेयं पापा नृशंसा च कुरु चास्या यथोचितम् ॥ ९ ॥ [९

तामभ्याशगतां दृष्ट्वा शत्रुघ्नो मन्यरां तदा ।

१०] चकर्ष विनिवृत्तार्ता स हि रोपसमन्वितः ॥ १० ॥ [N

क्रोशन्त्या वदने चास्याः पूरयामास पांसुना । [N

११] अन्तःपुरचर्यां तां च प्रत्युवाच रूपान्वितः ॥ ११ ॥ [१०उ

१ व, म, ल—ऽग्रतः । २ व—भूततः । ३ व, म, ल । ४ व, म, ल—कुञ्जरी ।

यया कृतं महदुःखं भ्रातॄणां मे पितुस्तथा ।

[११पू

१२] तामिमां मन्यरामद्य नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥

[N

शत्रुघ्रेण तथा कुब्जां कृप्यमाणां महीतले ।

[१२उ

१३] सदसा धिननादात्तौ दृष्ट्वा कुब्जासुहृज्जनः ॥ १३ ॥

[१३पू

क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं भयसंविग्रमानसः ।

[१३उ

१४] अमन्त्रयत् चैवार्त्तः कुब्जापरिजनस्तदा ॥ १४ ॥

[१४पू

पू१५] यथाऽयमभिसंक्रुद्धो निःशेषं नः करिष्यति ।

[१४उ

N] सानुक्रोशं शरण्यां च दीनानाथार्त्तशान्धवाम् ॥ १५ ॥

[१५पू

उ१५] कौशल्यां शरणं यामः सा हि नोऽद्य परायणम् ।

[१५उ

पू१६] स चापि रोपताम्रासः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥

[१६पू

उ१६] विचर्कपं भृशं कुब्जां^४ क्रोशन्तीं पृथिवीतले ।

[१६उ

पू१७] तस्या विकृप्यमाणाया मन्यराया इतस्ततः ॥ १७ ॥

[१७पू

उ१७] भूपणान्पवशीर्णानि चित्राणि रुचिराणि च ।

[N

पू१८] तस्यास्तैर्भूपणैश्चित्रैर्विनिर्कीर्णं महीतलम् ॥ १८ ॥

[१७उ

उ१८] रराजामलताराढ्यं शारदं गगनं यया ।

[१८उ

तामाकृप्य च शत्रुघ्नः कैकेयीसन्निधौ तदा ।

१९] क्रोधसंरक्तनयनः प्रोवाच परुषं वचः ॥ १९ ॥

[१९

ययेदमशुभं कर्म कुलसयकरं कृतम् ।

२०] असत्त्वी साऽद्य कैकेयी कथं त्वां मोक्षयिष्यति^५ ॥ २० ॥ [N

यया^६ नावेक्षितः पुत्रो न राजा नात्मनो यशः ।

२१] सा^७ प्राप्स्यत्यशुमस्यास्य प्रेत्य पापफलोदयम् ॥ २१ ॥ [N

मूलं नस्त्वमनर्थस्य कुलसयकरस्य हि ।

२२] तस्मात्कुब्जेऽद्य हत्वा त्वां नयामि यमसादनम् ॥ २२ ॥ [N

४ घ, म, ल—क्रुद्धां । ५ व, म, ल—मोक्षयिष्यति । ६ कै—यया ।

७ ध्यात् या इति "या" स्थाने उपरि लिखितम् । ७ म, ल—सं— ।

हृच्छोपणं महद्दुःखमद्य रामवियोगजम् ।

२३] अहं हत्वा विभोक्ष्यामि पापां पापानुसारिणीम् ॥२३॥ [N

इत्युक्त्वा भृशसंकुद्धः शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।

२४] विचर्क्य वलात् कुब्जां निःश्वसन्तीं महीतले ॥ २४ ॥ [१६

तैर्वाक्यैः परुषैस्तेन कैकेयी भृशमर्दिता ।

२५] शत्रुघ्नभयसंवीता पुत्रं शरणमभ्यगात् ॥ २५ ॥ [२०

तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नं वाक्यमब्रवीत् ।

२६] अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतां त्वया ॥ २६ ॥ [२१

हृन्पामहमिमां पापां कैकेयीं स्वयमेव हि ।

२७] यदि रामो न धर्मात्मा त्यजेन्मां मातृघातिनम् ॥ २७ ॥ [२३

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नो भरतेरितम् ।

२८] व्यायच्छदात्मनो ° रोपं परिचिक्षेप मन्थराम् ॥ २८ ॥ [२४

सा क्षिप्ता सहसोत्थाय मन्थरा भयविह्वला ।

२९] कैकेयीगभिगम्यार्त्ता ययाचे शरणं तदा ॥२९॥ [२५

शत्रुघ्नाविक्षेपाविमूढसंज्ञां °

समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।

शनैस्तदाऽऽश्वासयदार्त्तरूपां

३०] क्रौञ्चीं यथाऽऽर्त्तामिव सारसस्त्री ॥ ३० ॥ [२६

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे कुब्जाकर्पणं

नाम [एकाशीतितमः] सर्गः [॥ ८१ ॥]

[वं—७८] = [द्व्यशीतितमः सर्गः] = [दा—७५]

गर्हयन्नेव जननी दुःखशोकाकुलेन्द्रियः ।

१] भरतो वीक्ष्य शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ [७४ । १

अनीश्वरोऽयं पुरुषः सुखदुःखाप्तये मतः ।

२] कर्षयत्यवशं ह्येनं कृतान्तः सुखदुःखयोः ॥ २ ॥ [N

अहो कृतान्तो बलवान् येन सर्वगुणान्वितः ।

३] मुखार्हस्त्ववशो रामो बलाद्दुःखेन योजितः ॥ ३ ॥ [N

पुत्रशोकपरिघ्नां^१ भर्तृव्यसनकर्षिताम् ।

४] कौसल्यामेहि सहितो मया पश्याद्य दुःखिताम् ॥ ४ ॥ [N

गर्हितं चायशस्यं च कष्टं मात्रा कृतं मम ।

५] गदिदं तद्विषयामि कृतान्तकृन्मेव हि ॥ ५ ॥ [N

शत्रुघ्न स्त्री पुमान् चापि कृतान्तबलमोहितः ।

६] सुविपाश्चिदपि प्राप्तं न वेत्त्यात्माहिताहितम् ॥ ६ ॥ [N

कृतान्तमोहिता माता मम शत्रुघ्न कैकयी ।

७] इदं कृतवती पापं सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ७ ॥ [N

इदं तु मे महद्दुःखं शत्रुघ्न हृदि वर्त्तते ।

८] किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां पुत्रशोकेन दुःखिताम् ॥ ८ ॥ [N

इत्युक्त्वा भरतो वाक्यं शत्रुघ्नसहितस्तदा ।

९] हरोदार्त्तस्वरेणोच्चैः पुरयन्निव तद् गृहम् ॥ ९ ॥ [N

तत्र श्रुत्वा तदा नार्दं भरतस्य महात्मनः ।

१०] रुदतस्तस्य कौसल्या सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ [५

आगतः क्रूरधर्मिण्याः कैकेय्या भरतः सुतः ।

[११ तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ११ ॥ [६

इत्युक्त्वा दुःखसन्तप्ता कौसल्या करुणं वचः ।

१ कै, ल—०५५नां ।

- १२] प्रतस्थे भरतं द्रष्टुं सुमित्रासहिताऽतदा ॥ १२ ॥ [७
 स चापि भरतः श्रीमान् शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
 १३] प्रतस्थेऽदुःखितां ० द्रष्टुं ० कौसल्यां स्वनिवेशने ॥ १३ ॥ [८
 ततो भरतशत्रुघ्नौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखिताम् १ ।
 १४] दूरादपि प्रणम्योभौ दुःखार्त्तामभिषेततुः ॥ १४ ॥ [९
 तौ परिष्वज्य कौसल्या शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
 १५] परितापेन दुःखेन रुरोद भृशदुःखिता ॥ १५ ॥ [१०
 उवाच चैनं प्रणतमुत्थाप्य भयविह्वलम् ।
 १६] रुदती वाक्यमेतत् सा कौसल्या परुषाक्षरम् ॥ १६ ॥ [१०
 दिष्ट्या ते राज्यकामेन प्राप्तं राज्यमकष्टकम् ।
 १७] कैकेया ते स्वयं दत्तं भर्तारमवहन्य ॥ १७ ॥ [११
 भ्राज्य चीरवसनं पुत्रं मेऽनपकारिणम् ।
 १८] केन युक्तार्थयोगेन कैकेयी जननी तव ॥ १८ ॥ [१२
 क्षिप्रं मामपि कैकेयी भ्राजयितुमर्हति ।
 १९] यत्र मे दयितः पुत्रो गतो रामः सलक्ष्मणः ॥ १९ ॥ [१३
 अथवा स्वयमेवाहं सुमित्राऽनुचरा वने ।
 २०] यास्यामि यत्र रामो ऽसौ गतः सीतासहायवान् ॥ २० ॥ [१४
 कामं वा स्वयमेव त्वं तत्र मां नय पुत्रक ।
 २१] तपस्तप्यति यत्रासौ पुत्रो मे पितुराज्ञया ॥ २१ ॥ [१५
 इदं त्वं धनरत्नाढ्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ।
 २२] पित्रा निष्ठुं कल्याणं राज्यं प्राप्नुहि वाञ्छितम् ॥ २२ ॥ [१६
 इति लालप्यमानां तां कौसल्यां भरतस्तदा ।
 २३] प्राञ्जलिः प्रयतो वाक्यमिदं प्रश्रितमब्रवीत् ॥ २३ ॥ [१७
 इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतोपालम्भो
 नाम [द्व्यशीतितमः] सर्गः [॥ ८२ ॥]

[चं-७९] = [व्यशीतितमः सर्गः] = [दा-७९]

तामेवं^१ ह्यवर्तो दीनां कौसल्यां रामपातरम् ।

१] कृताञ्जलिरुवाचेदं भरतो वाष्पगद्गदम् ॥ १ ॥ [१९

आर्यं कस्मादजानन्ती गर्हमे मामकल्पयम् ।

२] विपुलां हि मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥ २ ॥ [२०

वेदान् निन्दति साङ्गान् स ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

३] सत्यसन्धः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३ ॥ [२१

*प्रेप्यां पापीयसीं यातु मर्यं च प्रतिपेदतु ।

४] *पदेन^२ हन्याद् गां सुतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४ ॥ [२२

लच्छिष्टः स स्पृशतु गामग्निं ब्राह्मणमेव च । [३१

५] स निन्दतु गुरुं चैव यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५ ॥ [N

सखिभार्या गुरोर्भार्या मनसा सोऽभिपद्यताम्^३ ।

६] जन्तुष्वपमतिः पापो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ६ ॥ [N

बलिपद्मागमादाय राज्ञश्चारक्षतः यज्ञाः ।

N] किल्बिषं समवाप्नोतु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ७ ॥ [२५

परिपालयमानाथ राज्ञे भृतानि पुत्रवत् ।

'N] तस्मै स दृष्टवां पापो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ८ ॥ [२४

कारयित्वा महत् कर्म भर्ता भृत्यान् निरर्थकान् ।

N] किल्बिषं समवाप्नोतु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ९ ॥ [२३

संश्रुत्य च तपास्त्रिभ्यो यज्ञे वै यज्ञदक्षिणाम् ।

N] स विप्रलभतां पापो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १० ॥ [N

हस्त्यश्वरथसंवाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।

१. कै, म—तामेव । द—तमेवं । * द—नास्ति । २ कै—
पादेय । (पादेन ?) । ३ ल—ऽपश्यताम् । म—ऽपश्यतम् ।

- ७] मा स्म कार्पति सतां कर्म यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ११ ॥ [२७
उपादिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं तत्त्वेन धीमता ।
- ८] स नाशयतु तद् धर्मं यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ १२ ॥ [२८
कृत्ये^४ विवदमानेषु^५ पक्षमाश्रित्य जल्पतः ।
- ९] स पापं समवाप्नोतु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ १३ ॥ [N
देवताऽतिथिभृत्यानां मातापित्रोस्तथैव च । [४६पू
- १०] स्वयमश्नात्वदत्तैव यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ १४ ॥ [३४उ
नैव शास्त्रानुगा वाचः प्रयुंजीत कदाचन ।
- ११] *सत्सु च प्रतितिष्ठेत् यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ १५ ॥ [२१
पायसं कृसरं मांसं वृथा प्राश्नातु निर्घृणः ।
- १३] गुरु चाप्यवजानातु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ १६ ॥ [३०
आपाढी कार्तिकी माघी वैशाखी चैव^६ पूर्णिमा^७ ।
- १२] अप्रदानवतो यातु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ १७ ॥^८ [N
पितर मातरं वृद्धमाचार्यं ब्राह्मणं गुरुम् ।
- १४] दुष्टात्मा सोऽवभन्धेत यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ १८ ॥ [N
सतां लोकात् सतां कीर्तिः सद्भिर्जुष्टाच्च कर्मणः ।
- १५] स भ्रश्यतु^९ दुराचारो यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ १९ ॥ [४७
यत् पापं ब्रह्महत्यायां यत् पापं कपिलावधे ।
- १६] तत् पापं समवाप्नोतु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २० ॥ [N
विश्वासघातिनां पापं यत् पापं गुरुघातिनाम् ।
- १७] गुरोश्चालीकनिर्वन्द्ये तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥ [N

४ के—कृते । ५ ल—चिविध० । * ध—नास्ति । ६ व—च
विशेषतः । ७ कै—अथ श्लोकः पञ्चदशमश्लोकानन्तरं पठ्यते । ८ के—
कथ्यतु । म—भ्रशतु । ल—आश्रयत ।

उभे सन्ध्ये शयानस्य यत् पापं परिकल्पितम् ।

२०] तत् पापं समवाप्नोतु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥ [४४

प्रमाथिनि नरे पापं यच्चैवानृतवादिनि ।

२१] तत् प्राप्नोत्वकृतप्रज्ञो यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥ [N

ग्रामे वसतु पण्मासान् स्वमुतांश्चापजीवतु^१ ।

२३] एकाकी भिष्टमश्नातु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥ [३४

एवमाश्वासयामास भरतो दुःखकर्षिताम्^{१०} ।

२४] कौसल्यां शोकसंतप्तां पातिपुत्रनिनाकुताम् ॥ २५ ॥ [५२

एवं च शपथान् कृच्छ्रान् शपमानमकल्मषम्^{११} ।

२५] भरतं दुःखसन्तप्तं कौसल्या पुनरब्रवीत् ॥ २६ ॥ [६०

शुद्धस्वभाव धर्मात्मनैवामि त्वामकल्मषम् ।

२६] ईदृशान् शपथान् कुर्वन् प्राणानुपरुणात्सि मे ॥ २७ ॥ [६१

दिष्ट्याऽसि रामसहितः पुत्रधर्मान्न चालितः ।

२७] सह रामेण धर्मात्मन् दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २८ ॥ [६२

अपि त्वां सह रामेण पश्येयं लक्ष्मणेन च ।

२८] तीर्णप्रतिज्ञमानृण्यं गतं पितुरकल्मषम् ॥ २९ ॥ [N

पूर्वेषां पुण्यकीर्त्तिनां राजर्षीणां महात्मनाम् ।

२९] प्राप्नुहायुश्च कीर्त्तिं च धर्मं चैवोचितं कुले ॥ ३० ॥ [N

चतुर्दशसु वर्षेषु गतेष्वरिनिमृदन ।

३०] रामं सीतां लक्ष्मणं च द्रक्ष्यामि^{१२} पुनरागतान्^{१३} ॥ ३१ ॥ [N

तैलट्रोण्यां शरीरं ते पितुस्तिष्ठति पुत्ररु ।

३१] त्वत्पतीक्षं महाईस्य तत्संस्कर्त्तुमिहाईसि ॥ ३२ ॥ [N

॥ कै—मुमुता चोपजीवतु । म—स्वमुनंश्चोप० । ल—स मुतांश्चोप० । १० य, म, ल,—०कल्पिता । ११ कै—शंसमा० । ल—शोचमा० । १२ कै—द्रष्टाणि (सि ?) । १३ ल—०रागतम् ।

धर्मेणेमाः प्रजाः पुत्र यथा रक्षसि तत् कुरु ॥ ११ ॥ [२७]

३२] स्वर्गतोऽसौ यथा राजा तुष्यत्यथ तथा कुरु ।

पितुर्वियोगजं दुःखं रामत्यागकृतं तथा ।

[२८]

३३] तत् परित्यज्य हे पुत्र गुर्वी राजधुरं वह ॥ ३४ ॥

एवमाश्वास्यमानस्य भरतस्य महात्मनः ।

[N

३४] शोकभारसमाक्रान्तं बभूवाकुलितं मनः ॥ ३५ ॥

[४६५

कौसल्याया विलपितं श्रुत्वा ऽति करुणाक्षरम् ।

[४७

३५] मोहमभ्यागमद्भूयो भरतः शोकाविह्वलः ॥ ३६ ॥

लालप्यमानः पतितो धरण्यां शोकलालसः ।

३६] स तदाऽऽर्त्तोऽतिकरुणं विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ३७ ॥

पितरं भ्रातरं चैव स्मृत्वा तद्गतचेतसः ।

३७] तस्य लालप्यमानस्य जगामास्तं दिवाकरः ॥ ३८ ॥

श्वसतो दीर्घमुष्णं च दुःखार्चस्य मुहुर्मुहुः ।

३८] तस्य सा वर्षशतवद्वयपावर्त्तत शर्वरी ॥ ३९ ॥

रात्रिक्षयं वीक्ष्य बलप्रधाना

द्विजातयो मन्त्रिगणाश्च सर्वे ।

नृपालयं तं विविशुः समेता

३९] हीनं मोहन्प्रतिमेन राज्ञा ॥ ४० ॥

[N

तमार्त्तमश्रुपरिपूर्णनेत्रं

शोके निमग्नं पतितं धरण्याम् ।

उपाविशत् सा परिपत् समेता

४०] विसंज्ञकल्पं भरतं समीक्ष्य ॥ ४१ ॥

[N

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतसंतापो

नाम [ज्यशीतितमः] सर्गः ॥ ८३ ॥

[वं—८०]=[चतुरशीतितमः सर्गः]=[दा—N]

संप्राप्तो व्यसनं कृच्छं हीनवर्णस्वरेन्द्रियः^१ ।

१.] भरतो न रराजार्तः शशीव समभिप्लुतः ॥ १ ॥

पितुश्च मरणादीनो रामप्रवाजनेन च ।

२.] कैकेय्याश्चार्यलुब्धाया धर्मत्यागेन पीडितः ॥ २ ॥

अपश्यंस्तस्य दुःखस्य सागरस्येव संक्षयम् ।

३.] अक्षीणदुःखवेगश्च शर्म नैवाध्यगच्छत^२ ॥ ३ ॥

पितृपैतामहं राज्यं शाश्वतं स^३ च^३ चिन्तयन् ।

४.] आसीत् परमसमृद्धः प्राप्य विषः मृतामिव ॥ ४ ॥

५.] अगाधपारे महाते पतितः शोकसागरे ।

मन्निमित्तं मृतो राजा रामश्चापि विवासितः ।

६.] अपापः पापतां नीतो मात्राशं राज्यलुब्धया ॥ ५ ॥

विहीनश्चन्द्रमूर्याभ्यां यथा मेरुर्न राजते ।

७.] तथा भ्रात्रा च पित्रा च शून्यं पुरमिदं मम ॥ ६ ॥

अत्यन्तसुखसंहृद्दः पित्रा मात्रा च लालितः ।

८.] कथमेवंविधं दुःखं प्राप्य जीवामि दुःसहम् ॥ ७ ॥

पित्रा^४ऽनेन^४ सहैवाग्निं सह रामेण वा वनम् ।

९.] प्रविशामि विना ताभ्यां न हि जीवितुमुत्सहे ॥ ८ ॥

श्रान्तस्य यदि रामस्य पादौ तौ शुभलक्षणौ ।

१०.] संवेहेयं वनस्यस्य तन्मे राज्यं महत् तरम् ॥ ९ ॥

पुश्रूपमाणश्चरणौ वने वन्येन जीवतः^५ ।

११.] अहमार्यस्य वत्स्यामि तस्यार्ये मम जीवितम् ॥ १० ॥

१ कै, व—०स्वरिन्द्रियः । २ व—०व्यगच्छत । स—नैवाद्य-
गच्छत । म—नैव शगच्छत । ३ म, स—घ स । ४ म, स—पित्रा
तेन । ५ कै, म—जीवितः ।

रामेण हि विना नाऽहमिच्छाम्येव त्रिविष्टपे ।

१२] राज्यं किमु मनुष्येषु मातृदूषितमधुवम् ॥ ११ ॥

आर्यं रामस्य पूर्णेन्दुसदृशं चारुलोचनम् ।

१३] मम शोको मुखं वीक्ष्य न स्यात् पितृवियोगजः ॥ १२ ॥

इति श्रुत्वा वचो धर्म्यं^७ भरतस्य महात्मनः ।

१४] अमात्या बन्धुवर्गाश्च दुःखादश्रूण्यवर्षयन् ॥ १३ ॥

तमवाकूशिरसं दीनं धरण्यां प्रेक्ष्य राघवम् ।

१५] विलपन्तमुवाचार्त्तं वसिष्ठो भगवानृषिः^८ ॥ १४ ॥

आपत्स्वमूढो धृतिमान् यः सम्यक् प्रतिपद्यते ।

१६] कर्माण्यवश्यकार्याणि तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १५ ॥

स त्वं धैर्यं समाश्रित्य विहाय हृदयज्वरम् ।

१७] कर्तुमर्हस्यसंमूढः क्रियाः पितुरनन्तराः ॥ १६ ॥

पिता ते पुत्रशोकार्त्तो रामे प्रयोजिते^९ वनम् ।

१८] त्वय्यनागच्छति प्राणानिष्टांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ॥ १७ ॥

अनाथ इव धर्मात्मा लोकनाथः पिता तव ।

१९] निर्हार्यः स कथं नाम^{१०} मृतस्तात त्वया विना ॥ १८ ॥

इत्यस्माभिर्विचार्यैतत्तैलद्रोण्यां म शापितः ।

२०] तस्य निर्हरणं तात पितुस्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

परिसान्त्वय मातृस्त्वं मा च शोके मनः कृयाः ।

२१] अवश्यमाविनो भावा नैव शोच्या भवद्विधैः ॥ २० ॥

त्वं बुधैरागतज्ञानः सत्त्ववाद्भिर्महात्माभिः ।

२२] तस्मात् संस्तंभयात्मानं मा भूर्भरत वालिशः ॥ २१ ॥

॥ ल—च । ७ कै—धर्म्यं । ८ कै—भगवान् ऋषिः । ९ कै—

प्रयोजिते । १० ल—चात्यैर् ।

काकुत्स्थ बलवान् कालः शक्यते नातिवर्चितुम् ।

२३] सर्वेर्न भाव्यमस्याभिस्तन्न शोचितुमर्हसि ॥ २२ ॥

भृशं हि दुःखाभिहतां विचेतनां

भर्तुर्वियोगेण विवर्णतां गताम् ।

इमां पितुस्त्वं महिषीमुपेक्षितुं

२४] न राजपुत्रार्हसि नायतां गतः ॥ २३ ॥

अपीश्वमस्ते पितुरव्ययो^{११} विधिः

मदर्शितस्तत्र हि तं द्विजोत्तमैः ।

तमाद्यु संपादय धैर्यमास्थितो

२५] विषादमस्मिन्न नृपात्मजार्हसि ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे ज्योध्याकाण्डे वसिष्ठवाक्यं

नाम सर्गः ॥ [८४] ॥

[वं—८१]=[पञ्चाशीतिलमः सर्गः]=[दा—X]

एवमुक्तो वसिष्ठेन भरतो धीमतां वरः ।

१] वसिष्ठमभिवाद्येदमुवाचात्ततरो वचः ॥ १ ॥

त्वय्यप्येवं ब्रुवति मे दीर्यतीव मनो^१ मुने^१ ।

२] लोकनाथे स्थिते रामे नाथत्वं मायि कीदृशम् ॥ २ ॥

किं तु तत्र नयध्वं मां यत्र राजा पिता मम ।

३] करिष्ये तत्र संस्कारं भवद्भिः सहितो वशः ॥ ३ ॥

नेदानीं हृदयं चेन्मे स्फुटिष्यति सदस्रधा^२ ।

४] दर्शयन्तु भवन्तस्तं पितरं क्षीणजीवितम् ॥ ४ ॥

ततो वसिष्ठममुखाः सर्वे ते नृपमान्त्रिणः ।

५] आनयन् भरतं तत्र यत्र राज्ञः कलेवरम् ॥ ५ ॥

अर्द्धसप्तशतास्ताश्च स्त्रियो राजपरिग्रहः^३ ।

६] भरतं पुरतः कृत्वा ययुर्द्रष्टुं मृतं नृपम् ॥ ६ ॥

ततः प्रविश्य भरतः सह राजपरिग्रहैः ।

७] ददर्श पितरं भेतं राममातुर्निवेशने ॥ ७ ॥

स तं गतासुं पितरं दृष्ट्वा^४ वोपहतत्विपम्^४ ।

८] हा राजन्निति संक्रुध्य पपात धरणीतले^५ ॥ ८ ॥

विसंज्ञकल्पः संज्ञां तु पुनर्लब्ध्वा मुदुर्मेनाः ।

९] जीवन्तमिव सप्रेक्ष्य पितरं सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥

राजन्नुत्तिष्ठ किं शेषे^६ भरतोऽहमुपागतः ।

१०] त्वदाज्ञया महासत्त्व शत्रुघ्नसहितस्त्वरन् ॥ १० ॥

मम मातामहस्तात कुशलं त्वाऽनुपृच्छति ।

१ य—मनोरमे । २ म—सहस्रश । ३ व—०प्रहाः । म—

०प्रहैः । ४ कै—दृष्ट्वेवपहेतद्विपम् । म—दृष्ट्वेवपहतोत्विपम् । ल—

दृष्ट्वेवपहतत्विपम् । ५ कै—पृथिवी० । ६ ल—शेष्ये ।

- ११] मणम्य शिरसा तद्वद् युधाजिन्मातुलो मम ॥ ११ ॥
 यतः कुतश्चिद् संप्राप्तं मङ्गमारोप्य मां नृप ।
 १२] आनतं^१ मूर्धन्युपाधाय प्रत्यानन्दसि^२ भूमिप ॥ १२ ॥
 स इदानीमनुप्राप्तं^३ किमर्थं नाभिभाषसे ।
 १३] न ते उपकृतवान् किञ्चिदहं तात प्रसीद मे ॥ १३ ॥
 धन्यः स रामो येनाज्ञा कृता ते वसुधाऽधिप ।
 १४] लक्ष्मणश्चापि धन्योऽसौ यो राममनुनिर्गतः ॥ १४ ॥
 अधन्योऽहमपुण्यश्च यन्मां प्रति स^४ पुण्यवान्^५ ।
 १५] दुःखेन महताऽऽविष्टः प्राणान् सन्त्यक्तवानासि ॥ १५ ॥
 नूनं तौ न विजानीतो मृत्युं^६ ते रामलक्ष्मणौ ।
 १६] यथा हि वनमुत्सृज्य नागताविह दुःखितौ ॥ १६ ॥
 मानृदोपाददयितो यदि तावदहं नृप ।
 १७] शत्रुघ्नमपि तावत्त्वमभिभाषितुमर्हसि ॥ १७ ॥
 निर्वास्य चीरवसनं रामं लक्ष्मणमेव च ।
 १८] स्त्रीहेनोः किमसि^७ प्राणांस्त्यक्त्वा राजन् दिवं गतः ॥ १८ ॥
 एवं विलपतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
 १९] श्रुत्वा नृपतिपत्न्यस्ता रुद्रुः भृशदुःखिताः ॥ १९ ॥
 विलपन्तं तथा तं तु भरतं शोककर्षितम् ।
 २०] वसिष्ठो जपतां श्रेष्ठो जावालिश्चेदमृचतुः ॥ २० ॥
 मा शुचो भग्नं प्राज्ञं नैव शोच्यो महीपतिः ।
 २१] आनन्तर्यमसमूढः^८ कर्तुमस्य त्वमर्हसि ॥ २१ ॥

७ कै—ज्ञानतौ । ८ ल—प्रत्यानन्दस्व । ९ व, म—तदानीम० ।

१० घ, ल—सु० । ११ कै—०तौ । १२ व, ल—०मपि । १३ घ, ल—
 अनंत० ।

शोचन्तो ननु सस्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।

२२] पातयन्ति गते स्वर्गमसुपातेन^{१४}० राघव^{१४}० ॥ २२ ॥

श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः ।०

२३] भूरिदुश्मनो गतः० स्वर्गे राजा पुण्येन कर्मणा ॥ २३ ॥

स पुनर्वन्धुवर्गस्य^{१५} शोकवाप्सेण राघव ।

२४] कृत्स्ने वै क्षपिते पुण्ये पुनः स्वर्गान्निपातितः ॥ २४ ॥

तस्माच्छोकरयं^{१६} पुत्र^{१६} पितृस्नेहसमुत्थितम् ।

२५] त्यज त्वं नार्हसि स्वर्गात् पुनश्च्यावयितुं नृपम् ॥ २५ ॥

अतिशोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतश्च्युतः ।

२६] शोपत्त्वां मन्युना ऽऽविष्टस्तस्मादुत्तिष्ठ मा शुचः ॥ २६ ॥*

नायं शोच्यस्तव पिता सत्कर्माजितलोकभाक् ।

२७] मृतो नायं मृता यस्य यूयं रामपुरोगमाः ॥ २७ ॥

धर्मात्मानो महात्मानो लोके प्रथितपौरुषाः ।

२८] देवौजसः सत्त्वबन्तो महेन्द्रवरुणोपमाः ॥ २८ ॥

एवमुक्तो^{१७} वसिष्ठेन भरतो धर्मकोविदः ।

२९] त्यक्त्वा शोकमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २९ ॥

ब्रुवन्ति यद् भवन्तो^{१८} मां तथा तदिति मे मतिः ।

३०] बलवांस्तु पितृस्नेहो भृशं मोहयतीव माम्^{१९} ॥ ३० ॥

संस्तंभितो भवद्भिस्तु गुरुभिर्हितवादिभिः ।

३१] त्यक्त्वा शोकं करिष्यामि पितुरस्यौर्ध्वदोहकम् ॥ ३१ ॥

१४ ल—स्वर्गं राजानं पुण्यकर्मणा । ०म । १५ व—वन्धुर्यन्ध० ।

१६ व, म, ल—च्छोक राज पुत्र । १७ व—एवमुक्ते । १८ व—ब्रुवतो ।

१९ कै मे । * २२, २३, २४, २६, श्लोकाः पारस्करगृह्यसूत्र—हरिहर

भाष्ये ३ । १० ॥ किञ्चित्पाठभेदेनोदाहृताः ।

[वं—८२] = [पडशीतितमः सर्गः] = [दा—८१]

तस्यां राज्यां व्यतीतायां भरतं मृतमागधाः ।

१] प्रमुक्त बोधयिष्यन्तस्तुष्टुर्मधुरस्वनाः ॥ १ ॥ [१]

सहसा चाभ्यहन्यन्तः तथा दुन्दुभयः पृथक् ।

२] प्रावाद्यन्त मुघोपाश्च शङ्खवेणुगणास्तथा ॥ २ ॥ [२]

स दुर्यधोपः सुमहान् पुरयान्निव तां पुरीम् ।

३] बोधयामास भरतं शोकव्याकुलचेतसम् ॥ ३ ॥ [३]

प्रतिपिध्याथ^१ भरतस्तं प्रबोधकनिःस्वनम्^२ ।

४] नाहं राजेति तानुक्ता ततः शत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ४ ॥ [४]

पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या कुर्वन्त्या लोकगर्हितम् ।

५] अयशः पातितं मूर्ध्नि ममासह्यमनागसः ॥ ५ ॥ [५]

कुलधर्मागता राज्ञः पितुर्मे तद्विनाकृता ।

६] परिभ्रमति राजश्रीरकर्णा नौरिवाम्भमि ॥ ६ ॥ [६]

इत्येवं भरतं तं तु विलपन्तं पुनः पुनः ।

७] दृष्ट्वा प्ररुद्धः सर्वाः दुःखार्ता^४ नृपयोपितः ॥ ७ ॥ [८]

भरतेन ततः सार्धं वसिष्ठो वेदविद्यमः ।

८] प्रविवेश सभां राजस्तदा मन्त्रयितुं नृपम् ॥ ८ ॥ [९]

शातकौम्भैः स्तम्भशतैर्गणिचित्रैर्विभृषिताम् ।

९] बृहस्पतिरिवेन्द्रेण मुधर्मा सदितः सभाम् ॥ ९ ॥ [१०]

तत्रासने रत्नचित्ते स्पर्ध्यास्तरणसंस्तृते^५ ।

१ कै—चाभिहन्यन्त । २ कै—प्रतिपिध्या च । ३ म— ० नित्य-
यम् । ४ कै—दु खेन । “ खेन ” इति पश्चात् पूरितम् । ५ कै— तत्रा-
सर्वे । ॥ ल—स्पध्यास्तरणसंभृते ।

म— ” व्य ” ।

कै—स्पध्यास्तरसंस्तृते ।

१०] उपविश्य ततः सर्वानानयामाम मन्त्रिणः ॥ १० ॥ [N

मुमन्त्र जैमिनि^१ चैव वासुदेव जय तथा ।

११] मन्त्रिणो नैगमांश्चान्यान् प्रयानांश्च तथा जनान् ॥ ११ ॥ [\

जनौघः मुमहंस्तत्र समुपायात् समन्ततः ।

१२] सभायां भरतं दृष्टुं शत्रुप्रसाहित तदा ॥ १२ ॥ [\

ततो हलहलाशब्दः मुमहान् समजायत ।

१३] कौतूहलाज्जनौघस्य सभां प्रत्यभिधावतः ॥ १३ ॥ [१४

तत्राय भरत दृष्ट्वा सभायां सपुरोहितम् ।

१४] प्रसनन्दन्^२ प्रकृतयो यथा दृश्यत तथा ॥ १४ ॥ [१८

नृपजनगुणमन्त्रिभिस्तथा

मणिरचिरासनरत्नभूषिता ।

दृश्यत्यमुतशोभिता सभा

१५] सदृश्यतेव रराज सा तदा ॥ १५ ॥ [१६

इत्यर्थं रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतसभाप्रवेशो

नाम सर्गः ॥ [८६] ॥

[चं—८३]=[सप्ताशीतितमः सर्गः]=[दा—N]

समावृत्ते जने तस्मिन्नुदिते च^१ दिवाकरे ।

१] वसिष्ठस्तमुवाचेदं भरतं तांश्च मन्त्रिणः ॥ १ ॥

एताः प्रकृतयः सर्वा नागराश्च प्रधानतः ।

२] राजसंस्कारिकं द्रव्यमादाय समुपस्थिताः ॥ २ ॥

उत्तिष्ठ भरत क्षिप्रं मा भूत् कालाख्यः प्रभो ।

३] पितुः कुरु यथान्यायं संस्कारं भूरिदक्षिणम् ॥ ३ ॥

होतारस्ते पितुरिमे वेदवेदाङ्गपारगाः ।

४] अग्निहोत्रमुपादाय^२ जावालिप्रमुखाः स्थिताः ॥ ४ ॥

गन्धकाष्ठानि^३ चेमानि संस्कारार्थं पितुस्तव ।

५] उपादायागताः प्रेप्याः प्रतीक्षन्त^४ उपासते ॥ ५ ॥

सर्पिलैलं च गन्धाश्च सज्जिताश्चापि ते पितुः ।

६] अग्नेः समिन्धनार्थाय गन्धमाल्यं च पुष्कलम् ॥ ६ ॥

गन्धतैलानि गन्धाश्च धूपाश्चागुरुसम्भवाः ।

७] सज्जिता शिविका चेयं पितुस्ते रत्नभूषिता ॥ ७ ॥

अथैव शिविकायां त्वं संवेशय नराधिपम् ।

८] शिविकागतमुत्क्षिप्य^५ नयैनं बहिराशु वै ॥ ८ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन भरतः प्रत्युवाच तम् ।

९] वसिष्ठं वदतां श्रेष्ठं पितुर्वहुमतं गुरुम् ॥ ९ ॥

यथाऽऽज्ञापयासि प्राज्ञं करवाणि तथाऽऽदृतः^६ ।

१०] दैवतं ह्यसि मान्यश्च गुरोश्चापि गुरुर्मम ॥ १० ॥ O

१ कै—य । २ कै—होत्रं समादाय । ३ कै, य, म—काष्ठानि ।

ल काष्ठानि । ४ कै—प्रतीक्षन्तु । ५ कै—मुत्क्षिप्य । ६ य—
तथादृतः । Oल ।

वाक्येनानेन तस्याय भरतस्य महात्मनः ।

११] आजगाम परं हर्षं वसिष्ठो द्विजसत्तमः ॥ ११ ॥

शोकवेगमसहं तं धारयन् भरतस्ततः ।

१२] कलेवरं भूमिपतेः समस्तं तदुद्वेगतं ॥ १२ ॥

नाशक्रोश्चैव शोकस्य वेगं धारयितुं तदा ।

१३] महाऽर्णवस्यापततस्तोर्यवेगामिवोद्धतम् ॥ १३ ॥

तमार्त्तिमान् नीयमानं ततः स विलपन् बहु ।

१४] शत्रुघ्नसहितः श्रीमान्^७ शिविकामानयन् नृपम्^८ ॥ १४ ॥

शिविकास्थं महाराजमलङ्कृत्य विधानतः ।

१५] वाससा तु महाऽर्णेण समाच्छाद्य^९ मुसंरुतम् ॥ १५ ॥

अवकीर्य च माल्येन दिव्ययूपेन धूपितम् ।

१६] मधुपुष्पैः सुगन्धिभिः परिकीर्य च सर्वशः ॥ १६ ॥

उवाहोत्क्षिप्य शिविकां शत्रुघ्नसहितस्तदा ।

१७] हा राजन् कासि गन्तेति रुदन्नार्त्तः पुनः पुनः ॥ १७ ॥

तस्मिंस्तदा प्ररुदिते वसिष्ठकरदेशिताः ।

१८] ययुः शीघ्रतरं प्रेप्याः शिविकां परिशृणु ताम् ॥ १८ ॥

पुरतः पाण्डुरं^{१०} छत्रं बालव्यजनमेव^{११} च ।

१९] आनाय्य नृपतेः प्रेप्या रुरुदुः शोकविकृताः ॥ १९ ॥

दीप्यमानं हुतं पूर्वं जात्रालिप्रमुखैर्द्विजैः ।

२०] अग्निहोत्रं नरपतेः प्रतस्थे तस्य चाग्रतः ॥ २० ॥

शकटानि च पृष्ठाणि रत्नानां कनकस्य च ।

२१] दधुर्धनं विसर्गार्थं दीनानाथातुरेषु च^० ॥ २१ ॥

सद्यः प्रेक्ष्यजनस्तत्र रत्नानि विविधानि च^{१०}

७ कै.—तु । ८ कै, व म, ल—धीमां । ९ व, म, ल—०क्ता यां नय० । १० कै—समाच्छाद्य । ११ ल—पांडुरं । १२ ल—यात्र० । ० म ।

- २२] और्ध्वदैहिकदानार्थं० नृपतेर्विस्तृजन्ति वै ॥ २२ ॥
 अग्रतः प्रययुश्चैनं सत्कर्मस्तुतिभिर्नृपम् ।
- २३] अभिष्टुवन्तो मधुरं सूतमागधवन्दिनः ॥ २३ ॥
 तस्मिन्निर्हरणे^{१३} राज्ञः प्रवृत्ते सुमहांस्तदा ।
- २४] आर्तनादोऽभवत् स्त्रीणां यथाऽस्य मरणे तथा ॥ २४ ॥
 ततः पौरजनः सर्वः सस्त्रीवृद्धकुमारकः ।
- २५] अनुराजशरीरं तन्निर्ययौ नगराद्बहिः ॥ २५ ॥
 तथा भरतशत्रुघ्नौ शिविकां परिगृह्य ताम् ।
- २६] दुःखशोकसमाविष्टौ रुदन्तावनुजग्मतुः ॥ २६ ॥
 कौसल्या च मुमित्रा च कैकेयी च तथापराः ।
- २७] अर्धसप्तशता नार्यः प्रकीर्णासितमूर्धजाः^{१४} ॥ २७ ॥
 क्रोशन्त्यश्च रुदन्त्यश्च कुर्य इव सर्वशः ।
- २८] अनुजग्मुः शरीरं तद्राज्ञो^{१५} राजीवलोचनाः ॥ २८ ॥
 अथास्य सरयूतीरे विविक्ते मृदुशाद्वले ।
- २९] चन्दनागुरुकाष्ठैश्च प्रेप्याश्चक्रुश्चितां तदा ॥ २९ ॥
 कालीयकमृणालैश्च बालकोशीरपशकैः ।
- ३०] तां चितां विधिवच्चक्रुर्विपुलाग्रथ ते जनाः ॥ ३० ॥
 तस्यां चितायां नृपतेः शरीरं तत्सुहृज्जनाः ।
- ३१] आनाययुः^{१६} समुत्क्षिप्य शोकव्याकुलचेतनाः ॥ ३१ ॥
 तां चितां पृथिवीपालमारोप्य क्षौमवाससम् ।
- ३२] यज्ञपात्रचयं चक्रुस्ततस्तस्योपरि द्विजाः ॥ ३२ ॥
 यथास्थानेषु विन्यस्य त्रीनग्नीन् विधिवद्धृतान्^{१७} ।

० भ । १३ म, कै—निहरणे । ल—निहरणे । १४ व—कीर्णा-
 वरमूर्धजा । १५ म—ते । १६ कै—आनाययुः । म, ल—आनाययत् ।
 व—आनाययन् । १७ म—वद्धताम् । कै—वद्धृतान् ।

- ३३] मन्त्रानन्तर्मनोभिश्च^{१८} जपन्तो ऽभ्युदितसुचः ॥ ३३ ॥
 होतारो यज्ञपात्राणि पवित्रैर्मृजुस्तदा ।
 ३४] प्रमृज्यानन्तरं तस्यां चितायां परिचिक्षिपुः ॥ ३४ ॥
 सुकृपात्राणि चपालानि मुमुलोलूखलं तथा ।
 ३५] अरणीसाहितं चैव पवित्राणि च सर्वशः ॥ ३५ ॥
 विशस्य च पशुं मेध्यं मन्त्रसंस्कारसंस्कृतम् ।
 ३६] अन्वास्तरिणकं^{१९} राज्ञः समन्तात् परिचिक्षिपुः ॥ ३६ ॥
 प्राग्लाङ्गलविकृष्टां तु चिताभृमिं समन्ततः ।
 ३७] कृत्वा विधानतो धेनुं सवत्सामभ्यवाहजन् ॥ ३७ ॥
 सर्पिस्तैलवसाभिश्च समन्तात् परिपिच्य ताम् ।
 ३८] चितां प्रज्वालयाध्वके भरतः सह यन्धुभिः ॥ ३८ ॥
 प्रज्ज्वाल^{२०} ततो^{२१} वाह्निः सहसैव समेधितः^{२२} ।
 ३९] महाऽर्चिष्मान् दहन् राज्ञश्चितारुद्रं कलेवरम् ॥ ३९ ॥
 विधिवत् संस्कृतो राजा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 ४०] जगाम परमं स्थानं यज्वनां पुण्यकर्मणाम् ॥ ४० ॥
 ततः प्रज्ज्वाल महान् समिद्धो हिरण्यरेताः प्रदहन् सधृमः ।
 ४१] दृष्ट्वा च तं प्रज्ज्वलितं चिताग्निमार्तस्वरं चक्रुरतीव नार्यः ॥ ४१ ॥
 पौराश्च सर्वे सहसा विलेपुस्तथैव राज्ञः सुहृदः सुतौ च ।
 ४२] हा नाथ हा भूमिपते किमर्थं यासित्वमस्मानवशान् विहाय ॥ ४२ ॥
 इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे दशरथ-
 सत्कारः^{२३} सर्गः^{२३} ॥ [८७] ॥

18 कै—०नार्तमनोभिश्च । 19 य, ल—०कां । 20 कै—प्रा-
 जुज्वल । ल—प्रज्ज्वल । म—प्रज्ज्वाल । 21 कै—तुतो । 22 कै—सम-
 चित । 23 ल—संकरो नाम० । म—संकर्ग सर्गाः ।

[चं-८४]=[अष्टाशीतितमः सर्गः]=[दा-७७]

अवकीर्य च मार्येन तां चितामपसन्वतः ।

१] सगणां भरतश्चक्रे विषपीत इव स्खलन् ॥ १ ॥ [N

विह्वलन्निव दुःखेन विभ्रमन्निव चातुरः ।

१] ननाम स पितुः पादौ निपत्य धरणीतले ॥ २ ॥ [N

तमार्तरूपं पतितं विह्वलन्तमचेतसम्^१ ।

३] उत्थापयामास बलात् परिगृह्य मुहुज्जनः ॥ ३ ॥ [N

अवेक्ष्य स पितुर्दीप्तिं सर्वगात्रेषु पावकम् ।

४] मृग्य बाहू चुक्रोश दुःखेनावससाद् च ॥ ४ ॥ [१२

मन्थरावाक्यतोयौघं वरदानमहाह्वदम् ।

N] कैकेयीनिश्चयग्राहमगाधं^२ शोकसागरम् ॥ ५ ॥ [१३

वाष्पोपहतकण्ठश्च सवाप्समाभिनिःश्वसन् ।

५] शोकदुःखपरीतात्मा मदधीव इव श्वसन् ॥ ६ ॥ [५

पृ६] विललापातिकरुणं भरतः परिविह्वलः । [N

पू७] यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः शत्राजितो वनम् ॥ ७ ॥ [७पू

उ७] ताभिमां तात कौसल्यां किमर्थं नाभिभाषसे । [७उ

पू८] एवमाद्यतिदुःखार्तो विलपन्नथ राघवः ॥ ८ ॥ [N

उ८] भूमौ पपात शक्रस्य यन्त्रच्युत^३ इव श्वजः । [९उ

पू९] परिपेतुः पतन्तं तं पुरुषाः परिचारकाः ॥ ९ ॥ [१०पू

उ९] पुण्यक्षये च्युतं स्वर्गाद्यातिमृषयो यथा । [१०उ

पू१०] शत्रुघ्नश्चापि भरतं पतितं समवेक्ष्य^४ तम् ॥ १० ॥ [११पू

उ१०] विसंज्ञकलो न्यपतच्छोचन् पितरमातुरः । [११उ

१ कै०—मचेतनम् । २ ल—कैकेयी० । ३ ल—यत० ।

स—उ३० । ४ क, घ सन्धीत्य ।

- पृ११] उन्मत्त इव विप्रेक्ष्य विलम्बाप निपत्य सः ॥ ११ ॥ [१२.पृ
 ८११] गुणसङ्कीर्तनं कुर्वन् पितुर्व पितृवत्सलः । [१२.उ
 ८] इदमाह महातेजाः शत्रुघ्नः शत्रुघ्नदत्तः ॥ १२ ॥ [८
 मृकुमारं च बालं च सततं लाल्यन् त्वया ।
 १२] कं तात भरतं हित्वा विलपन्तं गमिष्यसि ॥ १३ ॥ [१४
 यतः पुरा शिशूनस्मान्भोजनाच्छाटनादिभिः ।
 १३] संवर्षयासि नः सर्वान् पुनः कोऽद्य करिष्यसि ॥ १४ ॥ [१५
 एवै दुःखाभितप्तानां पृथिवी नो विदीर्यते ।
 १४] पित्रा गुणविशिष्टेन लाल्यन्तानां विदुन्वताम् ॥ १५ ॥ [१६
 त्वयि गजन् गते स्वर्गे गमे चाग्न्यमाश्रिते ।
 १५] न जीवितुं व्यवम्यामि प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १६ ॥ [१७
 पित्रा हीनां तथा भ्रात्रा शून्यापि व महीपिमाम् ।
 १६] अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥ [१८
 रावमादि तयोः श्रुत्वा भ्रात्रोर्विलपित तदा ।
 १७] सर्वं पणिज्जिनो भूयो भृशमार्तम्यगे रुद्रन् ॥ १८ ॥ [१९
 सतः शोकपरिश्रान्तौ शत्रुघ्नभगताभौ ।
 १८] विलपित्वाऽतिकरणं ध्यानमेवान्वपन्नताम् ॥ १९ ॥ [२०
 तौ तु दृष्ट्वा ध्यानगता पितुरिष्टः पुणोदितः ।
 १९] वामिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्येन दुःसाच ह ॥ २० ॥ [२१
 द्वन्द्वदुःखैर्जगत्सर्वमभिनप्तमिदं यथा ।
 २०] अवश्यमाविनं^१ भावं तन्न शोचितुमर्हसि ॥ २१ ॥ [२८

० ल—०गुणविशिष्टेन । ० य—पित्रा हीनां । म—पितृहीनं
 कं—पित्रा । हीन १ व—०गत । ० म—अवश्यम् । ल—अविद्याम् ।

*जातस्य नियतो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

२१] *तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २२ ॥ Q [N

मुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नं पतितं^९ धरणीतलात् ।

२२] उत्थापयद्विश्रान्तः सर्वभूतहितावहम् ॥ २३ ॥ [२४

पू२३] उत्थितौ तौ नरव्याघ्रावस्रुक्किन्नौ न रेजतुः । [२५५

असूत्रेण परिमार्जन्तौ बाष्पक्लिन्नेक्षणौ तु तौ ।

२४] अमात्यास्त्वरयामासुः पितुः^{१०} कर्तुं^{१०} जलक्रियाम् ॥ २५ ॥ A [२६

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतशत्रुघ्न-

विलापो नाम सर्गः ॥ [८८] ॥

* घ, म, ल—नारित । Q गीता II. 27. 9 घ—पातितं । 10 घ,
म, ल—परिकर्तुं A घ—श्रवणात् तन. पुण्यां मग्न्युं म सु[६१] जन ।

[चं-८५]=[एकोनचतितमः सर्गः]=[दा—N]

एवं विधाय सत्कारं भरतः पृथिवीपतेः ।

१] जलक्रियां ततः सर्वो कर्तुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥

पुण्यां पुण्यजलां प्राप्य महर्षिगणसेविताम् ।

२] उदकं स पितुर्दातुं सरयूं सरितं ययौ ॥ २ ॥

अवगाद्य ततः पुण्यां सरयूं समुद्भजनः ।

३] ददौ पितरमुद्दिश्य भरतः मजलाञ्जलिम् ॥ ३ ॥

ददतः सलिलं तस्य भरतस्य महात्मनः ।

४] साध्विभ्यं सरितः पुण्याः सरय्वां विदधुस्तदा ॥ ४ ॥

धिपाशा च शतद्रुश्च गङ्गा च यमुना तथा ।

५] सरस्वती चन्द्रभागा तथा ऽन्याः सरितां वराः ॥ ५ ॥

तासां नदीनां पुण्यानां सलिलेन दिवंगतम् ।

६] पितरं तर्पयापास भरतः समुद्भजनः ॥ ६ ॥

स च पौरजनः सर्वः सामात्यः सपुरोहितः ।

७] तर्पयामास राजानं सलिलेन विधानतः ॥ ७ ॥

ततः कृत्वोदकं ते तु विधानेन नृपस्य च ।

८] पृथगास्थापयामासुः भरतं शोकान्धसम् ॥ ८ ॥

आङ्वास्यमानस्तैश्चापि प्रययौ भरतस्ततः ।

९] तैरेव सहितः सर्वे रयोध्यां नगरीं तदा ॥ ९ ॥

दूरादेव च तां दृष्ट्वा टीनातुरजनावृताम् ।

१०] पुरीमयोध्यां भरतः पौरान् वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

गते स्वर्गे नरपतौ रामे च वनमाश्रिते ।

११] भातीयं मे निरानन्दा श्मशानसदृशी पुरी ॥ ११ ॥

प्रमदा हतवीरेव विचन्द्रेव च शर्वरी ।

- १२] विहीना नरदेवेन पुरीयं न विराजेत ॥ १२ ॥
 नेच्छाम्येतामहं द्रष्टुं प्रवेष्टुं वा हतत्विषम् ।
- १३] इहैव प्रायमासिष्ये पितुर्दर्शनकाम्यया ॥ १३ ॥
 किं मे पित्रा विहीनस्य जीवितेन सुखेन वा ।
- १४] इच्छामि जीवितुं नाहमनुयास्यामि भूपतिम्^१ ॥ १४ ॥
 अथ राज्ञो महामात्रो^२ धर्मपाल इति श्रुतः ।
- १५] परिदेवयमानं तं भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 शोको विमुच्यतामेष यः प्राप्तो भरताशु वै ।
- १६] कुलस्य त्वस्य ते नेदमनुरूपं नृपात्मज ॥ १६ ॥
 शाकं भरत नात्यर्थं त्वमेवं^३ कर्तुमर्हसि ।
- १७] सर्वस्वजननाशेऽपि नैव शोचन्ति पाण्डिताः ॥ १७ ॥
 शोचतो रुदतश्चापि यदि नाम मृतः पुनः ।
- १८] सञ्जीवेत्स्वजनः कश्चित्तदा शोचेत् स सर्वशः ॥ १८ ॥
 यदा त्ववश्यं मर्तव्यं^४ सर्वैरस्माभिरागतैः ।
- १९] मृत्युकाले तदा शोके नास्ति सामर्थ्यमण्वपि ॥ १९ ॥
 एषाशु त्वं सदास्माभिरयोध्यां प्रविश प्रभो ।
- २०] स्वजनं शोकसन्तप्तं समाश्वासय मा शुचः ॥ २० ॥
 ततोऽनन्तरमेव त्वं स्वर्गतस्य महीपतेः ।
- २१] श्राद्धकर्म प्रयत्नेन विधीयत् कर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
 त्वं ह्यद्य नाथः सर्वेषामस्माकं स्वजनस्य च ।
- २२] शोचितुं नार्हसि त्वं नः प्रजानां नाथतां गतः ॥ २२ ॥
 एवमुक्तः स विप्रेण धर्मपालेन धार्मिकः ।

१ व, म, ल—भूमिपम् । २ ल—महासाधो । ३ ल—याः ।

कै—यः । ४ कै, ल—त्वमेव । ५ कै, व, म, ल—मर्तव्यं ।

२३] प्रविवेश निरानन्दामयोध्यां सपदानुगः ॥ २३ ॥

विशून्यचत्वरपथां विध्वस्तविषणापणाम् ।

२४] शोकातुरजनाकीर्णो दीनस्वजननादिताम् ॥ २४ ॥

ततो विवेश स्वजनेन संवृतः

पितुर्निवेशं भरतो ऽतिदुःखितः ।

विहीनयिन्द्रप्रतिभेन राज्ञा

२५] गतोत्सवाकारमिवातिनिष्प्रभम् ॥ २५ ॥

प्रविश्य तस्मिंश्च^० पितुर्निवेशने

तृणानि सन्तीर्य दशाहमातुरः ।

ततः सुसुप्वाप तमेव चिन्तयन्

२६] पितुर्विनाशं भरतः प्रतापवान् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे उदकप्रदानं

नाम सर्गः ॥ [८९] ॥

[वं—८६] = [नवतितमः सर्गः] = [दा—७६]

समतीते दशाहे तु कृतशौचो^१ नृपात्मजः^२ ।

१] चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकमेव च ॥ १ ॥ [७७।१

ददौ चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं तदा ।

२] महार्हाणि च वस्त्राणि^३ गाश्च वाहनमेव च ॥ २ ॥ [७७।२

यानानि दासीदासं च वेश्मानि वसुमन्ति च ।

३] भूषणानि च मुख्यानि राज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३ ॥ [७७।३

त्रयोदशाहेऽतीते तु कृते चानन्तरे विधौ ।

४] समेता मन्त्रिणः सर्वे भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ ४ ॥ [१

गतः स नृपतिः स्वर्गं भर्ताऽऽसीद्यो गुरुश्च नः ।

५] प्रवाज्य दयितं पुत्रं रामं लक्ष्मणमेव च ॥ ५ ॥ [२

त्वमद्य भव नो राजा धर्मतो नृवरात्मज ।

६] प्राप्नोति नापदं यावदिदं^४ राष्ट्रमराजकम्^५ ॥ ६ ॥ [३

आभिषेचनिकं द्रव्यमिदमादाय सर्वशः ।

७] राजानमभिषेक्तुं त्वामिच्छन्ति नृपमन्त्रिणः ॥ ७ ॥ [४

इदं राज्यं गृहाण त्वमन्ववायक्रमागतम् ।

८] अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नराधिप ॥ ८ ॥ [५

इत्युक्तो भरतो द्रव्यमाभिषेचनिकं तदा ।

९] मङ्गलार्थं समालभ्य राज्ञस्तान्मन्त्रिणोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ [६

ज्येष्ठो भ्राता सदा राज्ये मामतोनुचितं* कुले ।

१०] भवन्तो वक्तुमर्हन्ति नैवं मां कुशला इव ॥ १० ॥ [७

भ्राता मे गुणवान् ज्येष्ठो राजा भवितुमर्हति । [८५

1 कै—कृतशौचनृपात्मजः । व—कृतशौचे० । २ व, म, ल—
दासांसि । ३ कै—यावदिष्टं । ४ कै—०मकंटकम् । * कै—सामनैनु-
चितं । म—मामुतोनुचितं । व—ममातोनुचितं । ५ व, म—नैव ।

- ११] राजधर्मविदां श्रेष्ठो रामो राजीवलोचनः ॥ ११ ॥ [N
भृत्यो नियोज्यस्तस्याहं रामो राजा भविष्यति । [N
१२] वने त्वहं निवत्स्यामि^५ नववर्षाणि पञ्च च ॥ १२ ॥ [८३
युज्यतामाशु मइती सेनाऽद्य चतुरङ्गिणी^६ ।
१३] आनायिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ १३ ॥ [९
आभिषेचनिकं द्रव्यं सर्वमेतदशेषतः ।
१४] पुरस्कृत्य गमिष्यामि भवद्भिः सहितो वनम् ॥ १४ ॥ [१०
तत्रैव च नरज्याग्रमाभिषिञ्च्य पुरस्कृतम् ।
१५] आनायिष्याम्यहं रामं हव्यबाहमिवाध्वरे ॥ १५ ॥ [११
न सकामां करिष्यामि जननीं राज्यशृङ्गिणीम् ।
१६] वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १६ ॥ [१२
क्रियतां गिल्पिभिः पन्थाः समे वा विषयेऽध्वनि ।
१७] दैशिकाश्च पयिज्ञाश्च कुशला यान्तु मेऽग्रतः ॥ १७ ॥ [१३
इत्येवं भरतं धर्म्यं भाषमाणं वचस्तदा ।
१८] मृत्युचूर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते नृपमन्त्रिणः ॥ १८ ॥ [१४
एवं ते भाषमाणस्य पद्माश्रीरुपतिष्ठतु ।
१९] यस्त्वं भ्रात्रे श्रियं दातुं ज्येष्ठोयेच्छसि राघव ॥ १९ ॥ [१५
अनुत्तमं ते वचनं नृपात्मज प्रजल्पतः संस्तवनं निशम्य ।
२०] प्रहर्षजाः संश्रुति वाप्यविन्दवः पतन्ति राजात्मजनेष्वसंभवाः [१६
युक्तार्थं वचनमयो निशम्य हृष्टास्तेऽमात्याः सपरिपदोऽद्युबंस्तदा ।
पन्थानं नरवरभक्तितत्त्वचितो^७ व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥
२१] [१७

इत्यार्षे रामायणे ज्योत्ष्याकाण्डे भरत-
भक्तिर्नाम सर्गः ॥ [१०] ॥

[वं—८७]=[एकनवतितमः सर्गः]=[दा—८०]

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः^१ ।

१] स्वकर्मनिरताः पौराः खनका यन्त्रकास्तथा^२ ॥ १ ॥ [१]

कर्मान्तिकाः स्थपत्यः पुरुषा मन्त्रकोविदाः ।

२] तथा वार्धाकेनश्चैव^३ दात्रिणो दृक्षरोपकाः ॥ २ ॥ [२]

कूपकाराः सभाकारा वंशकर्मकरास्तथा ।

३] समर्था वेदविद्वांसः^४ पुरस्ते संप्रतस्थिरे ॥ ३ ॥ [३]

विषमं च समं कर्तुं छिन्दंश्चैव पथि द्रुमान् ।

४] सेनापति रय्यावग्रे भरतस्य प्रयास्यतः ॥ ४ ॥ [N]

स तु हर्षात् समुत्क्रोशो जनौघो विपुलः^५ प्रयान्^६ ।

५] अशोभत महावेगः पर्वणीव जलाशयः ॥ ५ ॥ [४]

पृ६] ते तु स्वमधिष्ठाय कर्म कर्मसु काविदाः । [५पू]

उ७] कुर्वन्तःशोधयन्तश्च पन्थानं गहने वने ॥ ६ ॥ [N]

चिच्छिदुः^७ शैलसङ्काशान् केचिद् दृक्षान् परश्वधैः । [N]

८] अवक्षेपु च देशेषु केचिद् दृक्षानरोपयन् ॥ ७ ॥ [७पू]

लतावितानगुल्मांश्च शलाकाकोशपर्वतान् । [६पू]

९] केचित्कुठारैष्टुक्कैश्च दात्रैश्चैव प्रचिच्छिदुः ॥ ८ ॥ [७उ]

अपरे चिच्छिदुः सालान् बलिनो बलवत्तराः ।

१०] विधमन्ति स्म कुदालैः स्थलानि च समन्ततः ॥ ९ ॥ [८]

८१] तथा कण्टकदुर्गाश्च पथश्चकुरकण्टकान् । [N]

११] पांसुभिः पूरयामासुरन्धकूर्पास्तथाऽपरे ॥ १० ॥ [९पू]

निम्नान् देशांस्तथा चान्ये समीचक्रुः समन्ततः । [९उ]

१ कै, म, ल—सूतकर्म० । २ कै, म, ल—यन्त्रकास्तथा ।

३ कै, म, ल—वार्धानिका० । ४ व—च ये० । ५ कै—विपुलाश्रयान् ।

६ कै, व—चिच्छेदुः ।

- १२] संक्रमांश्चैव कुर्वन्तस्तीर्थानि च सहस्रशः ॥ ११ ॥ [N
 नदीतीरतटोच्छायां प्रकुर्वन्तः^७ समांस्तथा । [N
 १३] अनुमानं ययुः पूर्वं खनका भरताज्ञया ॥ १२ ॥ [N
 विभिदुर्भेदनीयांश्च दुर्गदेशान् नगांस्तथा । १०७ [१०७
 १४] जलाशयांस्तथा चक्रुर्नचिरेण बहूदकान् ॥ १३ ॥ [११५
 सागरप्रतिमान् मार्गे सुतीर्थान् विमलोदकान् । [११७
 १५] चक्रुर्देशेषु देशेषु पञ्चशः^८ पञ्चतोरणान् ॥ १४ ॥ [N
 उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिचारिकान् । [१२७
 १६] समुधाकुट्टिमलतः^९ सुपुष्पितमहीरुहः^{१०} ॥ १५ ॥ [१३५
 मत्तहृष्टद्विजगणः पताकाभिरलङ्कृतः । [१३७
 १७] चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ॥ १६ ॥ [१४५
 पृ१८] बहूशोभत^{११} सेनायाः पत्न्याः स्वर्गपथोपमः । [१४७
 पृ२०] भूयस्तं शोधयामासुर्भूषाभिश्चाप्यभूषयन् ॥ १७ ॥ [१६
 उ२०] नक्षेत्रे सुप्रशस्ते^{१२} च सुहृत्तं चैव तद्विदः ।
 पृ२१] निवेशं स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ [१७
 उ२१] बहुपांसुचयश्चासीत् परिखापरिवारितः ।
 पृ२२] [यत्रेन्द्रकीडपरिखा प्रतोलीपरिवेष्टितः ॥ १९ ॥ [१८
 उ२२] प्रासादतलसंसिक्तः शोधकैश्च सुसंस्कृतः ।^{१३}
 पृ२३] पताकाशोभितः श्रीमान् सुनिर्मितमहापथः ॥ २० ॥ [१९
 उ२३] गृहैस्तन्वाद्रिरिव खं सविट्कुविमानकैः ।
 पृ२४] समुच्छ्रितपताकैश्च शक्रसन्धोपमैर्हतः ॥ २१ ॥ [२०

७ ल—प्राकुर्वन्तः । कै—कुर्वन्तः । १० कै । ८ व—पदशः । ९ ल—लताः ।
 कै, म—कुट्टिमलताः । १० कै—महीबहः । म—महीरुहः । ११ कै,
 व, म—बहु शोभत । १२ कै—सुप्रशस्तं । १३ कै, म, ल—नास्ति ।

उ२४] जाह्नवीं च समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् ।

N] शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २३ ॥ [२१]

सचन्द्रतारागणमण्डितो यथा

क्षपाऽऽगमे वीतमलो विराजते ।

नक्षत्रमार्गः स तथा¹⁴ व्यराजत

२५] क्रमेण पन्थाः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २४ ॥ [२२]

इत्यार्षे रामायणो ऽयोध्याकाण्डे मार्गसत्कारो¹⁵

नाम सर्गः ॥ [६०] ॥

[वं—८८]=[द्विनवतितमः सर्गः]=[दा—८२]

तामार्यजनसम्पूर्णा भरतप्रग्रहां^१ सभाम्^२ ।

१] ददर्श बुद्धिसम्पन्नो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १ ॥ [१]

आसन्नानि यथान्यायमार्याणां जुषतां ततः ।

२] विभान्ति स्म घनापाये द्योततां^३ ज्योतिषामिव ॥ २ ॥ [२, ३]

सर्वाश्च राजप्रकृतीः समन्तात् प्रेक्ष्य धर्मवित् ।

३] इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं प्रत्यभाषत् ॥ ३ ॥ [४]

तात् राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ।

४] धनधान्यवर्ती स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ४ ॥ [५]

रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्मयनुस्मरन् ।

५] नाजहात् पितुरादेशं लक्ष्मीं^४ शीतांशुमानिव^५ ॥ ५ ॥ [६]

पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ।

६] तद्गुंश्च त्वं सहामात्यः^६ क्षिप्रमेवाभिपिच्य च ॥ ६ ॥ [७]

उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणत्याश्च केरलाः ।

७] कर्णधाराश्च सामुद्रा रत्नान्युपहरन्ति ते ॥ ७ ॥ [८]

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिल्पुतः ।

८] जगाग मनसा रामं धर्मज्ञो^७ धर्मकाम्यया ॥ ८ ॥ [९]

सवाप्यया तदा वाचा कलहंसस्वनो युवा ।

९] निजगाद् सभामध्ये जगद्वै च पुरोहितम् ॥ ९ ॥ [१०]

चरितब्रह्मचर्यस्य विद्याभ्यासस्य धीमतः ।

१०] धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ १० ॥ [११]

कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।

१ कै—भरतप्रग्रहं ममम् । म—भरतप्रगृहसभम् । २ कै—
द्योतितां । ३ कै—लक्ष्मीः । ४ ब, ल—सीतांशु० । ५ म—महामान्यः ।
ल—महामात्यः । कै—महामान्यः । “सहामात्यः” । ६ व—धर्मज्ञं

- ११] गन्धमादृत्य रामस्य नाभम् वक्तुर्नर्हसि ॥ ११ ॥ [१२
 ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च यमोन्मा दिन्धीनन्दुषोदयः ।
- १२] लब्धुमर्हन्ति काकुत्स्थो गन्धं दम्भस्यो दद्या ॥ १२ ॥ [१३
 अनार्यजुष्टमस्त्रन्यं कुर्या पापमहं यदि ।
- १३] दत्त्वाकृणां कुलं जानो मेवयं कुलपांसनः ॥ १३ ॥ [१४
 यन्म मात्रा कृतं पापं नाहं तदमिरोचये ।
- १४] दृष्ट्वाऽहं वनस्थं तं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १४ ॥ [१५
 राममेवानुगच्छामि स गजा द्विपदां वरः ।
- १५] त्रयाणामपि लोकांतां राघवो राज्यमर्हति ॥ १५ ॥ [१६
 यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्त्तयितुं वनात् ।
- १६] अहं तत्रैव वत्स्यामि यथाऽसौ लक्ष्मणस्तथा ॥ १६ ॥ [१७
 अयोध्यायामहं वस्तुं नोत्सहे भ्रातरं विना ।
- १७] सर्वश्रेष्ठगुणं ज्येष्ठं रामं राजीवलोचनम् ॥ १७ ॥ [N
 पित्रा भुक्ता नृपश्रीमिं दायाधं तस्य धीमतः ।
- १८] नाधिगन्तुं मया शक्या सावित्री वृषलैरिव^७ ॥ १८ ॥ [N
 पितर्युपरते^८ तस्मिँल्लोकनाथे महात्मनि ।
- १९] शरणं च गति ज्येष्ठो भ्राता चैव पिता च मे ॥ १९ ॥ [N
 तं निवर्त्तयितुं बुद्धिं वनवासे कृता मया ।
- २०] न केनचिदियं शक्या प्रत्यावर्त्तयितुं^९ प्रभो ॥ २० ॥ [N
 तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वं सभासदः ।
- २१] हर्षान्मुमुचुरस्राणि रामे निर्दत्तचेतसः^{१०} ॥ २१ ॥ [१७
 ततः सभायां सचिवाः सोपाध्याया विचुकुभुः ।

२२] साधु साध्विति भूतार्थं श्रमन्तो भरतं गुणैः ॥ २२ ॥ [N

वसिष्ठस्त्वव्रवीद्धृष्टो भरतं वाप्यमददम् ।

२३] उदं परिपदो मध्ये पन्था न्वरसपदा ॥ २३ ॥ [N

शशाङ्कुविमलं चित्तमनाश्चर्यामिदं त्वयि ।

२४] पित्रा दशरथेन त्व धर्मज्ञेन महात्मना ॥ २४ ॥ [N

अभिजातोऽसि^{११} शूरेण राज्ञा दानवयोधिना ।

२५] यस्त्वं वनगतं राम निवर्त्तयितुमिच्छामि ॥ २५ ॥ [N

अभिजानासि रामस्य दृढ गुणवतो गुणान् ।

२६] धन्योऽस्मि स च धर्मान्मा धन्यो यस्यासि श्रान्धवः ॥ २६ ॥ [N

इदृशा हि महात्मानो^{१२} यत्र स्युः प्रियरान्धवाः ।

२७] देशे किमिह तत्र स्यादुर्लभं वीतिकल्पे ॥ २७ ॥ [N

त्वया ह्यपत्येन गुणैः कृतात्मना

गतो द्विवं भूमिपतिः शक्तिष्ठितः ।

समा समग्रा परितुष्यते त्वयि

२८] यद्युद्यतो रामनिवर्त्तने त्वसि ॥ २८ ॥ [N

इत्यार्षं रामायणे ऽयोध्याकाण्डे भरतप्रशंसा

नाम सर्गः ॥ [९२] ॥

[वं—८९] = [त्रिनवतितमः सर्गः] = [दा—८९]

एवमुक्तो वसिष्ठेन भरतो भ्रातृवत्सलः ।

२] गुरुं प्रणम्य शिरसा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ [N

सर्वोपायान् प्रयुञ्जेऽहं तं निवर्त्तयितुं गुरुम्^१ ।

१] समक्षमार्यामिश्राणां गुरुणां गुरुवर्त्तिनाम् ॥ २ ॥ [१९

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।

२] समीपस्थं तदा मृतं भूय एवाब्रवीद्विदम् ॥ ३ ॥ [२१

तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं मुमन्त्रं मम शासनात् ।

३] यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं चलं चैव समानय ॥ ४ ॥ [२२

एवमुक्तः मुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ।

४] प्रहृष्टः सन्दिदेशाशु यथासन्दिष्टमेव तत् ॥ ५ ॥ [२३

ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षप्रणोदिताः ।

५] श्रुत्वा बात्रां समाज्ञप्तां काकुत्स्थविनिवर्त्तने० ॥ ६ ॥ [२४

ततो ऽयोध्यागताः सर्वे हृष्टाः स्वे स्वे गृहे तदा ।०

६] यात्रासमयमाज्ञाय० रामस्य गमनं प्रति ॥ ७ ॥ [२५

ते ह्यै गौरयैः शीघ्रैः^२ स्यन्दनैश्च मनोहरैः ।

७] सह योधिर्वलाध्यक्षा^३ बलं सज्जमवेदयन् ॥ ८ ॥ [२६

सज्जं तु तद्वलं ज्ञात्वा भरतो गुरुसन्निधौ ।

८] रथं मे त्वस्यस्वेति मुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥९॥ [२७

ततः मुमन्त्रस्तामाज्ञां श्रुत्वा शीघ्रपराक्रमः ।

९] रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥१०॥ [२८

॥ राघवः सत्यधृतिः^४ प्रतापवान्

वचः सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।

१ म—गृहं । ० म । २ म—शीघ्र० । ३ कै—योधिर्व० ॥ म—

बोधुर्यला ० । ४ य—सत्यधृतः ।

गुरुं महाऽरण्यगतं यशस्विनं

१०] प्रसादयिष्यन् भरतोऽग्रवीदिदम् ॥ ११ ॥ [२०

दूर्णे समुत्थाय सुमन्त्रं^५ मन्त्रं^५

योगं समाज्ञापय मे बलानाम् ।

आनेतुमिच्छामि गुरुं वनस्थं

११] प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ १२ ॥ [३०

स सूतपुत्रो भरतेन सम्यग्

आज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ।

शशासं सर्वान् प्रकृतिप्रधानान्

१२] बलस्य मुख्यान् स्वमुद्वृज्जनं^६ च ॥ १३ ॥ [३१

कल्ये समुत्थाय^७ ततः कुलीना^८

राजन्यवैश्या नगरप्रधानाः ।

अयोजयन्नुष्ट्रखरान्^९ समन्तान्

१३] मत्तांश्च नागान् बहुलान् हयांश्च^{१०} ॥ १४ ॥ [३२

इत्यार्षे रामायणे ज्योध्याकाण्डे सेनाप्रस्थानिको^{११}

नाम सर्गः ॥ [६३] ॥

५ म—गच्छतो समुत्र । ६ ब—सुमुद्वृज्जनं । ७ ल—काल्ये ।
 ब, म—काटे । ८ कै—कुलीना । ९ ल—अयोजयन्नुष्ट्रखरान् । १० कै—
 हयांश्च । ११ ब—सेनाप्रस्थानिको ।

[वं—६०]=[चतुर्नवतितमः सर्गः]=[दा—८३]

ततः ज्वैतैर्हयैर्युक्तमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।

१] प्रययौ भरतः श्रीमान् रामदर्शनकाम्यया ॥ १ ॥ [१]

अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।

२] अधिरूढा हयैर्युक्तान् रथान् सूर्यरथापमान् ॥ २ ॥ [२]

दशनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ।

३] अन्वयुर्भरत यान्तामिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३ ॥ [३]

पट्टीरथसहस्राणि धान्विनां सायुधानि वै ।

४] अन्वयुर्^१ भरतं यान्तं राजपुत्रं महाबलम् ॥ ४ ॥ [४]

शतं चाश्वसहस्राणि समारूढानि राघवम् ।

५] अन्वयुर्^२ भरत यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ५ ॥ [५]

कैकेयो च सुमित्रा च कोसल्या च यशस्विनी ।

६] रामानयनसंहृष्टा ययुर्यानैः प्रभास्वरैः ॥ ६ ॥ [६]

प्रययो चार्यसङ्घातो^३ रामे द्रष्टुं सलक्ष्मणम् ।

७] तस्य चेष्टाः कथाश्चक्रुः सर्वे सहृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ [७]

मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ।

८] द्रक्ष्यामस्तं कदा रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥ [८]

द्रष्टु एव मनःशोकमपनेप्यति राघवः ।

९] तमः कृत्स्नस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥ [९]

इत्थेवं कथयन्तस्तं समहृष्टाः कथाः शुभाः ।

१०] परिष्वजन्तश्चान्योन्यं ययुर्नरगणास्तदा ॥ १० ॥ [१०]

पुराञ्च निर्ययुः सर्वे समवायेन नैगमाः ।

११] रामदर्शनसंहृष्टाः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ११ ॥ [११]

१ कै, म—अन्वयन् (यं—कै) । २ कै—अन्वयन् । म—अन्वय ।

३ म, ध—संघातं ।

माणिकाराश्च ये केचिन्ऽत्रकाराश्च शोभनाः ।

१२] यन्त्रकर्मकृतश्चैव^४ तथा चास्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ [१२

मायुरिका स्तौत्तिरिकाश् छेदका भेदकास्तथा ।

१३] दन्तकाराः मृगकारास्तथा दन्तोपजीविनः ॥ १३ ॥ [१३

स्वर्णकाराश्च विग्यातास्तथा कनकशोधकाः ।

१४] स्नापकाः स्तारका वैद्याः शौण्डिका पौष्पिकास्तथा ॥ १४ ॥ [१४

१५] रजकास्तन्तुवायाश्च^५ मृतमागमनन्दिनः^६ । [१५पू

पू१६] वारटा वेत्रकाराश्च गान्धिकाः पाणिकास्तथा ॥ १६ ॥ [N

उ१६] प्रायारिकाः मूपकारास्तथा शिल्पोपजीविनः ।

पू१७] दैरण्पकाश्च मग्यातास्तथा वृद्धपुपजीविनः ॥ १७ ॥ [N

उ१७] प्राकारिकास्तथा चैत्र तथा आस्त्रोपजीविनः ।

उ१८] स्थूलवायाः^७ कास्यकाराश्च^८ चित्रकाराश्च^९ योविनः ॥ १७ ॥

उ१८] धान्यावेकायेगश्चैव मग्नविक्रयिणस्तथा ।

पू१९] फलोपजीविनः^{१०} सर्वे पुष्पमूलोपजीविनः ॥ १८ ॥ [N

उ१९] मूपकारा^{११} स्वपतयस्तक्षाण कारपत्रिकाः^{१२} ।

पू२०] श्रीरामेक्षास्तथा सर्वे इष्टकाकारकास्तथा ॥ १९ ॥ [N

उ२०] दिव्यभेदककाराश्च मालाकाराश्च शोभनाः ।

पू२१] श्रीरामेक्षास्तथा सर्वे तथा मासोपजीविनः ॥ २० ॥ [N

उ२१] पात्तिकाः^{१३} पायकाश्चैव^{१४} तथा चूर्णोपजीविनः । [N

पू२२] कार्पासिका धनुष्काराः सूत्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१ ॥ [N

उ२२] वस्त्रकर्मकृतश्चैव काण्डकारास्तथैव च ।

४ के, म—यत्रकर्मकृतश्चैव । त—यत्रकर्मकृतश्चैव । ५ के,

व—०स्तत्र । म—०स्तत्रवायश्च । ६ के, म, ल—०वदिना । ७ वारजा ।

म—धारजा । ८ के—स्तुलवाया । ल—मृतवाया । ९ व—०लोहका ।

१० के—०कराश । ११ के—०मग्निका । १२ के—पात्तिका । व—०मायिका ।

- पृ२४] शलाकाशल्यहर्त्तारो विपवैद्याश्च शोभनाः ॥०२२॥ [N
 उ२४] भूतग्रहविधिज्ञाश्च^१ बालानां च चिकित्सकाः ।
 पृ२५] आरकूटकृतश्चैव ताम्रकारास्तथैव च ॥ २३ ॥० [N
 उ२५] स्वास्तिकाराः कोशकारास्तथा भक्तोपजीविनः ।
 पृ२६] भर्जकाराः^{१२} सक्तुकारास्तथा वाटावेकाश्च ये ॥२४॥ [N
 उ२६] खण्डकारास्तथा^{१३} मुख्यास्तथा वाणिजकाश्च ये ।
 पृ२७] काचकाराश्छत्रकारास्तथा^{१४} बोधकशोधकाः ॥ २५ ॥ [N
 उ२७] खण्डसंस्थापकाश्चैव तथा ताम्रोपजीविनः ।
 पृ२८] श्रेणीमहत्तराश्चैव ग्रामधोपमहत्तराः ॥ ०२६ ॥ [N
 उ२८] शैलूपाश्च सह स्त्रीभिर्भूतवैतंसिकाश्च ये ।० [१५३
 पृ२९] सश्रेणीनिर्गमं सर्वं नगरं संकुलीकृतम् ॥ २७ ॥ [N
 उ२९] आतुरं वृद्धबालं च वर्जयित्वा पुरे जनम् । [N
 पृ३०] समाहिता वेदविदो ब्राह्मणाः श्रुतसंगताः ॥ २९ ॥ [१६५
 उ३०] गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः । [१६३
 पृ३१] सुवेशाः शुद्धवसनाः सन्तो मृष्टानुलेपनाः ॥ २९ ॥ [१७५
 उ३१] सर्वे ते विविधैर्यान्तं यानैर् भरतमन्ययुः । [१७३
 पृ३२] दृष्टा प्रमुदिता सेना साऽन्वयात् कैकयीमुतम्^{१५} ॥ ३० ॥ [१८३
 उ३२] शास्त्रद्वेष्टन मार्गेण तथाऽन्यैर्द्विजसत्तमैः ।
 उ३४] अतिष्ठत् सा तदा सेना गङ्गामासाद्य वै नदीम् ॥ ३१ ॥ [२१
 निरीक्ष्य च स्थितां सेनां गङ्गां चैव बहूदकाम् ।
 ३५] भरतः सचिवान् सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३२ ॥ [२२
 निवेशयत् मे सेनामाभिप्रायेण सर्वशः ।
 ३६] विश्रान्ताः सन्तरिप्यामो गङ्गामेतां महानदीम् ॥ ३३ ॥ [२३

अस्यां तु तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ।

३७] ऊर्ध्वदेहानिमित्तार्थमहं दातुं जलाञ्जलिम् ॥ ३४ ॥ [२४

तस्यैवं द्रुवतोऽपात्यास्तथेत्युक्ता समाहिताः ।

३८] न्यवेशयन्तश्छन्देन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् ॥ ३५ ॥ [२५

निवेदय गङ्गामनु तां महाचमूम्

यथाभिधानं परिवर्द्धशोभिताम् ।

उवासं वासं भरतो महापता

३९] विचिन्तयन् रामानिवर्त्तनं च ॥ ३६ ॥ [२६

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे भरतानुयानं

नाम सर्गः ॥ [९४] ॥

[वं—९१]=[पञ्चनवातितमः सर्गः]=[दा—८४]

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामासाद्य तां नदीम् ।

१] निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् स्वानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ [१

इयं सेना मुमहती समन्तात् परिदृश्यते ।

२] अन्तमस्या न पश्यामि विस्तृतायाः समन्ततः ॥ २ ॥ [२

इक्ष्वाकूणामियं सेना संशयो नात्र कश्चन ।

३] एष सन्दृश्यते दूरात्कोविदारध्वजो रयः ॥ ३ ॥ [३

ग्रहीष्यते हस्तिनः किं मृगयां नु चरिष्यति ।

[५४

४] हनिष्यति न खल्वस्मान् सैन्यमेतदमानुषम् ॥ ४ ॥ [४

अयो दाशरथिं रामं पित्रा प्रव्राजितं वनम् ।

[४३

५] सामात्यो राज्यलोभेन भरतो हन्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥ [५३

समयां राज्यलक्ष्मीर्हि नृश्लिष्टं भ्रातृसौहृदम् ।

६] क्षणेन विच्यावयितुं^१ सर्वथाऽस्मि विगङ्कितः ॥ ६ ॥ [६

मम दाशरथी रामो भर्ता बन्धुः सत्त्वा गुरुः ।

७] अहं तस्य हितार्थाय गङ्गामन्वाश्रितो नदीम् ॥ ७ ॥ [७

संमन्त्रयामि^२ यद्युक्तं मन्त्रज्ञैः^३ मन्त्रिभिः सह ।

८] मन्त्रायेत्वाऽब्रवीत् सर्वान् वचो वनचरांस्तथा^४ ॥ ८ ॥ [८

सुसन्नद्धाः सुधनुषाः^५ सर्वे एव सैमाहिनाः ।

९] व्यूह्य सेनां नदीं व्याप्य मम तिष्ठत आसनात् ॥ ९ ॥ [९

नौकाशतानां पञ्चानामेकैकस्य शतं शतम् ।

१०] सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्त्यतयन्विनाम् ॥ १० ॥ [८

यदि यास्यति सन्दुष्टा रामस्याद्विष्टकर्मणः ।

१ कै—विद्यावयितुं । २ कै—ममन्त्रयामि [य] पु० ।

य, म—सः मन्त्रयामि० । ३ य—मन्त्रज्ञे । ४ य, म—०स्तथा ।

५ य—सधनुषः ।

नेयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य^६ तारिष्याति^६ ॥११॥ [९

रामावमाननकृतं क्रोधमद्य हृदिस्थितम् ।

१२] सेनाव्राते विमोक्ष्यामि निर्मोकं पन्नगो यथा ॥ १२ ॥ [N

रामं यने वासयता कैकेयीविशेन यत् ।

१३] कृतं पापं नरेन्द्रेण तत् प्रमोक्ष्यामि संयुगे ॥ १३ ॥ [N

अद्य मे शरसङ्घाता मत्कार्मुकपरिच्युताः ।

१४] निपतिष्यन्ति गात्रेषु नराववरयदन्तिनाम् ॥ १४ ॥ [N

धाजिनां च सिताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।

१५] अद्य भित्त्वा प्रवेक्ष्यान्ति शरीराणि मयेरिताः ॥ १५ ॥ [N

हतयोधां हतरथां बिध्वस्तगजसादिनीम् ।

१६] सेनामद्य करिष्यामि क्रव्यादा(द?)खगभोजनं[नाम्]१६॥ [N

निविष्टा यत्र सेनैषा सबाजिरयकुञ्जरा ।०

१७] तत्र० भूमि० करिष्यामि० शरैः शोणितकर्दमाम् ॥१७॥ [N

अद्याहं तोषयिष्यामि शृङ्गगोमायुवायसान् ।

१८] सैनिकानां समस्तानां रुधिरैः सतजाशिनः ॥ १८ ॥ [N

अद्य कर्म करिष्यामि रामस्वार्थे मुहुष्करम् ।

१९] स्वप्स्ये वाऽहं विनिहितः कथाशेषः किल क्षितौ ॥ १९ ॥ [N

निवारयिष्यामि हि बाहिनीमिमां

घनं व्रजन्तीं बहुबाजिकुञ्जराम् ।

गुणैर्गृहीतो बहुभिर्महात्मनः

२०] मियस्य रामस्य हितं चिकीर्षुः ॥ २० ॥ [N

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे गुह्यकोपो

नाम सर्गः ॥ [९५] ॥

[वं—९२]=[पण्णवतितमः सर्गः]=[दा—८४, ८५]

अयोपायनमादाय मत्स्यान्^१ मांसं^१ मधूनि च ।

१] अभिचक्राम भरतं निपादाधिपतिर्^२ गुहः ॥ १ ॥ [१०

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य मृतपुत्रः प्रतापवान् ।

२] भरतापाचक्षते च विनयज्ञो विनीतवत् ॥ २ ॥ [११

वृत्तो ज्ञातिसहस्रेण गुहस्त्वां प्रत्युपस्थितः ।

३] कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ ३ ॥ [१२

तस्मादसौ पश्यतु स्त्वां त्वत्प्रीत्यर्थमुपागतः ।

४] असंशयमयं वेत्ति यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४ ॥ [१३

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद् भरतस्तदा ।

५] उवाच सारथि श्रीमान् गुहः पश्यतु मामिति ॥ ५ ॥ [१४

लम्बाभ्यनुज्ञः संहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ।

६] आगम्य भरतं गृहो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ [१५

निष्कण्डकश्च देशोऽयमसङ्कीर्णश्च राघव ।

७] इदं च ते दासगृहं स्वके दासगृहे वस ॥ ७ ॥ [१६

अस्ति मूलफलं चेह निपादैः^३ समुपार्जितम्^३ ।

८] अर्द्धि मांसं च शुष्कं च भक्ष्यं चोद्यावचं बहु ॥ ८ ॥ [१७

आशंसे त्वा^४ जितामित्रं सौहार्दादहमीदृशम्^५ ।

९] अर्चितो विविधैः कायैः श्वः प्रभाते गमिष्यसि ॥ ९ ॥ [१८

एवमुक्तस्तु भरतो निपादाधिपतिं गुहम् ।

१०] प्रत्युवाच महापाज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १० ॥ [८५ । १

सर्वे खलु कृताः कामास्त्वया यम गुरोः सखे ।

१ ल—मत्स्यानां मांसं । य—मत्स्यां मांस— २ कै, म—निपादाधि-
पतिर् । ३ य—निपादसमुपार्जितं । ४ कै—द्वा । “त्वा” इति पार्श्वे
लिखितम् । ५ ल—त्वा । म—ता । ६ कै—मोहात्मादृशम् ।

- ११] यो मे त्वमीदृशी सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥ [८५।२
इत्युक्त्वा^१ ॥ महातेजा गुहं^७ वचनमीदृशम् ।
- १२] अब्रवीद् भरतः श्रीमान् निषादाधिपतिं पुनः ॥ १२ ॥ [८५।३
कतरेण गमिष्यामो भारद्वाजाश्रमं गुह ।
- १३] गहनोऽयं भृशं देशो गजानीको दुरत्ययः ॥ १३ ॥ [८५।४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
- १४] अब्रवीद् भाञ्जलिर्वाक्यं गुहो गहनगोचरः ॥ १४ ॥ [८५।५
दासास्त्वाऽनुगमिष्यान्ति धन्विनः सुसमाहिताः ।
- १५] अहं^८ चानुगमिष्यामि राजपुत्र महाबल ॥ १५ ॥ [८५।६
कचिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्यालिष्टकर्मणः ।
- १६] अतिभीमा हि सेनेयं शङ्कूं जनयतीव मे ॥ १६ ॥ [८५।७
तमेवमभिजल्पन्तमाकाशसमनिर्मलः ।
- १७] भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीद् ॥ १७ ॥ [८५।८
मा भूत् स कालो धिक्कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ।
- १८] राघवार्थं स हि भ्राता^९ ज्येष्ठः पितृसमो मम ॥ १८ ॥ [८५।९
उपावर्त्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ।
- १९] बुद्धिरन्या न ते कार्या सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १९ ॥ [८५।१०
स तु महद्वदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ।
- २०] पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रतिहर्षणम् ॥ २० ॥ [८५।११
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ।
- २१] अयन्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ २१ ॥ [८५।१२
शाश्वती खलु ते कीर्तिं लोकाननु मधिष्याति ।
- २२] यस्त्वं कुञ्जगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ [८५।१३

१ म—इत्युक्त्वा । य—इत्युक्तः । ७ य, म—गुहो । ८ कै—अर्थ ।

९ कै—भ्रात्रा । म—भ्राता ।

एवं संभाषमाणस्य गुह्यस्य भरतेन तु ।

२३] वभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनीं चाप्यवर्त्तत^{१०} ॥२३॥ [८५।१४

सनिवेश्य ततः सेनां गुहेन परिसान्त्वितः ।

२४] शत्रुघ्नेन सह श्रीमान् शयनं विवशोऽगमत् ॥२४॥ [८५।१५

तत्र चिन्तापरीतः सन् न निद्रामभ्यपद्यत ।

२५] रामप्रसादमाकांक्षस्ततस्तद्गुह्यं चिन्तयन् ॥२५॥ [८५।१६

अन्तर्दाहेन घोरेण दह्यमानोऽनिशं तदा ।

२६] दावाग्निपरिसन्तप्तो^{११} महानाग इव श्वसन् ॥२६॥ [८५।१७

सुप्ताव सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् ।

२७] हिमवानिव शैलेन्द्रो बहुधातुपरिस्त्रवः ॥२७॥ [८५।१८

चिन्ताविस्तारमूलेन विनिःश्वसितसानुना ।

N] दैन्यपादपसङ्गेन दुःखभृद्भोच्छ्वेन^{१२} च ॥२८॥ [८५।१९

निःश्वासायासधूमेन शोकासुप्तवनेन^{१३} च ।

N] अन्तः सन्तापवर्षेण हीनसत्त्वोचितेन च ॥२९॥ [८५।२०

मोहसन्तापदुर्गेण^{१४} कैकेयीवाग्दवाग्निना ।

N] आक्रान्तो दुःखशैलेन भरतः कैकयीसुतः^{१५} ॥३०॥ [८५।२०

गुहेन सार्धं स समागतस्तदा

महानुभावो भरतः प्रतापवान् ।

सुदुःखितं तं पुनरब्रवीत् तदा

२८] गुहः समभ्यागतधर्मवत्सलः ॥३१॥ [८५।२१

इत्यार्षे रामायणे ज्योत्स्नाकाण्डे गुहसमागमो

नाम सर्गः ॥ [९६] ॥

१० कै, म—चास्य वर्त्तत । ल—चाप्यवर्त्तत । ११ कै—दवा० ।

१२ य—व्येण । १३ य—सूत्रवेन । १४ कै—वर्गेन । १५ कै, य, म—

कैकयी० ।

[वं—९३] = [संस्रनवतितमः सर्गः] = [दां—N]

स तु वाप्समाविष्टो गुहो ज्ञातिगणैर्दत्तः ।

१] भरतं वाक्यकुशलो वद्धाञ्जलिरभाषत ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुवंशसदृशं व्याहृतं भरत त्वया^१ ।

२] अन्तरूपं गुणानां च श्रुतस्य यशसस्तथा ॥ २ ॥

यस्य त्वं वृत्तसंपन्नो गुणज्ञो बन्धुरीदृशः ।

३] धन्यश्चासौ मम सखा राघवः प्रियवान्धवः ॥ ३ ॥

यस्त्वं लब्धां श्रियं त्यक्त्वा निर्गुणामिव योषितम् ।

४] वनादुपावर्त्तयितुं यासे भ्रातरमग्रजम् ॥ ४ ॥

इदं सुदुर्लभं लोके यादृशं ते च सौहृदम् ।

५] राघवं प्रति धर्मज्ञ यत्र सत्त्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥

यः पितुर्वचनं कुर्वन् जनन्याश्च तव प्रभो ।

६] सहभार्यः^३ सह भ्रात्रा प्रविष्टो निर्जनं वनम् ॥ ६ ॥

एवमुक्तस्तु भरतो राजपुत्रो गुहेन सः ।

७] प्रत्युवाच गुहं धीमान् सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ७ ॥

अननैव विधानेन स्निग्धेन च हितेन च ।

८] पूजितश्चार्चितश्चास्मि परितुष्टश्च ते गुह ॥ ८ ॥

किञ्चित्तु श्रोतुमिच्छामि वक्तव्यं खलु नानृतम् ।

१०] कस्मिन्देशे वनं गच्छन्नुपितो मम बान्धवः ॥

सुखानामुचितो नित्यमसुखानामकोविदः ।

११] रामो राजीवपत्राक्षो मैथिल्या सह सीतया ॥ ११ ॥

भ्रातृस्नेहादनुगतः पृष्ठतो यः स^४ राघवम्^४ ।

१२] सौमित्रे लक्ष्मणो नाम कश्चित् स परिदृष्टवान् ॥ १२ ॥

१ कै—भरतर्षभ । २ कै—जनन्यां च । ३ कै,म—सहभार्या ।

ज-सहपत्न्या । ४ कै—सरागवम् (?) ।

क रामः शयितो रात्रौ क स्थितः क विलंबितः ।

१३] सीतया सह धर्मात्मा कुत्र चाऽऽसीन्नरर्षभः ॥ १२ ॥

किं चान्नं कृतवान् वीरः किं चासीत्तस्य भोजनम् ।

१४] मत्पूर्वः स्वापितः कस्मिन्देशे क्षितिधरोपमः ॥ १३ ॥

अस्मिन् किलेङ्गुदीदृष्टे भ्राता मे सह सीतया ।

१५] मुप्तवान् रजनीमेकां शरीरेण न चक्षुषा ॥ १४ ॥

तथा कमलपत्राक्षो धनुष्पाणिः^५ सलक्ष्मणः^५ ।

१६] तां निशां जागरितवान् समूतः सहसाराधिः ॥ १५ ॥

एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावत् परिपृच्छतः ।

१७] तस्य देव प्रभावस्य राघवस्य विचेष्टितम् ॥ १६ ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा भरतस्य महात्मनः ।

१८] अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं गुह्यं गहनगोचरः ॥ १७ ॥ [८६।१

इत्यार्षे रामायणे ऽध्याकाण्डे भरतवाक्यं^६

नाम^६ सर्गः ॥ [१७] ॥

[वं—९४]=[अष्टेनवतितमः सर्गः]=[दा—८६]

शक्रचापनिर्भं चापं प्रगृह्य स महाभुजः ।

२] जजागार स्वयं रात्रिं लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ॥१॥ [N

तं जाग्रतमदंभेन वरचापेषुधारिणम् ।

३] भ्रातृगुप्यर्थमत्यर्थमहं लक्ष्मणमब्रुवम्^१ ॥२॥ [२

इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।

४] पर्याश्वसिहि सो [सौ]म्यास्यां सुखं राघवनन्दन ॥३॥ [३

उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।

५] गुप्यर्थं जागरिष्यामि रामस्य सह सीतया ॥४॥ [४

न च रामात् प्रियतरो मयास्ति भुवि कश्चन ।

६] सो [मे]? त्सुको भूद [र?] ब्रवीम्येतदहं सत्यं तवाग्रतः ॥५॥ [५

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।

७] धर्मावाप्तिं च बहुलामर्थकामौ न केवलौ ॥६॥ [६

सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।

८] रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वज्ञातिभिर्दतः ॥७॥ [७

न हि मेऽविदितं किञ्चिद्विद्वेऽस्मिन्श्चरतः सदा ।

९] चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्प्रसहाम्यहम् ॥८॥ [८

एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना ।

१०] अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥९॥ [९

कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।

११] शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं च सुखानि च ॥१०॥ [१०

यो न देवासुरैः शक्यः मोढुं युधि समागतैः ।

१२] तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥११॥ [११

महता तपसा लब्धो विविधैश्च क्रियैः^१ ।

१३] एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्ष्मणः^२ ॥१२॥ [१२

अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्त्तयिष्यति ।

१४] विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेवा भविष्यति ॥१३॥ [१३

विनद्य मृमहानादं श्रमेण च युताः स्त्रियः ।

[१४पू

N] मृतकल्पा भविष्यन्ति निद्रया परिमोहिताः ॥१४॥ [N

निर्घोपनिनदो^३ नूनमद्य राजनिवेशने ।

[१४व

N] भविष्यति महाघोरो^४ रामे प्रव्रजिते^५ वनम् ॥१५॥ [N

N] निर्घोपनिनदं श्रुत्वा चाद्य राजनिवेशने ।

[N

पू१६] कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ॥ १६ ॥ [१५पू

उ१६] नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ।

[१५व

पू१७] जीवेदापि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ १७ ॥ [१६पू

उ१७] एतद्दुःखात्तु कौसल्या धीरसूर्विनशिष्यति ।

[१६व

N] अनुरक्तजनाकीर्णा मुखदुःखासहा सदा ॥ १८ ॥ [N

N] राजधानी कुलस्यास्य साऽद्य नूनं विनश्यति^६ ।

[N

N] अतिक्रामादति^७ क्रान्तमनवाप्य^७ मनोरथम् ॥ १९ ॥ [१७पू

N] रामे राज्यमनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ।

[१७व

पू१८] सिद्धार्थः पितरं वृद्धं तस्मिन् काले विशेषतः ॥ २० ॥ [१८पू

उ१८] प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्मरिष्यति राघवः ।

[१८व

पू१९] हर्म्यचत्वरसंस्थानां^८ सुविभक्तमहापथाम्^९ ॥ २१ ॥ [१९पू

उ१९] हर्म्यप्रासादसंवाधां त्र्यनादविनादिताम्^{१०} ।

[१९व

२ म, घ—०लक्षणः । ३ घ—०ननदे । ४ कै, म—०घोरे । ५ घ, म—प्रव्रा० । ६ कै, ल—विनश्यति । म—विनश्यति । ७ कै, ल—अतिक्रामादतिश्रान्तं । ८ घ, म—०संस्थानं । ९ घ, म—०पथं । १० कै—०दुर्घटाच्च० ।

पृ२०] रथाश्वगजसंवाधां सर्वरत्नोपशोभिताम् ॥ २२ ॥	[२०पू
उ२०] सर्वकल्याणसंपन्नां तुष्टपुष्टजनायुताम् ।	[२०उ
पृ२१] आरामोद्यानसङ्कीर्णा समाजोत्सवशालिनीम् ॥ २३ ॥	[२१पू
उ२१] सुखिनो विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ।	[२१उ
पृ२२] अपि सत्यप्रातिज्ञेन सार्धं कुशलिनो वयम् ॥ २४ ॥	[२२पू
उ२२] निवृत्ते समये तस्मिन्नयोध्यां प्रविशेम हि ।	[२२उ
पृ२३] परिदेवयमानस्य तस्यैवं मुमहात्मनः ॥ २५ ॥	[२३पू
उ२३] तिष्ठतो राजपुत्रस्य सा ज्यतीयाय शर्वरी ।	[२३उ
पृ२४] प्रभातेऽभ्युदिते सूर्ये कार्ष्णिता जटास्ततः ॥ २६ ॥	[२४पू
उ२४] अस्मिन् मागीरयोतीरे सुखं सन्तारितौ" मया ॥ २७ ॥	[२४उ

जटाधरौ तौ कुशचीरवाससौ

महाबलौ कुञ्जरयूथपोषणौ ।

वरेषु चापासिधरौ परन्तपौ

२५] प्रजग्मतुस्तौ सह सीतया ततः ॥ २८ ॥ [२५

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे शुद्धवाक्यं

नाम सर्गः ॥ [२८] ॥

[वं—९५]=[नवनवातितमः सर्गः]=[दो—८७]

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् ।

१] जगाम मोहं तत्रैव यत्र तच्छ्रुतवान् वचः ॥१॥ [१

स विह्वलितसर्वाङ्गो विवृचविपुलेक्षणः ।

२] पपात सहसा भूमौ कूलभ्रष्ट^१ इव द्रुमः ॥२॥ [३

सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।

३] पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥३॥ [२

भरतं मोहितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः ।

४] बभूव व्याथितस्तत्र भूमिकंपादिव द्रुमः ॥४॥ [४

ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ।

६] उपवासात्^२ कृशा^३ दीना भर्तृव्यसनकर्षिताः ॥५॥ [६

तास्तां निपतितं दृष्ट्वा भूमौ सुप्तं प्रियं सुतम् ।

७] संभ्रान्तहृदयास्तत्र रुदन्त्यः पर्यवारयन्^४ ॥६॥ [७

कौसल्या त्वभिसृत्यैनं व्याथितं स्नेहविक्रवा ।

८] संस्पृश्याश्वासयामास मुखस्पर्शेन पाणिना ॥७॥ [N

७९] पप्रच्छ चैव रुदती भरतं शोककर्षिता

कच्चिद्व्याधिर्न^५ ते पुत्र शरीरं संप्रवाधते ।

१०] अस्थ राजकुलस्याद्य त्वदधीनं हि जीवितम् ॥८॥ [९

त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते ।

११] त्वमिदानीं कुले नायो मृते दशरथे नृपे ॥९॥ [१०

कच्चिन्न लक्ष्मणात् पुत्राच्छ्रुतं^५ ते किञ्चिदप्रियम् ।

१ कै, व—कुल० । म—कुलद्रष्ट० । २ व—उपवासकृशा । ३ कै,
ल—परिवारयन् । ४ कै—काच्चिद्व्याधिर्न । म—काच्चिद्व्याध्या न ।
५ म—पुत्र...च्छ्रुतं ।

- १२] पुत्राद्वाप्येकपुत्रायाः सहमार्याद्वनाश्रयात् ॥१०॥ [११
एवमुक्त्वा जलकिनैर्बस्त्रैराग्रासयत्तदा ।
- १३] कौसल्या भरतं दीनमिष्टं पुत्रमिवात्मजम् ॥११॥ [N
त मुहूर्त्तात् समुत्तस्यौ० रुदन्नेव० महायशाः० ।
- १४] कौसल्यां प्रतिपूज्याथ गुहं वचनमब्रवीत् ॥०१२॥ [१२
गुह० पृच्छामि भूयस्त्वां वक्तव्यं खलु नानृतम् ।
- १५] राघवः सह वैदेह्या तदा किमुपमुक्तवान्० ॥१३॥ [१३
लक्ष्मणो वा महातेजाः कुललक्ष्मीविवर्धनः ।
- १६] अनियुक्तोऽनुयातो वा वनवासाय राघवम् ॥१४॥ [N
सोऽब्रवीद् भरतं पृष्टो निपादाधिपतिर्गुहः ।
- १७] श्रूयतामिति वाक्यज्ञो गृहीत्वा वाप्पमाहृतम्० ॥१५॥ [१४
अन्नमुच्चावचं भक्ष्यं लेह्यं चोप्यं० तथैव च ।
- १८] रामायाभ्यवहारार्थं बहुशो दर्शितं मया ॥१६॥ [१५
तस्मीत्प्या च मयाऽऽनीतं प्रणयेन च राघवः ।
- १९] सर्वं न प्रतिजग्राह० क्षात्रं० धर्ममनुस्मरन् ॥१७॥ [१६
आह च स्म स धर्मात्मा चलितं मामधोमुखम् ।
- २०] अस्माभिर्न प्रतिग्राह्यं देयमेव तु सर्वशः ॥१८॥ [१७
चापं चोद्यम्य१० योद्धव्यमेतत् क्षत्रभृतां११ व्रतम् । [N
- २१] लक्ष्मणेनाहृतं वारि स्वयमेव महात्माना ॥१९॥ [१८पू
तेनोपवासं काकुत्स्थश्चचार सह सीतया । [१८उ
- २२] ततस्तु जलशेपेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा ॥२०॥ [१९पू

०म । १ म—०मुपयु० । ७ कै, ल—०साहृतम् । = ल—चोष्टं ।
कै—चोपं । ६ कै—०ग्राह्यं क्षत्रं । १० कै—चाभ्यस्य । ल—चोद्यस्य ।
११ य-क्षत्र० । म-क्षेत्र० ।

उपवास स्थितस्यैव तस्य सन्ध्याऽभ्यवर्तत ।

२३] ततस्त्वसौ यथान्यायं रामो धर्मभृतां वरः ॥२१॥ [N

पृ२४] उपास्य सन्ध्यां तत्रैव वाग्यतः सुसमाहितः^{१२} । [१९ उ

उ२५] अस्मिन्नुपाविशद्रामः संस्तरे सह सीतया ॥२२॥ [२१ पृ

प्रक्षाल्य च ततः पादावपचक्राम^{१३} लक्ष्मणः । [२१ उ

एतत्तदिङ्गुलीमूलमेतदेव^{१४} च तत्तृणम् ॥२३॥ [२२ पृ

यस्मिन् रामश्च सीता च तां रार्त्रि शयिताबुभौ । [२२ उ

नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलिब्रवान्

महेषुपूर्णाविपुधी परन्तपः ।

धनुश्च सज्यं परिगृह्य लक्ष्मणो

२७] निशामातिष्ठत् परिपालयंस्तदा ॥२५॥ [२३

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे गुहवाक्यं

नाम सर्गः॥ [९९]^{१५} ॥

[वं—६६]=[शततमः सर्गः]=[दा—८८]

श्रुत्वा तु निपुणं सर्व भरतः सह मन्त्रिभिः ।

१] इङ्गुदीयूलपागम्य भ्रातुः शय्यामवैसत ॥ १ ॥ [१

वीक्षमाणश्च तां शय्यां क्रमेण तृणसंभृताम्^१ ।

२] बभूव भरतो दुःखी वाष्पवाह्निन्नलोचनः ॥ २ ॥ [N

जननीश्चाववीव सर्वास्तेनह सुमहात्मना ।

३] शर्वरी गमिता भूषाविदं विपरिवर्त्तितम् ॥ ३ ॥ [२

महात्मना कुलीनेन राजराजेन धीमता ।

४] कथं दशरथेनाद्य जातो^२ भूमौ ममसुप्तवान् ॥ ४ ॥ [३

अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंभृते^३ ।

५] शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते स्म भूतले ॥ ५ ॥ [४

पुष्पसञ्चयाचित्रेषु चन्दनाशुरुगन्धिषु ।

६] पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु कौकिलाभिरुतेषु च ॥ ६ ॥ [६

प्रासादाग्रविमानेषु उपित्वा तेषु सर्वशः ।

७] हैमराजतभौमेषु सुप्त्वा^४ भूमौ ममसुप्तवान् ॥ ७ ॥ [७

गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणानिःस्वनैः^५ ।

८] मृदङ्गशङ्खशब्दैश्च सततं मतिबोधितः ॥ ८ ॥ [८

षान्दिभिर्वोधिभिः^६ काले बहुभिः सूतमागधैः ।

९] कथाभिरनुकूलाभिः स्तुतिभिश्च समन्ततः ॥ ९ ॥ [९

सर्वश्रेष्ठे कुले जातः सर्वलोकनयस्कृतः ।

१०] सर्वलोकप्रियां त्यक्त्वा राजाश्रियमनुत्तमाम् ॥ १० ॥ [१८

१ व—०संस्तृतं । म—०सम्भृतम् । ल—०संभृतम् । २ कै, म—जातो । व—जाता । ३ व—०संस्तृते । म—०संस्तृते । ४ व—सुतो । म—सुता । ५ कै—वरा० । ६ व—बोधितः ।

कयमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।

११] व्यूढोरस्को महाबाहुः सुप्तवानं भुवि तादृशः ॥ ११ ॥ [१९
अश्रद्धेयमिदं लोके न सम्यक् प्रतिभाति मे ।

१२] मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयामिति मे मातिः ॥ १२ ॥ [१०
नूनं न पौरुषं कश्चिदैवं हि बलवत्तरम् ।

१३] यत्र दाशरथी रामो भूमाविवमशेत ह ॥ १३ ॥ [११
तृणशय्या मम भ्रातुरिदं विपरिवर्तितम् ।

१४] स्थाण्डिले कथयत्येतद् रात्रौ विमृदितं तृणम् ॥ १४ ॥ [११
विदेहराजस्य सुता वैदेही प्रियदर्शना ।

१५] दायिता शयिता भूमौ स्तुपा दशरथस्य च ॥ १५ ॥ [१२
मन्ये साभरणा सुता यथा स्वमवने पुरा ।

१६] तत्र तत्र हि दृश्यन्ते शीर्णाः कनकविन्दवः ॥ ०१६ ॥ [१४
मन्ये भर्तुः मुखछाया यत्र सीता तपास्विनी ।

१७] सुकुमारा सती दुःखं नैव जानाति मैथिली ॥ १७ ॥ [१६
उत्तरीयमिहासक्तं मन्ये तनुतरं तथा ।

१८] यथा ह्येते प्रकाशन्ते मुक्ताः कनकतंतवः ॥ १८ ॥ [१५
सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् ।

१९] धपं संशयिताः सर्वे विना तेन महात्मना ॥ १९ ॥ [२१
अकर्णधारैव हि नौः पृथिवी प्रतिभाति मे ।

२०] गते दशरथे स्वर्गे रामे चारज्यमाश्रिते ॥ २० ॥ [२२
न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसाऽपि वसुन्धराधू ।

२१] वनेऽपि वसतस्तस्य बाहुवीर्याभिपालिताम् ॥ २१ ॥ [२३
शून्यामशरणामेतामचिन्तितहयाद्विषाम् ।

२२] अपावृत्तपुरद्वारां राजधानीं पितुर्मम ॥ २२ ॥ [२४

अप्रातिष्ठां परिद्यूनां विषमस्थामनावृताम् ।

२३] शात्रवा^७ नाभिदृश्यन्ते^८ भक्ष्यान्विषयुक्तानिव^९ ॥२३॥ [२४

अद्यप्रभृति भूमौ हि स्वप्स्यामि कुशसंस्तरे ।

२४] फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराजिनाम्बरः ॥२४॥ [२६

इमं कालान्तरं तस्य कृते वत्स्याम्यहं वने ।

२५] तत्प्रतिश्रुतमार्यस्य नैव मिथ्या भविष्यति ॥२५॥ [२७

वसन्तं भ्रातुरर्थे मां शत्रुघ्नोऽप्यनुवत्स्यति ।

N] लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्यो मे पालयिष्यति ॥ २६ ॥ [२८

पर्णच्छायां सुखं भोक्ष्ये वनेषु निवसन्मुनिः ।

N] राज्यच्छायामयोध्यायामार्यः समुपभोक्ष्यते ॥ २७ ॥ [N

अभिपेक्ष्यामि काकुत्स्थमयोध्यायां यशस्विनम् ।

२६] अपि देवाश्च^{१०} मे^{१०} कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २८ ॥ [२९

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं

बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।

ततो नु^{११} वत्स्यामि^{१२} चिराय राघवम्
२७] वनेचरं नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ २९ ॥ [३०

ततः प्रवृत्ता रजनी दिनक्षये

श्रयन्ति नीढानि स्वगाः कृतालयाः ।

विसर्जितश्चापि गुहः स्वमालयं
२८] जगाम दुःखेन सहानुजीविभिः ॥ ३० ॥ [N

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे इंशुदीमूलवृत्तं^{१३}

नाम सर्गः ॥ [१००] ॥

- ७ व—शत्रुघ्ना । ८ व, म—०भिपद्यते । ९ व—प्रुदितोऽयं पाठः ।
भक्ष्या.....मिव । म—प्रुदितः पाठः । भक्ष्यान्वि.....मिव ।
१० व—मे देवताः । म—देवता । ११ कै—न । १२ कै, ल—
वक्ष्यामि । १३ व—०मूलवर्तनं नाम । ल—वृत्तो नाम ।

[वं—९७] = [एकाधिकशततमः सर्गः] = [दा—८९]

उपित्वा रजनीमेकां गङ्गातीरे महामनाः^१ ।

१] भरतः कल्य^२उत्थाय शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ [१

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे शत्रुघ्न रजनी गता । [२५

२] पद्मबोधं समुद्यन्तं पश्य सूर्य^३ तमोनुदम् ॥ २ ॥ [N

शीघ्रमानायय गुहं शृङ्गवेरपुरेश्वरम्^४ ।

३] स हि गङ्गामिमां वीर ताराभिष्यति बाहिनीम् ॥ ३ ॥ [२७

शत्रुघ्नस्त्वब्रवीच्छूरं भ्रातरं मियवान्धवम् ।

४] भरतं सोपचाराणामभिज्ञो^५ वचसां प्रभुः ॥ ४ ॥ [N

शोकशून्येन^६ मनसा त्वयि स्वपाति^७ राघव । [N

५] नागमिं न च सुप्तोऽस्मि तवैवार्थ^८ विर्चितयन् ॥ ५ ॥ [३५

अपि रामः प्रसादं वः^९ कुर्यात् स पुरुषर्षभः ।

६] प्रसाद्यमानो भवता मया च सह मन्त्रिभिः ॥ ६ ॥ [N

एवमुक्त्वा तु शत्रुघ्नो भरतस्याज्ञया ततः ।

७] अब्रवीत्पुरुषास्तत्र गुहमानयतेति सः ॥ ७ ॥ [N

इति संभाषमाणस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।

८] अभिगम्याञ्जलिं बद्ध्वा गुहो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ [४

कश्चित्सुखं नदीतीरे याता काकुत्स्थ शर्वरी ।

९] कश्चित् सर्वस्य सैन्यस्य सर्वतोऽनामयं प्रभो ॥ ९ ॥ [५

अथवा समुदाचारः प्रयुक्तोऽयं मया तव ।

१ ल—महात्मनः । २ ब. ल—कल्य । म—कल्य । ३ कै—

मूहं । ४ कै—शृङ्गवीरपुरेश्वरम् । व म शृङ्गवीरम् । ल—शृङ्गावेरम् ।

५ कै—मेपचारा । ६ कै ल—शोकशून्येन । ७ कै सुपिनि । ८ व

म—तमेवार्थ । ९ व, ल—न ।

- १०] कुतो हि सुखशय्या ते स्नेहेन परितप्यतः ॥ १० ॥ [N
भ्रातरं चिन्तयानस्य मृतं च जगतीपातिम् ।
- ११] शरीरमानसैर्दुःखैः स्नेहो ऽपि न निर्वर्तते ॥ ११ ॥ [N
तथोक्तो भरतो दीनः प्रत्युवाच गुहं वचः ।
- १२] मानयन् समुदाचारं^{१०} हृदयेन च दुःखितः ॥ १२ ॥ [N
सुखं नः शर्वरी राजन् पूजिताश्च वयं त्वया ।
- १३] गङ्गां तु नौभिर्वह्नीभिर्दाशाः^{११} सन्तारयन्तु नः ॥ १३ ॥ [७
ततो गुहः सत्वरितः श्रुत्वैवेश्वरशासनम् ।
- १४] प्रति प्रविश्य नगरीं स्वज्ञातीनिद्रमवधीत् ॥ १४ ॥ [८
उत्तिष्ठत प्रदुःखध्वं ज्ञातयो भद्रमस्तु वः ।
- १५] नावः समुपकर्षध्वं तारायेप्याम[मि] वाहिनीम् ॥ १५ ॥ [९
ते तथोक्ता समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ।
- १६] नावां शतानि पञ्चैव समन्तात् समुपानयन् ॥ १६ ॥ [१०
काश्चित् स्वस्तिकाचिह्नाङ्काः^{१२} महाघण्टधराः^{१२} पराः^{१२} ।
- १७] शोभमानाः पताकिन्यो युक्ता नावः सुसम्पताः ॥ १७ ॥ [११
ततः^{१३} स्वस्तिकचिह्नाङ्गां पाण्डुकंवलसंवृताम् ।
- १८] आनन्दघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपानयत् ॥ १८ ॥ [१२
तत्रारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महायशः ।
- १९] कौसल्या च भूमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १९ ॥ [१३
पुरोहितो ऽभवत्पूर्वं ये चान्ये ब्राह्मणाः पृथक् ।^{१४}
- २०] अन्तःपुरं राजभृत्यास्तथैव शकटायनाः ॥ २० ॥ [१४
आवासमादीपयतां तीर्थानि च विधावताम् ।

१० व—स सदाचारं । ११ व—दासाः । म, ल—मर्ताः ।

०य । १२ कै—महाघटौधराः पुराः । ०कै, ल ।

- २१] भाण्डानि च^{१३} दधानां च^{१३} घोषस्त्रिदिवमस्पृशत्^{१४} ॥२१॥ [१६
तास्तु संप्रस्थिता नावः शीघ्रैर्दाशैरधिष्ठिताः^{१५} ।
- २२] वहन्त्यस्तं जनं सर्वं पारं^{१६} जग्मुः समाहिताः ॥२२॥ [१६
नारीणां तारिताः काश्चित् काश्चित्परमवाजिनाम् ।
- २३] काश्चिन्नावो वहन्ति स्म यानयुध्यं^{१७} महाबलाः^{१८} ॥२३॥ [१७
तास्तु गत्वा परं पारमवतार्य च तं जनम् ।
- २४] निवृत्ताः कर्णधारैश्च धावन्त्यो विपुलांबुभिः ॥ २४ ॥ [१८
सर्वैजयन्त्यश्च^{१९} गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ।
- २५] आरूढाः स्म प्रकाशन्ते सध्वजा इव पर्वताः ॥ २५ ॥ [१९
नावमारूढुः केचित् केचिदारूढुः पुवान् ।
- २६] केचिद् गङ्गा^{२०} घटैस्तेरुः केचित्तेरुः स्वबाहुभिः ॥२६॥ [२०
सा सर्वा ध्वजिनी गङ्गां दाशैः^{२१} सन्तारिता तदा ।
- २७] मैत्रे मूहूर्त्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २७ ॥ [२१]

इत्यार्षे रामायणे ऽधोध्याकाण्डे^{२२} गङ्गासन्तरणं
नाम सर्गः ॥ [१०१] ॥

१३ ल—च दधानां च । म—चादधानां च । व—चादधानानां ।
१४ व—घोरस्त्रि० । १५ व, म, ल—०र्दासैः० । १६ कै—परा- । १७ व—
यानयुयं । ल—यानयुग्यं । म—यानयोग्यं । १८ कै, म—०बलः ।
१९ कै—सर्वैजयन्तश्च । २० व, म, ल—कुम्भ- । २१ व, म, ल—दासैः ।
२२ कै, व, म, ल—अधोध्या० ।

[वं—९८] = [द्वयधिकशततमः सर्गः] = [दा—N]

सन्तीर्य भरतो गङ्गां ससैन्यः सहसन्निभिः ।

१] पुरोहितस्यानुमते गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

कतमेन तु देशेन गन्तव्यं यत्र राघवः ।

२] गुहं मार्गं समाचक्ष्व त्वं सदा वनगोचरः ॥ २ ॥

सो ऽब्रवीद् भरतस्यैवं वचः श्रुत्वा गुहस्तदा ।

३] अभिज्ञस्तस्य देशस्य यस्मिन् वसति राघवः ॥ ३ ॥

इतः प्रयागं काकुत्स्थ गम्यतां वनमुत्तमम् ।

४] नानापद्मिगणाकीर्णमुपेतं सलिलाशयैः ॥ ४ ॥

कमलप्रतिमालाभैः मुतीर्थैरल्पकर्मैः ।

५] खगपादस्रतैः^१ पूर्यैर्निरुद्धं नीलशेवलैः^२ ॥ ५ ॥

वनं प्रकोशमात्रं च प्रयागस्य नरर्षभ ।

६] तत्रोपित्वा च गन्तव्यं भरद्वाजाश्रमं प्रति ॥ ६ ॥

तत्र गत्वा राजपुत्र मुनिं तमभिवादय^३ ।

७] धर्मज्ञं तपसा सिद्धं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७ ॥

तस्य त्वमाशीर्वचनं गिरश्च हृदयद्गमाः ।

८] श्रुत्वा यास्यासि संहृष्टो द्रष्टुं भ्रातरमग्रजम् ॥ ८ ॥

उपित्वा रजनीं^४ तत्र^५ विभवैस्तेन पूजितः ।

९] दृष्ट्वा हि मोक्षयते न त्वामेकामनुगतो निशाम ॥ ९ ॥

ब्रुवाणमेव तु गुहं सत्कृत्य भरतस्ततः^६ ।

१०] एवमस्तिव्रति तं वाक्यं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १० ॥

गच्छ सौम्य निवर्तस्व समस्तैर्ज्ञातिभिः सह ।

१ म—०कृतै । २ कै—०शेवलै । ल—०शौवलै । ३ कै—०वादयेः ।

म—०वादये । ४ कै, म—तत्र रजनी । ५ व—०स्तदा ।

- ११] सत्कृतश्चानुयातश्च भृशं प्रीतोऽस्मि ते^६ गुणैः ॥ ११ ॥
 भ्रातुर्मे पृजितं सख्यं^७ त्वया रामस्य धीमतः ।
- १२] अनुरागश्च भक्तिश्च सौहृदं च प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥
 भरतेनाभ्यनुज्ञातो गुहस्तु ज्ञातिभिः सह ।
- १३] ययौ संपूज्य भरतं सोपाध्यायपुरोगमम् ॥ १३ ॥
 ततः प्रतिगतो नावं गुहो ज्ञातिसमान्वितः ।
- १४] जगाम सेनया सार्द्धं प्रयागं भरतो वनम् ॥ १४ ॥
 सुमन्त्रं दैशिकं कृत्वा मन्त्रिणं राघवमियम् ।
- १५] मन्त्रकर्मणि च प्राप्तं देशे काले च कोविदम् ॥ १५ ॥
 सफलान् पादपान् पश्यन् पुष्पाणि च समन्ततः ।
- १६] वन्यद्विजानां च रुतं मृष्वन्^८ श्रोत्रयनोदरम्^९ ॥ १६ ॥
 गुणान् रामस्य कथयन् मैथिल्या लक्ष्मणस्य च ।
- १७] अगुणांश्चात्मनो मातुः कैकेय्याः समुदाहरन् ॥ १७ ॥
 अर्घ्यं योजनं गत्वा ददर्श सुमहद्वनम् ।
- १८] प्रयागमिति विख्यातं यथा चैत्ररथं तथा ॥ १८ ॥
 तत्प्रविश्याश्रमपदं सर्वकामफलप्रदम्^{१०} ।
- १९] शोभितं पङ्कजवनैः सुतीर्थं बहुपुष्करैः ॥ १९ ॥
 अभिगम्य प्रयागं तद्^{११} देवस्थानमनुत्तमम् ।
- २०] प्रदक्षिणं प्रणामं च चकार भरतस्तदा ॥ २० ॥
 ताः सर्वा मातरस्तस्य^{१२} शत्रुघ्नश्च महामतिः ।
- २१] प्रयाताश्चाप्रमत्ताश्च चक्रुरेनं प्रदक्षिणम् ॥ २१ ॥
 ते ऽभिवाद्य विनिष्क्रम्य वनात्तस्मादनन्तरम् ।

६ य—तैर् । ७ म—साध्यं । ८ कै—शृण्वच्चित्तमनो० । ९ म, ल—फलद्रुमं । १० म—तं । ११ य—तस्या ।

२२] आश्रमं क्रांतिमात्रं तु दृष्टुः पिण्डितमम्^{१२} ॥ २२ ॥

भरद्वाजसगोत्रम्^{१३} महर्षे भविनाम्पनः ।

२३] आश्रमं भरतो दृष्ट्वा प्रहर्षमतुलं यया ॥ २३ ॥

आश्वास्य तां चापि चमूं महात्मा

निवेशयित्वा च यथोपजोषम् ।

द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्यं^{१४}

२४] गन्तुं मतिं राजसुतश्चकार ॥ २४ ॥ [८९।२२

इत्यार्षे रामायणे ऽयोध्याकाण्डे^{१५} प्रयागवनगमनं

नाम सर्गः ॥ [१०२] ॥

12 म-पीडित०। 13 म-भारद्वाज०। 14 कै-०मृषिप्रवर्यं ।
पार्श्वे मिश्रमस्यां "सु" इति लिखित्वा ०मृषिमुवर्यं इत्येवं पाठः
प्रदर्शितः । 15 कै, य, म, ल-अयो० ।

[वं-९९] = [त्र्युत्तरशततमः सर्गः] = [दा—९०]

भरद्वाजाश्रमं गत्वा दूरोदेव नरर्षभः ।

१] वलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥ [१

पद्मधामेव स धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ।

२] वसानो वाससी सौमे पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ २ ॥ [२

सूपद्वारं सुसंमृष्टं कदलीवनशोभितम् ।

३] सान्तव्यालमृगाकीर्णं वेदीमण्डलमण्डितम् ॥ ३ ॥ [N

स्वर्गस्य विवृतं^१ द्वारं भ्राजमानं वनश्रिया ।

४] नातिदूरं ततो गत्वा स ददर्श तमाश्रमम् ॥ ४ ॥ [N

तत्प्रविश्याश्रमपदं भरतः सपुरोहितः ।

५] ददर्श परमोदारमूर्ध्नि ज्वलनतेजसम् ॥ ५ ॥ [N

ततः सन्दर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ।

६] मन्त्रिणस्तत्र विन्यस्य जगाम सपुरोहितः ॥ ६ ॥ [३

ततो वसिष्ठं दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ।

७] सञ्चालासनात्तस्माच्छिष्यान् पाद्यमिति ब्रुवन् ॥ ७ ॥ [४

समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादेतः ।

८] अबुध्यत महातेजाः पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ ८ ॥ [५

दत्त्वा च स ऋषिस्ताभ्यामपि मूलफलादिकम् ।

९] आनुपूर्व्यात्^३ स धर्मात्मा सर्वाश्चैवानुपायिनः^४ ॥ ९ ॥ [६

पप्रच्छ कुशलं चास्य राज्ये कोशे पुरे तथा ।

१०] ज्ञात्वा मृतं दशरथं स राजानं न पृष्टवान् ॥ १० ॥ [७

१ ध, म, ल—दृष्ट्वा । २ म—विवृत- । ३ म, य, ल—अनुपूर्व- ।

ल पुस्तके केनचित् पदचात् “आनु” इत्येवं कृतम् । ४ कै—व्यात्र-
पायिनः । म, ल—व्यात्रयायिनः ।

वसिष्ठभरतौ चैनं पप्रच्छतुरनामयम् ।

११] शरीरे चाग्निहोत्रे च शिष्येषु मृगयाक्षिषु ॥ ११ ॥ [८

तथेति च प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महातपाः ।

१२] भरतं प्रत्युवाचेदं राघवापेक्षया मुनिः ॥ १२ ॥ [९

किमागमनकृत्यं ते परित्यज्य नृपाश्रियम् ।

१३] एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि तुष्यति^५ मे मनः ॥ १३ ॥ [१०

सुपुत्रे यममित्रघ्नं कौसल्याऽऽनन्दवर्द्धनम् ।

१४] यो^६ वनं^७ चीरवसनः प्रयातः सह सीतया ॥ १४ ॥ [११

नियुक्तः स्त्रीनियुक्तेन^८ पित्रा यः सत्यवादिना ।

१५] भव त्वं वनवासीति समाः किल चतुर्दश ॥ १५ ॥ [१२

कश्चित् त्वं तस्य^९ रामस्य धार्मिकस्य समावतः ।

१६] निःस्नेहो^{१०} राज्यलोभेन विकल्थितुमिहागतः ॥ १६ ॥ [N

तस्यापापस्य पापं त्वं^{११} न कश्चित्कर्तुमर्हसि ।

१७] अकण्ठकं भोक्तुमना राज्यं तस्याग्रजस्य च ॥ १७ ॥ [१३

न खल्वपापे पापं ते कार्यं तस्मिन्महात्मनि ।

१८] यदसौ त्वत्कृते^{१२} पित्रा वनमेव विवासितः ॥ १८ ॥ [N

एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन^{१३} धीमता ।

१९] विवर्णवदनो भूत्वा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ १९ ॥ [१४

इतोऽस्मि भगवन्नेवं यदि मामवगच्छसि ।

२०] मयि ते या विशङ्केयं नाहं तां कर्तुमुत्सहे ॥ २० ॥ [१५

न मे तदिष्टं^{१४} माता मे यदवोचन्मदन्तरे ।

५ य—शुष्यति । म—श्रुति । ६ ल—युवाम । ७ ल—स्त्रीणि-

युक्तेन । म—स्त्रीणियुक्तेन । ८ य—किल । ९ कै, म, ल—निस्नेहो ।

१० कै—नास्ति । ११ ल—त्वत्कृते । १२ म—भारद्वाजेन । १३ कै,

ल—तमिष्टं ।

२१] नाहमेतां समीक्षेयं नैतद्वचनमाददे ॥ २१ ॥ [१६

पातितं^{१४} ह्ययशो मूर्ध्नि मात्रा मे राज्यलुब्धया ।

२२] तन्नाहमनुमन्येर्यं न चैतद्विदितं मम^{१५} ॥ २२ ॥ [N

को जातो भूमिपालानां शशाङ्कविमले कुले ।

२३] ज्येष्ठस्य भ्रातुरिष्टस्य द्रुहेत व[व]ित निर्घृणः ॥ २३ ॥ [N

न मे राज्यश्रिया कार्यं न सुखेन न चात्मना ।

२४] तमेव राघवे ज्येष्ठं भ्रातरं वनवासिनम् ॥ २४ ॥ [N

अहं तु तं नरव्याघ्रं प्रसादयितुमागतः ।

२५] अभिनेतुमयोध्यायां^{१६} पादौ वाप्युपसेवितुम् ॥ २५ ॥ [१७

तन्मामेवंगुणं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

२६] शंस मे भगवान्^{१७} रामः कः संप्रति महामतिः ॥ २६ ॥ [१८

एतत्तु वदतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।

२७] रामस्नेहाभिभूतस्य सहसा वाप्पमागतम्^{१८} ॥ २७ ॥ [N

वाप्पक्लिन्नमुखं चैनं भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।

२८] उपपन्नमिदं पुत्र तवाद्य वचन शुभम् ॥ २८ ॥ [N

परितुष्टं च विज्ञाय तमाकारैर्महामुनिम् ।

२९] प्रगृह्यासूणि भरतः पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २९ ॥ [N

यथास्ति मयि विश्वासो यद्यपेक्ष्योऽहमास्मि ते ।

३०] शंस मे भ्रातरं रामं कससंप्रति वर्तते ॥ ३० ॥ [N

तस्यैवं भाषमाणस्य राघवं परिपृच्छतः ।

३१] मनश्चक्रे भरद्वाजो वक्तुमेनं महामुनिः ॥ ३१ ॥ [N

पूजयित्वा यथान्यायं^{१९} भरद्वाजस्तपोधनः ।

१४ कै, ल—पतितं । १५ व—तव । १६ व, म, ल—०योध्या
तु । १७ व, म—भगवन् । १८ व, म—वाप्प आगमत् । १९ कै, व—
यथान्याय्यं ।

- ३२] उवाचेदं महातेजाः महसन् भरतं वचः ॥३२॥ [१९
 एवं त्वयि नरव्याघ्र युक्तमिद्वक्त्रकुवञ्जने^{२०} । [२०पू
 ३३] उपावर्तयितुं यस्त्वं वनादिच्छसि राघवम् ॥३३॥ [N
 गुरुवृत्तिर्दमश्चैव सानुकौशगुणसमा^{२१} । [२०उ
 ३४] एतान्येव मृवर्णानि शरीरे मूषणानि^{२२} ते ॥३४॥ [N
 विदित्वा तत्त्वश्चैव सद्यः^{२३} शौचगुणं तव ।
 ३५] भवतः^{२४} श्रोतुकामेन प्रियमेतदुदाहृतम् ॥३५॥ [N
 श्रूयतां तु महाबाहो धर्मज्ञ गुरुवत्सल ।
 ३६] यत्र राजीवताम्रासौ बन्धुस्तव स राघवः ॥३६॥ [N
 पू३७] जाने चाप्यन्तरस्थं ते भावं चन्द्राग्रनिर्मलम् । [पू२१
 पू३८] देशे च चित्रकूटस्य राघवः सह भार्यया ।
 उ३८] निवसत्याश्रमे रामो लक्ष्मणेनानुपालितः ॥३७॥ [२२
 श्वो गन्ताऽसि सहामात्यो वस त्वं समुहज्जनः ।
 ३९] त्वामघार्चितुमिच्छामि काममेतद^{२५} कुरुष्व मे ॥३८॥ [२३
 ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः

मतीतरूपो भरतो ऽग्रवीद्वचः ।

चकार बुद्धिं च महाश्रमे मुनेस्

४०] तदा निवासाय नराधिपात्यजः ॥३९॥ [२४

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे भारद्वाजाश्रमनिवासो^{२६}

नाम सर्गः ॥ [१०३] ॥

20 व-वक्तुमि० । 21 व,म-गुणाक्षमा । ल-लुकोशं गुणाः
 क्षमाः । 22 व, म-मायणानि । 23 व, म-सत्य- । 24 व-भवता ।
 25 व, म-काममेवं । 26 भरद्वा० ।

[वं-१००]=[चतुस्ततरशततमः सर्गः]=[दा-६१]

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ।

१] भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥१॥ [१

अब्रवीत् भरतस्त्वेनं यदिदं भवता कृतम् ।

२] पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥२॥ [२

अथोवाच महातेजा भरतं प्रीतिमान्वचः ।

३] जाने त्वां मत्प्रिये युक्तं तुष्टस्त्वं येन केनचित् ॥३॥ [३

सेनायास्तु तवैतस्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ।

४] प्रीतः कृता ममाप्येव^१ भविष्यति नरर्षभ ॥४॥ [४

किमर्थं चास्य^२ निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः ।

५] कस्मान्नेहोपयातोऽसि सचलः सहवाहनः ॥५॥ [५

भरतः प्राञ्जलिस्त्वेवं प्रत्युवाच तपोधनम् ।

६] न बलेनोपयातोऽस्मि भगवन् भयतोभयात् ॥६॥ [६

मनुष्या वाजियुक्ताश्च मत्ताश्च वरवारणाः ।

७] प्रच्छाद्य महतीं भूमिं भगवन्ननुयान्ति माम्^३ ॥७॥ [७

त वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेष्टुजस्तथा^४ ।

८] मा हिंस्युरिति तेनाहमायातो गुरुभिः सह ॥८॥ [८

आनीयतामितः सैन्यमित्यादिष्टो महर्षिणा ।

९] तया चक्रे स भरतस्तेन प्रीतोऽभवन्मुनिः ॥ ९ ॥ [१०

पू१०] अग्निशालां प्रविश्याथ वारिं स्पृष्ट्वा^५ च^६ संयुतः [११

N] समाधिमवलम्ब्याथ भरतस्य च पूजेनं ॥१०॥ [N

१ ध, म, ल-ममाप्येव । २ ध-चासि । ३ ल-ताम् । ४ ल-
०माभमेष्टुजस्तथा । म-०माभमेशुजस्तथा । ५ के-स्पृष्ट्वाथ ।

दिव्येन योगेन तदा चिन्तयामास वै मुनिः ।

N] विशिष्टतरमेवास्य करोम्यातिथ्यमद्य वै ॥११॥

[N

वासिष्ठप्रमुखा विमाससंपाप्ता मेऽद्य चाश्रमम् ।

N] परमं यत्रमासाद्य दिव्यज्ञानान्वितो मुनिः ॥१२॥

[N

उ१०] आतिथ्यार्थं भरद्वाजो विश्वकर्माणमाह्वयत् ।

[११.३

उवाच विश्वकर्माणमयं^० त्वष्टारमेव च ।

११] आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तच्च मे संविधीयताम् ॥१३॥

[१२

प्राकृत्सोतसश्च या नद्यः प्रत्यकृत्सोतस एव च ।

१२] पृथिव्यामन्तरिक्षे च ता इहायान्तु सर्वशः ॥१४॥

[१४

अन्याः स्रवन्तु मैरेयं सुरायन्याः सुनिष्टि [ष्टि] ताः ।

१३] अपराश्चोदकं शीतमिक्षुदण्डरसोपमम् ॥१५॥O

[१५

आह्वये^१ देवगन्धर्वान्^२ विश्वावसुहृद्वाहु^३ ।

१४] तथैवाप्सरसो दिव्याः किन्नराश्चैव सर्वशः ॥१६॥O

[१६

पू१५] घृतार्ची मेनकां रम्भां मिश्रकेशीमलंबुसाम् ।

N] तिलोत्तमां च हेमां च मुञ्जकेशीं^४ बरुथिनीम् ॥१७॥

[१७

उ१५] इन्द्रादींस्त्रिदशांश्चैव ब्रह्माण^५ च महाद्युतिम् ।

पू१६] सर्वास्तुम्बुरुणा^{१०} सार्द्धमाह्वयेः^{११} सपरिच्छदान्^{११} ॥१८॥[१८

उ१६] वन्यं^{१२} कुरुष्व मे दिव्यं वासः पुष्पाविलेपनम् ।

N] दिव्यनागफलं चैव कारयेस्त्वमिहाद्य तु ॥१९॥

[१९

इह मे भगवान् सोमो विदधात्वन्नमुत्तमम् ।

१७] भक्ष्यं भोज्यं च चोप्यं^{१३} च लेहं च विविधं ब्रह्म ॥२०॥ [२०

० कै, म, ल--०माणं मयं । O म । १ कै, म, ल--आह्वये देव० ।

४ ब--मुक्तके० । ५ ब--ब्रह्माणं । ल--ब्रह्माणं । १० म--सर्वास्तु० ।

११ कै म--०माह्वयेस्सपरि० । १२ म--वान्यं । १३ कै, ब--चूप्यं ।

कै पुस्तके पश्चात् "चोप्यं" इति कृतम् । म--इयं ।

विचित्राणि च माल्यानि पादपांश्च मधुञ्च्युतः ।

१८] सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥२१॥ [२१

एतत् समाधिना युक्तस्तेजसा नियमेन च ।

१९] शिखास्वरसमायुक्तं^{१४} तपसा चाब्रवीन्मुनिः ॥२२॥ [२२

मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः ।

२०] आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक् पृथक् ॥२३॥ [२३

मलयान्^{१५} मन्दराच्चैव सेव्यः स्वेदनुदोऽनिलः ।

२१] सुगन्धिः प्रववौ तत्र हर्षयन् सर्वशो जनान् ॥२४॥ [२४

ततोऽभ्यवर्षन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।

२२] देवगन्धर्वनिर्घोषो दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥२५॥ [२५

प्रववुश्चोत्तमा गन्धा ननृतुश्चाप्सरो गणाः ।

२३] प्रजगुर्देवगन्धर्वा^{१६} वीणाश्चैवाप्यवादयन्^{१७} ॥२६॥ [२६

स शब्दो घां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ।

२४] विवेशोच्चारितः सम्यग् देवधिष्येषु युक्तिमान् ॥२७॥ [२७

तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्यश्रोत्रपथानुगे^{१८} ।

२५] ददर्श भरतः सर्वं विहितं विश्वकर्मणा ॥२८॥ [२८

बभूव सुसमा^{१९} भूमिं^{२०} समन्तात् पञ्चयोजनम् ।

२६] शाद्वलैर्वहुभिश्छन्ना नीलवैर्दृय सन्निभैः ॥२९॥ [२९

तत्र बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः ।

२७] आमलक्यश्च जैवश्च चूताश्च^{२१} फलभूषणाः ॥३०॥ [३०

उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ।

१४ ब—शिखाम्बर । ल—शिखांबुर । १५ ब—मलयान् । म—मलयं ।

१६ ल—प्रजग्मुर्वे० । १७ म—ञ्चैवापि वादयन् । १८ ब—दिव्ये

श्रोत्रे० । १९ ल—सुमहा । ब—सुमा । २० ल—भूमिः । २१ ल—चूडाश्च ।

- २८] आजगाम नदी दिव्या तत्र चापि सरस्वती ॥३१॥ [३१
 अन्याश्च नद्यो बह्व्योऽथ नानारसवहास्तथा ।
 २९] आजगमु र्वचनात्तस्य महर्षे र्मावितात्मनः ॥३२॥ [N
 चतुः^{२२} शालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम् ।
 ३०] हर्म्यमासादसङ्घाश्च तोरणानि महान्ति च ॥३३॥ [३२
 सितमेधमभं चापि राजवेश्म सतोरणम् ।
 ३१] शुक्लमाल्यास्तरास्तीर्णं गन्धतोयसमुक्षितम् ॥३४॥ [३३
 चतुरश्रमसंवाधं शयनासनयानवद ।
 ३२] दिव्यैः^{२३} सर्वरसैर्युक्तं दिव्यमोजनवस्त्रवद ॥ ३५ ॥ [३४
 उपकल्पितसर्वाङ्गं धौतनिर्मलभाजनम् ।
 ३३] फल्गुदिव्यासनं श्रीमदास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ ३६ ॥ [३५
 प्राविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा ।
 ३४] वेश्म तद्गन्धसम्पन्नं भरतः केकयीमुतः ॥ ३७ ॥ [३६
 अनुजगमुश्च ते^{२४} सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।
 ३५] बभूवुश्च मुदा युक्ता दृष्ट्वा वेश्मविधिं ततः ॥ ३८ ॥ [३७
 तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च ।
 ३६] भरतस्याभवद्युक्तमनुरूपं^{२५} च^{२६} मन्त्रिणाम् ॥३९॥ [३८
 आसनं पूरयामास रामायापि प्रणम्य सः ।
 ३७] बालव्यजनमादाय बीजयन् भरतस्तदा ॥ ४० ॥ [३९पू
 N] बीजावेत्वा ऽर्चयित्वा च न्यपीदत्परमासने । [३९उ
 पू३८] आनुपूर्वाङ्गिपेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ॥ ४१ ॥ [४०पू
 उ३८] ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशस्ता^{२७} च^{२८} निपेदतुः । [४०उ

२२ व-चतुश् । २३ कै-दिव्यैस् । व-दिव्य- । २४ व, म, ल-
 तं । २५ व-०मनुरूपश्च । २६ व-प्रशस्ताश्च । ल-प्रशदस्तुश्च ।

- पृ३९] ततः परमपातिध्यं^{२७} गन्धरूपरसान्वितम् ॥ ४२ ॥ [N
 उ३९] वसिष्ठपूर्वं काकुत्स्थः प्रतिजग्राह धर्मावित् । [N
 पू४०] ताश्च सर्वा मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः ॥३॥ [पू४१
 उ४०] उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् । [उ४१
 पू४१] तासामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ॥४४॥ [पू४२
 उ४१] रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादतः । [उ४२
 पू४२] ततश्चैव मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ॥४५॥ [पू४३
 उ४२] आजग्मुर्बहुसाहस्राः कुबेरप्रदिताः स्त्रियः । [पू४३
 पू४३] सुवर्णतारामातिमाः पद्मकिञ्जल्कसप्रभाः ॥४६॥^{२८} [पू४४
 याभिर्गृहीतः पुरुषो भवत्युत्तमचेतनः ।
 ४४] आसन् त्रिंशतिसाहस्राः स्त्रियो वै नन्दतादृनात् ॥४७॥ [४५
 नारदस्तुम्बुरुर्गोपः पर्वतः सूर्यमण्डलः ।
 ४५] एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥४८॥ [४६
 अलंबुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाऽथ वामना ।
 ४६] उपानृत्यन्त भरतं भरद्वाजस्य^{२९} शासनात् ॥४९॥ [४७
 यानि माल्यानि देवानां यानि चैत्ररथे बने ।
 ४७] प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य शासनात् ॥५०॥^{३०} [४८
 दिव्यगन्धरसास्तत्र शम्भुग्राहा^{३०} विभीतकाः ।
 N] अश्वत्था रक्तमालाश्च भरद्वाजनियोजिताः ॥५१॥ [४९
 रसालाश्चैव तालाश्च तिलकाश्चैव वंजुलाः ।
 N] प्रमृष्टास्तत्र संपेतुः ककुभाश्चैव^{३१} वामनाः ॥५२॥ [५०

२७ कै, म—०मातिष्ठं । २८ व, म, ल—आजग्मुर्बहुसाहस्रा-
 पद्मकिञ्जल्कसप्रभाः । सुवर्णताराप्रतिमाः कुबेरप्रदिताः [ल-प्रतिमा]
 स्त्रियः ॥ २९ म—भारद्वाजस्य । ०म, ल । ३० व, म, ल शस्य० ।
 ३१ व, म—ककुभश्चैव ।

शिशपाऽऽपलका जम्बस्तथान्याः कानने लताः ।

४८] मयदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमे^{३२} वसन् ॥६३॥ [५१

सुरां सुरापास्त्यपिवन् पायसं च बुभुक्षिताः ।

४९] मांसानि च महार्हाणि मक्ष्यं वै^{३३} यावदीप्सितम् ॥६४॥ [५२

आच्छादयन्तः स्नान्तश्च नदीतीरेषु बल्येषु ।

५०] अप्येकमेकं पुरुषं^{३४} प्रमदाः^{३४} पञ्च पञ्च वै ॥६५॥ [५३

संवाहयन्त्युपासीनाः शुभा रुचिरलोचनाः ।

५१] परिगृह्य तथाऽन्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥६६॥ [५४

इयान्भानजानुष्ठांस्तथैव सुरभीसुतान् ।

५२] इक्षुंश्च मधुरास्वादान् भोजयामासुरेव च ॥ ६७ ॥ [५५पू

इक्ष्वाकुवरयोधास्ते^{३५} चोदयन्तो महाबलाः ।

[५५उ

५३] नाश्वन्न्योऽश्वमङ्गासीन् ने गजं कुञ्जरग्रहः ॥ ६८ ॥ [५६पू

मत्तोन्मत्तसपाकीर्णा सैवमासीन्महा चमूः ।

[५६उ

५४] तर्पिताः सर्वकामैस्ते दिव्यचन्दनभूषिताः ॥ ६९ ॥ [५८पू

अप्सरोगणसंघुष्टाः^{३६} सैन्यो^{३७} वाच^{३७} उदैरयन् ।

[५८उ

५५] नैवायोध्यां गमिष्यामो गमिष्यामो न दण्डकम् ॥६०॥ [५९पू

कुशलं भरतस्यास्तु रायस्यास्तु तथा सुखम् ।

[५९उ

५६] इत्यबोचन्त योधास्ते हस्त्यभारोहबन्धकाः^{३८} ॥६१॥ [६०पू

N] अनायास्तं विधिं लब्ध्वा पुण्या^{३९} वाच उदैरयन् । [६०उ

संपद्वष्टाः मतिजगु नैरास्तमं सहस्रशः ।

५७] भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६२ ॥ [६१

३२ म—भारद्वा० । ३३ घ, म, ल—घा । ३४ घ, म, ल—प्रमदाः पुरुषे । ३५ ल—इक्ष्वाक्यवर० । ३६ घ—संघुष्टाः । ३७ म, ल—सैन्य- । घ—सैन्यवादा । ३८ ल—गन्धकाः । ३९ म, ल—पुण्य ।

ततो भुक्तिवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ।

५८] दिव्यानामय^{४०} भोगानामभवद् भक्षणे मतिः ॥६३॥ [६३]

ब्रह्मचारिगृहस्थाश्च वानप्रस्थाश्च सर्वशः ।

५९] बभूवुः सुभृशं वृक्षाः सर्वे चाहतवाससः ॥०६४॥ [६४]

कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोवाजिमृगपाक्षिणः ।०

६०] बभूवुः सुभृशं तत्र नानाविधगतिस्वराः ॥ ६५ ॥ [६५]

नाशुक्लवासास्तत्रासीत्^{४१} क्षुधितो मलिनोऽपि वा ।

६१] रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिदयाभवत् ॥६६॥ [६६]

बभूवुर्वनपार्श्वेषु हृदाः पायसकर्दमाः ।

६२] ताश्च कामवहा नद्यो द्रुमाश्चैव मधुश्च्युतः ॥ ६७ ॥ [६७]

वाप्यो मरेयपूर्णाश्च मिष्टमांसचयैर्हृताः ।

६३] प्रतप्तपिठिरैश्चैव मार्गमायूरतैश्चिरैः ॥ ६८ ॥ [७०]

आजैरथ च वाराहैर्मिष्टान्नवरसञ्चयैः ।

६४] फलैर्निर्व्यूढसम्बद्धैः^{४२} सूपैः पूषैश्च संस्कृतैः ॥ ६९ ॥ [६७]

दृश्यन्ते चान्नपूर्णानि सुशुभानि च तत्र वै ।

६५] पात्रीणां^{४३} च सहस्राणि शातकौभान्यनेकशः ॥७०॥ [७१]

स्थाल्यःकुम्भाः कलशश्च^{४४} दध्नः पूर्णाः^{४५} सुसंस्कृताः^{४६} ।

६६] गौरसस्य च तक्रस्य कपित्थसमगन्धिनः ॥ ७१ ॥ [७२]

हृदाः पूर्णान्नशालाश्च^{४७} दध्नः श्वेतस्य चापरे ।

६७] बभूवुः पयसश्चापि शर्करायाश्च^०सञ्चयाः^० ॥ ७२ ॥ [७३]

कल्कचूर्णकपायांश्च वासांसि विविधानि च ।०

६८] ददुर्मोज्य रसांश्चापि^०तीर्थेषु सरितां वराः ॥ ७३ ॥—[७४—

। ४० य, म, ल—८मपि० । ०म । ४१ के—स शुक्ल^० ।

४२ के, ल—०निर्व्यूढ । ४३ य—पात्राणां । ४४ य—कलशश्च ।

४५ य, म, ल—पूर्णाश्च संस्कृताः ४६ य—पूर्णाश्च शालाश्च ।

श्लक्ष्णानंशुमतरचैव दन्तधावनसञ्चयान् ।

६९] श्लक्ष्णचन्दनकल्काश्च^{४९} समुद्रेषु च तिष्ठतः ॥ ७४ ॥ [७५

दर्पणा परिमृष्टाश्च^{५०} माल्यानि विविधानि च ।

७०] पादुकोपनिहश्चैव युग्यानि च सहस्रशः । ७५ ॥ ७५ ॥ [७६

अञ्जन्यः केकतोः कूर्चा [ः] शस्त्राणि विविधानि च ।

७१] तनुत्राणि विचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७६ ॥ ७७ [७७

प्रतिपानहृदाः पूर्णाः खरोष्ट्रगजवाजिनाम्^{५१} ।

७२] अवगाथाः सृतीर्याश्च हृदाः सोत्पलपुष्कराः^{५२} ॥ ७७ ॥ [७८

नीलवैडूर्यवर्णाश्च मृष्टानावाससञ्चयान्^{५३} ।

७३] निवासार्थं पशूनां च ददृशुस्तत्र तत्र ह ॥ ७८ ॥ [७९

व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्रकल्पं^{५४} तददृशुस्तत्र^{५५} ।

७४] दृष्ट्वाऽऽतिथ्यं कृतं तादृग् भरतस्य महार्पणा ॥ ७९ ॥ [८०

इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ॥

७५] भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत^{५६} ॥ ८० ॥ [८१

प्रतिजग्मुश्च तां नार्यो गन्धर्वाश्च यथागतम् ।

७६] भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८१ ॥ [८२

तथैव मत्ता मदिरोत्कटजराम्

तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः ।

तथैव दिव्या विविधोत्तमस्रजः

७७] पृथक् प्रकीर्णा मनुजैः प्रमार्दिताः ॥ ८२ ॥ [८३

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे भरद्वाजातिथ्यं

नाम सर्गः ॥ [१०४] ॥

४९ म—कल्पाश्च ।

ब—कल्काश्च ।

४८ म—परिमृष्टाश्च ।

म, ल ० ।

म, ल ० ।

४९ म—खरोष्ट्रगज० ।

५० म—सोत्पल० ।

५१ ल—स्रष्टा० ।

ब—०नावस० ।

५२ म—०कल्पांतमस्र० ।

५३ ल, म—व्यतिवर्तत ।

[वं-१०१]=[पञ्चोत्तरशततमः सर्गः]=[दा-६२]

रजनीं तामुपित्वाऽथ भरतः सपरिच्छदः ।

१] कृतातिथ्यं भरद्वाजं कन्ये^१ऽभ्येत्याभ्यवादयत् ॥१॥ [१]

तमृषिः पुरुषव्याघ्रं संप्रेक्ष्य प्राञ्जलिं स्थितम् ।

२] हुताग्निहोत्रो^२ भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥२॥ [२]

कश्चित्^३ पुत्र सुखेनेयं तवाद्य रजनीं गता ।

३] समग्रभोजनं कच्चिदातिथ्यं शंस मेऽनघ ॥३॥ [३]

तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।

४] आश्रमादनतिक्रान्तमृषिमुचमतेजसम् ॥४॥ [४]

सुखोपितोऽस्मि भगवन् समन्त्रिवलवाहनः ।

५] तर्पितः^४ सर्वकामैश्च भगवन् सर्वशस्त्वया ॥५॥ [५]

अपेतक्लेशसन्तापाः सुभिक्षाः सुप्रतिष्ठिताः ।

६] अपि प्रेष्यानुपादाय सुखिनः स्म सुखोपिताः^५ ॥६॥ [६]

आमन्त्रये त्वां भगवन् मामनुज्ञातुमर्हसि^६ ।

७] भ्रातृस्समीपं यास्यामि शुभेनेक्षस्व चक्षुषा ॥७॥ [७]

आश्रमं तस्य धर्मज्ञ राघवस्य महात्मनः ।

८] आचक्ष्व केन मार्गेण गच्छेयं भगवन्नहम् ॥८॥ [८]

योजनै कतिभिश्चैव कस्मिन् देशे स आश्रमः ।

९] ससीतालक्ष्मणसखो धर्मात्मा यत्र वर्तते^७ ॥९॥ [९]

१ ब—कालेभ्येत्या० ।

म—कालेभ्योभ्या० ।

२ घ, ल—हुत्वाग्निहोत्र ।

३ ब, ल, म—कश्चित् ।

४ घ—तर्पिताः ।

५ ल—ससुखोपिताः ।

६ ल—०मर्हति ।

७ ब, ल, म—तिष्ठति ।

इति पृष्टस्तदा तेन भरतेन महात्मना ।

१०] ततः स भरतं धीमान् महर्षिरिदमब्रवीत् ॥१०॥ [६

भरतार्द्धवृत्तीयेषु योजनेष्वजनं वने ।

११] चित्रकूटो गिरिस्तात रम्यो निर्जनकाननः ॥११॥ [१०

उत्तरं पार्ष्वपाथित्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।

१२] पुष्पिनद्रुपसंख्यया नानापक्षिनिषेविता ॥१२॥ [११

तामन्तरा च सगतिं चित्रकूटं च पर्वतम् ।

१३] ततः पर्णकूर्तिं तत्र दृष्ट्वाऽसि त्वं सुमंत्रताम् ॥१३॥ [१२

५] बान्मीकराश्रये दिव्यं महर्षेस्तत्र राघवः ।

१४पू] कृत्वाऽऽश्रमपदं रम्यमेकान्ने सहलक्ष्मणः ॥१४॥ [५

१४उ] सीतया भार्यया सार्द्धं वसतीति यया श्रुतम् । [५

१५पू] दक्षिणेनैव मार्गेण दक्षिणाशापदक्षिणा ॥१५॥ [१३पू

१५उ] गजबान्गिराकीर्णा वाहिनी ॥ यातु राघव । [१३उ

१६पू] प्रपाणमिति च श्रुत्वा भरद्वाजस्य वै तदा ॥१६॥ [१४उ

१७उ] कौसल्या प्रतिनग्राह कराम्यां चरणानुभौ ।

१८पू] असमृद्धेन कामेन सर्वलोकेषु गहिता ॥१७॥ [१६

१८उ] कैकेयी चापि जग्राह महर्षेश्वरणीं सदा । ७

१९पू] प्रदक्षिणं समागम्य ॥ भगवन्तं महाप्रुनिम् ॥१८॥ [१७

५ ब--निर्जरं ।

५ ब, ल-सगतिं ।

१० ल-सुखं वृताम् ।

११ ल-वाहिनीयाच ।

म-० ।

१२ य, म ल-ममासाच ।

- १६७] सुमित्रा भरताभ्यासे तस्यौ हृदि समाकुला । [N
 २०पू] ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः ॥१६॥ [१८७
 २०७] विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातुर्णा तिसृणा तव ।
 २१पू] एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥२०॥ [१६
 २१७] उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यमिदं वचनकोविदः ।
 २२पू] यामिमां भगवन् दीनां शोकोपहतचेतसाम्^{१३} ॥२१॥ [२०
 २२७] स्थितां साश्रुमुखीं^{१४} साध्वीं देवतामिव पश्यसि ।
 २३पू] एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥२२॥ [२१
 २३७] कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्दथा ।
 २४पू] अस्या वामशुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः ॥२२॥ [२३
 २४७] कर्णिकारस्य शाखेव शोर्णपर्णा वनान्तरे । [२३७
 २५पू] एतस्यास्तौ सुतौ ब्रह्मन् कुमारौ देवरूपिणौ ॥२४॥ [२४पू
 २५७] उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ । [२४७
 २६पू] पश्याम्युद्विग्नहृदयामप्रहृष्टमुखीं स्थिताम् ॥ २५ ॥ [N
 २६७] सुमित्रा जन्तुमेतां लक्ष्मणस्योपधारय । [N
 २७पू] यस्याः कृते नरव्याघ्रौ वनवासमितो गतौ ॥२६॥ [२५पू
 २७७] राजपुत्रौ नरेन्द्रश्च स्वर्गं दशरथो गतः । [२५७
 २८पू] ऐश्वर्यकामां^{१५} कैकेयीमनार्योपतिघातिनीम् । २७॥ [२६७
 २८७] ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां कुलपांसुनीम् । ० [२७पू
 २९पू] सैषा तिष्ठति कैकेयी नृशंसा पापनिश्चया ॥२८॥ [N

१३ कै—चेतसं ।

१४ व म, ल—आश्रुमुखी ।

१५ म—ऐश्वर्यकामा कैकेयी नृशंस
 पापनिश्चया इतिपाठः ।
 म—०

- २६उ] अतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः । [२७उ
 ३०पू] इत्युक्त्वा स नरव्याघ्रो वाष्पगद्गदया गिरा २६॥ [२८ पू
 ३०उ] निशरवास सुताम्राक्षः क्रुद्धो वनगजो यया । [२८उ
 ३१पू] भरद्वाजो महर्षिस्तु ब्रुवाणं भरतं तथा ॥३०॥ [२९पू
 ३१उ] प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् । [२९उ
 ३२पू] न दोषेणावमन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ॥३१॥ [३०पू
 ३२उ] राममब्राजतं ह्येतत् सुखोदकं^{१६} भविष्यति । [३०उ
 ३३पू] अभिवाद्य तु संसिद्धं कृत्वा चाभिपदक्षिणम् ॥३२॥ [३२पू
 ३३उ] आमन्त्र्य^{१७} भरतः सैन्यं युज्यतामित्यचोदयत् । [३२उ
 ३४पू] ततोवाजिरयान्युक्तान्^{१८} दिव्यहोमपरिष्कृतान् ॥३३॥ [३३पू
 ३४उ] अध्यारोहत् प्रयाणार्थं बहून् बहुविधो जतः । [३३उ
 ३५पू] गजयोधा गजार्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ॥३४॥ [३४पू
 ३५उ] जीमूता इव चर्मन्ते संहृष्टाः संमतस्थिरैः । [३४उ
 ३६पू] विविधान्यय यानानि दृहन्ति च लघूनि च ॥३५॥ [३५पू
 ३६उ] मययुः स्म^{१९} महार्हाणि पदस्थाश्च पदावयः । [३५उ
 ३७पू] अथ यानप्रवेकैस्ताः कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः ॥३६॥ [३६पू
 ३७उ] रामदर्शनकाक्षिण्यः^{२०} मययुर्मदितास्तदा । [३६उ
 ३८पू] स चापि तरुणार्कामां सुयुक्तां^{२१} शिविकां शुभाम् ॥३७॥ [३७पू

१६ म-सुखोदक ।

१७ ल-अमन्त्र ।

म-आमन्त्र्य ।

१८ व-० रंघाद्यु० ।

१९ व, म, ल-०युः सुमहा० ।

२० ल-काक्षिण्य ।

म-काक्षिन्या ।

२१ व-सुमतां ।

३८३] आस्थाय प्रयेयौ धीमान् भरतः सपरिच्छदः । [३७३]

४०५] सा^{२२} प्रयाता बभौ सेना गजवाजिसमाकुला ॥३८॥ [३८५]

४०७] दक्षिणं दिशमास्थाय महामेघ इवोत्थित^{२३} । [३८७]

३८५] सुमन्त्रश्चानुयात्रेण^{२४} सहित^{२५} सपताकिना^{२६} ॥३९॥ [N]

३८७] सज्जवारणयन्त्रेण^{२७} वीरो भरतमन्वगात् [४]

४१५] वनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः ॥४०॥

४१] अगांधामीनकलिलां^{२८} यमुनामतरब्जदीम् । ४१ ॥ [N]

सा संप्रहृष्टद्विपवाजियोधा

वित्रासयन्ती मृगपक्षिसङ्घान्^{२९} ।

महावनं तत् परिगाहमाना

४२] नरेन्द्रपुत्रस्य रराज सेना ॥ ४२ ॥ [४०]

इत्यार्षे रामायणे अघोध्याकाण्डे भरतानुयान^{३०}

नाम सर्गः ॥ [१०५] ॥

२२ ल. म—स ।

२३ ब—इवोत्थितम् ।

२४ म—समन्त्र ।

२५ म—सहिता सा ।

२६ ब, म—पताकिनी ।

२७ म—०वायन० ।

२८ म—०मेन० ।

२९ म—संगान् ।

३० ब—भरतान्वयानं ।

म—भरतान्वयानं ।

[चं-१०२]=[पट्टत्तरशततमः सर्गः]=[दा-६३]

तया महत्या बाहिन्या^१ ध्वजिन्या चनवासिनः ।

१] अर्दिता यूथपास्तत्र सयूथा विपदुद्रुवुः ॥ १ ॥ [१

श्रुताः^२ पृषतसंघाश्च रुखश्च समन्ततः ।

२] दृश्यन्ते वनराजीषु^३ पर्वतेषु नदीषु च ॥ २ ॥ [२

स संमतस्ये धर्मात्मा धीमान् दशरथात्मजः ।

३] वृतो योयैर्महावीरैः शब्दबालाघवेधिभिः ॥ ३ ॥ [३

भरतस्तु महामाज्ञो भ्रातृदर्शनकाक्षया ।

४] मृगव्यालानुचरितं प्रविवेश महद्गुणम्^४ ॥४॥ [N

सागरौघनिषा सेना भरतस्यानुगामिनी ।

५] महीं संच्छादयामास प्राहृषि यामिवाम्बुदः ॥५॥ [४

‘तुरगोघैरवतता’ वारणैश्चाचलोपमैः ।

६] अनालक्षया चिरं कालं तस्मिन् देशे बभूव सा ॥६॥ [५

स गत्वा^५ दूरमध्वानमपरिथान्तवाहनः ।

७] उवाच भरतो धीमान् शत्रुघ्नं शिष्टसंमतम् ॥ ७ ॥ [६

यादृशं लक्ष्यते रूपं यादृशं च श्रुतं मया ।

८] व्यक्तं माप्नोऽस्मि तं देशं भरद्वाजो यथाऽज्वीत् ॥८॥[७

अयं गिरिशिखरकूट इयं मन्दाकिनी नदी ।

१ य, म, ल-बाहिन्या ।

२ य-श्रुताः ।

म-वृताः ।

३ म-वनराज्येषु ।

४ म महाधुनम् ।

५ य, ल, म-तुरगोघैः ।

६ य-०रघवतती ।

७ म-गता ।

- ६] एतत् प्रकाशते दूरानीलमेघनिभं वनम् ॥ ६ ॥ [८
 गिरेस्सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ।
 १०] वारणौरवमृचन्ते^१ मामकैः पर्वतोपमैः^२ ॥ १० ॥ [६
 मुञ्चन्ति कुसुमं चित्रं नगाः पर्वतसानुषु^३ ।
 ११] नीला इवातपापाये^४ तोयं जलदराशयः ॥ ११ ॥ [१०
 एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रधाविताः ।
 १२] वायुमनुजाः^५ शरदि मेघराज्ये^६ इवांबरे ॥ १२ ॥ [१२
 किन्नराचरितं चेमं पश्ये शत्रुघ्न पर्वतम् ।
 १३] हयैर्मदीयैराकीर्णं सागरं मकरैरिव ॥ १३ ॥ [११
 कुर्वन्ति कुसुमापीत्वा^७ शिरसि सुरभीरुषि^८ ।
 १४] मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्यास्सुयोधिनः^९ ॥ १४ ॥ [१३
 निष्कूजमिव भातीदं वनं घोरमदर्शनम् ।
 १५] अयोध्येव जनाकीर्णं संप्रति प्रतिभाति मे । १५ ॥ [१४
 सुरोद्धूता रेणुराजी दिवमावृत्य तिष्ठति ।
 १६] तं बहस्यनिलः शीघ्रः कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १६ ॥ [१५
 स्यन्दनांस्सुरगोपेतान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ।

८ ल-० रेव दृश्यते ।

९-रेव० ।

म यद्यमृचयते ।

६ म-मामुषः ।

१० ल-इवातपापाये ।

११ य प्रणुन्ताः ।

१२ ल मेघराजा ।

१३ ल सुपपो कोडा ।

य कुसुमापीडा ।

म-कुसुमैः पीडा ।

४ य - दाक्षिणात्याः ।

म - दाक्षिणाभ्यास योधिनः

- १७] एतान् संपततः परय शीघ्रं "शत्रुघ्न" "कानने" ॥१७॥ [१६
 एतान् वित्रासितान् परय घर्हिणः प्रियदर्शनान् ।^(१) [१७पू
 १८] मनोहरा ये भान्ति कुसुमैश्चित्रिता इव ॥१८॥ [१८उ
 मृगा मृगीभिस्सहिता बहवः पृष्टतो वने । [१८पू
 १९] एते चाध्यासते शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥१९॥ [१९उ
 अतिमात्रमयं देशो मनोहः प्रतिपाति मे ।
 २०] तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥२०॥ [२०
 साधु सैन्याः प्रतिप्लुतां विचिन्वन्तु च काननम् ।
 २१] यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ परयेयं तद्विधीयताम् ॥२१॥ [२०
 भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषारशस्त्रपाणयः ।
 २२] विविशुस्तद्वनं धीरा धूमं च ददशुस्तदा ॥२२॥ [२१
 ते तदालोक्य धूमाग्रमृचुर्भरतमीश्वरम् ।
 २३] नामात्रैव^{१५} भवत्यग्निर्नमत्रैव रायवः ॥२३॥ [२२
 अथ वा तौ नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबली ।
 २४] अन्येऽप्यनुभविष्यन्ति तापसा वनगोचराः^{१६} ॥२४॥ [२३
 तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां भरतः साधुसंमतः ।^{१०}
 २५] सैन्यानुवाच सर्वास्तानमित्रबलमर्दनः ॥२५॥ [२४
 यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमन्यतः ।
 २६] अहमेको गमिष्यामि सुमन्त्रो वृष्णिरेव च ॥२६॥ [२५

१५ ल-घर्हिणः प्रियदर्शिनः ।

ल-नमनुष्यो ।

ल-०

१७ व, ल, म-यनवासितः ।

१६ व, म-नामनुष्ये ।

व, ल, म-० ।

एवमुक्त्वा ततः सेनां स प्रतस्थे महाबलः ।

२७] भरतो यत्र धूमाग्रं दृष्टं^{१८} तत्र समादधत् ॥२७॥ [२६

व्यवस्थिता सा महती तदा चमू-

निरीक्ष्य दूरादनुधूममग्रतः ।

बभूव हृष्टा पुनरेव भारती

२८] निशम्य रामस्य समागमं तदा ॥२८॥ [२७

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे^{१९}

रामाश्रमदर्शनं नाम सर्गः ॥[१०६]॥

[वं-१०३]=सप्तोत्तरशततमः सर्गः] [दा-९४]

दीर्घकालोपितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवनप्रियः ।

१] वैदेह्याश्च प्रियं कुर्वन् स्वं च चित्तं विनोदयन् ॥१॥ [१]

दर्शयश्चित्रकूटं च रमणीयं शिवं प्रियम् ।

२] उवाच रामो वैदेहीं शचीमिव पुरन्दरः ॥२॥ [२]

न राज्याद् अंशं सीते न सुहृद्भिर्विवासनम् ।

३] मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिदं वनम् ॥३॥ [३]

परयेममचलं सीते नानाद्विजगणावृतम् ।

४] शिखरैः खमिवाविद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥४॥ [४]

केचिद् रजतसङ्काशाः केचित् क्षतजसम्भिभाः ।

५] केचिदर्ककराभाश्च केचित् कनकसम्भिभाः ।

६] विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य शतशरच्च विभूषिताः ॥५॥ [६]

शाखाभृगभृगद्वीपितरक्षुगणसेवितैः ।

७] सान्नुभिर्भात्ययं शैलो नानावृक्षोपशोभितः ॥ ६ ॥ [७]

आभ्रजम्बसनैरोध्रैः पिपालैः ककुभैर्यवैः ।

८] अक्षोटमव्यपनसैर्विन्वतिन्दुकबेणुभिः ॥७॥ [८]

कार्श्र्मर्यरिष्टवरणैर्मधूर्कैस्तिलकैस्तथा ।

९] षडर्यामलकैर्नापैर्वैत्रचन्दनबीजकैः ॥८॥ [९]

पुष्पवद्भिः फलोपेतैरद्वायावद्भिर्मनोरमैः ।

१०] पवमादिभिरध्यास्तः त्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥९॥ [१०]

शैलप्रस्थेषु रम्येषु परयैतान् देवरूपिणः ।

१ ल-विनोदयत् ।

२ म-राज्यसंशनं ।

३ ल-० द्रवतसम्भिभाः ।

४ म-० वरक० ।

५ ब, ल-कश्मीर्य० ।

म-कश्मीर्य० ।

६ ब, ल, म-पुष्पा० ।

- ११] किन्नरान्^७ द्वन्द्वशो^८ भद्रे रममाणान्^९ मनस्विनः ॥१०॥ [११]
 शाखावशक्तखट्वांश्च प्रवराण्यं वराणि च ।
- १२] पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान् मनोरमान् ॥११॥ [१२]
 जलप्रपातैर्बहुभिरुद्देशैश्च क्वचित् क्वचित् ।
- १३] स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥१२॥ [१३]
 गुहाभ्यः सुरभिर्गधो नाना पुष्पगुणान्वितः ।
- १४] घ्राणतर्पण उद्भूतः कं नरं न महर्षयेत् ॥१३॥ [१४]
 यद्यहं शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिन्दिते ।
- १५] लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रथक्ष्यति ॥१४॥ [१५]
 नाना पुष्पफले रम्ये नाना द्विजगणायुते ।
- १६] विचित्रशिखिरे ह्यस्मिन्कृतवासोस्मि भामिनि ॥१५॥ [१६]
 अनेन वनवासेन मया प्राप्तं महत्फलम् ।
- १७] अनृणत्वं पितुर्धर्माद्भरतस्य प्रियं तथा ॥१६॥ [१७]
 वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह ॥
- १८] पश्यंती विविधान्भावान्^{१०} मनोवाक्यसंयतान् ॥१७॥ [१८]
 इदमेवामृतं प्राहुः सीते राजर्षयः परे^{११} ।
- १९] वनमेव तपोर्याय माप्ता मे प्रपितामहाः ॥१८॥ [१९]
 शिलाः शैलस्य राजन्ते विशालाः शतशास्त्रिणः ।
- २०] बहुधा बहुभिर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥१९॥ [२०]
 मृकैर्भात्यचलेन्द्रोयं हुताशनशिखाग्रमैः^{१२} ।

७ म-किन्नरान्स्वम्स्व० ।

८ म-रममाणाः ।

९ ब, ल, म-कणान्वि० ।

१० म-विविधा भाषा ।

११ म-पुरे ।

१२ म-०शास्त्रिणैः ।

२१] ओपध्यथ^{१५} प्रभालत्वा भ्राजमानाः सहस्रशः ॥२०॥ [२१

केचिद्वेशममा देशाः केचिदुद्यानसंस्थिताः ।

२२] केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २१॥ [२२

भित्त्वेव धरणीं भाति चित्रकूटस्समुच्छ्रितः ।

२३] चित्रकूटस्सुकूटोयं गुहाकैः^{१६} सेवितरिशयैः ॥२२॥ [२३

कुन्दपुष्पागवहुलभूर्जपत्रपरिच्छदान् ।

२४] कामिनां संस्तरान्पर्य काशेयानिव भामिनि ॥२३॥ [२४

सृदिताश्चापविद्धाश्च भान्त्येताः कूलसंगताः^{१७} ।

N] तथा भान्ति लतारचेमा वृक्षेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥२४॥ [N

२५] कानने^{१८} वनिते पर्य फलानि विविधानि च ॥२४॥ [२५

वस्वोरुसारां नलिनीं परपैताश्चोत्तरान्कुरुन् ।

२६] पर्वते चित्रकूटस्मिन्न[न्नि]भ्यभूतगणाश्रये ॥२६॥ [२६

इमं हि फालं विहरन्विरानने

त्वया स ह्येन च लक्ष्मणेन ह ।

रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनी

२७] गिरिस्थितोऽहं नियमे पितुः स्थितः ॥ २७ ॥ [२७

इत्यार्षं रामाधणे अयोध्याकाण्डे चित्रकूटवर्णने

नाम सर्गः ॥ [१७७]

[वं-१०४] = [अष्टोत्तरशततमः सर्गः] = [दा-६५]

अथ शैलाद् विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ।

१] अदर्शयच्छुचिजलां रामो मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥ [१]

अब्रवीच्च वरारोहां चारुवक्त्रनिभाननाम् ।

२] विदेहराजतनयां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥ [२]

विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।

३] कुमुदोत्करसंच्छन्नां^१ पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥ [३]

नाना वृक्षैस्तीररुहैः संवृतां फलपुष्पदैः ।

४] राजन्तीं^२ राजराजस्य नलिनीमिव सर्वशः ॥ ४ ॥ [४]

मृगयूथानुपीतानि^३ कलुषाम्भांसि सम्पति ।

५] तीर्थानि रमणीयानि प्रीतिं सञ्जनयन्ति मे ॥ ५ ॥ [५]

जटाजिनधरा^४ सिद्धा वल्कलाजिनवाससः^५ ।

६] ऋपयोऽप्यवगाहन्ते कन्ये^६ मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ६ ॥ [६]

आदित्यमुपतिष्ठन्ति नियता ह्यूर्ध्वबाहवः ।

७] इमे परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥ [७]

मारुतोद्भूतशिखराः पतन्त इव पर्वते^७ ।

८] पादपाः पुष्पवर्षेण किरन्त्येते च मेदिनीम् ॥ ८ ॥ [८]

आधूतान् वायुना पश्य समन्तात् पुष्पसञ्चयान् ।

९] दोधूयमानानपरान् महत्तानिव पर्वते^८ ॥ ९ ॥ [९]

१ घ, म, ल - चारुचन्द्र० ।

२ घ, ल, म - कुसुमोत्कर० ।

३ ब - राजन्ते ।

४ ल - यूथान्वर्षी० ।

५ म - जटाजिन० ।

६ म - वल्कल० ।

७ ल - काले ।

८ घ, ल - पर्वताः ।

म - पर्वतः ।

९ ब, म - पर्वतान् ।

कचिन्मणिनिभापेनां कचित् पुलिनशालिनीम्^{१०} ।

१०] कचिज्जनपदाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥१०॥ [६

एते हि वल्गुवचसः स्वकानाद्वयते द्विजाः ।

११] अवरोहन्ति कल्याणि विकूजन्तः^{११} शुभा गिरः ॥११॥ [११

दर्शनाच्चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च^{१२} सर्वशः ।

१२] अधिकं पुरवासेन मन्ये च तव दर्शनात् ॥ १२ ॥ [१२

विधूतकल्मषैः^{१३} सिद्धैस्तपोधनसमन्वितैः ।

१३] नित्यवित्तोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३ ॥ [१३

यथावच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीं नदीम् ।

१४] मसन्नां सुवर्हां नित्यतरङ्गां हृदभूषणाम् ॥ १४ ॥ [१४

जनैरिव नगैः पूर्णमयोध्यामिव सर्वतः ।

१५] पश्यस्युत्फेनेतां^{१४} नित्यं सरयूमतिर्मां नदीम् ॥१५॥ [१५

लक्ष्मणश्चापि धर्मात्मा मन्निदेशे^{१५} व्यवस्थितः ।

१६] त्वां चान्द्रकूला वैदेहि प्रीतिं वर्द्धयसीव मे ॥ १६ ॥ [१६

फलमूलानि भुञ्जानां^{१६} सलिलानि च भामिनि ।

१७] पाणिभ्यां पद्मपत्राभ्यां^{१७} विगाहस्व सरिद्वराम्^{१८} ॥१७॥ [१७]

म—पर्वता ।

ल—०स्युत्फेनितां ।

१० ल—०शालिनीम् ।

१५ ल, म—सन्निदेशे ।

११ ल—विकूजन्त ।

१६ म—भुञ्जानं ।

१२ म—मन्दाकिन्या च ।

१७ म—०पत्राक्षं ।

१३ ल—०मपैः ।

१८ म—०द्वरम् ।

१४ च, म—०स्युत्फेनितां ।

उपस्पृशंस्त्रिपवणं^{११} मांसमूलफलाशनः^{१२} ।

१८] नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयामि त्वया सह ॥१८॥ [१७

इमां हि पश्यन् मृगयूयलोलिताम्^{१३}

निपीततोयां गजसिंहवानरैः ।

सुपुष्पितैस्तीररुहैरलङ्कृतां^{१४}

१९] न सोऽस्ति योऽस्यां न गतक्रमो भवेत् ॥१९॥ [१८

इत्येव रामो बहुसङ्गतं वचः

प्रियाद्वितीयः^{१५} सरितं प्रति^{१६} ब्रुवन् ।

वचार रम्यां नयनाञ्जनप्रभं

२०] स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ २० ॥ [१९

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे मन्दाकिनी-

वर्णनं नाम सर्गः ॥ [१०८] ॥

१६ म—०ल्लिसवनं ।

२० ल—०फलाशना ।

२१ ब, ल, म—०लोहितां ।

२१ ल—०पुष्पितैः ।

२३ ब—प्रियाद्वितीया ।

२४ ब—सरितमिति ।

[वं-१०५] = [नवोत्तराशततमः सर्गः] = [दा-प्रक्षिप्त]

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम् ।

१] पुत्र्या^१ जनकराजस्य दर्शयित्वा न्यवर्त्तत ॥ १ ॥

स तथा तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघव ।

२] ददर्श कन्दरं रम्यं शिलाधातुसमाचितम् ॥ २ ॥

मुखमदैश्च^२ तरुभिः^२ पुष्पभारावलम्बिभिः^३ ।

३] संवृतं सरहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम् । ३ ॥

तद्दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनो दृष्टिहरं वनम् ।

४] उवाच राघवः सीता वनदर्शनविस्पिताम् ॥ ४ ॥

वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन् गिरिकन्दरे ।

५] परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहास्पताम् ॥ ५ ॥

त्वदर्थमिव^४ विन्यस्तः शिलायां मुखसंस्तरः ।

६] यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैर्विनष्ट^५ इव वेशरैः ॥ ६ ॥

राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिमुन्दरी ।

७] उवाच प्रणयात् लिङ्गमिदं श्लक्ष्णतरं वचः ॥ ७ ॥

अवश्यकार्यं वचनं तव^६ मे^६ रघुनन्दन ।

८] भूतलं चैवं पश्यामि एवं पुष्पितकाननम् ॥ ८ ॥

एवमुक्ते तथा तस्मिन्नुपविष्टः शिलातले ।

९] सह पत्न्या विशालाक्ष्या वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

गजदन्ताचितान्^७ वृक्षान् पश्य निर्यासवर्षिणः ।

१०] भल्लिकाविरुतैर्दीर्घै^८ रुदन्तीव समन्ततः ॥ १० ॥

१ ल-प्रत्या ।

२ य, पुस्तके चेत्य-मुखैश्च तरुभिः ।

पुष्पफलमा० ।

३ ल, म-०र्धमिह ।

४ य, ल, म-विश्रष्ट ।

५ ल-तवैय ।

६ म-०र्दितान् ।

७ य ल-मिल्लिका ।

पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्र पुत्रेति भाषते ।

११] मधुरां करुणां वाचं पुरेव^१ जननी मम ॥ ११ ॥

विहङ्गो^२ भृङ्गराजोऽयं सालस्कन्धमुपाश्रितः^३ ।

१२] सङ्गीतमिव कुर्वाणः कोकिलां चानुकूजति ॥ १२ ॥

अयं च बालकः शंके कोकिलानां विहङ्गमः ।

१३] असम्बद्धमसम्बद्धं तथा ह्येष प्रभाषते ॥ १३ ॥

एषा कुसुमितं चूतं पुष्पभारानता लता ।

१४] दृश्यते^४ मामिवात्यर्थं यथा देवि त्वमाश्रिता ॥ १४ ॥

एवमुक्ता प्रियस्याङ्गं मैथिली प्रियभाषिणी ।

१५] भूयस्तथाऽनवद्याङ्गी समारोहत भामिनी ॥ १५ ॥

विवर्त्तमाना चोत्सङ्गे सीता सुरसुतोपमा ।

१६] हर्षयामास रामस्य हृदयं प्रियदर्शना ॥ १६ ॥

स निघृष्याङ्गुलिं रामो गिरौ धौतमनःशिले ।

१७] चकार तिलकं पत्न्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १७ ॥

बालार्कसमवर्णेन तेन सा गिरिधातुना ।

१८] ललाटे विनिष्ठितेन सूचयन्ती निशाऽऽगमम् ॥ १८ ॥

N] मुखचन्द्रस्तु वैदेह्या रक्तेन गिरिधातुना । ०

अङ्कितस्सन्ध्यया पूर्णो निशाकर इवावधौ ॥ १९ ॥

N] समनःशिलातिलकं वक्त्रं पङ्कजसन्निभम् ।

N] रक्तोत्पलविशालाक्षं पुण्डरीकमिवावधौ ॥ २० ॥

८ ब, ल-पुरीच ।

९ ल-विहङ्गे ।

१० ल, म-०स्कन्ध ।

१० कै-०मुपाश्रितः ।

११ व-पश्यते ।

म ० ।

केसरस्य तु पुष्पाणि करेणामृष्य राघवः ।

१६] अलकान्^{१२} पूरयामास मैथिन्याः प्रीतिमावहन् ॥२१॥

अभिगम्य तथा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ।

२०] अन्वीयमानो वैदेहा^{१३} देशमन्यं जगाम सः ॥२२॥

विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपम् ।

२१] वने बहुमृगाकीर्णे सा भयाद् राममाश्रिता ॥ २३ ॥

रामस्तामपि बाहुभ्यां परिरभ्य^{१४} महाभुजः ।

२२] सान्त्वयामास वामोरुमधिलक्ष्य स वानरम् ॥ २४ ॥

मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽयं वक्तुमिह ।

२३] समदृश्यत सङ्क्रान्तो रामस्य विपुलौजसः^{१५} ॥ २५ ॥

प्रजहास तदा सीता गते वानरयूथये ।

२४] दृष्ट्वा भर्त्तरि सङ्क्रान्तं^{१६} तिलकं सपनःशिलम्^{१७} ॥ २६ ॥

अपश्यद्य वैदेही वने तस्मिन् मनोहरम् ।

२५] अविदूरादशोकानां प्रदीप्तमिव काननम् ॥ २७ ॥

दृष्ट्वा च सात्रवीद् राममशोककुमुपार्थिनी ।

२६] सार्धं तदभिगच्छावो वनमिच्छाकुनन्दन ॥ २८ ॥

तस्याः प्रियार्थं रामस्तु देव्या दिव्यान्तरूपया^{१८} ।

२७] सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनम् ॥२६॥

तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा ।

२८] गिरिपुञ्जा पिनाकीव सह ह्रैमवतं वनम् ॥ ३० ॥

१२ ल-अलंकां ।

१३ म-वैदेही ।

१४ म-परिरत्य ।

१५ ल-विपुलो ।

१६ म-सङ्क्रान्तो ।

१७ य-शिलाम् ।

१८ य-दिव्यान्तरूपया ।

तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः^{१९} ।

२६] समलञ्चक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ ॥ ३१ ॥

आवद्धवनमालौ द्वौ कृतापीडावतंसकौ ।

३०] भार्यापती तावचलं शोभयाञ्चक्रतुस्तदा ॥ ३२ ॥

एवं स विविधान् देशान् दर्शयित्वा प्रिया प्रियः ।

३१] आजगामाश्रमपदं सुसंमृष्टमलङ्कृतम् ॥ ३३ ॥

प्रत्युज्जगाम संक्रान्तो^{२०} लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ।

३२] दर्शयन् विविधं कर्म सौमित्रिः स्वकृतं^{२१} तदा ॥ ३४ ॥

शुद्धबाणहर्तास्तत्र मेध्यान् कृष्णमृगान् दश ।

३३] राशीकृतान् पुष्टमांसानन्यास्त्यक्त्वा च काँश्चन ॥ ३५ ॥

त [द्व] दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेभ्राताप्रीतोऽभवत्तदा ।

३४] क्रियन्तां वलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ॥ ३६ ॥

अग्रं प्रदाय भूतेभ्यः सीताऽथ वरवर्णिनी ।

३५] तयोरप्यददद् भ्रात्रोर्मेध्यं मांसं च सम्भृतम् ॥ ३७ ॥

तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ।

३६] विधिवज्जानकी साऽथ चक्रे स्वा^{२२} प्राणधारणाम्^{२३} ॥ ३८ ॥

शिष्टं मांसं निकृत्तं यच्छोपणायोपकल्पितम्^{२४} ।

३७] तद् रामवचनात् सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३९ ॥

तां ददर्श ततो भर्ता काकेनायासितां भृशम् ।

३८] यः स सारान्तरचरः^{२५} कामचारी विहङ्गमः ॥ ४० ॥

काकेनालोढ्यमानां तां रामो व्यहसदाक्षराम् ।

३९] साधुकोपानवद्याङ्गी भर्तुः प्रणयदर्पिताम् ॥ ४१ ॥

१९ ल-धारिभिः ।

२० य, ल, म-सम्क्रान्तो ।

२१ ब, ल, म-सुकृतं ।

२२ व-स्वं प्राणधारणम् ।

२३ म-उच्छ्रलेपणा ।

२४ य-सारातरचदः ।

इतश्चेतथ तां काको वारयन्तीं पुनः पुनः ।

४०] पक्षतुण्डनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४२ ॥

तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भ्रुकुटीषुटशोभितम् ।

४१] मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं कार्कं प्रत्यपेधयत् ॥ ४३ ॥

स घृष्टमानी विहगो राममप्यविचिन्तयन् ।

४२] सीतामभिपपातैव ततश्चुकोष राघवः ॥ ४४ ॥

सौजभिमन्त्र्य शरैर्पीकामिपीकास्त्रेण वीर्यवान् ।

४३] कार्कं तमभिसन्धाय ससर्जं शुरुपर्यभः ॥ ४५ ॥

स तयाऽभिद्रुतः काकस्त्रील्लोकान् पर्यधावत ।

४४] देवैर्दत्तवरः पत्नी धारान्तरचरो लघुः ॥ ४६ ॥

यत्र यत्रागमत् काकस्तत्र तत्र ददर्श ह ।

४५] इपीकाभूतमाकाशं स^{२५} रामं^{२५} पुनरागमत् ॥ ४७ ॥

स मूर्धन्यपतत् काको राघवस्य महात्मनः ।

४६] सीतायास्तत्र परयन्त्या मानुषीमीरयन् गिरम् ॥ ४८ ॥

प्रसादं कुद मे राम प्राणैः सामग्रयमस्तु मे^{२६} ।

४७] अस्त्रस्यास्य प्रमावेन शरणं न लभे क्वचित्^{२७} ॥ ४९ ॥

तं काकमश्रवीद्रामः पादयोः शिरसा नतम् ।

४८] सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थयत् ॥ ५० ॥

मया रोपपरीतेन सीतामियचिकीर्षणा ।

४९] अस्त्रमेतत् समाधाय त्वद्वधायाभिमन्त्रितम् ॥ ५१ ॥

यतो मे चरणौ मृदुर्भा नतस्त्वं जीवितेच्छया ।

५०] अथ^{२८} त्ववेत्ता^{२८} त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५२ ॥

अमोघं क्रियतामस्त्रमद्भमेकं^{१९} परित्यज ।

५१] किमद्भं शातयत्वेपा^{२०} शरैर्पीकेति कथ्यताम् ॥५३॥

एतावद्धि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग ।

५२] एकाद्भदीनो जीव त्वं जीवितं मरणाद्वरम् ॥५४॥

एवमुक्तस्तु रामेण सम्प्रधार्याथ वायसः ।

५३] अध्यवस्य द्वयोरक्षणोस्त्यागमेकस्य परिहृतः ॥५५॥

सोऽब्रवीद्वाघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् ।

५४] एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसादान्नराधिप । ५६॥

रामानुज्जातमस्त्रं तत् काकनेत्रमशातयत् ।

५५] वैदेही त्रिस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥५७॥

निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ।

५६] लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तराः क्रियाः ॥५८॥

अथ सैन्यस्य महतो गजवाजिरयोद्धतः ।

५७] शुश्रुवे तुमुलः शब्दः सागरस्येव मथ्यतः ॥५९॥

अथ स विबुधराजविक्रमः

कमलदलायतदृष्टिरब्रवीत् ।

किमिदमिति समीक्ष्य लक्ष्मणं

५८] स गुरुवचः प्रतिपूज्य वोत्थितः ॥६०॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे इषीकास्त्रविसर्जनं

नाम सर्गः ॥ [१०९] ॥

[चं-१०६]=[दशाधिकशततमः सर्गः]=[०६]

अथ रामे तदासीने लक्ष्मणे चापि गच्छति ।

१] तस्य सैन्यस्य महतः प्रादुरासीन् महास्वनः ॥१॥^० [N

तेन स्वनेन महता वर्धमानेन बोधिताः ।

२] गुहास्सन्तत्यजुर्व्याघ्रा निलिङ्ग्युर्वनवासिनः ॥२॥ [N

समुत्पेतुः खगास्तत्र मृगयूयाश्च दुद्रुवुः ।

३] श्रुत्वाश्रोत्सृज्य वृक्षाग्रान् प्रपेतुर्हरयो गुहाः ॥३॥ [N

दवाग्नेरिव विप्रस्ता दुद्रुवुर्गजयूयपाः ।

४] व्यजृम्भन्त महासिंहा महिष्याश्च^१ व्यलोकयन् ॥४॥ [N

विलानि त्रिविशुर्व्यालाः स्वस्ति जेषुर्दिजातयः^२ ।

५] विद्याधराः समुत्पेतुः किन्नरा भोजिरे^३ दरीः ॥५॥ [N

तमभ्यासमनुप्राप्तं तस्य देशस्य लक्ष्मणः ।

६] सैन्यस्यागच्छतः शब्दमेत्य रामे न्यवेदयत् ॥६॥ [N

तमुवाच ततो रामः सुमित्रा सुमजास्त्वया ।

७] महास्वनोतिगम्भीर स त्वया ज्ञायतामिति ॥७॥ [७

लक्ष्मणश्च त्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् ।

८] दिशः क्रमेण सम्प्रेक्ष्य प्राचीं दिशमवैक्षत ॥८॥ [११

उदङ्मुखः स सम्प्रेक्ष्य ददर्श महतीं चमूम् ।

९] रथाश्वगजसम्पूर्णा यत्तैर्गुप्तां पदातिभिः ॥९॥ [१२

शंसमानो नरव्याघ्रो लक्ष्मणः परवीरहा ।

१०] शशंस सेनामायान्तीं वचनं चेदमब्रवीत् ॥१०॥ [१३

अग्निं संशमयत्वार्या सीता चाविगतां गुहाम् ।

११] कुरु सज्ज्ये च धनुषी कवचं धारयस्व च ॥११॥ [१४

नागाश्वरथसम्पूर्णां तां चमूं सन्निशम्य सः ।

१२] रामः पप्रच्छ सौमित्रिं कस्येमां मन्यसे चमूंम् ॥१२॥ [१५

राजा वा राजपुत्रो वा वनेऽस्मिन् मृगयाङ्गतः ।

१३] मन्यसे वा यथा तत्त्वं तथा लक्ष्मण शंस मे ॥१३॥ [६

एवमुक्तोऽथ रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।

१४] दिधक्षुरिव कोपेन ज्वलितो हव्यवाहनः ॥१४॥ [१६

सपत्नो राज्यकामोऽयं व्यक्तं राज्ञाऽभिपेक्षितः ।

१५] आवां हन्तुमिहाभ्येति^३ भरतः केकयीसुतः ॥१५॥ [१७

असौ हि सुमहास्कन्धो^४ विटपीव महाद्रुमः ।

१६] विराजते गजस्कन्धे^५ कोविदारध्वजो यथा ॥१६॥ [१८

भजन्ति च यथा ऽऽकाशमश्वा वायुजवा द्रुताः । [१६५

१७] गृहीतधनुषश्चापि योधाः सज्जो भवानघ ॥१७॥ [२०५

अथ वा त्वं गिरिगुह्यं सभार्यः प्रविश स्वयम् । [N

१८] अपि मेऽथ समागच्छेत् कोविदारध्वजो रणे ॥१८॥ [२१५

N] बाह्वोर्यदुचितं सर्वं तत्करिष्यामि राघव ।

N] अहमेकः करिष्यामि त्वत्प्रेष्यस्योचितं यथा ॥ १९ ॥ [N

अथ मत्कार्मुकोत्सृष्टाशराः कनकभूषणाः ।

N] पास्यन्ति रुधिरं नृणां हृदयादचिरादिव ॥ २० ॥ [N

एते भ्राजन्ति संहृष्टा हयानारुह्य सादिनः । [१६३

१९] समन्तात् परियातास्ते रामशैलपुपाश्रिताः ॥ २१ ॥ [N

अपि पश्येयमद्याहं^६ भरतं यत्कृते^७ महत् । [N

२०] राघव त्वमिह प्राप्तो दुखं वै सहितो मया ॥२२॥ [२२३

यत्कृते त्वमितो राज्यात् मञ्चुतो रघुनन्दन । [२२पू

२१] स सम्प्राप्तोऽप्ययं पापो भवतो घ्राणगोचरम् ॥२३॥ [२३पू

२२पू] भरतस्य वधे दोषं नाहं पर्यामि राघव । [२३उ

N] पूर्वापकारिणं हन्याद् धर्मोऽयं तु विधीयते ॥ २४ ॥ [२४पू

N] पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मश्च राघव । [२४उ

२२उ] तस्मिन् विनिहतेऽथ त्वमनुशाधि वसुन्धराम् ॥२५॥ [२५पू

अथ पुत्रे हते माऽथ कैकेयी राज्यकामिनी । [२५उ

२३] पुत्रं पश्यतु दुःखार्ता हस्तिभग्नमिव द्रुमम् ॥ २६ ॥ [२६पू

कैकेयीं च हरिष्यामि सानुबन्धां सवान्धवाम् । [२६उ

२४] कलुषेणाथ महता मेदिनो संप्रमुच्यताम् ॥२७॥ [२७पू

अथैवं सञ्चितं क्रोधमसत्कारं च राघव । [२७उ

२५] प्रतिमोक्ष्यामि योधेषु कत्तोऽपिब हुताशनम् ॥ २८ ॥ [२८पू

अथेदं चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः । [२८उ

२६] द्वित्वा शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोदकम् ॥२९॥ [२९पू

शरैर्निर्मिन्नहृदयान् कुञ्जरास्तुरगास्तथा । [२९उ

२७] भूताश्विराय भक्तान्तां नरांस्त्वनिहतान् भुवि ॥३०॥ [३०पू

शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन् महावने । [३०उ

२८] ससैन्यं भरतं हत्वा भवेयं नात्र संशयः ॥३१॥ [३१उ

प्रमथितहयनागां स्पन्दनोत्तिप्तचक्रां

विमथितनरगार्जां शोणिताद्रां नरेश ।

भरतनृपतिसेनां पश्य चेमां शयानां

३०] मृगखगट्टकमुक्तामय मद्वाणभिन्नाम् ॥३२॥ [N

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे लक्ष्मणकोपो

नाम सर्गः ॥[११०]॥

[वे-१०७]=[एकादशाध्विकशततमः सर्गः]=[दा-६७]

अप्यक्रोधं च सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्छितम् ।

१] रामः संशमयाभास वचनं चेदमब्रवीत् ॥१॥ [१

विमियं कृतपूर्वं नौ कदा नु भरतेन किम् ।

२] अनिष्टं^१ भरतात् किं नौ येन त्वं^२ हन्तुमिच्छसि ॥२॥ [१४

किमत्र धनुषा कार्यमसिना चर्मवर्मणा ।

३] महेष्वासे महामात्रे^३ भ्रातरि स्वयमागते ॥३॥ [२

प्राप्तकालो यदेषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमिच्छति ।

४] अस्मासु मनसाऽप्येष नाहितं कर्तुमर्हति^४ ॥४॥ [१३

न च ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाहितं वचः ।

५] अहं त्वमियमुक्तः^५ स्यां भरतस्याग्रिये कृते ॥५॥ [१५

कर्णं नु पुत्रः पितरं हन्यात् कस्पाञ्चिदापदि ।

६] भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे प्रियमात्मनः ॥६॥ [१६

यदि वा राज्यहेतोः स्वमिमां वाचं प्रधापसे ।

७] वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥७॥ [१७

उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तत्त्वतः ।

८] राज्यमस्मै प्रयच्छेति वादमित्येव वक्ष्यति ॥८॥ [१८

तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा^६ तस्य हिते रतः ।

९] लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥९॥ [१९

तद्वाक्यं लक्ष्मणं श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ।

१०] त्वां^७ मन्ये^८ द्रष्टुमायातो भ्राता^९ ते भरतः स्वयम् ॥१०॥ [२०

व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ।

११] एष मन्ये महाबाहुरस्मान् द्रष्टुमिहागतः ॥११॥ [२१

१ व, ल, म-आनष्टं ।

२ ल-त्वां ।

३ ल-० प्रहे ।

४ ल-० मिच्छति ।

५ व, म-तु प्रिय० ।

६ ल, म-भ्राता ।

७ व, ल, म-मन्ये त्वां ।

८ व, ल-भ्रातास्ते ।

- ८] वनवासकृतं दुःखं चिन्तयन् भ्रातृवत्सलः । [N
इमां च मेक्ष्य वैदेहीमत्यन्तमुत्ससेविताम् ।
१२] वनवासमनुभूयाय गृहं^१ नेतुमिहागतः^२ ॥ १२ ॥ [२३
एतौ तौ सम्पकाशेते शोभयन्तौ महाभुजौ ।
१३] वायुवेगोपमैर्नीतावयतो जवनैर्हयैः ॥ १३ ॥ [२४
एष वै स महाकायो राजते वाहिनीमुखे ।
१४] नागः शत्रुञ्जयो नाम वृद्धस्तातस्य सम्मतः ॥ १४ ॥ [२५
इति सम्भाषमाणस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
१५] तां चमूं हर्षसेपनां ददर्श सह सीतया ॥ १५ ॥ [N
अवतीर्य च शैलाग्राव्रक्ष्मणो राज्ञया नतः ।
१६] रामस्य पार्वणागत्य धीरस्तस्यावधोमुखः ॥ १६ ॥ [२८
भरतेनाथ सन्दिष्टा सम्मर्दो या भणदिति ।
१७] समन्ताद् तस्य देशस्य सेनायासामकण्ठपत् ॥ १८ ॥ [२९
अध्यर्धमिच्छवाकुचमूर्योजनं पर्यतस्य च ।
१८] आवृत्त्यावासिताऽरय्ये गमयाजिरागाकुला ॥ १९ ॥ [३०
निवेश्य सेनां स विशुः पद्मर्गा पादपतां नरः ।
१९] अभिगन्तुं स काकूत्स्थगिणेप शुकवरात्ता ॥ २० ॥
सा चित्रकूटे भरतेन सेना
धर्मं शूरस्थस्य विहाय तर्षात् ।
मसादनायाय तदाऽप्रजगत्
२०] विराजते जीनिविद्या मणीता^३ ॥ २१ ॥ [३१
इत्यार्षे रामायणे श्रीगोष्ठाकाण्डे लक्ष्मणानाम्
नाम शतम् ॥ [४४४] ॥

[वं-N]=[द्वादशाधिकशततमः सर्गः]=[दा-९८]

निविष्टायां तु सेनायां यथाऽऽदिष्टं विनीतवत् ।

भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ [२]

क्षिप्रमिदं वनं सौम्य नरसिंहः^१ समन्ततः ।

लुब्धकैः सहितः सर्वैः समन्वेपितुमर्हति ॥ २ ॥ [३]

गुहो^२ ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिधारिणा ।

वने वसन्तं काकुत्स्थमस्मिन् परिवृतस्त्वया ॥ ३ ॥ [४]

रामं यावन्न पश्यामि लक्ष्मणं च महाबलम् ।

वैदेहीं च महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ४ ॥ [६]

[यावन्न चन्द्रसंकाशं पश्यामि शुभमाननम् ।

भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति] [A

यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।

शिरसा प्रगृहीष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ५ ॥ [७]

परिष्वङ्गं भुजाभ्यां तु यावन्न वदतो वरः ।

स करिष्यति धर्मात्मा न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ [N

यावन्न चन्द्रसङ्काशं पश्यामि सुभमाननम् ।

भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ A [N

यावन्न राज्ये राज्याहः पितृपैतामहे स्वके ।

न निवेक्ष्यति काकुत्स्थो राजीवान्तो महाद्युतिः ॥७॥ [१०]

कृत्कार्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।

भर्तारं च समागत्य पृथिवी नाधिगच्छति ॥८॥O [११]

स्वस्ति^३ नश्चित्रकूटोऽयं^४ गिरिराजो महाद्युतिः ।०

यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव मन्दिरं ॥ १० ॥ [१२

कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् ।

अध्यास्ते यन्महातेजाः रामः शस्त्रमृतावरः ॥ ११ ॥ [१३

एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः ।

पद्मधामेव महातेजाः भविष्येति महद्दनम् ॥ १२ ॥ [१४

स तानि दुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ।

पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १३ ॥ ० [१५

स गिरेश्चित्रकूटस्य सानून्यन्विष्य वेगितः ।०

रामाश्रमकृतस्याग्नेर्दृष्टवान् धूममुत्थितम्^५ ॥ १४ ॥ [१६

तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् सुमोद सह बान्धवः ।

अस्ति राम इति ज्ञात्वा गतः^६ पारमिवाम्भसः ॥ १५ ॥ [१७

स चित्रकूटोऽयं^४ गिरौ निशम्य

रामाश्रमं पुण्यजनोपसेवितम् ।

गुह्येन सार्वं त्वरितो जगाम

पुनर्व्यवस्थाप्य चर्मं महात्मा ॥ १६ ॥ [१८

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे भरतगमनं

नाम सर्गः ॥ [११२] ॥

३ ल--स्वस्थिरः ।

० म ।

० ल--।

४ ल--०मुत्थितः ।

५ ल--गत्वा ।

६ ल म--०पु ।

[वं-१०८]=[त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः]=[दा-१९]

निविष्टायां तु सेनायामृत्सुको भरतस्तदा ।

१] जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नसहितो विभुः ॥१॥ [१

ऋषिं वसिष्ठं सन्दिश्य मातृर्मे शीघ्रमानय ।

२] इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥२॥ [२

सुमन्त्रस्त्वथ शत्रुघ्नं त्वरावानन्वपद्यत ।

३] रामदर्शनजो हर्षो भरतस्येव तस्य हि ॥३॥ [३

पृच्छन्नेवाथ भरतस्तापसानातपस्थितान् ॥४॥

४] ददर्श च वने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।

मृगाणां महिषाणां च करीषानग्निकारणात् ॥५॥ [७

५] गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान् पुरुषर्षभः ।

अमात्यान्ब्रवीत् सर्वान् भरतः सत्कृताश्रितः ॥६॥ [८

६] मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजोयमब्रवीत् ।

नातिदूरामहं मन्ये नदीं मन्दाकिनीमितः ॥७॥ [९

७] इदं फलानां संश्लिष्टं पुष्पाण्यवचितानि च । [N

काष्ठानि परिभग्नानि मूलान्यावेष्टितानि च ॥८॥ [५७

८] उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन तथैव च ।

अभिज्ञानादितः^१ पन्था विमलोऽनस्रमीयुषाम् ॥९॥ [१०

९] अयं पाण्डुगदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।

शैलपार्वे समाक्रान्तुमन्योन्यमभिगर्जताम्^२ ॥१०॥ [११

१०] यमप्याधातुमिच्छन्ति^३ तापसाः सततं वने ।

तस्यासौ दृश्यते धूमः सङ्कुलः कृष्णवर्त्मनः ॥११॥ [१२

१ ल—०सांस्तानुप० ।

२ ल—०रादहं ।

३ ल—अविज्ञा० ।

४ य, ल—०क्रान्तम० ।

५ य, ल—यमप्याधातु० ।

११] अहं तं पुरुषव्याघ्रं पितुरादेशकारिणम् ।

अयं द्रक्ष्यामि काकुत्स्थं महर्षिसमदर्शनम् ॥१२॥ [१३

१२] अयं गत्वा मुहूर्त्तं स चित्रकूटं समीपतः ।

मन्दाकिनीमनुमाप्य तं जनं वाक्यमब्रवीत् । १३॥ [१४

१३] अयं स पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।

नरेन्द्रो निर्जनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ॥१४॥ [१५

१४] मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकपालोपमोज्ज्वलः ।

सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥१५॥ [१६

१५] तस्याहं लोकनाथस्य पादयोः सम्प्रसादयन् ।

रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥१६॥ [१७

१६] एवं लालप्यमानः स वने दशरथात्मजः ।

ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥१७॥ [१८

१७] सालतालारवकर्णानां पर्णैर्बहुभिराचिताम् ।

विशलां मृदुविस्तीर्णां दर्भैर्वेदीमित्राध्वरे ॥ १८॥ [१९

१८] शक्राद्युवनिकाशाभ्यां^१ कार्मुकाभ्यां^२ विभूषिताम् ।

महद्भ्यां रुक्मपृष्ठाभ्यां^३ नागाभ्यामिव चाचिताम् ॥१९॥ [२०

१९] अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्त्रूणगतैः शरैः ।

शोभितां दीप्तवदनैर्नागैर्भोगवतीमिव ॥ २० ॥ [२१

२०] महारजतकान्ताभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् ।

रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां^४ धनुर्भ्यामुपशोभिताम् ॥२०॥ [२२

२१] गोषाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः कनकभूषणैः ।

अरिसंघैरनाष्ट्रप्यां^५ नरैः सिंहगुहामिव ॥ २२ ॥ [२३

- २२] प्रागुद्दिष्टे^{१०} वनोद्देशे वेदीं सन्दीप्तपावकाम् ।
 ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेजने ॥ २३ ॥ [२४]
- २२] स विलोक्य मुहूर्त्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ।
 २४वृ] उटजे राममासीनं जटावन्कलधारिणम् ॥ २४ ॥ [२५]
- N] तं तु कृष्णाजिनधरं जटिलं चीरवाससम् ।
 N] ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २५ ॥ [२६]
- २४वृ] सिंहस्कन्धं महाबाहुं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
 पृथिव्याः सागरान्ताया गोप्तारं धर्मचारिणम् ॥ २६ ॥ [२७]
- २५] महात्मानं महामागं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।
 सहोपविष्टमासीनं सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २७ ॥ [२८]
- २६] तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःस्वशोकपरिप्लुतः ।
 अभ्यवादत धर्मात्मा भ्रातरं केकयीसुतः ॥ २८ ॥ [२९]
- २७] दृष्ट्वा च विललापातो वाप्यसन्दिग्धया गिरा ।
 अशक्नुवन् वारयितुं शोकं वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ [३०]
- N] यः संतदि मरुतिभिः सततं परिवार्यते ।
 २९वृ] वन्यैर्मृगैः परिवृतः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३० ॥ [३१]
- वांसोभिर्वहुसाहस्रैर्यो महात्मा परिप्लुतः ।
 ३०] मृगाजिनधरः सोऽयं ममुप्तो जगतीतले ॥ ३१ ॥ [३२]
- अवारयद् यो विविधारिचित्राः सुमनसां स्रजः ।
 ३३] सोऽयं जटाभारमिमं वहते राघवः कथम् ॥ ३२ ॥ [३३]
- मन्निमिचमिदं प्राप्तो दुःखं रामः सुखोचितः ।
 ३४] धिग् जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३३ ॥ [३६]

इत्येवं विलपन् दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।

३५] पादाबुपेत्य रामस्य प्रापतद् भरतो भुवि ॥ ३४ ॥ [३७

दुःखाभिभूतो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।

३६] उक्त्वाऽऽर्येति सकृद् दीन पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ ३५ ॥ [३८

वाप्याभिहितकण्ठो^{१२} हि रामं दृष्ट्वा यशस्विनम् ।

३७] हा ऽऽर्येत्येवं समाभाष्य व्याहर्तुं न शशाक ह ३६ ॥ [३९

गत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।

३८] ताबुभौ तु समालिङ्ग्य-रामोऽप्यश्रूयवर्त्तयत् ॥ ३७ ॥ [४०

ततः सुशन्त्रेण च तेन चैव

समीपिवान् राजसुतावरण्ये ।

दिवाकरश्चैव निशाकरश्च

३९] ययाम्बरे शुक्रवृहस्पतिभ्याम् ॥ ३८ ॥ [४१

तान् पार्थिवान् वारणमुख्यकन्यान्^{१३} ।

समागतास्तत्र महत्परण्ये ।

वनौकसः प्रेक्ष्य समेत्य सर्वे

४०] कृपागृहीता रुरुदुस्तदानीम् ॥ ३९ ॥ [४२

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे भरतदर्शनं

नाम सर्गः ॥ [११३] ॥

[वं०-१०६]=[चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः]=[दा-१००]

आघ्राय च स तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः ।

१] अङ्गे भरतमारोप्य पदपृच्छत् समाहितः ॥ १ ॥ [३

क नु तात पिता ते ऽभूद् यदरण्यं त्वमागतः ।

२] न हि त्वं जीवतस्तस्य गुरोरागन्तुमर्हसि ॥ २ ॥ [४

चिरस्य वत पर्यामि दूराद्भरतमागतम् ।

३] दुष्पणीतमरण्ये ऽस्मिन् किं तात वनमागतः ॥ ३ ॥ [५

कश्चिद् दशरथो राजा कुशली सत्यसङ्गरः ।

४] राजसूयारवमेधानामाहर्ता^१ धर्मतत्त्ववित् ॥ ४ ॥ [८

स कश्चिद्^२ ब्राह्मणो विद्वान् धर्मनित्यस्तपोधनः ।

५] इच्छाकूणामुपाध्यायो यथावत् तात पूज्यते ॥ ५ ॥ [६

तात कश्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च तपस्विनी ।

६] सुखिता कश्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ॥ ६ ॥ [१०

कश्चिद् विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।

७] अन्नसूपरनुमष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ७ ॥ [११

कश्चिदग्निषु ते युक्तो ब्राह्मणो मतिमानृजुः ।

८] हुतं च होप्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ ८ ॥ [१२

इष्वस्त्रे परमाचार्यमर्यशास्त्रविशारदम्^३ ।

९] सुधन्वानमुपाध्यायं कश्चित्त्वं नावमन्यसे ॥ ९ ॥ [१४

कश्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ।

१०] कृतज्ञाश्चोर्जितज्ञाना भक्तास्ते तात मन्त्रिणः ॥ १० ॥ [१५

१ य-०माहता ।

ल-०माहता ।

२ म-कश्चिद् ।

३ य, ल, म-०मस्त्रशास्त्र० ।

मन्त्रमूलो हि विजयो राज्ञा भवति राघव ।

११] सुसंवृतो मन्त्रिवरैरमात्यैर्मन्त्रकोविदैः ॥ ११ ॥ [१६

कचिन्निद्रावशं नैपि कचित् काले विबुध्यसे ।

१२] कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्पर्यमर्थवित् ॥ १२ ॥ [१७

कचिन्मन्त्रयसे नैकः कचिन्न बहुभिः सह ।०

१३] कचिन्नामन्त्रितो मन्त्रो न राज्यमनुधावति ॥ १३ ॥ [१८

कचिदर्धं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।

१४] क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयति राघव ॥ १४ ॥ [१९

कचिन्न क्रियमाणानि कचित्तत्प्रवणानि वा ।

१५] विदुस्ते सर्वकार्याणि कर्तव्यानि नरेश्वराः ॥ १५ ॥ ० [२०

१] कचिन्न राज्यहेतोर्वो चयापचयशङ्किना ।

१६] त्वया चाप्यथवाऽमात्यैर्वध्यन्ते तात मानवाः ॥ १६ ॥ ० [२१

कचिन् मूर्खसहस्रेणाप्येकं क्रीणासि परिदत्तम् ।

१७] परिदत्तो ह्यर्थकृज्ज्रेषु श्रूयान्निःश्रेयसं वचः ॥ १७ ॥ [२२

सहस्रैरपि मूर्खाणां यो नृपः पर्युपास्यते ।

१८] तथैवाप्ययुतैस्तस्य नास्ति तेषु सहायता ॥ १८ ॥ [२३

एको ह्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।

१९] राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन् महतां श्रियम् ॥ १९ ॥ [२४

कचिन् मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।

२०] जयन्त्याश्च जयन्तेषु भृत्यास्ते तात योजिताः ॥ २० ॥ [२५

कचित् कृपिकरास्तात सुनिविष्टा जनाकुलाः ।

२१] देवस्यानैः प्रपाभिश्च तडागैश्चोपसेविताः ॥ २१ ॥ [४३

महृष्टनरनारीकं समाजोत्सवभूषितः ॥

० कौ—नास्ति ।

० ल, म—नास्ति ।

० ल, म—नास्ति ।

४ य—०श्चोपशोमिताः ।

५ ल—०रोकाः ।

६ ल—भूषिताः ।

२२] सुकृष्टसोमः पशुमान् विहिंसापरिवर्जितः ॥२२॥ [४४

अदेवद्रोहकः कचिदापद्भिश्चैव वर्जितः । [५

२३] कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥२३॥ [४६ उ

N] महृष्टनरनारीकाः सुनिरुद्धिग्रगोकुलाः ।^७ [N

२४पू] कच्चित्ते निरता वैश्याः कृपिगोरक्ष्यकर्मसु ॥ २४ ॥ [४७पू

२५] रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥२५॥^८ [४८उ

कच्चित् म्रिया समयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिता ।

२६] कचिन्न श्रद्धास्यासां कचिद् गुह्यं न भाषसे ॥२६॥^९ [४६

कचिन्नामवलं गुह्यं कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।

२७] कचिदुन्नतदन्तानां कुञ्जराणां न तृप्यसे ॥ २७ ॥ [५०

कच्चित् सभाषो रमसे कच्चित् काले विबुध्यसे ।

N] कच्चिच्च पररात्रेषु^{१०} धर्मार्थे विप्रबुध्यसे ॥ २८ ॥ [N

कच्चित् सङ्ग्राहनीतिज्ञः शूरस्ते बाहिनीपतिः ।

२८] असंहायोऽनुरक्तो^{११} हि लोको नित्यं च तिष्ठति ॥२८॥ [N

कच्चिच्च लोकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।

२९] अनर्थकुशला ह्येते मूढाः^{१२} पण्डितमानिनः ॥३०॥ [३८

शास्त्रेष्वन्येषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्वुधाः ।

३०] बुद्धिमान्वीर्यक्षीं प्राप्य न निन्दां वर्धयन्ति^{१३} ते ॥३१॥ [३६

कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान् समलङ्कृतान् ।

N] उत्थापोत्थाय पूर्वाह्ने मृत्वा च विदितं जनम् ॥३२॥ [५१

कच्चित् का [क] ल्ये^{१४} च सायं च तवासीनस्य चाग्रतः ।

७—य, म—नास्ति ।

८—वै.—अस्यश्लोकस्य पूर्वाह्ने
लुटितं प्रतीयते ।

९—ल, म—नास्ति ।

१०—व, ल, म—कचिच्छा० ।

११—य, ल, म—असंहायो० ।

१२—य, ल, म—भूयः ।

१३—य, म—कारयन्ति ।

१४—ल—काले ।

- १] पिवन्ति मदिरा नागा भुञ्जते भोजनानि च ॥ ३३ ॥ [N
कच्चित् पितरि सद्गृहिं वर्तसे पुरुषर्षभ ।
- ३१] पितामहानामपि चा वर्तसे तुल्यगौरवः ॥ ३४ ॥ [N
अमात्यानुपधाञ्जीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् ।
- ३२] ज्येष्ठान् ज्येष्ठेषु कच्चिच्च नियोजयसि कर्मसु ॥ ३५ ॥ [२६
कच्चिद्धर्मव्यं तथा भोज्यमेको नादसि राघव ।
- ३३] कच्चिदाशंसमानेभ्यो भ्रातृभ्यः^{१३} सम्पयच्छसि ॥ ३६ ॥ [७५
कच्चिदभ्याश्च नागार्श्च भोजयन्ति तवागूतः ।
- ३४] शस्त्रकर्मकृतो^{१४} वैद्या दत्ता कुशलमानिनः ॥ ३७ ॥ [N
कच्चित्ते वाहनं गुप्तं वज्रका न हभन्ति ते ।
- ३५] कच्चिन्न राष्ट्रं वर्तन्ते पररत्नापहारिणः ॥ ३८ ॥ [N
कच्चित् त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
- ३६] उग्रं प्रतिगृहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ ३९ ॥ [२८
ये बालिणा^{१५} ये च दत्ता ये मूढा ये^{१६} च परिहृताः ।
- ३७] दृष्ट्वा^{१७} तं जीवितं तेषां कच्चित्ते ते मुरक्षिताः ॥ ४० ॥ [N
उपायकुशलं वैद्यं भृत्यं सम्भाषणे रतम् ।
- ३८] शूरमैश्वर्यकामं च यो न धुङ्क्ते^{१८} स वर्धते ॥ ४१ ॥ [२९
कच्चित् ते बलिनो मुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः ।
- ३९] दृष्ट्वापदानविक्रान्तास्त्वया सत्कृत्यमानिताः ॥ ४२ ॥ [३०
कचिद् धृष्टश्च शूश्च धृतिमान् मतिमान् शुचिः^{१९} ।
- ४०] कुलीनश्चापमत्तश्च दत्तः सेनापतिस्त्व ॥ ४३ ॥ [३१

१३-य, ल, म-भृत्येभ्यः ।

१४-ल-कृते ।

१५-ल-बालिशाम् ये दत्ताः ।

१६-य, ल, म-मूर्खाः ।

१७-य, ल, प-तिष्ठन्तं ।

१८-य-नियुङ्क्ते ।

- २२] सुकृष्टसोमः पशुमान् विहिंसापरिवर्जितः ॥२२॥ [४४
 अदेवद्रोहकः कचिदापद्भिश्चैव वर्जितः । [५
 २३] कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥२३॥ [४६ उ
 N] प्रहृष्टनरनारीकाः सुनिखद्विग्रगोकुलाः । [N
 २४] कच्चित्ते निरता वैश्याः कृपिगोरक्ष्यकर्मसु ॥ २४ ॥ [४७ पू
 २५] रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥२५॥ [४८ उ
 कच्चित् प्रिया समयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिता ।
 २६] कच्चिन्न श्रद्धास्यासां कच्चिद् गुह्यं न भाषसे ॥२६॥ [४९
 कच्चिन्नागबलं गुह्यं कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।
 २७] कच्चिदुन्नतदन्तानां कुञ्जराणां न तृप्यसे ॥ २७ ॥ [५०
 कच्चित् सभाष्यो रमसे कच्चित् काले विबुध्यसे ।
 N] कच्चिच्च पररात्रेषु धर्मार्थं विमबुध्यसे ॥ २८ ॥ [N
 कच्चित् सङ्गामनीभिः शूरस्ते बाहिनीपतिः ।
 २९] असंहायोऽनुरक्तो^१ हि लोको नित्यं च तिष्ठति ॥२९॥ [N
 कच्चिच्च लोकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।
 ३०] अनर्थकुशला हृद्यते मूढाः^२ पण्डितमानिनः ॥३०॥ [३०
 शास्त्रेष्वन्येषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्वृथाः ।
 ३१] बुद्धिमान्वीर्यवर्धयन्ति^३ प्राप्य न निन्दां वर्धयन्ति^४ ते ॥३१॥ [३१
 कच्चिद्वर्धयसे नित्यं मनुष्यान् समलङ्कृतान् ।
 N] उत्थायोत्थाय पूर्वाह्ने मृत्वा च विदितं जनम् ॥३२॥ [५१
 कच्चित् का [क] ल्ये^५ च सायं च तवासीनस्य चाग्रतः ।

० य, म—नास्ति ।

७—कै—अस्यलोकस्य पूर्वाह्ने
 लुटितं प्रतीयते ।

०—ल, म—नास्ति ।

८—ल, म—कच्चिन्ना० ।

६—व, ल, म—असंहायो० ।

१० य, ल, म—भूयः ।

११—य, म—कारयन्ति ।

१२—ल—काले ।

- N] पिवन्ति मदिरां नागा भुञ्जते भोजनानि च ॥ ३३ ॥ [N
 कच्चित् पितरि सद्रवृत्तिं वर्तसे पुरुषर्षभ ।
 ३१] पितामहानामपि वा वर्तसे तुल्यगौरवः ॥ ३४ ॥ [N
 अमात्यानुपभाज्जीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् ।
 ३२] ज्येष्ठान् ज्येष्ठेषु कच्चिच्च नियोजयसि कर्मसु ॥ ३५ ॥ [२६
 कच्चिद्वमच्यं तथा भोज्यमेको नादसि राघव ।
 ३३] कच्चिदाशंसमानेभ्यो भ्रातृभ्यः^{१३} सम्प्रयच्छसि ॥ ३६ ॥ [७५
 कच्चिदश्वांश्च नागांश्च भोजयन्ति तवागृतः ।
 ३४] शस्त्रकर्मकृतो^{१४} वैद्या दत्ता कुशलमानिनः ॥ ३७ ॥ [N
 कच्चिच्चे वाहनं गुप्तं वज्रका न हभन्ति ते ।
 ३५] कच्चिन्न राष्ट्रं वर्तन्ते परस्त्रापहारिणः ॥ ३८ ॥ [N
 कच्चित् त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
 ३६] उग्रं प्रतिगृहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ ३९ ॥ [२८
 ये बालिशा^{१५} ये च दत्ता ये मूढा ये^{१६} च परिहृताः ।
 ३७] दृष्ट्वा^{१७} तं जीवितं तेषां कच्चिच्चे ते सुरक्षिताः ॥ ४० ॥ [N
 उपायकुशलं वैद्यं भृत्यं सम्भाषणे रतम् ।
 ३८] शूरमैश्वर्यकामं च यो न युङ्क्ते^{१८} स वर्षते ॥ ४१ ॥ [२९
 कच्चित् ते बलिनो मुख्याः सर्वशुद्धविशारदाः ।
 ३९] दृष्ट्वापदानविक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ४२ ॥ [३०
 कच्चिद् धृष्टश्च शूश्च धृतिमान् मतिमान् शुचिः^{१९} ।
 ४०] कुलीनश्चाप्रमत्तश्च दत्तः सेनावतिस्त्वव ॥ ४३ ॥ [३१

१३-घ, ल, म-भृत्येभ्यः ।

१४-ल-कृते ।

१५-ल-बालिशाम् ये दत्ताः ।

१६-ब, ल, म-मूर्खाः ।

१७-घ, ल, प-तिष्ठन्तः ।

१८-घ-नियुङ्क्ते ।

कच्चिद् बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।

४१] सम्प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विशङ्कसे ॥४४॥ [३२

कालातिक्रमणादेव भक्ष्यदातव्यवर्जिता ।

४२] भर्तुरप्यकुर्वन्ति सोऽनर्थः सुमहान् भवेत् ॥ ४५ ॥ [३३

कच्चित् पूर्वानुरक्तास्ते कुलपुत्राः प्रधानतः ।

४३] आहवेपु प्रियान् प्राणान् सन्त्यजन्ति समाहिताः ॥४६॥ [३४

कच्चिद् दानवशो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् ।

४४] यथोक्तवादी^{१९} दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥४७॥ [३५

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।

४५] त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ४८॥ [३६

कचिरत्वं युध्यतामग्रे प्रतिपन्नश्च सर्वशः ।

४६] सुदुर्बलान् वारयंश्च वर्तसे रिपुसूदन ॥ ४९ ॥ [N

वीरैरध्युपितां^{२०} नित्यमस्माकं तात पूर्वजैः ।

४७] सत्यनान्नीं दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसङ्कुलाम् ॥ ५० ॥ [४०

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः रतैस्तात स्वकर्मुसु ।

४८] जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्दृढवीर्यैः सहस्रदैः ॥ ५१ ॥ [४१

मासादैर्विविधाकारैर्भृता दिव्यैरलङ्कृताम् ।

४९] कचिच्च मुदिता स्फीतामयोध्यां परिरक्षसि ॥५२॥ [४२

कच्चिन् मनुष्यशार्दूल मनुष्यान् समलङ्कृतान् । ०

५०] उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्राभिवीक्षसे ॥ ५३ ॥ [५१

कच्चित् सदा ते दुर्गाणि धनयान्यायुधादिकैः^{२१} ।

५२] यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तस्या शिन्धैर्धनुर्वरैः ॥ ५४ ॥ [५३

आयस्ते विपुलः कश्चित् कश्चित्स्वल्पतरं व्ययः ।

५३] अपात्रेषु नते कश्चित् कोपो गच्छति राघव ॥५५॥ [५४

देवतार्थेषु पितृषु ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ।

५४] ऽयोधेषु मित्रवर्गेषु कश्चिद् गच्छति ते व्ययः ॥५६॥ [५५

कश्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षपितश्चोत्कर्मणा ।

५५] अदृष्टशास्त्रकुशलैर्नार्यं ध्यायति मानवः ॥ ५७ ॥ [५६

गृहीतलोक आरक्षः^{२२} कुशलो दृष्टकारणः ।

५६] कश्चिन्न मुच्यते वीरो धनलोभान्नरर्पभ ॥५८॥ [५७

कश्चिच्चाविदितार्थेषु बलिनां दुर्बलस्य च ।

५७] अपक्षपातात् पश्यन्ति कार्येष्वधिकृता नराः ॥ ५६ ॥ [५८

यानि मिथ्याऽभिगस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम्^{२१} ।

५८] तानि पुत्रपशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याऽभिर्शंसिनाम् ॥६०॥ [५९

कश्चिद् वृद्धाश्च बालाश्च मृग्यान् वैद्याश्च सम्मतान् ।

५९] दानेन वचसा चैव यथावधार्यसे जनय ॥ ६१ ॥ [६०

कश्चिद् गुरुंश्च वृद्धांश्च तापसान् देवताऽत्तिथीन् ।

६०] पूज्यांश्च सर्वान् सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥६२॥ [६१

कश्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः ।

६१] उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रवाधसे ॥६३॥ [६२

कश्चिदर्थं च धर्मं च कामं च बदतां वर ।

६२] विमज्ज्य काले कालत्र सर्वान् भरत सेवसे ॥ ६४ ॥ [६३

कश्चित्ते ब्राह्मणाः सर्वे धर्मकामार्थकोविदाः ।

६३] न शोचन्ति महामात्राः पौरजानपदैः सह ॥ ६५ ॥ [६४

नास्तिक्यमनृतं क्रौञ्चः प्रमादो दीर्घसूत्रता ।

६४] अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पापवृत्तिता ॥ ६६ ॥ [६७

एकं चित्तमर्थानामनर्थश्चोपमन्त्रणम्^{२४} ।

६५] निश्चितानां च नारम्भो मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६७ ॥ [६६

[N] मङ्गलानामयोगश्च^{२५} प्रीत्युत्सर्गश्च सर्वशः ।

कश्चित् त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषान् चतुर्दश ।

६६] यैराविष्टः श्रियं क्षिप्रं नाशयेत्पृथिवीपतिः ॥ ६८ ॥ [६७

तथा तं चानुपृच्छन्तं रामं व्यथितचेतनः ।

११०-१] अज्ञापयत शोकार्तो भरतो मरणं पितुः ॥ ६९ ॥ [N

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सु-

स्त्वय्येव तां तामविचार्य बुद्धिम् ।

त्वया विहीनस्तव शोकरुद्ध^{२६}—

३] स्त्वदर्थमेवास्तमितः पिता नः ॥ ७० ॥ [N

पूर्वं च राजास्तमिहानुयुज्य

श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।

चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तदा

४] पितुः प्रतिज्ञां स बभूव तूष्णीम् ॥ ७२ ॥ [N

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे

कश्चित्को नाम सर्गः ॥ ११४ ॥

[चं-११८]=[पञ्चदशाधिकशतततमः सर्गः]=[दा-१०१]

तं तु रामः समाश्वास्य भरतं गुरुवत्सलम् । [१५०]

N] उत्थाप्य मूर्ध्नि चाघ्राय पादयो पतितं तदा ॥१॥ [N]

किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं यद् व्याहृतं त्वया ।

N] कस्मात् त्वमागतो देशमिमं चीरजटाधरः ॥२॥ [२]

यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ।

N] हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥३॥ [३]

इत्युक्तः केकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।

N] प्रवृज्य वाष्पं चाहुभ्यां प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥४॥ [४]

आर्यो राज्यं परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

२] गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥५॥ [५]

दुष्टां स्त्रीशुद्धिमास्थाय कैरथी राज्यकामिनी । [N]

५] चकार सुमहत्पापमिदं मम यशोहरम् ॥६॥ [६]

सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्षिता ।

६] पतिप्यति महाघोरे निरये जननी मम ॥७॥ [७]

तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

७] अभिपिच्यस्व चानेन राज्येन मघवानिब ॥८॥ [८]

इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च मे ।

८] त्वत् सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥९॥ [९]

त्वमात्मुपूर्यतो^१ युक्तं, युक्तं, व्याप्तेन, व्यत्यद^२ ।

९] राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सुहृदः कुरु ॥१०॥ [१०]

भवत्वविधवा भूमिस्त्वया पत्या समन्विता ।

१०] शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥११॥ [११]

१ य-तद् ।

२ य, म-त्वमानुपूर्वतो ।

ल-त्वामनुपूर्वतो ।

मातृभिः सचिवैः सर्वैः शिरसा याचितो मया ।

११] भ्रातुः प्रियस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥१२॥ [१२
तदिदं शाश्वतं सर्वं पित्र्यं सचिवमण्डलम् ।

१२] पूजितं मनुजव्याघ्र नावमानितुमर्हसि ॥१३॥ [१३
एवमुक्त्वा महाबाहुः सत्वाढ्यः केकयीसुतः ।

१३] रामस्य पादौ शिरसा जग्राह भरतस्तदा ॥१४॥ [१४

१४पू] तमार्चमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः । [१४पू

१४पू] कुलीनः सत्त्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥१५॥ [१४पू

१४उ] रामोऽप्ययान्नवीद् वाक्यं भरतं केकयीसुतम् । [१४उ

१४उ] राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥१६॥ [१६उ

न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ।

१६] न चापि जननीं बाल्यात् त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥१७॥ [१७
यावत् पितरि धर्मज्ञे गौरवं मम मानद ।

१७] तावदेव जनन्यां मे कैकेय्यामपि गौरवम् ॥१८॥० [२१
स ताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ।

१८] मातापितृभ्यामुक्तः सन् कथं कुर्यामतोऽन्यथा ॥१९॥० [२२
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ।

१९] वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥२०॥ [२३
एवं कृत्वा महाभागो विभागं लोकसन्निधौ ।

२०] व्यादिरय चैव धर्मात्मा दिवं दशरथो गतः ॥२१॥ [२४
स चेत् प्रमाणं राजेन्द्रो राजा लोकगुरुस्तव ।

२१] पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥२२॥ [२५

के ० (त्यक्तं भाति प्रमादेन)

के ० (त्यक्तं भाति प्रमादेन ।)

३ ब, ल, म—द्राभ्यां ।

चतुर्दशसमाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः ।

२२] उपभोच्ये यथादत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥२३॥ [N*

यदब्रवीन्मां सुरलोकसत्कृतः

पिता महात्मा विबुधोपमो नृपः ।

तदेव मन्ये परमात्मसंहितं

२३] न सर्वलोकेरवताऽपि सत्कृता ॥२४॥ [२६

इत्यार्यं रामायणेऽयोध्याकाण्डे रामप्रश्नो

नाम सर्गः ॥११५॥

[वं-११.] = [षोडशाधिकशततमः सर्गः] = [दा-१-२, १०३]

रामस्य तु वचः श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।

१] किं मे धर्माद् विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥ [१

शाश्वतोऽयं सदा धमे स्थितोऽस्माकं नरर्षभ ।

२] ज्येष्ठे त्वयि स्थिते राजन् न कनीयान् भवेन् नृपः ॥ २ ॥ [२

सुसमृद्धजनां रम्यामयोर्ध्या गच्छ राघव ।

४] अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥ [३

राजानं मानुषं माहुर्देवस्त्वं संमतो मम ।

४] यस्य धर्मार्थचरितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥ [४

केकयस्ये मयि श्रीमंस्त्वयि चारण्यमाश्रिते ।

५] दिवं यातो महाराजः पिता न संमतः सताम् ॥ ५ ॥ [५

उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ।

६] अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ६ ॥ [७

मियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ।

७] अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवास्तस्य मियः सुतः ॥ ७ ॥ [८

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।

८] राघवो भरतेनोक्तो बभूव गतचेतनः* ॥ ८ ॥ [९

६७] वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोघ्नं परन्तपः । [२७

१०पू] प्रगृह्य रामो बाहुभ्यां पुष्पिताग्रीं द्रुमो यथा ॥ ९ ॥ [३पू

१०उ] वने परशुना कृत्स्नतथा भूमौ पपात सः । [३उ

११पू] तथा निपतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ॥ १० ॥ [४पू

११उ] कूलपातपरिभ्रष्टं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् । [४उ

१२पू] भ्रातरस्तं महेष्वासं द्विगुणं शोककपितम् ॥ ११ ॥ [५पू

१ म-राजा ।

[* अतश्श्लोकादारभ्य दाक्षिणात्यपाठे च्यु चरशततमः सर्ग आरभ्यते]

- १२३] रुदन्तः सह वैदेह्या सिपिचुर्नेत्रवारिणा । [५३
 १२४] स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यां वाष्पमुत्सृजन् ॥१२॥ [६५
 १२५] उपचक्राम काकुत्स्थः कृपणं बहुभाषितुम् । [६६
 N] कस्तां नृपतिना हीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ १३ ॥ [८३
 किं तु तस्य मया कार्यं दुर्जनेन महात्मनः ।
 १४] यो मृतो मम शोकेन त्वया चापि न संगतः ॥१४॥ [६
 अहो त्वं वत सिद्धार्थो येन राजा त्वयाऽनघ ।
 १५] शत्रुघ्नेन च सर्वेषु भेतकार्येषु सत्कृतः ॥ १५ ॥ [१०
 निष्पधानामनेकाग्रां हीनां नरवरेण ताम् ।
 १६] निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ १६ ॥ [११
 सम्पूर्णवनवासं यामयोध्यायां पुनर्गतम् ।
 १७] कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥१७॥ [१२
 पुरा प्रोप्य निवृत्तं मां यान्याह' परिसान्त्वयन् ।
 १८] कुतःश्रोष्यामि वाक्यानि तानि कर्णमुखान्यहम् ॥१८॥ [१३
 एवंमुक्त्वा ऽथ भरतं भार्याभ्रम्येत्य राघवः ।
 १९] उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १९ ॥ [१४
 सीते मृतस्ते श्वशुरः पित्रा हीनश्च लक्ष्मणः ।
 २०] भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतं पृथिवीपतिम् ॥ २० ॥ [१५
 जानकी श्वशुरं श्रुत्वा सर्वलोकगुरुं मृतम् ।
 २१] नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाक निरीक्षितुम् ॥२१॥ [१८
 ततो बहुगुणं तेषामसु (श्रु ?) नेत्रैरजायत ।
 २२] तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमारार्णा यशस्विनाम् ॥२२॥ [१६
 ततस्ते भ्रातरः सर्वे आर्त्तमाशास्य राघवम् ।

- २३] अब्रुवन् जगतीपालं वाष्पसन्दिग्धया गिरा ॥ [N
उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ॥२३॥ [१७
- २४] अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ २४ ॥ [N
स राम सम्परिष्वज्य रुदन्तीं जनकात्मजाम् ।
- २५] प्रोवाच लक्ष्मणं प्रेक्ष्य दुःखितं दुःखितो बचः ॥२५॥ [१६
आनयेर्गुहपिण्याकं चीरमानय चोत्तमम् ।
- २६] जलक्रियाय्यं तातस्य गमिष्यामि परन्तप ॥२६॥ [२०
सीता पुरस्ताद् ब्रजतु त्वं चैनामभितो ब्रज ।
- २७] अहं पश्चाद् गमिष्यामि गतिरेषा सनातनी ॥ २७ ॥ [२१
ततो नित्यानुगस्तेषां विजितात्मा महाद्युतिः ।
- २८] मृदुः क्षान्तश्च दान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २८ ॥ [२२
सुमन्त्रस्तैनृसुतैः सार्धमाशवास्य राघवम् ।
- २९] अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीमनु ॥२९॥^० [२३
ते च तीर्थी नदीं कृच्छ्रादुपगम्य यशस्विनः ।^०
- ३०] पुण्यां मन्दाकिनीं रम्यां नित्यपुष्पितपादपाम् ॥३०॥ [२४
शीघ्रस्रोतां समागम्य शिवतीर्थमकर्दमाम् ।^०
- ३१] असिञ्चन्नुदकं सर्वे पितुरेतद्भवत्विति ॥ ३१ ॥ [२५
परिगृह्य रघुश्रेष्ठो जलपूरितमञ्जलिम् ।
- ३२] दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥३२॥ [२६
एतत् ते नृपशार्दूल विमलं दिव्यमक्षयम् ।
- ३३] पितृलोकेषु पानीयं मदक्षमुपतिष्ठतु^५ ॥ ३३ ॥ [२७

ततो मन्दाकिनीतीरे शुचौ देशे^६ नराधिपः ।

३४] पितुर्न्यवर्त्तयन्^७ श्रीमान्निवार्य भ्रातृभिः सदा ॥३४॥ [२८

पेद्भुदं वदरोन्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।

३५] न्युप्य रामः सुदुःखार्च इदं वचनमब्रवीत् ॥३५॥ [२९

इदं भुञ्च महाराज पिध तोयं च निर्मलम् ।

३६] यदन्नः पुरुषो राजस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥३६॥ [३०

ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नराधिपः ।

३७] आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥३७॥ [३१

ततः पर्णकुटीद्वारमागत्य जगतीपतिः ।

३८] प्रतिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥३८॥ [३२

गृहीत्वा तौ रुरोदातो^८ राघवः सह सीतया ।

३९] तेषां तु रुदतां शब्दं श्रुत्वा भरतसैनिकाः ॥३९॥ [३३

अ^९वंशचैव रामेण सङ्गतो भरतोऽधुना ।

४०] तेषामेव महान् शब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥४०॥ [३४

अथ वासं परित्यज्य सर्वे तेऽभिमुखः स्वयम् ।

४१] अप्येकतः समाजगमुर्दथावत्संप्रधाविताः ॥४१॥ [३५

अचिरमोपितं रामं चिरविमोपितं यथा ।

४२] द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसा ऽऽश्रमम् ॥४२॥ [३६

भ्रातृणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम् ।

४३] ययुर्बहुविधैर्यानिस्त्वरा ऽऽविष्टाः समाकुलाः ॥४३॥ [३७

अश्वैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलङ्कृतैः ।

४४] मुकुमारास्तयैवान्ये^१ पद्मधामेव प्रदुद्रुवुः ॥४४॥ [३८

६ य-स च

७ ल-निर्घर्तयत् ।

८ कै-रुरोदन्तो ।

९ ल-मुकसारास्तयैवान्ये ।

सा भूमिर्वहुभिर्यानैः खुरनेमिसमाहता ।

४६] मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥४५॥ [४०

तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः^{१०} ।

४७] नासहंस्तुमुलं शब्दं जग्मुरन्यद्वनं च ते ॥४६॥ [४१

बराहमृगसिंहाश्च महिषाश्च वनेचराः ।

४८] व्याघ्रगोमायुसर्पाश्च वित्रेसुर्यूथपैः सह ॥४७॥ [४२

रथाङ्गशार्ङ्गदात्यूहहंसकारण्डवसवा ।

४९] तथा कोकिलसङ्घाश्च विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥४८॥ [४३

तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिरुतम् ।

५०] मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥४९॥ [४४

तान् नरान् बाष्पसम्पूर्णान् समीक्ष्य च मुदुःखितान् ।

५१] पर्यपृच्छत धर्मज्ञः पितृवन् मातृवच्च सः ॥५०॥ [४७

स तत्र कांश्चित् परिपस्वजे नरान्

नराश्च तं के विदधाम्यवादयन् । ०

चकार सर्वैरपि^{११} संविदं तदा

५२] यथाऽर्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ५३ ॥ [४८

तथा तु तेषां रुदतां महात्मनां

दिवं च खं चानुननाद निस्वनः ।

गिरेर्गुह्यारचैव दिशश्च नादयन्

५३] मृदङ्गघोषप्रतिमः स शुश्रुवे ॥ ॥ ५४ ॥ [४९

इत्यार्षे रामायणे ऽध्यायाकाण्डे उदकप्रदानं

नाम सर्गः ॥[११६] ॥

[चं-११२]=[सप्तदशाधिकशततमः सर्गः]=[दा-१०४]

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारा दशरथस्य सः ।

१] अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनकाञ्क्षया ॥१॥ [१

राजपत्न्यस्तु गच्छन्त्यो^१ नदीं यन्दाकिनीं प्रति ।

२] ददृशुस्तास्तदा सर्वा रामं लक्ष्मणसेवितम् ॥२॥ [२

कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।

३] सुमित्रामब्रवीद् दीनां याथान्या राजयोपितः ॥३॥ [३

इदं तेषामनाथानां शुभमक्लिष्टकर्मणाम् ।

४] वने प्राक् केवलं तीर्थं ये ते निर्विपयीकृताः ॥४॥ [४

इतः सुमित्रे रामार्थं जलमादाय वीर्यवान् ।

५] सदा गच्छति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥५॥ [५

दुष्करं कुरुते^२ पुत्रः सुमित्रे तव धार्मिकः ।

६] शुश्रूषते तु धर्मेण ज्येष्ठं^३ यो भ्रातरं वने ॥६॥ [N

स्त्रीमिधानेन यः पित्रा त्यक्तो निरपराधवान् ।

७] भ्रष्टश्च सानुजो राज्यात् सीतया भार्यया सह^४ ॥७॥

एवं विलपमाना सा कौसल्या शोकविह्वला^५ ।

८] ददर्शोद्गदपिण्याकैर्निवापं पुलिने कृतम् ॥८॥

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सपुष्पेषु^६ निधापितम् ।

९] उपहारं पितृर्दत्तं भर्तुरायतलोचना ॥९॥ [९

१ व-गच्छन्तः ।

२ कुरुतः ।

३ व, ल-ज्येष्ठं ।

४ व, ल म-सह भार्यया ।

५ व ल, म-शोककर्मिता ।

६ ल-सुपुष्पेषु ।

सा तमिद्भुदपिण्याकं दृष्ट्वा द्विगुणदुःखिता । [५

१०] उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥१०॥ [६

इदमिच्छाकुनाथस्य राघवेण महात्मना ।

११] पितुरिद्भुदपिण्याकं न्युप्तं पश्यत यादृशम् ॥११॥ [१०

तस्य देवसमस्येदं पार्थिवस्य महात्मनः ।

१२] नैतदौपायिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥१२॥ [११

चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो विभुः ।

१३] कथमिद्भुदपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥१३॥ [१२

अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित् प्रतिभाति मे ।

१४] यत्र रामः पितुर्दत्ते तापसायन्नमीदृशम् ॥१४॥ [१३

रामेणेद्भुदपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य वै ।

१५] कथं ममेदं हृदयं विशीर्येन्न^३ सहस्रधा ॥१५॥ [१४

श्रुतिश्च खल्विदं सत्या मुमित्रे प्रतिभाति मे ।

N] यदन्नः पुरुषो हि स्यात् तदन्नास्तस्य देवताः ॥१६॥ [१५

N] एवमार्ता सपत्नीभिस्ताभिराश्वासिता तदा । [१६

१६पू] सा जगामाश्रमपदं कौसल्या यत्र राघवः ॥१७॥ [N

१६उ] ततस्तास्त्वरितं गत्वा सर्वा नृपतियोपितः । [N

१७पू] अपश्यन्नाश्रमे रामं स्वर्गाच्च्युतमिवामरम् ॥१८॥ [१६उ

१७उ] सम्भोगैः सम्परित्यक्तं रामं दृष्ट्वैव मातरः ।

१८पू] आर्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वराः शोककर्पिताः ॥१८॥ [१७

- १८३] तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणान्शुभान् ।
 १८४] मातृणां पुरुषव्याघ्रः सर्वासामनुपूर्वशः ॥२०॥ [१८
 १८५] पाणिभिः मुखसंस्पर्शैर्मद्वद्भुलितलैः शुभैः । [१८५
 २०५] मूर्धन्याघ्राय तां रामं रुरुदुः पार्थिवस्त्रियः ॥२१॥ [N
 २०६] सौमित्रिरपि ताः सर्वाः समातृः शोककर्षिताः ।
 २१५] अभ्यवादयत महो दीनो रामादनन्तरम् । २२॥ [२०
 २१६] आशीर्वादैश्च रामस्य लक्ष्मणस्य तथैव च ।
 २२५] देशकालानुरूपैश्च मातृभिः सम्प्रयोजितैः ॥२३॥ [N
 २२६] यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा वृत्तिरेस्त्रियः ।
 २३५] वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥२४॥ [२१
 २३६] सीताऽपि रुदती तासां पादान् स्पृष्ट्वा मुदुःखिता ।
 २४५] स्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सा बभूवाग्रतः स्थिता ॥२५॥ [२२
 २४६] तां परिष्वज्य कौसल्या माता दुहितरं यथा ।
 २५५] वनवासकृशां दीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥२६॥ [२३
 २५६] विदेहराजस्य सुता स्तुपा दशरथस्य च ।
 २६५] रामपत्नी कथं दुर्गे वनं प्राप्ताऽसि जानकि ॥२७॥ [२६
 २७६] पद्ममातपसन्तप्तं परिक्रिन्नमिवोत्पलम् । [२५५
 काञ्चनं रजसा ध्वस्तं दिवा चन्द्रमिवाप्रभम् [२५६
 २७] मुखं ते मेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ॥२८॥ [२६५
 भृशं तवेह वैदेहि व्यसनारणिसंभवः । [२६६

ट य, ल, म तथा ।

६ कै.— तं ।

० व, ल, म—नास्ति ।

२८] दहत्यग्निर्मुखं कान्तं निस्तोयमिव पङ्कजम् ॥२६॥ [N

द्युवन्त्यामेवमार्तार्या जनन्यां भरताग्रजः ।

२९] पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य महात्मनः । ३०॥ [२७

पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य

बृहस्पतेन्द्रि इवामराधिपः ।

निषीडथ पादौ स समिद्धतेजसः

३०] सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥३१॥ [२८

तत्रोपविष्टेन च तेन मन्त्रिभिः

पुरप्रधानैश्च सहैव सैनिकैः ।

गृहेन धर्मज्ञतमेन धर्मवित्

३१] सहोपविष्टः समुपेत्य राघवः ॥३२॥ [२९

ततोपविष्टस्तु^{१०} तथैव वीरं

ततः स धर्मेण सहैव राघवम् ।

श्रिया ज्वलन्तं भरत कृताञ्जलिः

N] यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥३३॥ [३०

किमेष वाक्यं भरतोऽथ राघवं

प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ।

इतीव तस्याथ जनस्य तत्त्वतो

बभूव कौतूहलमुच्चमं तदा ॥३४॥ [३१

स राघवः सत्यवृत्तिश्च लक्ष्मणो

महानुभावो^{११} भरतश्च धर्मवित् ।

वृताः सुहृद्भिः प्रविरेजुरोजसा

३३] यया सदस्यैर्ज्वलितास्त्रयोऽग्रयः ॥३५॥ [३२

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे मातृसमागमो

नाम सर्गः ॥११७॥

---

११ के-(पूर्वं वृद्धितं यस्मात् 'शत्रुघ्नसहितो' इति पदेन विमिश्रमत्र पूरितम्) ।

[वं-११३]=[अष्टादशाधिकशततमः सर्गः]=[दा-१०६]

अथोपविष्टं ध्यायन्तं रामं प्रकृतिसंसदि । [N

१] उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥१॥ [२पू

प्रोषिते मयि यन्मात्रो पापं मत्कारणं कृतम् ।

२] क्षुद्रया न तदिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥२॥ [८

धर्मबन्धानुबद्धोऽस्मि येन स्वां नेह मातरम् ।

३] हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हमपकारिणीम् ॥३॥ [६

कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मवान् ।

४] अहं भ्रातृव्यवद् भ्रातुः कुर्यां कर्म विगर्हितम् ॥४॥ [१०

गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ।

५] तातं तेन न गर्हामि दैवतं च परं मम ॥५॥ [११

धर्मार्थाभ्यां हि को हीनमीदृशं कर्म गर्हितम् ।

६] स्त्रियः प्रियचिकीर्षार्थं कुर्याद् धर्मज्ञ धर्मवित् ॥६॥ [१२

अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति परिश्रुतम् ।

७] राज्ञा योवाहिता' लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥७॥ [१३

तस्यैतं मतिसम्भोहमन्तकालसमुद्भवम् । [N

८] तातस्य समतिक्रान्तं प्रत्याहर्तुं' त्वमर्हसि ॥८॥ [१४३

पितुर्हि' समतिक्रान्तं यः साधु कुरुते सुतः ।

९] तदपत्यमिति प्रोक्तमनपत्यमतोऽन्यथा ॥९॥ [१५

तदपत्यं भवानस्तु मास्म भू[द्] दुष्कृतं पितुः । [१६पू

१०] अनुवर्त्तस्व काकुत्स्थ मार्गे साधुनिषेवितम् ॥१०॥ [N

कैकेयीं मातरं मां च मुहूदो बान्धवाश्च नः ।

११] पौरजानपदान् भृत्यान्नायस्व सकलानिमान् ॥११॥ [१७

क चारण्यं क च क्षत्रं क जटा परिपालनम् ।

१२] इदं शाठ्यात्मकं^१ कर्म^२ न भवान् कर्तुमर्हति ॥१२॥ [१८

अथ^३ क्लेशजमेव त्वं धर्मं^४ चरितुमिच्छसि ।

१३] संगृह्य चतुरो वर्णास्तेन क्लेशमवाप्नुहि ॥१३॥ [२१

चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ।

१४] आहुर्वन्धं^५ हि धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥१४॥ [२२

त्वत्तश्च बुद्ध्या ज्ञानेन जन्मनाऽप्यवरो ह्यहम् ।

१५] स कथं पालयिष्यामि मेदिनीं त्वयि तिष्ठति^६ ॥१५॥ [२३

हीनबुद्धिवलो बालो हीनज्ञानस्तथैव च ।

१६] भवन्तं च विना भूप न वर्त्तयितुमुत्सहे ॥१६॥ [२४

इदं निरिबलमव्यग्रं पित्र्यं राज्यमकण्टकम्^७ ।

१७] अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बन्धुभिः ॥१७॥ [२५

इहैव त्वाभिपिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतियस्त्विमाः ।

१८] श्रुतिवजः सवसिष्ठाश्च श्रपयो मन्त्रकोविदाः ॥१८॥ [२६

अभिपिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यागमनं कुरु ।

३ य-क्षत्र ।

८ य, ल, म-मुत्तमं ।

४ य, ल, म-कजटाः क च पालनम् ।

९ य, ल, म-धर्म्यं ।

५ य, म-साध्यात्मकं ।

१० य, ल, म-तिष्ठति । ?

६ कर्तुं ।

११ ल, म-मकण्टकम् ।

७ य-यदि ।

१६] निक्षिप्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव वासवः ॥१६॥ [N

ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन् दुर्हदः साधु कर्षयन्^{१२} ।

२०] सुहृदः पूरयन् कामैर्वसंस्तत्र प्रशाधि नः ॥२०॥ [२८

अथ वै^{१३} मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने ।

२१] अथ भीताः पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो^{१४} दश ॥२१॥ [२६

किन्विपं मम मातुश्च प्रमार्जं पुरुषर्षभ ।

२२] अथ तत्र भवांस्तं च पितरं रक्ष किन्विपात् ॥२२॥ [३०

२३] धर्मो ह्येष परः प्रोक्तः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ।

N] यो धर्मेण महाप्राज्ञ मजाश्च परिपालयेत् ॥२३॥ [N

शिरसा त्वाऽभियाचेऽहं^{१५} कुरुष्व कुरुणां मयि ।

२४] बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥२४॥ [३१

अथ मां पृष्ठतः वृत्त्वा वनमेव^{१६} भवानितः ।

२५] गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्द्धमप्यहम् ॥२५॥ [३२

तमृत्विजो^{१७} मागधसूतवन्दिनः

सुतमिया वाष्पकलाश्च मातरः ।

तथा ब्रुवन्तं भरतं मत्पुण्ड्रुः

२६] प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥२६॥ [३५

इत्यार्षे रामायणेऽयोध्याकाण्डे भरतवाक्यं

नाम सर्गः ॥११८॥

१२ व-घर्षयन् ।

१३ ल-अथैव ।

१४ व, ल, म-०ऽभिषेचने ।

१५ व-त्वभियाचेऽहं ।

१६ व वनवासे ।

१७ ल तस्यत्विजो ।

[चं-१.१४]=[एकोनविंशत्यधिक-

ज्ञानतमः सर्गः]=[दा-१.०५, १.०६]

स तथा भरतेनोक्तो रामो धर्मपथे स्थितः ।

१] इदं वचनमङ्गीवं मध्ये परिषदोऽब्रवीत् ॥१॥ [N

नात्मनः कामकारोऽस्ति पुरुषोऽयमनीश्वरः ।

२] इतरचेतश्चरन्तं तं कृतान्तः परिकर्षति ॥२॥ [१५

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

३] संयोगा विमयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥३॥ [१६

यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद् भयम् ।

४] तथा नराणां जातानां नान्यत्र मरणाद् भयम् ॥४॥ [१७

यथाऽऽगारं दृढं स्थूलं शीर्णं भूत्वाऽवसीदति ।

५] तथैव सीदन्ति नरा मृत्युपाशवशज्ञताः ॥५॥ [१८

सहैव मृत्युर्ब्रजति सह मृत्युश्च तिष्ठति ।

६] गत्वा सुदूरमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥६॥ [२२

अहोरात्राणि वर्तन्ते सर्वेषां प्राणिनामिह ।

७] आर्यपि कर्षयन्त्याशु ग्रीप्से जलमिवाश्वः^१ ॥७॥ [२०

आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि^२ ।

८] आयुस्ते क्षीयते पश्य स्थितस्य चरतस्तथा^३ ॥८॥ [२१

गात्रेषु प्रलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ।

९] जरया पुरुषः कीर्णः किं हित्वेह सुखी भवेत् ॥९॥ [२२

इमे चोदित आदित्ये तथा चास्तमिते त्विह ।

१०] आत्मनो नावबुध्यन्ते पुरुषा जीवितक्षयम् ॥१०॥ [२४

१ य—०मिवांश्वः ।

३ य, ल, म—भवतस्तथा ।

२ य, ल, म—०बनुशोचसि ।

हृष्यत्युरुफलं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् ।

११] ऋतूनां^५ परिवर्त्तेन^६ प्राणिनां प्राणसंक्षयः^७ ॥११॥ [२५

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

१२] समेत्य च व्यपेयातां स्थित्वा किञ्चित् क्षणान्तरम् ॥१२॥ [२६

एवं भार्याश्च पुत्राश्च सुहृदश्च वसूनि च ।

१३] समेत्य^८ व्यवधीयन्ते ध्रुवं तेषां पराभवः ॥१३॥ [२७

न कश्चिदन्यथाभावं प्राणी समतिवर्त्तते ।

१४] तेन नास्तीह सामर्थ्यं^९ प्रेतस्य ह्यनुशोचतः ॥१४॥ [२८

यथा हि सार्धं^{१०} गच्छन्तं ब्रूयात् कश्चित् पथि स्थितः ।

१५] अहमप्यनुयास्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥१५॥ [२९

यः^{११} पूर्वैः प्राकृतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः ।

१६] तमापन्नः कथं शोचेद् यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥१६॥ [३०

पयसः^{१२} सवमानस्य स्रोतसो वाऽतिवर्त्तिनः ।

१७] आत्मा धर्मेऽभियोक्तव्यो धर्मज्ञेन विपश्चिता ॥१७॥ [३१

धर्मात्मानः शुभैर्दत्तैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । [३२पू

१८] धर्मात्मानो गताः स्वर्गं पितृमातृनिपेक्षितम् ॥१८॥ [N

भृत्यानां भरणं कृत्वा प्रजानां परिपालनम् ।

१९] अर्थदानं^{१३} च साधुभ्यः पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥१९॥ [N

इष्ट्वा यज्ञैर्वहुविधैर्भोगांश्चावाप्य केवलम् ।

२०] उत्तमं वपुरासाद्य स्वर्गतो जगतीपतिः ॥२०॥ [N

सञ्जीर्णं^{१४} मानुषं देहं परित्यज्य पिता मम ।

५ ल-ऋतवः ।

६ व, ल म-परिवर्त्तन्ते ।

७ ल-प्राणसंक्षये ।

८ ल-सामीप्य ।

९ व, ल, म-यैः ।

१० व, ल, म-वयसः ।

११ व-अन्नदानं ।

- २१] दैवीं गतिमनुप्राप्तो दिव्यलोकविहारिणाम् ॥२१॥ [३३
तत्र नैवंविधः कश्चित् प्राज्ञः शोचितुमर्हति ।
- २२] त्वद्विधो मद्विधो वाऽपि श्रुतिमान् मतिमान् नरः ॥२२॥ [३४
एते बहुविधाः शोका विलापो रुदितं तथा ।
- २३] विसर्जनीया धीरेण सर्वावस्थामु धीमता ॥२३॥ [३५
असंशयं ततः शोकं मा शुचो वसतां पुरीम् ।
- २४] यथा पित्रा नियुक्तोऽसि तथा कुरु नरर्षभ ॥२४॥ [३६
यथाहमपि तेनैव नियुक्तः पुत्रकर्मणि ।
- २५] तद्देवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥२५॥ [३७
न मया शासनं तस्य शक्यं त्यक्तुमरिन्दम ।
- २६] नन्वयं सहितो ऽमात्यैर्देवतं परमं पिता ॥२६॥ [३८
स एवमुक्तो भरतो रामं वचनमब्रवीत् ।
- २७] कियन्तस्तादृशा लोके यादृशोऽयमरिन्दम ॥२७॥ [३९
न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं सुखं वाऽपि महर्षयेत् ।
- २८] संमत्तश्चासि वृद्धानां शक्रो नाकौकसामिव ॥२८॥ [४०
यथा मृते तथा जीवे यथाऽसति तथा सति । [१०६वर्गः]
- २९] कस्यैष बुद्धिलाभः स्याद् यथा ते मनुजाधिप ॥२९॥ [४१
३०पू] एवं च व्यसनं प्राप्य न विपत्तुं त्वमर्हसि । [५७]
- ३२पू] आसाद्य हि निवर्त्तन्ते सन्तापास्त्वामरिन्दम । ३०॥ [४२]
- ३२उ] अस्माकमिह काकुत्स्थ परशुर्वीर पातितः ।
- ३३पू] अहं तु रहितो धीमांस्त्वया दशरथेन च ॥३१॥ [४३]
- ३३उ] न जीविष्यामि दुःस्वार्तो रूदिग्धहतो यथा ॥३२॥ [४४]

वसन्तमार्यं सह लक्ष्मणेन

समार्यमायस्तमनाः समीक्ष्य ।

प्राणान् न जह्यां विजने यथाऽहं

३४] तथा कुरु त्वं पृथिवीं प्रशाधि ॥३३॥ [४

तथा तु रामो भरतेन तेन

प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।

मतिं न चक्रे गमनाय सत्त्ववान् ।

३५] स्थितः पितुस्तद्वचनं समीक्ष्य ॥३४॥ [३३

इत्यार्षं रामायणे अथोध्याकाण्डं रामभरतसंवादे

नाम सर्गः ॥ [१२९] ॥

- [चं-११६]=[विंशत्याधिक-शततमः सर्गः]=[दा-१०७]
- पुनरेवं ब्रुवाणं तु भ्रातरं भरताग्रजः ।
- १] उवाच रामो धर्मात्मा भरतं धर्मवत्सलम् ॥१॥ [१
उपपन्नमिदं वीर त्वयि सर्वं नरर्षभ ।
- २] यस्त्वं जातो दशरथात् कैकेयानन्दवर्धनः ॥२॥ [२
- ३] पुरा तात महाराजो मातरं ते समुद्वहन् । [३
देवासुरे च संग्रामे जनन्यास्तव पार्थिवः ॥३॥
- ४] महृष्टः प्रददौ राजा वरौ द्वौ याचितः प्रभुः ॥४॥ [४
ततः सा तौ प्रतिस्पृश्य तव माता यशस्विनी ।
- ५] अयाचत नृपं गत्वा द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥५॥ [५
तव राज्यं नरक्याघ्र मम प्रव्राजन्तं तथा ।
- ६] तद्वै राजा तदा तस्या नियुक्तः प्रददौ स्वयम् ॥६॥ [६
तेन पित्रा ममाप्यत्र नियोगः पुरुषर्षभ ।
- ७] चतुर्दश वने वासस्तव वर्षाणि भूतले ॥७॥ [७
सोऽहं वनमिदं दुर्गं निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।
- ८] सतीतथागतो वीर सत्यवाक्ये स्थितः पितु ॥८॥ [८
भवानपि तथा क्षिप्रं पितरं सत्यवादिनम् ।
- ९] कर्तुमर्हति राजेन्द्र शापि राज्यमकण्टकम् ॥९॥ [९
श्रृणान्मोचय राजानं कैकेयानन्दवर्धन' ।
- १०] पितरं ब्राहि धर्मज्ञ मातरं चापि पालय ॥१०॥ [१०
श्रूयते च पुरा तात श्रुतिर्गीता तपस्विभिः ।
- ११] गयस्य यजमानस्य यजतः स्वपितृनपि ॥११॥ [११
पुंनान्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते मृतः ।
- १२] तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥१२॥ [१२

इष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।

१३] तेषां हि समवेतानां यद्येको गुणवान् भवेत् ॥१३॥ [१३

इत्युच्यते सर्वे प्रतीता रघुनन्दन ।

१४] तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात् प्रभो ॥१४॥ [१४

अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुपालय ।

१५] शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥१५॥ [१५

प्रवेक्ष्यामि महाऽरण्यमहं च मुनिभिः सह ।

१६] आभ्यां च सहितो राजन् वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥१६॥ [१६

त्वं राजा भरत भवाद्य नागराणां

वन्यानामहमपि वने मृगाणाम् ।

गच्छ त्वं पुरुषवराद्य संप्रहृष्टः

१७] शान्तात्मा त्वमहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥१७॥ [१७

छायां ते दिनकरभा प्रचोद्यमानं

सच्छत्रं भरत करोतु मूढर्षि शुभ्रम् ।

एतेषामहमपि काननद्रुमाणां

१८] छायां तामतिशिशिरां समाश्रयिष्ये ॥१८॥ [१८

शत्रुघ्नः कुशलतरोऽस्ति ते सहायः

सौमित्रिर्मम विहितः स्वयं विधात्रा ।

चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्र

१९] सत्यं तं वत रुश्याम मा विषीद ॥१९॥ [१९

इत्थार्थं रामायणं अयोध्याकाण्डे रामचक्रं

नाम सर्गः । [१२०] ॥

१ य, म—वर्धनः ।

५ व ल, म—महमपि वने ।

२ ल—श्रुतिगीता ।

६ व, ल, म—शिरसा ।

४ ल—स्वतः ।

७ व, म—स्तु ।

- [वं-११६]=[एकविंशत्यधिक-शततमः सर्गः]=[दा-१०८]
- आश्वासयन्तं भरतं जावालिब्राह्मणोत्तमः ।
- २] उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मोपेतमिदं वचः ॥१॥ [१]
साधु राघव मा ते भूद बुद्धिरेवं निरर्यका ।
- ३] नरस्य प्राकृतस्येव धीग्बुद्धेस्तपस्विनः ॥२॥ [२]
कः कस्य पुरुषो बन्धुः किं कार्यं केन कस्य चित् ।
- १२] यद्येको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥३॥ [३]
तस्मान्माता पिता चैव प्रतिश्रयसमायुधौ ।
- १३] उत्तमस्तु स विज्ञेयो योऽत्र जानानि वै नरः ॥४॥ [४]
यथा ग्रामान्तरं गच्छन् नः कस्मादपि क्वचित् ।
- १४] उत्सृज्य च तमानासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥५॥ [५]
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।
- १५] अवाप्तमात्रं काकुत्स्थ तत्र सज्जति वै नरः ॥६॥ [६]
निरर्थं जनमुत्सृज्य स नार्हसि नगोत्तम ।
- १६] आसितुं विषमं दुर्गं विपिनं बहुकष्टकम् ॥७॥ [७]
समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिपेक्ष्य ।
- १७] एकवेणीधरा हि त्वां नगरी समतीक्ष्णते ॥८॥ [८]
राजभोगाननुभवन् महात्मन् पार्थिवो भव ।
- * १८] विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥९॥ [९]
न ते कश्चिद् दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ।
- १९] अन्यो राजा त्वमप्यन्यस्तस्मात् कुरु यदुच्यसे ॥१०॥ [१०]
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं तेन यत्र वै ।
- २१] मृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्याऽनुतप्यसे ॥११॥ [११]
१] परलोकगता ये ये तास्ताव् शोचति को नरः ।

२२७] ते हि दुःखं परिप्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥१२॥ [१३

अष्टका ऽपि ततः^२ कार्या इत्येवं प्राकृतो जनः ।

२३] अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यते ॥१३॥ [१४

यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।

२४] दद्यात् प्रवसतः श्राद्धं नास्य पाथेयमाहरेत् ॥१४॥ [१५

दानसत्त्वपरा हृद्यते ग्रन्था मेधाविभिः^३ कृताः ।

२५] यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व^४ सन्त्यज ॥१५॥ [१६

अनास्तिकपरामेवं^५ कुरु बुद्धिं महामते ।

२६] प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥१६॥ [१७

अमृष्यमाणाः पुनरुग्रतेजा

निशम्य^६ तं नास्तिकवाक्यमुक्तम् ।

अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो

N] विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥१७॥ [N*

त्वत्तो जनाः पूर्वतराः परे च

बहूनि कर्माणि शुभानि कृत्वा ।

जित्वा हृदोषं परमं च लोकं

N] कस्मात् परत्रास्ति हुतं कृतं च ॥१८॥ [N†

निन्दाम्यहं कर्म पितुः कथं नु

यस्तामृष्टहाद् भृशमर्थबुद्धिम् ।

बुद्ध्या तयैवंविधया^७ चरन्त-

N] मनास्तिकं धर्मपयान्यपेतम् ॥१९॥ [N†

२ ल-तथा ।

य-पितुः ।

३ य-सेवावधिः ।

४ य-०तप्यंश्च ।

५ ल-दानसत्त्वपरामेवं ।

ब, ल, म-निरस्य ।

* दाक्षिणात्ये पाठे नवोत्तर-
शतमे सर्गे दृष्टव्यम् ।

७ य-तत्रैवंविधया ।

† दाक्षिणात्ये पाठे ११० सर्गे
दृष्टव्यम् ।

[चं-११६]=[त्रयोविंशत्यधिक-शततमः सर्गः]=[दा-११०]

क्रुद्धमाह्वय रामं तु वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

१] जावालिरपि^१ जानाति लोकस्यास्य गर्ता^२ गतिम्^३ ॥१॥ [१

निवर्त्तयितुकामस्त्वामेतद्वाक्यमयाब्रवीत् ।

२] इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाय निबोध मे ॥२॥ [२

पूर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी यत्र निर्मिता ।

३] ततः समभवद् ब्रह्मा स्वयंभू र्वरदः मनुः ॥३॥ [३

विष्णुर्वराहरूपेण उज्जहार^४ वसुन्धराम्^५ ।

४] असृजच्च^६ जगत् सर्वं पुनैः सह महर्षिभिः ॥४॥ [४

आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतोऽयात्तयो^७ ऽव्ययः ।

५] तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥५॥ [५

ससर्जगिरसं ब्रह्मा प्रचेतसमयात्रिराः ।

N] मनुः प्रचेतसः पुत्रः इक्ष्वाकुस्तु मनो [ः] सुतः ॥६॥ [६

यस्येयं प्रथमं^८ वृत्ता समृद्धा^९ मनुना मही ।

७] स इक्ष्वाकुरयोध्यायां राजा ऽभूद् विधिपूर्वकम् ॥७॥ [७

इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्यतिविश्रुतः^{१०} ।

८] कुक्षेरप्यात्मजो वीरो विकृत्तिः समपद्यत ॥८॥ [८

विकृत्तेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः^{११} प्रतापवान् ।

९] अनरण्यन्तु पुत्रोऽभूद् बाणस्यामिततेजसः ॥९॥ [९

१-ल, म-जावालिरपि ।

२-ल, म-गतागतिम् ।

३-ल, म-तज्जहार ।

४ ल, म-वसुन्धरम् ।

५ व-असृजच्च ।

६ व-शाश्वतंवात्तयो० ।

७ ल, म-प्रथमा ।

८ ल-समृद्धी ।

९ व, ल, म-कुक्षिरित्यभि० ।

१० कै-बाणपुत्रः ।

नाऽनादृष्टिरभूत्तस्मिन्नु दुर्भिक्षं कथञ्चन ।

१०] अनरण्ये महाभागे तत्करो वै न कथन ॥१०॥ [१०

अनरण्यान्महातेजाः पुत्र पृथुरजायत ।

११] तस्मात् पृथोर्महाभागात् त्रिशङ्कुरूप(द)पद्यत ॥११॥ [११

स सत्यवचनाद् धीरः सशरीरो दिवं गतः ।

१२] त्रिशङ्कोरभवत् सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः ॥१२॥ [१२

धुन्धुमारान्महाबाहुर्युवनारवो ऽभवत् सुतः ।

१३] युवनाश्वसुतश्चापि मान्धाता सत्यसद्गुरः ॥१३॥ [१३

मान्धातेस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत ।

१४] सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥१४॥ [१४

यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम धर्मवित् ।

१५] भरतात्तु महाबाहुरसितः समजायत ॥१५॥ [१५

तस्यान्ते अतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।

१६] हैहयास्तालजंघाश्च सर्वे^{११} च शशबिन्दवः^{१२} ॥१६॥ [१६

तांस्तु स अतियुध्यन् वै युद्धे राजा क्षयं गतः । [१७पू

१७] द्वे चास्य नायौ गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥१७॥ [८पू

ततः शैलवरं रम्यं तपस्यभिरतो मुनिः । [१७उ

१८] भार्गवश्चवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥१८॥ [२०पू

तमृषिं चाप्युपागम्य गर्भं देवी न्यदेदयत् । [२०उ

२०] स तामप्यवदद् विप्रो वरेष्णुं^{१३} पुत्रजन्मनि ॥१९॥ [२१पू

ततः सा गृहमागत्य देवी पुत्रं व्यजायत । [२२उ

- २१] सह तेन गरेणैव ततः^{१४} स^{१५} सगरोऽभवत्^{१६} ॥२०॥ [२४व
 पू२२] ऐच्छाकः सगरो नाम यः समुद्रप्रखानयत् ।
 N] तच्छणा पर्वणि वेगेन भासय(यं)तमिमाः प्रजाः ॥२१॥ [२५
 असमञ्जास्तु पुत्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतम् ।
 २३] जीवन्नेव निरस्तस्तु स पित्रा पापकर्मकृत्^{१७} ॥२२॥ [२६
 अंशुमान्नाम पुत्रोऽभूद् वीर्यवानसर्मजसः ।
 २४] दिलीपोंऽश्रुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥२३॥ [२७
 N] येन भगीरथी गङ्गा त्रिदिवादवतारिता । [N
 पू२५] भगीरथात्तु काकुत्स्थः काकुत्स्थेत्युच्यसे यतः ॥२४॥ [२८पू
 ७२५] काकुत्स्थस्य च पुत्रोऽभूद् रघुर्येनासि राघवः । [२८व
 पू२६] रघोस्तु पुत्रस्तोजस्वी सौदासः पुरुषादकः ॥२५॥ २[६पू
 योऽरिभिः सह सङ्ग्रामे बलवद्भिर्महाबलः ।
 २७] युध्यमानो निहत्यारीन् सहसैन्यो^{१८} न्यवर्त्तत ॥२६॥ [N
 खड्गी^{१९} तु तस्य पुत्रोऽभूत् तस्य श्रीमान् सुदर्शनः ।
 २८] सुदर्शनस्याग्निवर्णो ह्यग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥२७॥ [३१
 शीघ्रगस्य मनुः पुत्रो मनोः पुत्रः प्रसुस्तकः ।
 २९] प्रसुस्तकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीपो महाद्युतिः ॥२८॥ [३२
 अम्बरीपस्य पुत्रस्तु नहुषः सत्यसद्गुरः ।
 ३०] नहुषस्य तु पुत्रोऽभूद् ययातिरिति नः श्रुतम् ॥२९॥ [३३
 ययातेरपि धर्मात्मा पुत्रोऽजः समजायत ।
 ३१] अजस्यापि हि धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥३०॥ [३४
 पू३२] तस्य पुत्रोऽसि वै ज्येष्ठो राम इत्यभिसंखितः ।

१४ व ल—सगरः स ततोऽभवत् ।

१६ ल—ससैन्योऽपि ।

१५ ल—पापकर्मवित् ।

१७ व—अङ्गधीः ।

N] प्रतिगृहीण्व राज्यं स्वमेवेक्षस्व जगन्तृष ॥३१॥ [३५

पू३३] इच्छाकूणां तु सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।

N] पूर्वजान्नावरः पुत्रो राज्ये समभिषिच्यते ॥३२॥ [३६

स राघवेमं वत वंशमात्मनः

सनातनं नाद्य विहातुमर्हसि ।

प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनी

३४] समृद्धराज्यां पितृवन्महायशाः ॥३३॥ [३७

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे वसिष्ठवाक्यं

नाम सर्गः ॥ १२३ ॥

वं-१२०-१२१]=[चतुर्विंशत्यधिक-शततमःसर्गः]=[दा-१११

वसिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राज्ञपुरोहितः ।

१] अत्रवीर्द्धमसंयुक्तं पुनरेवापरं^१ वचः ॥१॥ [१

पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः ।

२] आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च ते त्रयः ॥२॥ [२

पिता जनं जनयति माता संवर्धयत्यपि ।

३] प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥३॥ [३

स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव महाद्युते ।

४] मम त्वं वचनं राम नातिक्रमितुमर्हसि ॥४॥ [४

वृद्धाया धर्मशीलाया मातुरर्हसि पूजितम् ।

६] अस्यास्तु वचनं कुर्वन् सतां पन्थानमाग्रज ॥५॥ [६

भरतस्य वचः कुर्वन् याचतो^२ रघुनन्दन^३ ।

७] नात्मानमभिवर्त्तेथाः सत्यधर्मपरायणः ॥६॥ [७

एवं मधुरमुक्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम् ।

८] मत्सुवाच तमासीनं वसिष्ठं पुरुषप्रेमः ॥७॥ [८

माता पितृभ्यां यां वृत्तिं सम्यक् कुर्वन्ति मानवाः ।

६] न ह्यप्रतिकरं ताभ्यां पित्रा मात्रा च यत्कृतम् ॥८॥ [६

तथाऽशनप्रदानेन शयनाच्छादनादिना ।

१०] नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥९॥ [१०

राजा गुरुर्दशरथस्तथा जनयिता मम ।

११] संश्रुतं यन्मया तस्य न तन्मिध्या भविष्यति ॥१०॥ [११

एवमुक्ते^४ तु रामेण भरतस्तदनन्तरम् ।

१ ल-पुनरेव० ।

२ व-याचन्त्या ।

कै-याचनस्य ।

३ कै-राघव ।

४ ल-एवमुक्तेन ।

- १२] उवाच चलितोरस्कः सूतं परमदुर्मेनाः ॥११॥ [१२
इह मे स्पण्डले शीघ्रं कुशानास्तर सारये ।
- १३] अहं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावदार्यः प्रसीदति ॥१२॥० [१३
निराहारो निरालंबो धनहीनो यथा द्विजः ।
- १४] पुनः शयिष्ये शय्यायां वनं यावन्न यास्यति ॥१३॥० [१४
स तु राममवेक्षन्तं मुमन्त्रः प्रेक्ष्य दुर्मेनाः) ।
- १५] कुशांस्तीरेभ्युपस्थाप्य भूमावेवास्तरत् स्वयम् ॥१४॥० [१५
तमुवाच महातेजा रामो राजीवलोचनः ।
- १६] किं मां भरत कुर्वाणमिह प्रत्युपवेक्षसि^१० ॥१५॥ [१६
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन स्वयमास्तीर्य संविशेत् ।
- १७] न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने० ॥१६॥ [१७
उत्तिष्ठ राजशार्दूल हित्वैतदारुणं व्रतम् ।
- १८] पुरिवर्यामितः^२ क्षिप्रमयोध्यां गच्छ राघव ॥१७॥ [१८
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ।
- २०] उवाच सर्वान् संप्रेक्ष्य किमार्यं नानुयाचय ॥१८॥ [१९
पूर१] ते तमूर्ध्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।
- पूर२] अभिजानीम^३ काकुत्स्थं सम्यक् स्निह्यति राघव ॥१९॥ [२०
पूर३] पितुर्यथा महाभागो वचने तिष्ठति ध्रुवम् ।
- पूर४] अतो न शक्नुमो ह्येनं विवर्तयितुमोजसा ॥२०॥ [२१
तेषां वचनमाज्ञाय रामो वचनमब्रवीत् ।
- N] एतन्निबोध वचनं सर्वेषां धर्मचक्षुषाम् ॥२१॥ [२२

१ व--इहस्ये ।

२ व--प्रत्युपवेशने ।

० ल--नास्ति ।

३ व--मूर्धावसिक्तानाम् ।

८ ल--परिवारान्वितः ।

१. व--अभिजानीहि ।

उ०] एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य राघव ।

N] उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो संस्पृशस्व तथोदकम् ॥२२॥ [२३

[मं० १२१]

उ११] अयोध्याय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।

पू१२] शृण्वन्तु मे परिपदो मन्त्रिणः श्रेण्यस्तथा ॥२३॥ [२४

न याचे पैतृकं राज्यं नानुशोचापि मातरम् ।

१४] आर्यं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥२४॥ [२५

यदि त्वच्छ्रयं गन्तव्यं कर्तव्यं वचनं पितुः ।

१५] अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश समा वने ॥२५॥ [२६

धर्मात्मनः स तेनाय भ्रातु र्वाक्येन विस्मितः ।

१६] उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥२६॥ [२७

विद्वा[n]माहृतं^{१०} क्रीतं यत् पित्रा जीवितं^{११} मम ।

१७] न तत् कोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥२७॥ [२८

उपधिना मया कार्यो वनवासो जगृप्सितः ।

१८] अमुपोक्तं हि कैकेय्या पित्रा मे मुकृतं कृतम् ॥२८॥ [२९

जानामि भरतं ज्ञान्तं गुरुसत्कारकारकम्^{१२} ।

१९] सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥२८॥ [३०

अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।

२०] भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्यामहमीश्वरः ॥३०॥ [३१

कृतं हि मातुः कैकेय्या वचनं तन्मया म्रियम् ।

२१] अनृतान्मोक्षयानेन पितरं तं महामतिम् ॥३१॥ [३२

N] आसीत् पित्रानियुक्तं यत् तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥३२॥ [N

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे रामयाचनं

नाम सर्गः ॥ १२४ ॥

[वं १२]=[पञ्चविंशत्याधिक-शततमः सर्गः]=[दा-१२]

N] अयं^१ तं देशमागम्य गन्धर्वसहिता द्विजाः । [N

उ१] भ्रातरौ तौ महावीरौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥१॥ [२७

धन्यः स यस्य पुत्रौ वा धर्मज्ञौ सत्यविक्रमौ ।

३] श्रुत्वा वां तात संभापयुभाभ्यां स्पृहयामहे ॥२॥ [३

ततो देवगणा सर्वे दशग्रीववधौपिणः ।

४] भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः सङ्गता मिथः ॥३॥ [४

भो भो भरत सिद्धार्य निवर्त्तस्व स्वतो लघु ।

N] देवकार्यमशेषेण कर्तव्यं-राघवेण वै ॥४॥ [N

रामोऽथ लक्ष्मणः सीता सुखेन वनचारिणः ।

N] अपिमिश्रं स्वनुध्याता वने वत्स्यन्ति वै त्रयः ॥५॥ [N

७] राजर्षयश्च धर्मज्ञाः स्वं स्वं स्थानं ततो गताः ॥६॥ [७३

ह्लादितास्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनाः ।

८] रामः संहृष्टवदनस्तानृषीन्भ्यवादयत् ॥७॥ [८

स्रस्तगात्रस्तु भरतो वाचा संसज्जमानया ।

९] कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥८॥ [९

राजधर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसन्ततिम् ।

१०] कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचतीः^२ ॥९॥ [१०

रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।

११] पौरजानपदांश्चापि यत्नाद्रञ्जयितुं नृप ॥१०॥ [११

ज्ञातयश्चैव योधाश्च मित्राणि सुहृदश्चनः ।

१२] त्वामेव प्रतिकाञ्चन्ते पर्जन्यमपि कार्पकाः^३ ॥११॥ [१२

१ य-अयं ।

२ य, ल-याचतो ।

३ य-कार्षिकाः ।

म-कर्पकाः ।

इदं राज्यं महीराज प्रतिपद्यस्व सर्वतः ।

[१३] शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥१२॥ [१३]

पादयोरपतद्भ्रातृ भरतो ऽय प्रसादयन् ।

[१४] भृशपाराधयामास राममेवं प्रियंवदः ॥१३॥ [१४]

तमङ्गे भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।

[१५] श्यामं नलिनपत्राक्षं हंसवज्जुस्वरः स्वयम् ॥१४॥ [१५]

इयं ते यादृशी बुद्धिः स्थिरा विनयसंभृता ।

[१६] भृशपुत्सहसे कृत्स्नां रक्षितुं पृथिवीमिषाम् ॥१५॥ [१६]

अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।

[१७] सर्वकार्याणि संमन्य कारयेस्त्वं सदा जनघ ॥१६॥ [१७]

लक्ष्मीश्चन्द्रादपक्रामेद्धिमवान्वा परिव्रजेत् ।

[१८] सागरो वा त्यजेद्द वेलां न प्रतिज्ञामहं त्यजे ॥१७॥ [१८]

कामाद् वा यदि वा लोभान्मात्रा ते यदिदं कृतम् ।

[१९] न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥१८॥ [१९]

एवं ब्रुवाणं रामं तु वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ।

[२०] तेजसाऽऽदित्यसङ्काशं प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥१९॥ [२०]

प्रयच्छ पादुके पुत्र भरताय महात्मने ।

[२१] एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं करिष्यतः ॥२०॥ [२१]

इत्युक्तः स वसिष्ठेन रामोऽप्यानाय्य पादुके ।

[२२] प्रयच्छत् प्रीतिमान् भ्रात्रे भरताय महात्मने ॥२१॥ [२२]

स पादुके ते भरतः प्रतापवां-

स्तदा ऽनुरूपे प्रतिगृह्य धर्मवित् ।

प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं

A N] चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥२२॥ [२६

अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं,

गुरुन् वसिष्ठप्रभुर्वास्तथा ऽनुजान् ।

व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः,

स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥२३॥ [३०

तं मातरो वाष्पपरीतकण्ठयो

दुःखेन चामन्त्रयितुं न शेकुः^५ ।

स एव मातृरभिवाद्य सर्वा

A N] उदक्कुटीं संप्रविवेश रामः ॥२४॥० [३१

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे भरतप्रतिपानं

नाम सर्गः ॥[१२५]॥

[चं-१:४]=[पद्मविंशत्याधिक-शततमः सर्गः]=[दा-११३]

ततः शिरसि कृत्वा ह पादुके भरतस्तदा ।

१] आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १ ॥ [१

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ।

२] [प्र] यतः[ः] प्रययुस्तस्य मन्त्रिणः सर्व एव ते ॥२॥ [२

नदीं मन्दाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखः प्रययुस्ततः ।

३] मदक्षिणं च कुर्वाणश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥३॥ [३

तस्य धातुसहस्राणि रम्पाणि गिरिसानुषु ।

४] व्यतियान्तोऽन्वपश्यन्त भरतस्यानुयायिनः ॥४॥ [४

अन्तरा चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्ततः ।

५] आश्रमं यत्र स मुनि भरद्वाजः कृतालयः ॥५॥ [५

स तमाश्रममासाद्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् ।

६] अवतीर्य रथात् पादौ बबन्धे कुलनन्दनः ॥६॥ [६

महृष्टस्तु भरद्वाजो भरतं प्रत्युवाच ह ।

७] अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतः ॥७॥ [७

एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धीमता ।

८] प्रत्युवाच भरद्वाजं धर्मिष्ठो धर्मवत्सलम् ॥८॥ [८

याच्यमानोऽपि गुरुभिर्मया च हृदनिश्चयः ।

९] राघवः परमप्रीतस्तत्रेदं वाक्यमब्रवीत् ॥९॥ [९

पितुः प्रतिज्ञां धर्मेण पालयिष्याम्यतन्द्रितः ।

१०] चतुर्दश हि वर्षाणि प्रतिज्ञा या कृता पुरा ॥१०॥ [१०

१ ब, ल, म—अप्रताः ।

२ य—मन्दाकिनी नदी ।

३ य, ल—भरतस्तदा ।

४ ल—कुलवर्धनः ।

५ य, ल, म—युस्तकेषु चेत्यमस्ति—

पितुः प्रतिज्ञा धर्मेण

प्रतिज्ञा या कृता पुरा ।

सा पालनीया धर्मज्ञ

पालनीया ममाद्य दे ॥

एवमुक्ते महातेजा वसिष्ठः प्रत्युवाच तम् ।

११] वाक्यज्ञं वाक्यकुशलो राघवं वचनं महत् ॥११॥ [११

एते प्रयच्छ संदृष्टः पादुके स्वर्णभूषिते ।

१२] अयोध्याया नरन्याय योगक्षेमाय राघव ॥१२॥ [१२

एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ।

१३] पादुके स्वर्णविकृते मम राज्याय वै ददौ ॥१३॥ [१३

निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण विधृतात्मना ।

१४] अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥१४॥ [१४

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥

१५] भरद्वाजस्तु भरतं मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥१५॥ [१५

नाश्चर्यमेतद् राजेन्द्र शीलवृत्तवतां वर ।

१६] यच्छुभं त्वयि तिष्ठेत राजपुत्र महाबल ॥१६॥ [१६

न मृतः स महाभागः पिता दशरथस्तव ।

१७] यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा मुखवर्त्तकः ॥१७॥ [१७

तमृषिं भरतः श्रीमानुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ।

१८] आमन्त्रयितुमारेभे चरणानुपगृह्य ह ॥१८॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य भरद्वाजं महामुनिम् ।

१९] भरतः प्रययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥१९॥ [१९

नागैश्च शकटैश्चैव हयैर्यनैश्च सा चमूः ।

२०] पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णं भरतस्यानुयायिनी ॥२०॥ [२०

ततस्त्रिपथगां दिव्यां पुण्यां फेनोर्मिमालिनीम् ।

- २१] ददृशुस्ते पुनः सर्वे गद्गां पुण्यजनादृताम् ॥२१॥ [२१
तां नक्रमकराकीर्णामुत्तीर्य सह वन्धुभिः ।
२२] शृङ्गवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥२२॥ [२२
शृङ्गवेरपुरं गच्छन्नयोध्यां स ददर्श ह । [२३ पू
२३] भरतो दुःखसन्तप्तस्तत्र मृतमथावधीत् ॥२३॥ [२४ पू
सारथे पश्य नगरीमयोध्यां शून्यकाननाम् । [२४ उ
२४] निराकारां निरानन्दां दीनां प्रतिहृत्स्वनाम् ॥२४॥ [२५ पू
वियुक्तां पुरुषेन्द्रेण समुतेन महात्मना ।
२५] रात्रा दशरथेनेह नोत्सहे प्रतिवीक्षितम् ॥२५॥ [N
इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे भरतनिवर्त्तनं
नाम सर्गः ॥ [१२६] ॥

[वं-१२५]=[सप्तविंशत्यधिक-शततमः सर्गः]=[दा०११४]

स्निग्धगंभीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः ।

१] अयोध्या भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशः ॥१॥ [१

मार्जारोलूकचरितां मलिनाम्बरधारिणीम् ।

२] तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥२॥ [२

राहुग्रस्तां चन्द्रपत्नीं प्रियां प्रज्वलितामिव ।

३] ग्रहणाभ्युदितामेकां रोहिणीं पीडितामिव ॥३॥ [३

४पू] अत्युष्णस्वप्नसलिलां रूक्षस्वरविहङ्गमाम् । [४ पू

५] विध्वस्तकनकस्तंभां गजवाजिविवर्जिताम् ॥४॥ [६ पू

हतप्रवीरां विध्वस्तां चमूमिव महाहवे । [६ उ

५] सफेनामम्बरोद्भिन्नां सागरस्य समुत्थिताम् ।

प्रशान्तमारुतोद्धतां जलोर्मीमिव विस्वनाम् ॥५॥ [७

५] त्यक्तयज्ञोत्सवैः सर्वैः सोमपैश्च सयाजकैः ।

५] पर्वकाले तु संवृत्ते वेदीं गतशिखामिव ॥६॥ [८

गोष्ठमध्ये स्थितामार्त्तामाचरन्ती नवं वृणम् ।

६] गोष्ठपेण परित्यक्तां गोकन्यामिव सोत्सुकाम् ॥७॥ [९

प्रभाकरामैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिर् महाशिखैः ।

७] विमुक्तां मणिभिर्जात्यैर् नागमुक्तावलीमिव ॥८॥ [१०

सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयादिव ।

८] संहतद्युतिविस्तारां तारामिव नभश्च्युताम् ॥९॥ [११

पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरनादिताम् ३ ।

९] घोरदावामिविप्लुष्टां कान्तां वनलतामिव ॥१०॥ [१२

समृद्धाद्व्यणजनां विक्षिप्त विपणापणाम् ।

१०] मच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवांबुधरैर्वृताम् ॥११॥ [१३

क्षीणपानोत्तमै र्भिन्नैः शराचैरभिसंवृताम् ।

११] गतशौण्डामिव ध्वस्तां पानभूमिमसंस्कृताम् ॥१२॥ [१४

रुक्ताभूमिलतां निम्नां वृक्षगुल्मसमावृताम् ।

१२] उपपुक्तोदकां भिन्नां प्रपां निपतितामिव ॥१३॥ [१५

शुष्कतोषां महामत्स्यां कूर्पथ बहुभिर्हृताम् ।

प्रभिन्नाप्रतिविस्तीर्णां वापीमिव हतोत्पलाम् ॥१४॥ [५A

पुरुषस्यामहृष्टस्य प्रतिसिद्धानुलोपनाम् ।

१६] सन्तप्तामिव शोकेन गात्रयष्टिमभूषणाम् ॥१५॥ [५

मातृपीव महाभ्रौघप्रविष्टस्याविसञ्चराम् ।

मच्छन्नां नीलजीमूतै र्भास्करस्य प्रयामिव ॥१६॥ [१७

भरतस्तु रथस्थोऽयं श्रीपान् दशरथात्मजः ।

१८] बाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥१७॥ [१८

किं नु खल्वयं गंभीरो मूर्ध्नि न निशम्यते ।

१९] यया पूर्वमयोध्यायायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥१८॥ [१९

वारुणीपानमर्चैश्च नरैरुत्तानगाधिभिः* ।

२०] संपतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति दिशो दश ॥१९॥ [२०

वारुणीमण्डगन्धाश्च मान्यगन्धाश्च मूर्ध्निताः ।

२१] धूपेनागुरुगन्धाश्च नाद्य वान्ति समन्ततः ॥२०॥ [२०

पानप्रवरघोषश्च स्निग्धश्च हयनिस्वनः ।

२२] महानागनिनादश्च श्रूयते न यथा पुरा ॥२१॥ [२१

अयोध्यां तु प्रविश्यैव जगाम भवनं पितुः ।

२३] तेन हीनं नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥२२॥ [२२

हृत्पार्श्वे रामायणे अयोध्याकाण्डे भरतप्रवेशो

नाम सर्गः ॥ [१२७] ॥

[चं-१२६, १२७] अष्टाविंशत्याधिक-शततमः सर्गः] = [दा११५]

अयोध्यायां तु निक्षिप्य मातुः सर्वाः परन्तपः ।

१] भरतः शोकसन्तप्तो गुरून् सर्वानुवाच ह ॥१॥

नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयामि वः ।

२] तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥२॥ [२]

पिता प्रेतश्च मे राजा वनस्थश्चैव राघवः ।

३] रामागमप्रतीक्षो ऽहं पालयिष्ये वसुन्धराम् ॥३॥ [३]

एतच्छ्रुत्वा महद्वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।

४] अब्रुवन् मन्त्रिणः सर्वे ते वसिष्ठपुरोगमाः ॥४॥ [४]

सदृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ।

५] वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपमिदं तव ॥५॥ [५]

एतत्ते भ्रातृलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ।

६] आर्यमार्गमवृत्तस्य कः पुमान् न प्रशंसति ॥६॥ [६]

स' मन्त्रिवचनं' श्रुत्वा यथाऽभिलषितं तदा ।

७] अब्रवीत् सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥७॥ [७]

१२७मंगः] संप्रहृष्टमना मातृगुरूंश्चाप्यभिवाद्य सः ।

१] भरतो रथमारोहन् ब्रुवन् परन्तपः ॥८॥ [८]

आरुह्य तु रथं दीप्तं भ्रातरौ सहितौभौ ।

२] ययतुः परमपीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥९॥ [९]

अग्रतस्तु ययुस्तस्य वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।

३] सर्वे च मन्त्रिप्रमुखा नन्दिग्रामो यतोऽभवत् ॥१०॥ [१०]

४उ] वलं च सर्वमाहूय रथनागाश्वसङ्कुलम् ।

४पू] प्रययुर्भरतस्याग्रे श्रेष्ठाश्च पुर वासिनः ॥११॥ [११]

रयस्यः स तु धर्मात्मा भरतो गुरुवत्सलः ।

५] पादुके शिरसि न्यस्य नन्दिग्राममुपागमत्^१ ॥१२॥ [१२

ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य ह ।

६] अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरुनिदमुवाच ह ॥१३॥ [१३

एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं मे न्यामवत् स्वयम् ।

७] योगक्षेमकरे चेमे पादुके स्वर्णभूषिते ॥१४॥ [१४

१६] इदानीं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥१५॥

N] क्षिप्रमद्यैव संयोज्य राघवस्य च पादुके ।

चरणौ पद्मसदृशौ गुरोर्द्रक्ष्याम्यहं यदा ॥१६॥ [१६

N] नित्तिष्याहं तदा भारं राघवेण समागतः ।

N] निर्यात्य गुरुवे राज्यं वतिष्ये रामशासने ॥१७॥ [१७

राघवस्य तु सन्यस्य पादुकेरुचिरे त्विमे ।

११] राज्यं चेदमयोध्यायां दत्त्वा वत्स्यामि निर्भृतः^२ ॥१८॥[२०

अभिपिबते तु काकुत्स्थे महृष्टमुदिते जने ।

१२] मीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याद्यतुर्गुण ॥१९॥ [NA

एवं तु विलपन्वीरो भरतः सुमहायशः^३ ।

१३] नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं राघवस्य गुणान् स्मरन् ॥२०॥[NA

जटावन्कलधारी च मुनिवेशधरः प्रभुः ॥२०॥

१४] नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥२१॥ [२१

रामागमनमार्कात्तन् भरतो गुरुवत्सलः ।

२ म—०मुपागतः ।

३ व, ल, म—निर्भृतः ।

४ व, ल—समहायशः ।

^ अयं श्लोकः दाक्षिणात्ये पाठे

क्षेपकरूपेण विन्यस्तः ।

- १५] भ्रातुर्वचनकारी च तस्य पादुक्तयोस्तदा ॥२२॥ [NA
 १६उ] स बालव्यजनं छत्रं धारयामास वै स्वयम् ॥२२॥ [२२पू
 स पादुकेऽभिषिच्याय नन्दिग्रामे वसंस्तदा । [५A
 १७] भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यदेदयत् ॥२३॥ [२२उ
 एवं कालोऽतिचक्राम भरतस्य महात्मनः ।
 १८] यावदागमनं तस्य रामस्य कृतकर्मणः ॥२४॥ [N
 इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे भरतव्रतग्रहणं
 नाम सर्गः [॥१.२८॥]
 समाप्तश्चायमयोध्याकाण्डः ॥

॥ सूचियां ॥

(शब्दविशेषसूची-१)

अ		अ	
अकुतोमयः	१०६।१६॥	अनुतुः	४५।११॥
अनास्तिकः	४६४।१६॥	अनुपिः	३७।१३॥
अन्ववेक्षा	२१।१४॥	ये	४४७।३१॥
अपेक्षा	१०६।१८॥	पेङ्गुदम	
अर्थशास्त्रम्	१२।१८॥	क	
अर्थसप्तशताः	१७३।१०॥	कनकशोधकाः	३६५।१४॥
	१८८।३६॥	कपिलायधः	३३२।१०॥
	४३४।४॥	कर्मान्तिकाः	३५६।१॥
अश्वमेधः	३६५।१२॥	काचकाराः	३६६।२५॥
अश्वोपजीविनः		काण्डकाराः	३६५।२२॥
आ		कारपत्रिकाः	३६५।१६॥
आगमाः	१३६।३६॥	कार्पास्तिकाः	३६५।२१॥
आत्मा	२७१।३९॥	कालदण्डः	३९६।३८॥
आययणाः	१३८।२३॥	कुलपांसनी	२९०।२६॥
आर्कूदकृतः	२५५।२७॥	कुसुमापीडा	२०८।११॥
ई		कूपकाराः	३५६।३॥
ईक्षुदिपिरयाक्रम	४४२।८॥	कोशाध्यक्षः	१७७।५॥
ईन्द्रमवनम्	४५०।१०, ११, १३, १५॥	कोशकाराः	३६६।८४॥
ईष्टकाकारकाः	१४६।१२॥	क्रतुशतम्	२६५।१६॥
	३६५।१८॥	ख	
उ		खण्डकाराः	३६६।२५॥
उटजम्	४३२।२४॥	खण्डसंस्थापकाः	३६६।२६॥
उपाध्यायः	२२२।२४॥		

खनफाः	३६६।१॥	ज	
खेलम	१६२।१८॥	जवनाः	२०२।१५॥
ग		ज्योतिर्गतिपु	२।२६॥
गणिकाः	८४।१२॥		१२।२६॥
गवाक्षः	२५८।१४॥	त	
गन्धर्वविद्या	५।२५॥	तक्षानः	३६५।१६॥
	८।४॥	तन्तुबायः	३६५।१५॥
गन्धर्विक्रयिणः	३६५।१८॥	ताम्रकाराः	३६६।२३॥
गणिकागणः	२१८।१८॥	ताम्रोपजीविनः	३६६।२६॥
गाथाः	१२६।११॥	तैत्तिरिकाः	३६५।१३॥
गान्धिकाः	३६५।१५॥	तैत्तिरीयाः	१६२।१७॥
गायकः	८।१४॥	त्रिदिक्	२६५।३०॥
	४६।१४॥	त्रिलोकनाथः	१३९।३६॥
गृहस्थाः	४००।६४॥	त्रिविष्टपम्	८८।५०॥
गोकुलम्	२०६।१५॥	द	
ग्रहाः	१३८।२८॥	दन्तकाराः	३६५।१३॥
च		दन्तोपजीविनः	३६५।१३॥
चत्वरः	२१८।१८॥	दात्रिणः	३५६।२५॥
क्षुत्तुष्पयः	२१८।१८॥	दाराः	२०८।८॥
क्षूर्णोपजीविनः	३६५।२१॥	दुर्जातम्	२५०।२०॥
क्षेत्रः	३१।४॥	देवः	३७।१३॥
क्षयावयेत्	२३४।१॥	देवराः	१८७।२६॥
क्ष		देवर्षयः	१३८।२६॥
क्षत्रकाराः	३६५।१२, १३॥	देवलोकः	७४।१॥
	३६६।२५॥	देवासुराः	२१६।६॥
		द्विजाः	४५।७॥

द्विजातयः	२०२१०॥२०३१॥	निवापः	२४७१२६॥
	२०८१४॥२५८॥१०॥	निरामयनं	२५११२१॥
	२०२१४॥	नीतिशास्त्रम्	१२१२८॥
द्विजसत्तमाः	२९९११॥ ३००१२॥	नीतिशास्त्रार्थः	८१२॥
	३६६१॥	प	
घ		पर्णकुटी	४०३१३॥
घनाप्यक्षः	१६४३३॥ ३४॥		४४७३८॥
घनुर्वेदः	१२१२८॥	पर्णशाला	२४७१२१॥
	१७१२८॥	पाङ्क्तिः	३६५१२१॥
	२८१२०॥	पाणिकाः	३६५१२५॥
घनुष्काराः	३६५१२१॥	पितरः	१४११४०॥
धर्मशै शुक्रभिः	२५६१२१॥		३७१३३२४७१२८॥
धर्मराजः	२८५१२५॥	पितृलोकः	४४४७७॥
धर्मशास्त्रम्	१५१२४॥	पिशोर्वाचः	१३८३३०॥
धर्मसञ्ज्ञयाः	२७१३६॥		१६८१२२०॥
धर्मः सनातनः	१०१२५॥	पुराणम्	११४३२१॥
धाम्यधिकविणः	३६५१२८॥	पेयम्	२१५१२४॥
न		पौराणः	२६४६॥
नक्षत्राणि	१३८१२८॥	पौराणम्	१३६१२०॥
नृमर्तकसंघाः	७६१२४॥	पौराणमिह निर्गमम्	२४०१२५॥
नानाधित्यविदः	८४॥	पौराणिकाः	३६५१२४॥
नालीकाः	२२२१२३॥	प्रकृतयः	२०१२४॥
नास्तिकाः	३०११२६॥		२०२१२२॥
निर्झराः	२०९१२४॥		२०६१२५॥ २०१२४॥
निर्वपट्कारमल्ला	२५८१२८॥	प्राकारिकाः	३६५१२७॥
निष्ठयः	२०५१३॥	प्राकारिकाः	३६५१२६॥

प्रेतः	१६८२२॥	भूतेभ्यः	२४७।३९॥
प्रेतकार्यम्	४३५।१५॥	भूतग्रहविधिज्ञाः	३६६।२३॥
प्रेष्याः	२१५।१५॥	मेदका	३६५।१३॥
फ		भोज्यम्	२१५।१४॥
फलोपजीविनः	३६५।१८॥	म	
व		मञ्जरी	२०८।११॥
वालानां विकिरस्तकाः	३६६।२३॥	मणिकाराः	३६५।१२॥
वार्धनिकाः	३५६।२०॥	मन्त्रकोविदा	३५६।२॥
वार्हस्पत्यो योग	१४२।११॥	मन्त्रपाठगः	७।४॥
वोधका.	३६६।२५॥	मन्त्रवित्	७४॥
ग्रह	२०८।४॥	महर्षयः	१३६।४६॥
ग्रहचारी	४००।६३॥	मायूरिकाः	३६५।१३॥
ग्रहनादी	१७०।२०॥	मालाकारा	३६५।२०॥
ग्रहर्षयः	१३८।२६॥	मोदककाराः	३६५।२०॥
ग्राहणः	२०३।२८॥	मांसोपजीविन	३६५।२०॥
ग्राहणसंघाः	२०३।२१॥	श्लेच्छाः	३२।११॥
भक्तोपजीविनः	३६६।२४॥		२२।५५॥
भद्रपीठम्	८३।३॥	य	
भरद्वाजाश्रमः	३३६।७,८॥	यज्ञः	१३८।३०॥
	३८७।६।३९०।१॥		३३१।१०॥
	३२९।५३॥		४८८।६॥
	४०१।८॥	यज्ञशीला.	३००।२२॥
भजंकारा	३६६।२४॥	यज्या	३४७।४०॥
भर्तृपरायणा	२५४।११॥	यन्त्रकर्मकृतः	३६५।१९॥
भक्ष्यम्	२१५।१४॥	यन्त्रकाः	३६६।११॥
भयितात्मानः	२०२।१४॥	यमसादनम्	२५६।२५॥ १८२।२३॥

यवस्तम	२८५।१०॥		
	२१५।२४॥	वन्दिन.	२६८।२॥
	२१६।१५॥	घराङ्गना.	४०१।८१॥
यवसेनार्थी	२१६।२२॥	घराहूरुपेया	४६५।४॥
यवनाः	३२।११॥	वरुधिनी	३९५।१७॥
युयराजः	३१।२॥	घरुक्रमकृतः	३६५।२६॥
	२०१।९॥	घाजपेयि कैः	२०३।२३॥
योगक्षेमः	२०६।१८॥	घाणिजकाः	३६६।२५॥
	२०,२१॥	घानत्रस्थाः	४००।६३॥
यौवराज्यम्	३६।२॥	घारणस्थलम्*	३१०।७।
	२६५।८॥	घारमुख्याः	७।४०॥
यौवराज्यपदम्	३१७।५२॥	घादणी	२३५।२२॥
		घादणीतीर्थम्*	३०३।१२॥
		घारुद्राः	३६५।१५५
रजका	३६५।१५॥	विनद्य	२१८।१२॥
रथगिता	१२।३८॥	विपवैद्याः	३६६।२२॥
रक्षः	१६८।२२॥	विष्णोः पदम्*	३०३।१५॥
रक्षोघ्नी (ओषधी)	११७।१६॥	वृक्षरोपकाः	३५६।२॥
राजसूयः	४३५।४॥	वेत्रकारः	३६५।१५॥
रुद्रः	२१।२९॥		
		वेदाः	५।२३॥१२०२८॥
			१३८।२५॥
लोहम्	२१५।१४॥		१४२।१५॥
लोककृत	९२।३०॥		१६१।६।
लोहपाठाः	१२२।२५॥		२०३।२५॥ ३३१।२॥
	४३१।१५॥		

वेदपारगः	१४२।१५॥	शैलूयाः	३६६।१७॥
	१६१।६॥	शौण्डिकाः	३८५।२४॥
वेदमन्त्रानुसारिणी	२०३।२४॥	श्रुतम्	४६७।२२॥
वेदवित्	३६६।२९॥	श्रुतिः	४।२३॥२६४।६॥
वेदविद्वांसः	३५६।३॥		४५०।१६॥
वेदविद्याः	११।२०॥		४५४।७॥
वेदवेदाङ्गपारगाः	३४४।४॥		४६६।१७॥
	३११।१८॥	श्लोकः	३६४।६॥
वेदवेदाङ्गशास्त्राणि	६।८॥	स	
	९।१०॥	सप्ततुकाराः	३६६।२४॥
वेद्याः	७।४०॥	सगरापत्यानि	११५।३७॥
वैदिकाः	३।४॥	सप्तकक्ष्यः	२५०।१८॥
वेद्याः	३६५।१४॥	सप्तर्वयः	१३८.२८॥
वैशकर्मकराः	३५६।३॥	सभाकाराः	३१६।३॥
व्यपेक्षणम्	२०६।२१॥	सरीसृपः	२५३।६॥
ना		सर्वविद्याविद्यारदः	८।५.९॥
शकाः	३२।११॥	सर्वशास्त्रागमेन च	१८।२८॥
शकलोक्तः	२२८.१६॥	सर्वशास्त्रवित्	११।२०॥
शार्थरी	२१८।२३॥	सागरङ्गमा	२२०।३॥
	३१६।१३॥	साध्याः	१३८।२०॥
शापाः	२८१।४०॥	सुधाकाराः	३६५।१३॥
शास्त्रम्	५।२३॥११।१९॥	सुरलोकः	४४३।२४॥
	३३८।१९॥	सूत्रकर्मविद्यारदः	३५६।१॥
शास्त्रोपजीवी	३६५।१७॥	सूत्रविक्रयिणः	३६५।११॥
शिल्पम्	५।२५॥	सुपकाराः	३६५।३६. १९॥
	४२८।५४॥	सेनानयः	१७।१९॥

[illegible]

कृतान्तः	४२९।१०॥		३७४।१७॥३७५॥
	११८।१०॥११९।१२॥		११॥३७८॥७॥
	३२६।५॥		३७८।१२, १५॥
	३२९।२, ३, ५, ६॥		३८३।३०॥३८४।७,
	३२६ ६॥		८॥३८५।१२, १४॥
केकयराजः	३२९।११॥		३८७।१, २, १०॥
	३२०।२१॥		४२८।३, १६॥
केतुः	३२५।४०॥		४५३।३५॥
क्रीशिका	१६-११६॥	गुहाकः	४१३।२२॥
ख		गोपा	३८८।४८॥
खड्गी	४६७।२७॥	गोतमः	२९९।२॥
ग			
गयाः	४६१।११॥	घृताची	३९५।१७॥
गार्ग्यः	१६२।१६॥	च	
गुहा	२१३।२७।२१४।९॥	चन्द्रमाः	२७७।१२॥
	२१५।११, १२, १७, १९॥		३०४।८॥
	२१६।१४ २५, २८॥	चित्ररथः	१६२।१६॥
	२१७।१, ६॥ २१८।२७॥	च्यवनः	४६३।१८॥
	२२०।४, ७।२३०।१, २,	ज	
	५, ६, ७।२३१।१२५॥	जनकः	२९६।३९॥
	२३२।२२, ३०॥	जायालिः	१७०।१६॥२६२।२॥
	२३३।३९।२४९।१॥		३३२।२०॥
	२५७।७।३७०।१,		४६३।१॥
	५, ६।३७१।१२,		४७५।२५॥
	१४, १७।३७२।२४,		४६५।१॥
	३१॥३७३।१, ७, ८॥	जामदग्न्यः	११५।३३॥

जैमिनिः	३४३।११॥	प	
त		पञ्चा	९१।८॥
तालराजंघः	४६६।१६॥	पर्वतः	३९८।४८॥
तिमिध्वजः	५७।१२॥	पुण्डरीकः	३६८।४८॥
तिलोत्तमा	३६५।१७॥	पुरन्दरः	४११।२॥ २६।६॥ ३२३।२२॥
तुम्बुरुः	३६५।४८॥		१२६।१३॥
त्रिजटाः	१६४।३६, ४१, ४४॥	पूषा	१३८।२१॥
	१६५।४६॥	पृथुः	४६६।११॥
त्रिशङ्कुः	४४६।११॥	पौलोमी	१६९।१०॥
त्वष्टा	३९५।१३॥	प्रजापतिः	१३७।२०॥
द		प्रचेतः	४६५।६॥
दिवाकरः	२००।२२॥ ३४४।१॥	प्रसुस्तकः	४६७।२८॥
देवराजः	२६६।१८॥	प्रसेनजित्	४६६।१४॥
द्युमत्सेनः	१५४।६॥	व	
घ		वलिः	७६।८॥
धन्वन्तरिः	२२२।२९॥	याणः	१२४।४१॥ ४६५।६॥
धर्मपालः	३५२।१५॥ २३॥	मृहस्पतिः	१७।२२॥ ४३।२२॥ ४३२।
धाता	१३८।२॥		३८॥ १३८।२८॥ ४५२।३१॥
धुन्धुमारः	४६६।१२॥	महा	२८५।२०॥ ४६५।३॥ ४३२।२७॥
ध्रुवसन्धिः	४६६।१४॥		३९५।१८॥ १३९।३५॥ १३७।२०॥
न		म	
नहुषः	४२।१०॥	मरुताजः	२३९।२०॥ २४०।२८॥ २४१।
	४६७।२९॥		३५॥ २४३।२, ९॥ ३९९।२३,
नारयाणः	४५।१, ३॥		२४॥ ३९०।६॥ ३९१।१२, १९
नारदः	१३८।२८॥ ३६८।४८॥		३९२।२८, ३१, ३२॥ ३६८।
			४४, ४९, ५०॥ ४०१।८१॥

१८॥ ३४६१॥ ३५२१॥	वैश्रवणः	८५२०१५५३॥	
३६११३॥ ३६२१॥ ३९०॥	श		
७,८॥ ३६५१२॥ ४३०२॥	शक्रः	११५२२॥ २८६१२॥ ३२३॥	
४५५१२॥ ४६५१॥ ४५६॥		३२, २३॥ ३२५१२६॥ ३४८१॥	
७॥ ४७३१६, २१॥ ४७४॥		४५६१२८॥ ४६३१९॥	
२३॥ ४७५१२॥ ४७६११, १३॥	शची	४१११॥	
४८०४, १०॥	शतक्रतुः	१४६११६॥ १५११३॥	
धामदेवा ३११३॥ १७०१९॥ २९६॥		१८८१३॥	
२॥ ३४३११॥ ४७५१॥	शत्रुञ्जयः	१६११९॥	
धामना	३९८१४॥	शशविन्दवः	४६६१२६॥
धाल्मीकिः	४०३१४॥	शशी	९४३॥ ३३६११॥
धासवः २३१५६॥ २४६३॥ ३३१२॥	शाण्डिल्यः	१६३१२६॥	
९२३०॥ ३२३१२०॥	शिवः	८५२०॥ १३७१२०॥	
धिकुक्षिः	४६५१८॥	शिविः	७८१४॥
विधाता	१३८१२॥	शीमगा	४६७१२७॥
विनता	१३८१२४॥	शुक्रः	१३८, २८॥ ४३३, ३८॥
विबुधराजः	४२२१३०॥	श्रीः	९१८॥
वियस्वान्	२७६१३॥	स	
विश्वामित्रः १७०१२०॥ २७७१३॥	सगरः	१७८११६, १६॥ ४६७१२०॥	
विश्ववसुः	३९६११६॥	सत्यवान्	१५४१६॥
विश्वकर्मा	३९५११३॥	समिता	२७५११६॥
विष्णुः ४५१४॥ ७६८॥ १३७१२०॥	सावित्री	१५४१६॥	
१६५१४॥	सिद्धार्थः	१७८११८॥	
वृत्रहा	१९६१२०॥	सुदर्शनः	४६७१२७॥
वृष्णिः	४०६१२६॥	सुधन्वा	४३४१६॥
वैवस्वतः	२८६१३॥	सुपर्णः	१३८१२४, २५॥

सुमन्त्रः ३१॥ ३२॥ ३३॥ ८०॥

१५, २०॥ २१॥ २२॥

२३॥ २४॥ २५॥ २६॥

२७॥ २८॥ २९॥ ३०॥

३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥

३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥

४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥

४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥

५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥

५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥

५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥

६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥

६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥

७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥

७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥

७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥

८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥

८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥

९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥

९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥

९९॥ १००॥ १०१॥ १०२॥

१०३॥ १०४॥ १०५॥ १०६॥

१०७॥ १०८॥ १०९॥ ११०॥

१११॥ ११२॥ ११३॥ ११४॥

११५॥ ११६॥ ११७॥ ११८॥

११९॥ १२०॥ १२१॥ १२२॥

सुसन्निः ४६६॥ १५॥

सूर्यः २७६॥ १०॥ २७७॥ ३०५॥ ६॥

३०६॥ ३०७॥ ३०८॥ ३०९॥

३१०॥ ३११॥ ३१२॥ ३१३॥

३१४॥ ३१५॥ ३१६॥ ३१७॥

३१८॥ ३१९॥ ३२०॥ ३२१॥

३२२॥ ३२३॥ ३२४॥ ३२५॥

३२६॥ ३२७॥ ३२८॥ ३२९॥

३३०॥ ३३१॥ ३३२॥ ३३३॥

३३४॥ ३३५॥ ३३६॥ ३३७॥

३३८॥ ३३९॥ ३४०॥ ३४१॥

३४२॥ ३४३॥ ३४४॥ ३४५॥

३४६॥ ३४७॥ ३४८॥ ३४९॥

३५०॥ ३५१॥ ३५२॥ ३५३॥

३५४॥ ३५५॥ ३५६॥ ३५७॥

३५८॥ ३५९॥ ३६०॥ ३६१॥

३६२॥ ३६३॥ ३६४॥ ३६५॥

३६६॥ ३६७॥ ३६८॥ ३६९॥

३७०॥ ३७१॥ ३७२॥ ३७३॥

३७४॥ ३७५॥ ३७६॥ ३७७॥

३७८॥ ३७९॥ ३८०॥ ३८१॥

३८२॥ ३८३॥ ३८४॥ ३८५॥

३८६॥ ३८७॥ ३८८॥ ३८९॥

३९०॥ ३९१॥ ३९२॥ ३९३॥

३९४॥ ३९५॥ ३९६॥ ३९७॥

३९८॥ ३९९॥ ४००॥ ४०१॥

४०२॥ ४०३॥ ४०४॥ ४०५॥

(सूची-३)

॥ पुर नाम ॥

अ

अजकुलम् ३०३॥ १५॥

अहिम्वलम् ३१०॥ ७॥

क

कलिङ्गनगरम् ३११॥ १५॥

कोसलपुरम् ३०१॥ ४०॥

कोसला २१३॥ २७॥

ग

गिरिवज्रम् २६६॥ ६॥ ३०३॥ १५॥

३०४॥ ३०५॥ ३०६॥ ३०७॥

त

त्रिलिङ्गा ३०३॥ १५॥

न

नन्दिग्रामः ४८०॥ २॥ १०॥ ४८१॥ १५॥

४८२॥ ४८३॥ ४८४॥ ४८५॥

प
प्रयागः २५७३॥३८७४, ६॥३८८
१४, १८, २०॥ ३८८५०॥

व
धौदनां नगरम् ३०३१४॥

ल
लौहित्यम् ३१११२५॥

व
वैजयन्तम् ५७१२५॥

श
शृङ्गवीरम् २१२१६४

शृङ्गवेरम् ४७७२२. २३॥

ह
हस्तिनापुरम् ३०३११५

(सूची-४)

॥ नदि नाम ॥

आ
आग्नेयी ३१०३॥

उ
उत्तारिका ३१०१०॥

ए
एकशल्या ३१११२५॥

क
कालिन्दी २४४११॥

ग
कुलिता ३११११॥

गङ्गा ८३३ ॥ २१४११ ॥ २२०८ ॥
२३०४, ८॥ २३११३, १५.

२१॥२३२५॥२३८॥२४०॥
२२॥ २४२११, १०॥ २५७३ ॥

२७७१७॥ ३०२११॥ ३१११
१४॥ ३५१५॥ ३६६३१, ३२,

३३॥ ३६७४६॥ ३६८१, ७॥
३६९११॥३८७३॥३८५१३॥

३८६२६, २७॥३८७१॥४६७॥
२४॥४७७२१॥

गोमती २११३, १०॥ ३१११२, १४,
१५, १६॥

व
चन्द्रगागा ३५१५॥

ज
जाह्नवी २२०३॥ ३५८२३॥

न
तमस्ता २०४३५॥ २०५१॥ २०६॥
१२, १५, १६॥ २०७२६, ३०॥
२११४॥

प
पद्मिनी २०८१०॥

पावनी ३१११२५॥

पुष्करिणी २३३३३६॥

म
भागीरथी २३८२५ ॥ ७७२६॥

म
मन्दाकिनी २४१३६॥ २४५८ ॥

२४६१४, १८॥२४८३३॥	शतयद्रा	३०३१५॥	
४०३१२०४०७१५४१४॥	शरद्वहा	३०३१२॥॥	
३, ६४४१५॥१०, १२, १४॥	शाल्यकर्तना	३१०३॥	
४३०॥७॥४३१११३॥४४६॥	शास्मली	३०३१६॥	
३०॥ ४४७३३॥४४७५३॥	शिला	३१०३॥	
मालिनी	२४५१४॥	स	
य	सतस्पर्धा	३१११६१॥	
यमुना ८३॥३॥२३८२, ६॥२४०१२॥	सरयू १७८२०॥ १७९२३॥ २१०॥		
२४३॥३॥ २४४१४॥, १५॥३१०॥	१०॥२१२११३, १४, १७॥२७८		
५, ६॥ ३५११५॥ ४०६४१॥	१७॥ २८२, ४४॥ २८४१६॥		
य	३५११२, ३, ४॥ ४१५१६॥		
विनता	३१४१६॥	सरस्वती ३०३१२॥३५११५॥३९७॥	
विपाशा	३०३१४॥३५११५॥॥	३१॥	
वीजावटी	३१०३॥	सुदर्शना	२३३३३॥
श	स्यानयती	३११११॥	
शतद्रु	३१०३॥ ३५११५॥	हिरण्योदा	३१०३॥

(सूची—५)

॥ पर्वत नाम ॥

क	१८॥ २४८३३॥ ४०३॥
कैलासः ३३११७॥४२॥१५॥८७॥४६॥	११, १३ ॥ ४०७९ ॥
८८१६६॥४६१७॥	४०८१० ॥ ४१११२ ॥
ग	४१२११७ ॥ ४१३१२२,
गन्धमादनः २४११३१, ३८॥२४३॥	२६॥ ४१६१२०॥ ४१७॥
शारद्वहा, १०॥२४६॥	१, २॥४२५१२४॥४२६॥

(१६)

१०, १४, १६॥४३१॥	मलयः	४५॥३॥३९६॥२४॥	
१३॥४७५॥३॥ ५॥	मेरुः	३३॥२१॥५॥२६॥३३५॥६॥	
म		३	
मन्दराः	२७०॥३०॥३९६॥२४॥	हिमवान्	२१४॥२॥३७२॥२७॥

(सूची—६) ॥ वन नाम ॥

अ		द
आम्रवणम्	२४३॥७॥१७८॥८॥	दण्डकारण्यम् १०१ । ३६, ३६ ॥
क		१०३॥५३ ॥ ४४२॥
कदलीवनम्	३६०॥३॥	२०॥४४३॥२३॥
कर्णिकारवनम्	२४५॥८॥	न
च		नीलम् २४४॥१९॥
चित्रकूटवनम्	२४५॥७॥	पलाशवनम् २७८॥८॥
चैत्ररथम्	३१०॥४॥३६८॥५०॥	प्रयागवनम् ३८६॥२७॥
त		शाल्यवनम् ३१०॥९॥
नपोधनम्	२०६॥२०॥	हेमवतवनम् ४१९॥३०॥

(सूची—७) ॥ देश नाम ॥

अ		काशिः	६८॥१५॥
अङ्गः	६८॥१५॥	कुरुक्षेत्रम्	३०३॥१२॥
अमरकण्टकः	३१०॥३॥	कुरुजाङ्गलाः	३०२॥११॥
उ		केकयः	६०॥३८॥४४४॥५॥
उत्तरवृक्षः	३६६॥३१॥	केरला	३५६॥७॥
क		कोसला	६८ । १५ ॥ १३० । ७ ॥
कर्णधारः	३५६॥७॥		२३५॥१३॥

तोरणः	ग	३१०७॥	वंगः	घ	६८१५॥
	म		सामुद्राः	स	३५६१॥
पञ्चालः		३०२११॥	सिन्धुः		६८१५॥
	म		सुरसावतयः		६८१५॥
गगधः		६८१५॥	सीवीरः		६८१५॥

(सूची—८)

॥ शस्त्रास्त्र नाम ॥

असिः १२१ । ३७ ॥ ४२६ । ३ ॥	अ	टङ्काः	ट	३५६१॥
४२८३॥			द	३५६१॥
असिरा	१२३३५॥	दात्रम	घ	३५६१॥
अश्वकर्णः	४३११८॥			
इ		धनुः १२३३५ ॥ १५९१९॥ १६०		
इपीकाखम ४२१।४५, ४७॥ ४२१		२४, २८॥१६६।६॥४२५।३१॥		
५३ ॥		४२६।३॥		
क		न		
कार्मुका ६० । २ ॥ ४२४ । २० ॥		निर्लिशः २००।१६॥२१३।२७॥		
४३१।१९॥		प		
कुदालः	३५६१॥	पिटकः		१५९।१९॥
कुठारः	३५६१॥	प्रासा		६०१॥
ख		श		
खनित्रम	१५९।१९॥	शरा १२३३५॥४२५।३१॥४२५।३१॥		
खड्गः	१२०५॥१५९।१९॥	शरासनम		१२३३५॥

(१८)

(सूची—६)

॥ वृक्ष-लता आदि नाम ॥

अ	इ	दीपः	वृ
अगुरुः ३४६।३०॥			४६।१८॥
अथोकाः ४१६।२७, २८, ३०॥			न
अश्वत्थाः ३९८।५१॥		न्यग्रोधः २३०।२॥ २३३।३८॥ २३४।	
आमलकाः १४६।१८॥ ३६६।५३॥		१॥ २३८।१॥ २४४।५॥	
आमलक्यः ३९६।३०॥		२४४।१५, १८॥	
इ	प		
इक्षुदः १४९।१८॥	पनसः २४५।९॥ ३९६।३०॥		
इक्षुदी २१४।६॥ ३७४।१४॥ ३८०।	पलाशः २४३।७॥		
२३॥ ३८१।१॥	पियालः १४६।१८॥		
इक्षुः ३६६।५७॥			
क	व		
कपित्थाः ३९६।३०॥	वदरः १४६।१८॥		
कुन्दः ३८९।६५॥	वित्वाः २४५।९॥ ३९६।३०॥		
किशुकाः २४५।७॥			
च	भ		
चन्दनम् ३४६।२६॥	भल्लातकाः २४५।६॥		
चूतः ३६६।३०॥ ४१८।१४॥			
ज	म		
जम्ब ३६६।३०॥ ३९९।५३॥	मधुकः २४३।७॥		
त	र		
तालः ३६८।५२॥ ३९१।१८॥	रतालः ३९८।५२॥		
त	घ		
तिन्तुकाः १४९।१८॥ २४५।२॥	घजलाः ३६८।५२॥		
	घटाः २३३।३२॥		

शिक्षणः	श	३९९।५३॥	समूलचैत्यम्	स	३०३।१३॥
दयामः		२४३।५॥१४४।१५॥	सालः		३५६।६॥४१८।१२॥४३१।१८॥
दयामाकः		१४६।१८॥			

(सूची—१०)

॥ उपमार्ये ॥

मयाभिप्रिये पतितेय किन्नरी	६६।२४॥
अनिन्ददात्मनात्मानं सुरां पीत्येव येदवित	१७१।२६॥
अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव	२०१।५॥
आदाय तानि वैदेही सपत्ना श्रीरिवाभवत्	२३३।६७॥
इति नाग इवारण्ये सहसा बन्धनं गतः	३२५।३९॥
उपासाश्चकिरे प्रीताः महेन्द्रमिव देवताः	२२।५६॥
कामयानमिव स्त्रियः	४३७।३६॥
कुवेरमिव नैर्ऋताः	२४।६४॥
कौञ्ची यथार्तामिव सारसखी	३२८।३०॥
गन्धर्वराजप्रतिमम्	३२।१३॥
गुणैर्विस्तृप्ते रामो दीप्तैः सूर्य इवांशुभिः	१७।२४॥
गौर्विवत्सेय विह्वला	२८५।२८॥
प्रहेषाम्युदितामेकां रोहिणीं पीडितामिव	४७८।३॥
चरणौ पद्मवर्चसौ	२६२।१६॥
सिल्लिकाविस्तैर्दार्ढ्यैः रुदन्तीव समन्ततः	४१७।१०॥
तमोवृता द्यौरिव नष्टभास्करा	६६।२५॥
प्रासयिष्यति मां भूयः कृष्णाहिरिव वेश्मनि	१६६।३३॥
दिलीपनहुषोपमः	३६०।१२॥
दिव्यतोयाभिधाहिन्या मन्दाकिन्या यथा दिवम्	२३३।२५॥

धन्वन्तरिरिव द्रणम	२२२।२९॥
नरनारायणाविव	२५४।१०॥
निशब्बास महासर्पो विलस्य इव रोपितः	१२०।२॥
निशाकरपरिभ्रष्टां ताराहीनां निशामिव	२४९।६॥
पपात सहसा भूमौ क्लृप्त इव द्रुमः	३७८।२॥
पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव गर्जतः	४७।२७॥
पिता पुत्रानिवौरसान्	२८।२४॥
पीतसोममिवाध्वरे	२७०।२८॥
पुरन्दरेणेव यथामरावती	१९५।१९॥
पूजयामास तां देवीमदिति मघवानिव	१०८।१३॥
बृहस्पतिरिवेन्द्रेण सुधर्मात्	३४२।६॥
भूमिकम्पादिव द्रुमः	३७८।४॥
मत्तमातङ्गगामिनम्	२२।१३॥
मरुतामिव वासवः	३२।१२॥
मरुद्भिरिव वासवः	४५६।१९॥
यतीव संप्रमत्तः	२८२।४८॥
यदृच्छया देवलोकात्संप्राप्तमिव वासवम्	१८७।१८॥
रराजामलताराढ्यं शारदं गगनं यथा	३२७।१६॥
लक्ष्मीं शीतांशुमानिव	३५९।४॥
लतामिव विनिष्कृत्तां पतितं देवतामिव	६७।५॥
लूनपक्षाविव द्विजौ	२८३।१॥
विजलां पद्मिनीमिव	२४९।५॥
विमलप्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना	३३।२२॥
विलपन् प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदम्	१६८।३३॥
निवेश पार्थिवः, शशीव तारागणमण्डितं नमः	४४।२६॥
म्यपेतचन्द्रेव च निष्प्रभा निरा	२२८।५४॥

व्याघ्रामिपन्नो षलवानिचोक्ष	७३५४॥
शचीपतेः केतुरियोत्सवक्षये	३२५॥४०॥
सहसा चलितं स्थानान्महीं पुण्यक्षयादिष	४७८॥८॥
सिंहेनेव गिरेर्गुहा	२६२॥१९॥
सिंहो यथा पर्यंतकन्दरस्यः	३२१॥१६॥
स्त्रवद्भिर्मात्ययं शैलः स्त्रवन्मद इव त्रिपः	४१२॥१२॥
हव्यवाहमिवाध्वरे	३५५॥१५॥
हंसानामिव पद्मयः	२०३॥२२॥

दयानन्द महाविद्यालय संस्कृत-ग्रन्थमाला

* प्रकाशित ग्रन्थ *

१—अथर्ववेदीया पञ्चपटलिकां	१॥)
२—ऋग्वेद पर व्याख्यान	१॥)
३—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणम्	१॥)
४—दन्त्योष्ट्रविधिः	॥)
५—अथर्ववेदीया माण्डूकी शिक्षा	१)
६—अथर्ववेदीया बृहत्सर्वानुक्रमणिका	४)
७—रामायणम्, अयोध्या-काण्डम् (समग्र)	७॥)
८—वैदिक कोष प्रथम भाग	१२)
९—काठकगृह्यसूत्रम् with extracts from three com. Ed. by Dr. W. Caland.	७)

* यन्त्रस्थ *

- १—चारायणीय शाखा मंत्रार्पाध्याय
- २—ऋग्वेदभाष्य-उदीयाचार्यकृत [सायण से प्राचीन]

SUPDT. RESEARCH DEPARTMENT,

D. A. V. College, Lahore